

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
ЯК СКЛАДНИК
ІНФОРМАЦІЙНОГО
СПРОТИВУ**

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
ЯК СКЛАДНИК
ІНФОРМАЦІЙНОГО
СПРОТИВУ**

Київ 2022

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 5 від 26 жовтня 2022 р.)

Авторський колектив: Киридон А., д. і. н., проф. (заг. ред., керівник авторського колективу); Аніщенко О., д. пед. н., проф.; Арістова А., д. філос. н., проф.; Биков В., д. тех. н., проф.; Білецький В., д. тех. н., проф.; Бойко О., д. політ. н., проф.; Вербич Н., к. філол. н., с. н. с.; Вечерський В., к. архіт.; Вітенко М., к. і. н., доц.; Гаврилишин П., к. і. н.; Гайко Г., д. тех. н., проф.; Гірік С., к. і. н.; Горбачук В., д. фіз.-мат. н., с. н. с.; Гришанова І.; Доброносова Ю., к. філос. н., доц.; Єнін М., к. соц. н., доц.; Зав'ялова Л., к. біол. н.; Задорожня І., к. філол. н.; Калакура Я., д. і. н., проф.; Карась Г., д. мист., проф.; Ковальчук О., д. і. н., с. н. с.; Козловець М., д. філос. н., проф.; Коляструк О., д. і. н., проф.; Косяк С., к. і. н.; Кравчук О., д. ю. н., доц.; Кушнір Л., к. е. н., доц.; Кушнір Л., к. геогр. н., доц.; Лупаренко Л., к. пед. н.; Маврін О., д. і. н., с. н. с.; Остащук І., д. філос. н., к. філол. н., проф.; Пінчук О., к. пед. н., с. н. с.; Пітеніна В., д. філос.; Прийма С., д. пед. н., проф.; Рибачок Д.; Рогушина Ю., к. фіз.-мат. н., доц.; Торпчинова К.; Троян С., д. і. н., проф.; Федотова О., д. і. н., с. н. с.; Фесенко М.; Чорна М., к. і. н.

Рецензенти:

Дорошко М., доктор історичних наук, професор
Земзюліна Н. І., доктор історичних наук, професор

У45 **Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву:** колективна монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. 368 с.

ISBN 978-966-97385-8-5

У пропонованій монографії, що композиційно має п'ять розділів, запропоновано історичні сюжети розвитку енциклопедистики, біографічні розвідки, питання репрезентації подієвої історії; увиразнено критерії добору персоналій, загальні принципи формування, систематизації та особливостей енциклопедичного контенту; описано практичний досвід створення енциклопедій, прикладні аспекти розвитку енциклопедичної справи в різних галузях наукового знання; засади створення та функціонування електронних енциклопедій та е-ВУЕ у соціально-комунікаційному середовищі; акцентовано увагу та чиннику мовленнєвої культури та правописних норм; порушено актуальні питання енциклопедистики в умовах російсько-української війни, особливості медіатизації енциклопедистики та формування енциклопедичного фронту інформаційної війни тощо.

Видання розраховане на науковців, фахівців та всіх зацікавлених проблематикою енциклопедистики.

ISBN 978-966-97385-8-5

©Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2022

ЗМІСТ

Українська енциклопедистика в реаліях війни (Алла Киридон) 6

РОЗДІЛ І ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ КОНТЕНТ. ПОНЯТТЯ. ПОСТАТІ. ПОДІЇ

- 1.1. Критерії українськості формування персоналій Національної енциклопедії (Ярослав Калакура)..... 12
- 1.2. Історична пам'ять українців: проблеми реконструкції (Микола Козловець)..... 22
- 1.3. Категорія «повсякденність» в академічному застосуванні соціально-гуманітарних наук (Ольга Коляструк) 37
- 1.4. Проблеми довкілля на сторінках «Великої української енциклопедії» : глобальний і національний контексти (Людмила Зав'ялова) 51
- 1.5. Формування німецької діаспори в Україні (Світлана Косяк)..... 60
- 1.6. Бернгард фон Бюлов: політичний портрет кreatorа боротьби за «місце під сонцем» (Сергій Троян) 70
- 1.7. Полтава і Полтавський гарнізон у добу Павла Скоропадського (за мемуарами Михайла Крата) (Людмила Кушнір, Леонід Кушнір) 75
- 1.8. Богдан Гаврилишин: між українською діаспорою та сучасною Україною (Петро Гаврилишин) 79

РОЗДІЛ ІІ УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЄКТИ ТА СВІТОВА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА

- 2.1. Популяризація проекту «Велика українська енциклопедія»: чинники та пріоритети формування іміджу (Максим Єнін, Маргарита Фесенко, Алла Арістова) 90

2.2. Проект археографічної енциклопедії як чинник самодостатнього інформаційного простору в умовах війни (<i>Оксана Ковальчук</i>).....	110
2.3. Українська бібліографічна енциклопедистика: становлення та перспективи розвитку (<i>Оксана Федотова</i>).....	115
2.4. Проект «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія»: від ідеї до її реалізації (<i>Микола Вітенко</i>).....	122
2.5. «Українська електронна енциклопедія освіти» як один із проектів підтримки освітнього процесу (<i>Валерій Биков, Лілія Лупаренко, Ольга Пінчук</i>).....	132
2.6. Радянські, російські та українські енциклопедії про відкриття Донецького вугільного басейну (<i>Геннадій Гайко, Володимир Білецький, Катерина Торопчинова</i>).....	145
2.7. Польське й білоруське письменство в «Українській літературній енциклопедії» (1988–1995): специфіка добору й подання матеріалу (<i>Сергій Гірик</i>).....	159

РОЗДІЛ III

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

3.1. Створення онлайн-енциклопедично-інформаційних ресурсів: структурно-методологічний аспект (<i>Алла Киридон</i>).....	166
3.2. Енциклопедичний контент: проблеми визнання результатів неформального та інформального навчання (на прикладі e-BUE) (<i>Олена Аніщенко, Сергій Прийма</i>).....	179
3.3. Асиметрія інформації, технології великих даних, міжнародна конкуренція знанневих економік і державна організація енциклопедій (<i>Василь Горбачук, Дмитро Рибачок</i>).....	188
3.4. Засоби і методи подання, пошуку і аналізу знань в енциклопедичних виданнях: онтологічний підхід (<i>Юлія Рогушина, Ірина Гришанова</i>).....	201

РОЗДІЛ IV МОВА ТА СТИЛЬ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

4.1. «Український правопис 2019»: новації та зміни (<i>Наталія Вербич, Ірина Задорожня</i>).....	222
4.2. Лексика судової символіки в контенті сучасних енциклопедій (<i>Олексій Кравчук, Іван Остащук</i>).....	239
4.3. Енциклопедична стаття як джерело вивчення історії та теорії археографії (<i>Олександр Маврін</i>).....	253

РОЗДІЛ V ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА І ВІЙНА: КУЛЬТУРНІ КОДИ ДОБИ

5.1. Інформаційно-психологічна війна як чинник гібридної агресії Росії проти України: старі цілі та нові наративи (<i>Олександр Бойко</i>).....	264
5.2. Особливості медіатизації енциклопедистики та формування енциклопедичного фронту інформаційної війни (<i>Юлія Доброносова</i>).....	292
5.3. Біографічна та бібліографічна інформація щодо українських художників-ілюстраторів дитячої книги 1920–1930-х років в енциклопедичних виданнях України (<i>Валерія Пітеніна</i>).....	308
5.4. Музична енциклопедистика української діаспори як чинник утвердження національно-культурної ідентичності (<i>Ганна Карась</i>).....	316
5.5. Мистецький фронт у боротьбі з російською агресією (<i>Мар'яна Чорна</i>).....	331
5.6. Руйнування культурної спадщини у найбільших війнах XX–XXI сторіч та її захист (<i>Віктор Вечерський</i>).....	340
Відомості про авторів.....	361

УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В РЕАЛІЯХ ВІЙНИ

(Передмова)

Новий історичний контекст, рамований передовсім російсько-українською війною, а від 24 лютого 2022 р. активною фазою широкомасштабного вторгнення, засвідчує відповідні геополітичні, світоглядні, соціокультурні тощо зсуви. Україна протистоїть масштабній військовій агресії РФ, відстоюючи свою територіальну цілісність й цивілізаційну суб'єктність. Гібридна війна, яку розв'язано урядом РФ проти України, ведеться одразу на декількох рівнях та напрямках, одним з яких є, безумовно, інформаційний. Гібридна війна передбачає комплекс технологій інформаційного й психологічного впливу, спрямованих на трансформацію стану масової та індивідуальної свідомості й психологічного самоусвідомлення громадян конфліктуючих сторін. Йдеться про інформаційні технології, увиразнені в маніпулятивно-пропагандистських компонентах інформаційно-психологічної зброї, спрямованих на придушення, знищення, дезорганізацію, дезорієнтацію, дезінформацію, дезаптацію спротиву агресії. Зауважимо, що Дж. Стейн в науковій розвідці «Інформаційна війна» (1995) акцентував увагу на тому, що «метою інформаційної війни є людський розум...»¹.

Інформаційною війною є «використання інформації для атаки на інформацію»² з метою досягнення інформаційних переваг над супротивником. Водночас зауважимо широке тлумачення й різнотрактування терміну «інформаційна війна»: тлумачення екстраполюється на кібервійну, мережецетричну війну, психологічну, ідеологічну тощо³. Відповідно до одного з визначень, під «інформаційною війною» слід розуміти «комплекс цілеспрямованих дій, що використовуються задля досягнення інформаційної переваги шляхом нанесення збитків інформації, інформаційним процесам та системам супротивника при одночасному захисті власної інформації, інформаційних процесів та систем»⁴. В інформацій-

ній війні застосовуються засоби та методики, спрямовані на формування стійкої суспільної думки в «потрібному» ключі, закладаються необхідні установки та патерни поведінки у свідомості мас для можливого подальшого управління ними.

Інформаційні війни різної інтенсивності стали ознакою сучасного інформаційного суспільства. Вони будуються на стратегії резонансу, коли один комунікативний складник починає функціонувати таким чином, щоб замінити собою все інше, коли одне повідомлення може збурити суспільство. Відтак у рамках мережевої структури світу (з огляду на характер впливу) інформаційну війну розглядають і в значно ширшому контексті — як «інформаційно-психологічну війну». Останню трактують як «масштабне застосування спеціально відібраних засобів та методів інформаційно-психологічного впливу на населення держави-супротивника з метою досягнення політичних та/або чисто військових цілей»⁵. Інформаційно-психологічна війна за своєю суттю є певною комплексною методологією зміни картини світу суспільства, війною когнітивною (оскільки чинить вплив на процеси ухвалення рішень людиною, структуру її міркувань тощо). При цьому не лише інформація, а й операції з нею є підґрунтям уведення нових типів поведінки. Відтак основне правило інформаційно-психологічного впливу в рамках інформаційної війни — опора на способи обробки людиною інформації та способи структурування цієї інформації⁶. Тому важливим є не лише зміст контенту, але й форма, час, спосіб подання інформації тощо.

На відміну від інформаційної, інформаційно-психологічна війна побудована більше на якісному аспекті: не скільки інформаційних повідомлень (текстів) надруковано (видано в ефір), а скільки їх досягло мети та сприйнято споживачами. Основна мета психологічної війни — змінити в потрібному напрямі (дія або бездіяльність) поведінку супротивника за рахунок трансформації його свідомості, сприйняття ним картини світу. Відмітними особливостями понять «інформаційна війна» і «психологічна війна» є й те, що інформаційна війна ведеться здебільшого в так званому

¹ George J. Stein. Information War — Cyberwar - Netwar. URL: <http://www.airpower.au.af.mil/airchronicles/>

² Libicki M. C. What is information Warfare? Washington, 1995. P. 20.

³ Малик Я. Інформаційна війна і Україна. Демократичне врядування. 2015. Вип. 15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3 (

⁴ Петрик В. М. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю; ведення інформаційних війн спеціальних інформаційних операцій. Київ : Росава, 2006. 208 с.

⁵ Малик Я. Інформаційна війна і Україна. Демократичне врядування. 2015. Вип. 15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3 (

⁶ Староконь Є. Г. Словник-довідник спеціальних термінів. Житомир : «Полісся», 2021. 228 с.; Вієни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс / За ред. В. А. Кротюка. Харків : ФОРМ Федорко М. Ю., 2021. С. 12.

кібернетичному просторі, тоді як психологічна — у просторі соціальному⁷. Поза системою інформаційних маніпуляцій та інформаційного впливу на потенційного противника «реалізація потенціалу гібридних війн неможлива. Гібридні війни можуть здійснюватися при мінімізації прямого силового впливу, але не можуть здійснюватися без інформаційного впливу»⁸.

Як слушно зауважив Дж. Най-молодший (Joseph S. Nye, Jr.): *результат конфліктів залежить не тільки від того, чия армія переможе, а й від того, чий переможе нарратив*. Ми свідомі того, що дискурс гібридної війни є війською наративів, систем, смислів, цінностей, ідеологічних конструктів. Україна «може відбутися лише як система мобілізаційних проєктів, у тому числі мобілізації інтелектуальних ресурсів на протидію російській агресії»⁹. У доволі складному та багатофакторному інформаційному просторі чільне місце належить енциклопедіям, з-поміж яких увиразнюється енциклопедія універсального характеру та національної значущості — «Велика українська енциклопедія».

Енциклопедичні видання є джерелом виваженої, об'єктивної, вивірної інформації, комплексних, різнобічних відомостей, викладених у зручній для читача компактній формі. Функційність енциклопедистики різноманітна й багатогранна. Ці видання виконують важливі інформаційно-довідкові, науково-освітні й культурні функції в суспільстві; інтегрують наукові знання; транслиують соціально важливі сенси; відображають загальний рівень знань та культури певного часового проміжку в тій чи іншій країні; подають цілісне уявлення про світ. Енциклопедичні видання у сучасному інформаційному просторі можна інтерпретувати в кількох аспектах: засіб поширення інформації у просторі й часі; вербалізований і систематизований інформаційний код доби; механізм впливу на суспільство; як інструмент інформаційних війн; чинник культури, інструмент формування культурних цінностей і установок тощо¹⁰.

⁷ Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс / За ред. В. А. Кротюка. Харків : ФОРМ, 2021. С. 28–29.

⁸ Manoilo A., Yevstafiev D. Information Wars and Psychological Operations as the Basis for New Generation Hybrid Wars. *Istoriya*. 2021. V. 12. Issue 6 (104). URL: [https:// history.jes.su/s207987840016037-9/](https://history.jes.su/s207987840016037-9/) DOI: 10.18254/S207987840016037-9

⁹ Николаєнко Н. Інформаційний фронт російсько-української гібридної війни // Міжнародні відносини суспільної комунікації та регіональні студії. 2022. № 1 (12). С. 53.

¹⁰ Енциклопедистика: генеза в часі та просторі (до 30-річчя проголошення незалежності України: колективна монографія / за заг. ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа, «Енциклопедичне видавництво», 2022.

В умовах війни енциклопедійний майданчик перетворюється на важливий інструмент інформування та протидії пропаганді сторони супротивника, дієвий засіб поширення знань в українському інформаційному просторі. При цьому важливо усвідомлювати, що, зокрема, електронна енциклопедистика є не лише джерелом знань, а й важливою інформаційно-комунікаційною технологією формування інформаційного суспільства в Україні. Нові реалії воєнної доби спонукали до узагальнення та переосмислення набутого досвіду в енциклопедичній царині, пошуку подальших шляхів розвитку, осмислення контенту, критеріїв добору гасел до енциклопедій, а також створення та вдосконалення сучасних мультимедійних платформ електронних енциклопедичних видань тощо.

У монографії «Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву», що композиційно має п'ять розділів, запропоновано історичні сюжети розвитку енциклопедистики, біографічні розвідки, питання репрезентації подієвої історії; увиразнено критерії добору персоналій, загальні принципи формування, систематизації та особливостей енциклопедичного контенту; описано практичний досвід створення енциклопедій, прикладні аспекти розвитку енциклопедичної справи в різних галузях наукового знання; засади створення та функціонування електронних енциклопедій та е-ВУЕ у соціально-комунікаційному середовищі; акцентовано увагу та чиннику мовленнєвої культури та правописних нормах; порушено актуальні питання енциклопедистики в умовах російсько-української війни, особливості медіатизації енциклопедистики та формування енциклопедичного фронту інформаційної війни тощо.

Монографію підготовлено колективом дослідників, об'єднаних прагненням увиразнення простору енциклопедистики, примноження емпіричного й теоретичного знання у цій галузі, організації інформаційного фронту енциклопедистики в умовах війни та боротьби із зовнішньою інформаційною агресією тощо. Пропоноване видання підготовлене авторським колективом у складі: Киридон А., д. і. н., проф. (заг. ред., керівник авторського колективу); Аніщенко О., д. пед. н., проф.; Арістова А., д. філос. н., проф.; Биков В., д. тех. н., проф.; Білецький В., д. тех. н., проф.; Бойко О., д. політ. н., проф.; Вербич Н., к. філол. н., с. н. с.; Вечерський В., к. архіт.; Вітенко М., к. і. н., доц.; Гаврилишин П., к. і. н.; Гайко Г., д. тех. н., проф.; Гірик С., к. і. н.; Горбачук В., д. фіз.-мат. н., с. н. с.; Гришанова І.; Доброносова Ю., к. філос. н., доц.; Єнін М., к. соц. н., доц.; Зав'ялова Л., к. біол. н.;

Задорожня І., к. філол. н.; Калакура Я., д. і. н., проф.; Карась Г., д. мист., проф.; Ковальчук О., д. і. н., с. н. с.; Козловець М., д. філос. н., проф.; Коляструк О., д. і. н., проф.; Косяк С., к. і. н.; Кравчук О., д. ю. н., доц.; Кушнір Л., к. е. н., доц.; Кушнір Л., к. геогр. н., доц.; Лупаренко Л., к. пед. н.; Маврін О., д. і. н., с. н. с.; Остащук І., д. філос. н., к. філол. н., проф.; Пінчук О., к. пед. н., с. н. с.; Пітеніна В., д. філос.; Прийма С., д. пед. н., проф.; Рибачок Д.; Рогущина Ю., к. фіз.-мат. н., доц.; Торопчинова К.; Троян С., д. і. н., проф.; Федотова О., д. і. н., с. н. с.; Фесенко М.; Чорна М., к. і. н. Комп'ютерну верстку підготував М. Гутман.

Автори не претендують на вичерпність аналізу порушених проблем, усвідомлюючи складність і багатогранність задекларованого дискурсу. Водночас маємо сподівання, що порушені питання спонукатимуть до подальшого обговорення проблем розвитку галузі, наслідком чого постане прирощення знань в енциклопедичному просторі. Сподіваємося, що підготовлена монографія стане затребуваним доробком у царині енциклопедистики.

*Доктор історичних наук, професор
в. о. директора Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»,
Алла КИРИДОН*

РОЗДІЛ І

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ КОНТЕНТ. ПОНЯТТЯ. ПОСТАТІ. ПОДІЇ

1.1. КРИТЕРІЇ УКРАЇНСЬКОСТІ ФОРМУВАННЯ ПЕРСОНАЛІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Українська енциклопедистка — складник національної науки, культури й духовності, один зі світоглядних чинників формування національної ідентичності. Вона має давні традиції, витоки яких пов'язані з добою Просвітництва та невіддільні від зародження європейського енциклопедознавства. Рубіжне значення для глибинних змін у національному енциклопедичному процесі мало відновлення державної незалежності України, декомунізація та дерусифікація суспільства, його євроінтеграційний вибір. Нові виклики перед українськими енциклопедистами постали в умовах окупаційно-геноцидної війни Росії, спрямованої на знекровлення України, її народу, знищення державності та історико-культурної спадщини. Пріоритетне завдання рашистів не просто окупувати і приєднати Україну як Малоросію, а повністю змінити генофонд і свідомість українців, денацифікувати їх, тобто тотально винищити, стерти з землі разом з їхньою мовою, культурою та історичною пам'яттю. На цьому тлі ще рельєфніше видно значення енциклопедичних видань, які, відіграючи важливу роль у всіх сферах суспільного життя, користуються найбільшим авторитетом з погляду довіри до інформації, сприяють збереженню і примноженню етнокультурної самобутності українства, його цивілізаційних цінностей, є потужною зброєю у спротиві як зовнішнім, так і внутрішнім ворогам України.

На розвиток теорії і методології енциклопедичних досліджень помітно вплинув антропологічний поворот гуманітаристики, утвердивши зміну дослідницької оптики соціокультурних процесів і перехід від історії подій до історії людей. У цьому зв'язку однією з важливих і актуальних методологічних проблем національного енциклопедознавства є осмислення ролі й значення принципу етнічності (у нашому випадку українськості) у створенні енциклопедій та відборі персоналій для практики їх «залюднення».

Актуалізація означеної проблеми зумовлена, *по-перше*, тим, що українськість передбачає остаточний розрив із радянською спадщиною творення енциклопедій, очищення інформаційного поля від російських маркерів, рішуче подолання залишків партійно-класового підходу, син-

дрому провінційності, комплексу меншовартості та «совковості». Негативні явища, спричинені тривалим перебуванням енциклопедичної справи в Україні в полоні комуністичного режиму, в пастці радянських стереотипів про «один народ» і «спільну мету», не могли шезнути безслідно і потребують вироблення запобіжників, щоб не допустити рецидивів минулого. *По-друге*, безпосереднім носієм українськості є українська людина, яка акумулює в собі високі ціннісні орієнтири: любов до України, готовність і здатність захистити її, національна свідомість, відданість українській справі. Вона відіграє ключову роль і посідає пріоритетне місце в науково-інформаційному та енциклопедичному просторі як головна дійова особа, творець наративів і їх персонаж. *По-третьє*, упродовж останніх десятиріч своєрідним орієнтиром для частини українських науковців залишалася наскрізь ідеологізована й заражена імперським духом російська енциклопедична школа, яка традиційно паразитує на фальсифікаціях і спотворенні правди, привласненні чужих історико-культурних надбань і цінностей, звеличуванні та нав'язуванні ідеології «руського мира», консервації імперських символів і міфологізованих постатей Росії. Важливим засобом уникнення цих негативних явищ може стати системне й послідовне дотримання принципів науковості та українськості. *По-четверте*, нинішня війна з її потужним дезінформаційним сегментом загострила важливість спростування різного роду фальсифікацій і спотворень, численних фактів міфологізації постатей, характерних для енциклопедичних видань радянської доби, подолання низки прорахунків у цій сфері за останні десятиріччя.

Питання українськості, її ознаки та змістове наповнення ще недостатньо висвітлені в історіографії, хоч маємо низку студій з історії, теорії та методології розвитку енциклопедичної справи в Україні, її традицій. Ідеться, зокрема про ґрунтовні монографії за редакцією А. Киридон¹, дослідження

¹ Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні / За ред. А. М. Киридон. Київ : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2018. 280 с.; Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу / За ред. А. М. Киридон. Київ : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2020. 336 с.; Енциклопедистика в історії та культурі України (до 30-річчя проголошення незалежності України) / За ред. А. М. Киридон. Київ : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2021. 96 с.

Н. Черниш², С. Борчука³ та ін., які опосередковано стосуються й означеної проблеми. Ці та інші автори, відштовхуючись від класичного розуміння українськості, викладеного у творчості Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського, М. Костомарова, О. Кульчицького, Ю. Липи, О. Потебні, Д. Чижевського, М. Шлемкевича та ін., розглядають його в кількох вимірах:

- а) як якісну характеристику суспільного буття українців⁴;
- б) як маркер національної та цивілізаційної ідентичності⁵;
- в) як код історичної пам'яті⁶;
- г) як методологічно-світоглядний принцип української гуманітаристики. Останнього торкався й автор цього підрозділу, з'ясовуючи сутність українськості історіографії та архівознавства⁷.

На основі загальної теорії і методології енциклопедознавства, з урахуванням праць попередників і власних рефлексій спробуємо з'ясувати зміст українськості як одного з принципів творення Національної енциклопедії, окреслити його критерії при відборі персоналій, загострити увагу на подоланні негативного впливу орієнтації на ідеологічні засади російського ен-

циклопедознавства та необхідність позбутися залишків синдрому комунізації, колонізації та «совковості», а також викласти авторське бачення шляхів подальшого утвердження українськості в дослідницькій та видавничій діяльності.

Методологія статті базується на основоположних принципах і методах творення енциклопедій, а саме: науковість, академічність, всебічність, історизм, об'єктивність, наступність, публічність, логічність, доступність і стислість викладу матеріалу. Дотримуючись цих принципів, залучаючи методи аналізу й синтезу, прогнозування та теоретичних узагальнень, історико-проблемного, антропологічного, порівняльного, текстологічного, моделювання, експертних оцінок, соціокультурних прогнозів і передбачень, викладемо передусім авторське розуміння поняття «українськість», його багатовекторність.

Українськість ґрунтується на національній ідеї та культурі, свідомості й пам'яті, національній безпеці, патріотизмі. Її визначає те, як людина сприймає і усвідомлює Україну, наскільки пов'язує з нею своє сучасне та майбутнє життя, як діє стосовно неї, як ставиться до інших людей, котрі тут живуть.

Основні ознаки українськості:

- 1) українське походження (здебільшого народження в Україні або в українській діаспорній родині);
- 2) набута українська етнічність (національність);
- 3) наявність українського громадянства або ідентифікація себе з Україною;
- 4) проживання в Україні більшу частину свого життя або постійний і тісний зв'язок з нею тощо.

Відчуття українськості може бути властиве не лише етнічним українцям, але й громадянам України інших національностей, які визнають і підтримують її державну незалежність та цілісність, сприяють безпеці й розвитку країни, з повагою ставляться до самотньої української культури, традицій і вірувань українців, володіють або опановують українську мову як державну. Принагідно зазначимо, що нині у війні з рашистами поряд з українцями захищають Україну на фронтах, борються з ворогом у тилу чимало азербайджанців, білорусів, вірменів, греків, грузинів, кримських татар, литовців, молдован, поляків, росіян, чехів та ін.

² Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. Львів : Фенікс, 1998 91 с.; Черниш Н. І. З історії створення Енциклопедії українознавства // Бібліотечний вісник. 2017. № 2. С. 17–25.

³ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 603 с.

⁴ Грабовська І., Ємець Т., Мостяєв О. Філософія українського буття. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2006. 295 с.; Франко А., Франко О. Провідна роль Ф. Вовка, І. Франка, І. Раківського, З. Кузеля, В. Кубійовича у формуванні українознавчого універсуму енциклопедичних знань // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2011. Т. 2 (32). С. 188–205; Рудакевич О. М. Феномен українськості Володимира Антоновича в умовах імперської Росії // Українознавчий альманах. 2014. Вип.17. С. 124–127; Железняк М. Потенціал «Енциклопедії Сучасної України» в модернізації освітнього простору держави // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2020. Вип. 31. С. 142–150.

⁵ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / Авт. кол.: О. Рафальський (кер.), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура та ін. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

⁶ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.

⁷ Калакура Я. С. Українська історіографія. 2-ге вид., допов. Київ : Генеза, 2012. 512 с.; Калакура Я. С. Українське архівознавство: критерії національного // Студії з архівної справи та документознавства. 2015. Т. 22–23. С. 17–20.

Бути українцем означає усвідомлювати себе частинкою української політичної нації, спадкоємцем її історії, культури, традицій, звичаїв; володіти та спілкуватися українською мовою; поважати державно-політичний устрій і українські закони; відчувати відповідальність за Україну, її майбутнє. Є ще низка ментальних і психологічних рис українців, які надають їм самобутності та вирізняють з-поміж інших народів, зокрема, високий рівень інтелекту, працьовитість, свободолюбство, емоційність, самоповага⁸. Ці та інші ознаки українців питомі та істотні, але їх не можна сприймати як щось застигле й закостеніле. Вони розвиваються, оновлюються, удосконалюються під впливом багатьох чинників, зокрема ідентифікаційних процесів, глобалізації та інформатизації сучасного світу, євроінтеграції, а також воєнно-окупаційного вторгнення Росії в Україну. Воно справило потужний вплив на українську ідентичність, на масове усвідомлення українськості, на розуміння небезпеки й необхідності захищати Батьківщину, остаточно розвіяло кремлівські міфи про «старшого брата» і гасла «навіки разом». Українськість — це не лише ознака тієї чи тієї людини, але й суспільства загалом, усіх його сфер, зокрема й розвитку культури, науки, освіти, видавничої та енциклопедичної сфери. Вона покликана стати *маркером творення Національної енциклопедії, її світоглядно-ідейного спрямування та змісту*.

Важливо окреслити критерії українськості для визначення національного характеру енциклопедознавства; з'ясувати, що відрізняє його від інших національних енциклопедій; установити принципи відбору персоналій під час створення енциклопедій та енциклопедичних словників в Україні. Можна виокремити п'ять найголовніших ознак українськості, починаючи з універсальної:

а) українське енциклопедознавство (теорія, методологія і практика) має давню історію та самобутні традиції, зародження та становлення яких пов'язане з етногенезом українського народу, розвитком його культури й духовності, із закладанням основ української державності і нації в княжі та козацько-гетьманські часи, в добу українського відродження. Культурно-інтелектуальна та духовна спадщина Києворуської держави — це надбання насамперед українського народу як її панівно-

⁸ Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. С. 478–479.

го етносу, котрий дав назву «Україна» державному об'єднанню тих слов'янських племен, які його створили. Все, що відбувалося впродовж подальшої історії на їхніх етнічних землях, має український етнізм, а вся створена тут історико-культурна спадщина належить Україні і сприймається як *українська*. Все це має знайти місце й відображення в Національній енциклопедії України та бути потрактовано з позицій українськості;

б) українська етнічність і відповідна самоідентифікація персоналій, представлених у енциклопедії, їх походження із українських теренів або тривале проживання на них, підтримка чи прихильне ставлення до української національної ідеї та справи. Ідеться передусім про українське походження, але не тільки. На цьому акцентував М. Грушевський у хрестоматійно відомій праці «Хто такі українці і чого вони хочуть?»⁹. Важливим є органічний зв'язок постатей із теренами України, тривала діяльність в Україні, служіння їй, прихильне й зацікавлене ставлення до української справи, вагомий внесок у розвиток української державності, науки, культури, освіти, охорони здоров'я, економіки, збройних сил тощо. Якщо говорити, наприклад, про істориків, то це насамперед етнічні українці — Дмитро Багалій, Богдан і Віктор Барвінські, Михайло Брайчевський, Михайло та Олександр Грушевські, Ярослав Дашкевич, Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич, Михайло Марченко, Олександр Оглоблин, Наталія Полонська-Василенко, Дмитро Яворницький та ін.;

в) домінування у створених авторами-неукраїнцями наукових працях, літературних і мистецьких творах сюжетів, які стосуються України, її історії і культури. Наприклад, історики Володимир Антонович, Микола Аркас, Андрій Введенський, Володимир Іконников та ін. не були українцями за походженням. Проте значну частину свого життя вони провели в Україні і своєю працею на ниві історичної науки, освітянської та громадської діяльності зробили настільки помітний внесок у розвиток української історіографії і збагачення знань про Україну та українство, що їх сприймають як українських учених;

г) спроможність особи, незалежно від її етнічності, максимально прислужитися українському народу, його національному проекту. З цієї

⁹ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів : Світ, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 152–154.

причини до діячів, причетних до розвитку української історіографії, відносимо білорусів Митрофана Довнар-Запольського, Костянтина Харламповича, Олену Апанович; євреїв Марка Варшавчика, Михайла Рубача; поляків Кароля Бадецького, Освальда Бальцера, Войцеха Гайноша; росіян В'ячеслава Стрельського, Тетяну Таїрову-Яковлеву; словака Микола Радвані; француза Данієля Бовуа та ін., оскільки без їхнього наукового доробку важко уявити розвиток важливих сегментів української історичної науки та знань про неї. Очевидно, в українській енциклопедії мають бути представлені й зарубіжні автори новітніх праць з історії України, зокрема Ендрю Лівінгстон Вілсон, Андреас Каппелер, Тімоті Снайдер, Еттор Чіннелла та ін.

д) упізнаваність представників української науки у світі внаслідок презентації їхніх досліджень за кордоном, публікації археографічних видань, поширенні інформації в мережах Інтернет, участі в міжнародних конференціях, співробітництві, зокрема в Міжнародних конгресах істориків. Важко переоцінити тут і роль істориків української діаспори, зокрема Любомира Винара, Тараса Гунчака, Івана Лисяка-Рудницького, Сергія Плохія, Омеляна Прицака, Ореста Субтельного, Романа Шпорлюка та ін., а також діяльність українських наукових осередків за кордоном. Нині українська наука має всі підстави бути більш упізнаваною за кордоном, особливо в контексті євроінтеграційних процесів, отримання Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу, нового рівня співпраці з НАТО. Це дуже важливо як для формування міжнародного статусу української енциклопедистики, так і для розвитку науки загалом.

Названі ознаки або критерії українськості досить умовні, а їх перелік не є вичерпаним. І все ж на їхній основі можна залучити до персоналій національної енциклопедії широке коло осіб, котрі пов'язані з Україною, її історією, наукою, культурою, освітою та зробили вагомий внесок у різні сфери соціокультурного, духовного, економічного й політичного розвитку. З погляду сучасності пріоритетний критерій українськості — наявність українського громадянства для осіб у материковій Україні та усвідомлення української ідентичності для постатей з діаспори.

При аналізі цієї проблеми дуже важливо усвідомлювати, що додання до назви енциклопедії концепту «українська» не означає, що вона автоматично стає такою за змістовим наповненням і більш вартісною за

світоглядно-ідейною спрямованістю. Українськість не повинна затінювати науковість, а радше навпаки, посилювати її. У цьому зв'язку можна згадати «УРЕ», яка завдяки старанням Максима Рильського в умовах «тихої українізації» часів П. Шелеста, отримавши в назві прикметник «українська», такою не стала. Лише третю частину її контенту було присвячено Україні, а інформацію викладено у відомих радянських ідеологічних інтерпретаціях. Частка біографічних статей становила 25 % від усього змісту, але половину з них було присвячено постатям, котрі не мали прямого відношення до України. Альтернативою УРЕ стала ініційована академіком Іваном Дзюбою «Енциклопедія сучасної України», яка охоплює події, явища, процеси й персоналії від початку ХХ ст. до сучасності з акцентом на відновлення незалежності України. Її укладачі відтворили пам'ять про сотні борців за державність України, замовчуваних у радянську добу, учасників українського національно-визвольного руху, репресованих діячів культури, науки та освіти, а статті-персоналії становлять у ній майже 75 % від усіх гасел. Дедалі більшу популярність в інтелектуально-інформаційному просторі, особливо серед студентської та учнівської молоді, здобувають «Велика сучасна енциклопедія», «Енциклопедія історії України», онлайн-версія «Великої української енциклопедії», а також «Українська Вікіпедія», однак і їх зміст ще не створює належного відчуття повноти й колориту українського світу, недостатньо спрямований на формування національної та цивілізаційної ідентичності українства.

Після відновлення незалежності України вітчизняне енциклопедознавство помітно еволюціонувало на шляху утвердження принципів науковості й українськості. Об'єктивними стимулами цього процесу стало зростання національної свідомості українського народу, його консолідація та формування національної ідентичності, а наслідком — дедалі ширше наповнення українським змістом інтелектуально-інформаційного, енциклопедичного простору. Набутий і критично осмислений досвід послужить створенню в перспективі Національної енциклопедії України.

На завершення видається доречним висловити деякі пропозиції в контексті реагування українських енциклопедистів на виклики, зумовлені окупаційно-геноцидною війною Росії проти України та участю в ній інформаційного чинника у форматі «війни історій» та «війни пам'ятей».

Насамперед, потрібен глибокий і неупереджений аналіз причин, мотивів і нетипового характеру ведення війни, особливостей підготовки до неї, місця в цьому процесі російських енциклопедичних наративів, споконвічних прагнень русистики накинути науковцям України свою схему та оцінку українського історичного процесу як сегмента російського, зберегти й посилити свій вплив у сучасному інтелектуальному та інформаційному просторі. Ще в 2019 р. фахівці Інституту стратегічних досліджень звертали увагу на те, що Кремль реалізує стратегію маніпуляцій, дезінформації та дестабілізації ситуації в Україні, яка передбачає провокування соціокультурної невизначеності громадян, поглиблення суспільних розбіжностей, нагнітання почуття страху, безладу та анархії, розмивання української ідентичності¹⁰. Однак ці перестороги недостатньо враховували владні структури та ЗМІ. Ось чому на часі винесення уроків з нинішньої війни, глибокий аналіз готовності до неї, продовження деколонізації, дерусифікації та декомунізації енциклопедичного простору, подолання синдрому меншовартості й «совковості». Маємо вчитися критично мислити та діяти без традиційної оглядки на авторів з Москви, Санкт-Петербурга та інших міст РФ, оскільки там процвітає українофобія, відбувається реставрація імперського й комуністичного трактування історичного процесу. Неприпустимою для українського енциклопедистів є російська практика зрощування науки, політики та ідеології, спроба розглядати політичну доцільність як вищу за правду й об'єктивність.

Необхідно ще більш критично і безкомпромісно розвінчувати упередженість і лженауковість російської енциклопедистики, її ідеологічну заангажованість і антиукраїнську спрямованість, активніше спиратися на здобутки західної диджиталізації гуманітаристики й новітні інформаційні технології з тим, щоб протидіяти монополії російських наративів на пострадянському і в світовому просторі. Українські науковці мають остаточно подолати синдром постколоніалізму, провінціалізму та «совковості», вийти з-під впливу ідеологічних стереотипів і розірвати будь-які зв'язки з російськими науковцями, передусім працівниками путінського режиму й носіями великодержавницької ідео-

логії рашизму, забути про створення так званої спільної історії, під якою в Кремлі зазвичай розуміють російську, очистити місця історичної пам'яті та антропологічне поле українського інформаційного простору від засилля російських і радянських стереотипів, персонажів, пам'ятників та топоніміки. Україноцентрична модель Національної енциклопедії України надасть їй консолідаційної сили як потужного чинника утвердження української ідентичності.

¹⁰ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки. Аналітична доповідь / За заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. С. 24–28.

1.2. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ: ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Проголошення незалежності, розбудова демократичної держави неможливі без відродження історичної пам'яті, національної свідомості, традицій. Історія репрезентує безліч прикладів того, як у процесі становлення нових держав формувався суспільний запит на конструювання національного історичного нарративу, який поступово віддзеркалювався у суспільній свідомості. Як складова суспільної свідомості, сфера інтелектуальної та духовної діяльності національної спільноти, історична пам'ять визначає її межі у часі та просторі, історико-культурну перспективу.

Історія переконливо доводить, що дух народу, мобілізація історичної творчості людей є одним із найважливіших чинників націєтворення. Народ, який втратив історичні орієнтири, відмовившись від спадковості поколінь, легко перетворюється на об'єкт соціально-політичних та ідеологічних експериментів. Не випадково кожна колоніальна влада з метою закріплення панівного становища над поневоленими народами намагається знищити їхню історичну пам'ять. Тому деконструкція імперсько-радянських стереотипів у колективних уявленнях українців про минуле, націоналізація історичного нарративу є критично важливими для подальшого розвитку нашої держави, її демократичного європейського майбутнього.

Історична пам'ять¹¹ виступає формою трансляції й актуалізації культурних змістів. Будучи зафіксованою у формах знань, культурних стереотипів, архетипів, міфів як особливий соціокультурний феномен осмислення індивідом, нацією, соціумом свого становища у часі й просторі, національна пам'ять є унікальною сукупністю уявлень людей про своє минуле, позиціонування себе в символічному універсумі певної історичної епохи. Через культуру історична пам'ять постає як основа для розвитку історичного мислення, у межах якого відбувається усвідомлення нацією

¹¹ Про варіативність дефініювання див.: Киридон А. М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна — Європа — Світ. Міжнародний збірник наукових праць / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 3. С. 112–116.

самої себе, усвідомлення того, що вона має власну історію, робить певний внесок у розвиток світової цивілізації¹².

У пострадянських країнах, які пережили сталінський тоталітаризм, розпад СРСР і психологічну травму краху «радянської ідентичності», проблема відтворення або/і «перевідновлення» історії виявилася надзвичайно гострою, спровокувавши справжні битви за «історію», за надання нових смислів подіям минулого, за героїзацію окремих подій і, навпаки, свідоме «забуття» інших. Для України це надскладне завдання, оскільки її офіційна історія та історична пам'ять украї спотворені попередньою історичною наукою та комуністичною ідеологією та російською пропагандою. В українській історичній свідомості й до сьогодні помітне місце посідає радянсько-російсько інтерпретація історії.

Процес творення нових пам'яттєвих смислів в умовах транзитивного суспільства є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців. У цьому сенсі державна політика пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних установок та стереотипів, формування об'єднаної системи цінностей. За визначенням вітчизняної дослідниці А. Киридон, посттоталітарна пам'ять ґрунтується на актуалізації «репресованої пам'яті», «пригадування» забутих імен, подій і дат, «реабілітація пам'яті»¹³. Цілеспрямована державна гуманітарна політика пам'яті має сприяти реінтеграції історичних подій і їх репрезентації у нових культурних формах: монументах, меморіалах, ландшафтах, музеях, архівах, кінофільмах, різних жанрах усних історій та бібліографічних конструкціях.

Сьогодні вітчизняні історики, а також діаспорні автори зі застосуванням широкої (і доступної нині) джерельної бази, сучасних методів дослідження долучилися до відтворення наукової ретроспективи минулого українського народу, нввітнього тлумачення (хоча, почасти, й з певним упередженням) складних проблем його історії (історії Другої світової війни,

¹² Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. 2007. № 1 (2). С. 71–76; Зерній Ю. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми формування історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. 2008. № 4 (9). С. 36–37; Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна — Європа — Світ. 2009. Вип. 3. С. 112–116; Солдатенко В., Веденєєв Д. Як не розчинитися у глобалізованому світі: проблеми наукового забезпечення формування політики національної пам'яті в Україні // Україна дипломатична. 2012. Вип. 13. С. 691.

¹³ Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна — Європа — Світ. 2009. Вип. 3. С. 114–116.

національно-визвольного руху в Україні, Української революції 1917–1921 рр., масштабних історичних трагедій українського народу у XX столітті на кшталт Голодомору 1932–1933 рр. та масових репресій, радянського періоду історії України в цілому тощо).

З огляду на те, що історична пам'ять українців спотворена століттями бездержавності й культурної асиміляції, її сучасний стан можна схарактеризувати як кризовий. Виявом цієї кризи є співіснування у колективній свідомості як мінімум двох проєкцій українського минулого: власне української та проімперської, яка своєю чергою містить малоросійський, східнослов'янський і радянський компоненти. Означені проєкції історичної пам'яті не є компліментарними, в окремих випадках вони є відверто антагоністичними. У масовій свідомості українців, на думку Я. Грицака, сформувалося «поле битви» між версіями української історії, які не вповні відповідають завданням нового етапу розвитку української нації. Здебільшого йдеться про протистояння «радянської» (або «російсько-радянської») та «української національної» версій, які мають виразне «регіональне пристосування»¹⁴. Російсько-радянський стрижень історичної пам'яті у значної кількості українців й досі залишається суттєвим чинником їхнього життєвого світогляду, особистісно-екзистенційного сприйняття українського світу. Живучість російсько-радянської рецепції історичних фактів і подій, стереотипів в оцінці минулого, розколотість історичної пам'яті українців відтворюють й дані соціологічних досліджень.

Об'єктивно зумовлений інтерес до історії українського народу виявив значні суперечності в свідомості й пам'яті українців. Потрібен певний час для критичного осмислення історичних подій, подолання психологічних бар'єрів, догм і стереотипів в історичному мисленні. Водночас для сучасного українського світоглядного дискурсу характерна тенденція до обмеження історичної думки лише критикою минулого. Мають місце спроби звести історію суспільства до помилок і прорахунків, суб'єктивних і волюнтаристських дій, свавілля ворогів і недругів. Це неминуче потребує критичного підходу до розгляду історії, який на думку П. Сауха, «не означає простої зміни акцентів, позитиву на негатив і навпаки, як нерідко у нас робиться. Критичне ставлення до історії — це прагнення зрозуміти її. Не виправдати, а збагнути в її власній суті, не фетишизуючи і не заперечуючи

¹⁴ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. Київ : Критика, 2011. С. 34.

можливі її уроки. Історія — не мертвий музейний експонат, а жива подієва структура, і пульсує вона нашим сьогоденням, нашим ставленням до неї»¹⁵.

Новітнє прочитання української історії має створити міцне підґрунтя для реконструкції, деколонізації історичної пам'яті українців. Щоправда й досі в оцінці багатьох принципів важливих для усвідомлення українського народу історичних подій домінує підхід, несумісний з процесами націє- і державотворення. Зокрема, це стосується такого суспільно-вагомого явища як національно-визвольні змагання українського народу. За тоталітарного режиму суспільній свідомості спрямовано нав'язувалися уявлення, відповідно до яких «український націоналізм» асоціювався з надуманою агресивністю української нації, її прагненням розбудувати українську державу за суто етнічною ознакою, утвердити «Україну для українців». Це груба фальсифікація, яка жодною мірою не відповідає дійсності. Зауважимо, що український національно-визвольний рух вибудовувався з осмисленням конструктивної функції націоналізму, виходячи з того, що утвердження та розвиток української нації можливі передусім за умови об'єднання усіх етносів, які проживають на теренах України, для побудови міцної держави, яка могла б обстоювати їхні інтереси.

Слід також реконструювати й історичний наратив, згідно з яким у вітчизняній історії є місце лише соціальним низам, козакам, гайдамакам та повстанцям. Так, за канонізованою ще М. Грушевським українською концепцією історії, селяни завжди були носіями й оборонцями справжньої православної віри, не мирилися із соціальним та релігійним гнітом, а отже, й національним. Таким висновком ми програмуємо наше молоде покоління на те, що українці — це соціальні низи, яких немилосердно експлуатували вороги, які, як правило, були іншої (не православної) віри та іншого етнічного походження, а шляхтичів та аристократів тавруємо «зрадництвом», бо вони змінили конфесію, а отже, перейшли у табір ворога.

Обмежуючи «українців» селянами та православним кліром, який сам часто шукав по чий бік стати, ми нехтуємо шляхтою, яка перейшла на римо-католицизм і разом з православними фанатиками тавруємо уніатів, принаймні стаємо по боці їхніх вбивць та кривдників. А уніати того часу — це не просто міжконфесійний компроміс, а й досить цікаві перспективи на майбутнє, шанс вирватися за межі «руського мира». Уніати — це також

¹⁵ Саух П. Ю. Князь Василь-Костянтин Острозький. Рівне : Волинські обереги, 2002. С. 12–13.

модернізуючий закостеніле українське суспільство чинник, навіть шанс врятуватися від прямої колонізації. Хоча на академічному рівні є цікаві дослідження з історії української шляхти, про форми співжиття в умовах релігійної та етнічної багатоманітності, механізми функціонування громадських і державних органів у Середньовіччі та ранньомодерний період, однак їх бракує у шкільних та університетських програмах, де виразно домінує класова модель¹⁶.

Масштабні фальсифікації історії, а відповідно й історичної пам'яті, були характерні для царської Росії / радянської Росії / СРСР/ Російській Федерації. Політика сучасної Росії базується на імперських амбіціях, викоріненні всього українського в межах і поза її межами, в намаганнях раз і назавжди вирішити «українське питання», оскільки лише знищення української держави може стати передумовою та запорукою існування такої імперії. Не випадково, Давня Русь показується як територія сучасної Росії. Хоча йдеться про території, як-то Київ, які ніколи не були в складі Росії, хіба що коли були окуповані Російською імперією чи в складі СРСР. Зазначимо, що без ідеї «єдиної історії», яка виходить з Києво-Руської держави, для реалізації російської імперськості зовсім залишається мало простору, лише можливість бути меншістю без особливих переваг.

Російська пропагандистська машина поширює у світі та поміж росіян ідеї про «штучність» українського етносу та відсутність у нього власного історичного досвіду. Українська держава, мовляв, це «штучна», «недієздатна», «квазідержава», «держава, що не відбулася», «failed state» (англ. невдала держава), створена Ленінім, завдяки якому до складу УСРР/УРСР увійшли російськомовні регіони. Так, перед повномасштабним вторгненням Росії в Україну 24 лютого 2022 р. президент Росії В. Путін безпідставно заявив, що Україна ніколи не мала справжньої державності, і що вона є частиною російської «власної історії, культури, духовного простору». Росія — це не просто проблемний сусід, з яким можна домовитись та мирно співіснувати. Росія — це наш екзистенційний ворог, метою якого є повне знищення української державності¹⁷.

¹⁶ Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 р.? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні підручники з історії). Київ: Генеза, 2000. С. 69–72.

¹⁷ Шульга М. А. Російський дискурс геополітики. Київ: Парапан, 2006. 524 с.; Кучма Л. Д. Україна — не Росія. Москва: Время, 2004. 560 с.

Сучасна російсько-українська війна має тривале історичне коріння. Щоправда, основні чинники російсько-української війни пов'язані з розпадом СРСР і подальшим відходом України від сучасних російських ідеологем. У філософському конструкті «русского мира» Україні відводиться особлива позиція. Суть в тому, що втрата України з-під російського впливу, зі структури ідеологем сучасної РФ може призвести до розпаду самої Росії. Так близько до свого краху РФ не стояла ніколи в історії. Тому війна РФ проти України була обґрунтована саме утриманням України не просто в орбіті соціокультурного простору, а й у територіальному підпорядкуванні. Якщо для України втрата Росії у філософському та ідеологічному аспектах абсолютно не становить будь-якої загрози (оскільки РФ не вписана у конструкт духовної України), то для Росії вихід України з конструкту Росії призведе до руйнації власне ідеології «тисячолітньої Російської держави» й багатьох інших російських міфологем. Як не дивно, але російська агресія дала могутній поштовх формуванню модерної української нації. Значна частина українського суспільства консолідувалася навколо спільного і досить зрозумілого ядра національних цінностей, соціальних і політичних установок, цивілізаційних і геополітичних переваг. Вияв національної самосвідомості сформував запит на нову якість державної політики щодо формування історичної пам'яті.

Наріжним завданням реконструкції історичної пам'яті має стати руйнування стереотипу неповноцінності української нації, вихованого не в одного покоління українців. Консолідуючим чинником повинна стати ідея тягlosti української державності (Антська держава, Велика Скіфія, Давня Русь, Литовско-Руська держава, Військо Запорізьке Гетьманщина, УНР, ЗУНР). Ключовим для розуміння історії України є козацький період, адже його «відлуння» ми можемо чітко простежити і в XIX, і в XX столітті, і в сьогоденні. «Козацький міф», відчутно вплинув на українську історію. Якщо ж говорити про ключові моменти козацької історії, то це, безумовно, повстання Богдана Хмельницького, боротьба за здобуття Гетьманщиною незалежності, трагічний період Руїни, винятково важлива доба правління Івана Мазепи, гайдамацький рух, зокрема Коліївщина, і, нарешті, втрата суверенітету й автономії Гетьманською Україною наприкінці XVIII століття¹⁸.

¹⁸ Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, в Росії та Білорусі. 3-тє вид., перекл. і випр. Київ: Критика, 2017. 456 с.

Контрпродуктивним з погляду національних інтересів є консервація у суспільній свідомості імперської візії історії України. Враховуючи те, що Україна чимало своєї енергії та пасіонарної сили інвестувала в історію Росії (і не тільки в її історію), то твердження, що в ту епоху Україна була колонією Москви і все створене тоді вихідцями з України було лише результатом імперської політики Петра або його наступників є проявом добровільного самоприниження України та українців. Нині важливо говорити про величезний, а, можливо, й визначальний внесок українців у розбудову Російської імперії, саме її заснування. Як аргумент наведемо цитату О. Забужко з праці «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій»: «Мусимо визнати “свій пай” у розбудові Російської імперії, оту саму трьохсотлітню “Маросейку” української історії, що її й донині “методологічно розгублена” російська історіографія бере за доказ “общерусского единства”, — не моральною девіацією, не загадковою похибкою розвитку, а наслідком таки питомого українського — ранньомодерного — “національного проекту” (“православної імперії” з “духовною столицею” в Києві), який не вдалося зреалізувати в його первісному вигляді, але, який при всій його “затратності” (бо під цивілізаційним оглядом він Україні обійшовся й справді не облічимо дорого!) “на довшу мету” беручи, тобто з точки зору вже незалежної України ХХІ століття, видається не таким уже й стовідсотково провальним...»¹⁹.

При цьому українці з надзвичайною потугою брали участь у багатьох державотворчих проектах не тільки у Російській імперії і Радянському Союзі, а й у Великому Князівстві Литовському, і в Речі Посполитій. Американський історик, провідний західний фахівець з історії Східної Європи Т. Снайдер правомірно стверджує, що маємо позначати Україну як великий центр не лише християнської історії і цивілізації, а й мусульманської та єврейської цивілізації. Давня Русь є першою великою задокументованою державою в цьому регіоні, є віссю Північ — Південь. Україна насправді втілює в дуже інтенсивній формі більшість основних тем з європейської історії та деякі з головних тем світової історії. Унаслідок географії всі теми європейської історії з'являються в українській історії, просто в цікавішій формі, як, наприклад, вікінги. Україна перебуває в абсолютному центрі багатьох найважливіших подій: Першої і Другої світових війн, сталінського

¹⁹ Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. 2-ге вид., випр. Київ: Факт, 2007. С. 359–360.

терору, Голокосту й розпаду Радянського Союзу та сучасних. Отже, Україна більше, ніж європейська країна. Усе, що відбувалося в Європі, відбувається в Україні, але драматичніше та інтенсивніше. На переконання Т. Снайдера, «Україна, безперечно, є і буде частиною великого європейського проекту»²⁰.

При реконструкції історичної пам'яті на особливу увагу заслуговують факти переривання української державності на українських землях. Від початку колонізації України було приєднано Київську митрополію до Московського патріархату, скасовано Гетьманщину, ліквідовано Запорізьку Січ, запроваджено кріпацтво, проводилась послідовна русифікація України. Наприкінці ХVІІІ століття переважна більшість території України (крім Галичини, Закарпаття, Буковини) стала колонією Російської імперії, після чого остання почала спроби асимілювати українців до «російського народу». Використовувалась концепція великого «російського народу», що включав росіян, українців та білорусів. Українська економіка поступово перебудовувалась на рейках колоніального типу, перетворюючись на сировинний придаток російської.

Найпоширенішими аспектами такої політики є проімперські інтерпретовані військові дії, насамперед ті, які мають характер масового героїзму й спільної боротьби російського, українського й інших народів проти зовнішніх ворогів. Особливо це стосується Другої світової війни як найбільш заідеологізованого та екзистенційного феномена. Цілковита героїзація й сакралізація Великої Вітчизняної війни, яка фіксується як центральний елемент моделі історичного минулого («опорна точка нашої великої історії», «героїчна» і «легендарна», «день, який нас звеличує», «вершина слави», «знання і пам'ять», які зумовлюють безсмертя і велич Росії, тощо), унеможлиблює репрезентацію гетеротопності минулого чи спробу його раціонального переосмислення. У російських і проросійських ЗМІ акцентується увага на перемозі у війні насамперед російського народу, натомість українці подаються як «зрадники», «бандерівці», «оунівці», «нацисти», «фашисти».

Щодо концепцій розуміння минулого у межах найбільших етнічних груп в Україні (росіян, поляків, євреїв, угорців, румунів та ін.), вони мають

²⁰ Снайдер Т. Народження сучасної України, або Які питання про Україну підняла російська агресія. Лекція#1 Тімоті Снайдера // Forbes. 2022. URL: <https://forbes.ua/svit/narodzhennya-suchasnoi-natsii-abo-yaki-pitannya-pro-ukrainu-pidnyala-rosiyska-agresiya-lektsiya1-timoti-snaydera-24092022-8558>

добре розвинені національні історіографії, які спираються на тривалу й стали наукову традицію. До того ж їхні національні історії не тільки домінують на історичній батьківщині цих народів, а й мали свого часу потужний вплив на розвиток української історичної свідомості. Важливою у цьому контексті є ситуація з пануючою протягом тривалого часу в Україні польською нацією. Становлення власне української національної історичної науки відбувалося, у тому числі й під знаком протистояння польським історичним концепціям. Однак, найбільший вплив на формування української історичної пам'яті та національної ідентичності мало перебування України в межах Російської імперії й Союзу РСР.

Інші імперські стереотипи мають більш локальний вимір (наприклад, образ Севастополя як міста «російської слави» чи Ізмаїла як осередку «непереможної російськї зброї», культу Суворова, Румянцева, Кутузова як визволителів Причорномор'я тощо). Сьогодні імперська версія української історії має серйозну підтримку в Росії, де все виразніше простежується повернення масової суспільної свідомості до домінування «імперських, великодержавницьких цінностей», намагання зберегти «єдиний культурно-історичний простір Росії й України». Під гаслом «денацифікації та демілітаризації» прихована мета підкорити Україну задля відновлення імперської Росії. Перетворюючи свою державу на квазіімперське тоталітарне утворення, керівництво Росії не змогло збагнути суті й потенціалу національної ідеї сучасної демократичної української держави, солідарних зв'язків світового співтовариства, засад сучасного міжнародного права. Російсько-українська війна — це переоцінка цінностей, світогляду, культурних норм, це дотичність до історії через ясне бачення майбутнього і страждання (в сенсі переживання) існування в сучасному.

Українська етнічна історія наповнена фактами конструктивної взаємодії церкви і соціуму в етнічному самозбереженні й самозахисті, й водночас простежується руйнівна місія колоніальної церкви етнічної матриці. Русифікаторська функція московської православної церкви, на превеликий жаль, збереглася і в новітні часи політичного життя України. Настанови духовенства УПЦ (МП) спрямовані на розмивання національної ідентичності, пропагування ортодоксальної політичної доктрини східнослов'янської єдності (у чому відверто проглядається російський геополітичний акцент). Московський патріарх УПЦ виступає як політична структура з індеферентним ставленням до національних цінностей і конституційних

засад України як держави²¹. Водночас цілковито інші засадничі принципи римо-католицької церкви, як колись метропольної у часи польської колонізації України.

Українці тривалий жили в інформаційно-культурному та історичному просторі, який своїми маркерами закріплював колоніальний статус України, зумовлював процеси денацифікації, породжував комплекс меншовартості, неповноцінності, спрямовував їхню свідомість у «русский мир». Одним із аспектів реконструкції історичної пам'яті українців є здійснення на політично-практичному та знаково-символічному рівнях деколонізації та деколонізації, очищення топонімичного простору від найменувань (населених пунктів, вулиць, площ, станцій метро і т. ін.) російсько-імперського походження тощо.

Знаковими стали чотири законопроекти, ухвалені в 2015 р. Верховною Радою України²²: про засудження комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки; про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті (серед організацій зазначені також ОУН та УПА); про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років (запроваджується свято – День пам'яті та примирення 8 травня, 9 травня залишається Днем Перемоги); про доступ до архівів репресивних органів комуністичного режиму 1917–1991 років.

Відповідно до ухваленого пакету деколонізаційних законів до 2019 року було перейменовано 987 населених пунктів, 25 районів та 52 тисячі топонімів, демонтовано 2,5 тисячі комуністичних пам'ятників і пам'ятних знаків. Зазначені процеси посилилися з початком війни Росії проти України. При цьому недостатньо змінити назви вулиць, утилізувати пам'ятники чи пам'ятки. Деколонізація та «десоветизація», радикальна дерусифікація стосуються не тільки матеріально-практичної сторони, а й духовно-ментальних, світоглядних, символічних аспектів. У нинішній ситуації це є життєво необхідним для збереження аксіологічних та ідентифікаційних підстав єдності країни.

²¹ «Русский мир» Кирила не для України / Ред. кол.: А. Колодний, П. Павленко, О. Саган та ін. Київ : Українська асоціація релігієзнавців, 2014. 343 с.

²² Детальніше див.: Киридон А. М. Деколонізація в Україні: природа та сутнісні характеристики процесу // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць. Вип. 6 / Відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. С. 157–163.

Необхідно також пам'ятати, що радянська спадщина як ментальний феномен зумовлена значним досвідом насильства, всією історією колись єдиної країни. Щоб його змінити, необхідно змінити парадигму цього розвитку. Йдеться про зміну політичної культури. Адже «совок» був кульмінацією радянського національного месіанства, обраності. Радянський народ існував (у цьому сенсі українці й росіяни — справді колись єдиний радянський народ) і з 1930-х років, коли на звалище було відправлено ідеали революції й інтернаціоналізму, а їм на зміну прийшов агресивний радянський націоналізм, що видався за офіційний інтернаціоналізм на кшталт «дружби народів», і радянський імперіалізм в опереннях «інтернаціонального обов'язку».

Особливо інфіковані російськими міфами та символами Схід і Південь України. Монументи російської імператриці Катерини II, імперським воєначальникам Румянцеву, Потьомкіну, Суворову, Ушакову та іншим, названі на їхню честь вулиці, установи й населені пункти. І навіть фальшиві дати заснування Одеси та інших міст, прив'язані до приходу російських завойовників. Усе це створює враження, буцімто до росіян тут якщо й було життя, то якесь дике і примітивне, і всім досягненням цивілізації Південь зобов'язаний Росії та росіянам. Подібної імперської спадщини, яка досі деформує світосприйняття українців, не бракує і в інших регіонах.

Повернення українців до власної історії неминує має пролягти через усвідомлення Свого на противагу Чужому, зокрема і в площині історичної пам'яті. Зміна назв вулиць у руслі модерної комеморативної практики по-перше, забезпечує зв'язок між поколіннями українців, а по-друге, дає змогу послідовно сформувати україноцентричну модель історичної пам'яті, очищену від імперської російської та, особливо, радянської історичної спадщини. Зважаючи на зміну соціально-політичних цінностей в Україні та специфіку їхньої екстраполяції у соціум у період транзитивного розвитку держави, історична пам'ять українців може розглядатися як подолання наявних політичних та ідеологічних суперечностей.

Українці все ще переживають період «постсоветизації» та «постколоніалізму», що визначається протиборством двох тенденцій: тиску минулого і водночас його заперечення. У цьому сенсі державна політика пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних установок та стереотипів, формування об'єднавчої системи цінностей. Цілеспрямована державна гуманітарна політика пам'яті має сприяти реінтеграції історичних

подій та їхніх репрезентації у нових культурних формах: монументах, меморіалах, ландшафтах, музеях, архівах, кінофільмах, різних жанрах усних історій та бібліографічних конструкціях²³.

Розглядаючи деколонізацію та дерусифікацію як систему заходів зі звільнення сфер суспільного життя від колоніального минулого, слід зауважити, що іноді раціональні аргументи не діють, жодні фактичні приклади з історії не переконують. Тому не слід нехтувати всіма можливими ідеологічними засобами з метою формування спільного українського життєсвіту. Виважена та продумана робота на цих теренах може стати важливим чинником деколонізації, національного відродження й консолідації, формування української ідентичності. З метою деколонізації історичної пам'яті й консолідації українців, досягнення справжньої єдності нації, слід серйозно поставитися до продуктивних можливостей ідеології. У процесі формування уявного соціального простору кожної національної групи важливу роль відіграє міфологізація національних героїв, сакралізація історичних подій. Звісно, що межа між позитивним впливом ідеології й зловживанням ідеологією не встановлена наперед, отже в її межах є безумовні підстави для маніпуляцій. Варто поширювати інформацію про Україну, де постане по-новому осмислене минуле, яке не буде ворожим для сучасників.

На сучасному етапі гострою в Україні є проблема соціального оптимізму. Специфіка української історичної пам'яті, та й взагалі українського соціуму, полягає в тому, що в ньому домінує соціальний песимізм. Він простежується в діапазоні, починаючи від історії військових поразок далекого минулого до негараздів в економіці, політиці сучасності. Як рефрен повторювалися й тиражувалися слова В. Винниченка щодо брому, без якого нібито не можна читати історію України (які, по суті, заганяють українців у комплекс причетності до ексклюзивних жажіть нашої історії). Українська історія не гірша і не краща, ніж в інших народів. «Кожній нації, — пише з цього приводу відома українська поетеса Ліна Костенко, — є за що посипати собі голову попелом. Тільки не треба тим попелом запорошувати очі

²³ Гурик М. Історична пам'ять народу у контексті актуальних завдань розбудови модерної української нації // Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації / Кер. авт. кол. О. М. Рудакевич. Тернопіль : Тернопільський національний економічний університет, 2015. С. 90–113; Масненко В. Історична пам'ять як чинник інтеграції сучасного українського суспільства // Громадянське суспільство як здійснення свободи. 2006. Вип. 3. С. 153–158.

наступних поколінь. Ніхто з нас, нині живучих, не може нести відповідальності за давні неспокутувані гріхи. Але кожен з нас зобов'язаний їх не повторити і не примножити»²⁴. Слід якомога швидше позбавлятися від тотального постколоніального синдрому.

Реконструкція історичної пам'яті українців вимагає й подолання усталених світових стереотипів щодо України як російської периферії. Тому актуальним є переформатування свідомості світової спільноти щодо України та українців, перегляд усталених на Заході стереотипних уявлень про нашу країну, її історію й культуру. Сьогодні ми є свідками завершення російської ідеологічної парадигми (яку РФ частково вдалося нав'язати й Заходу): у межах цієї парадигми Україні було відведено маргінальну роль культурної провінції «русского мира». Більше того, нинішній основний меседж офіційних кіл Росії: Україна має бути знищена як нація і держава, як основний ворог «російськості». Власне, саме війна у сприйнятті західного реципієнта оприявнила й увиразнила причинно-наслідкові механізми російського імперіалізму в його стосунках зі східноєвропейськими сусідами. Тим самим Росія гранично різко оприявнила факт неймовірної історичної ваги: усі лінії історичних протистоянь Росії з Європою пролягають культурними теренами України. Водночас Росія продемонструвала й своє антизахідництво.

Зазначимо, що раніше (хоча така ситуація на Заході зберігається частково й дотепер) не було інтелектуальної готовності шляхом застосування постколоніальної теорії легітимізувати дослідження політичної, соціо економічної та культурної спадщини російського колоніалізму та імперіалізму для таких країн, як Україна, Білорусь та Молдова. Як і відчутний брак розуміння того, що деякі категорії, запозичені з західноєвропейського досвіду, не можна автоматично застосовувати до цих реалій. Наприклад, в Україні існує «неформальний мультикультуралізм» та громадянський (а не етнічний) націоналізм (в історичному, а не пропагандистському розумінні), доказом якого є те, що за територіальну цілісність і свободу країни сьогодні борються етнічні українці й білоруси, євреї і татари, україномовні та російськомовні громадяни.

Російсько-українська війна змінила ставлення зарубіжних країн, європейців до України, стрімко зросла зацікавленість нею. Тому необхідний

²⁴ Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. Київ : Видавничий дім «KM Academia», 1999. С. 19.

системний підхід до презентації ролі України й самої концепції української культури в європейській історії. Донедавна російська пропаганда будь-яку лакуну в розумінні України в геополітичному, історичному чи культурному просторі швидко й ефективно наповнювала своїми інтерпретаційними наративами. Сама ця деномінація ніби містить припущення, що не можна зрозуміти регіон у цілому, і Україну зокрема, не беручи до уваги російську історію та політику. Однак часто така передумова зміцнює російськоцентричні геополітичні та геокультурні погляди, а отже, формує помилкову переконаність у тому, що такі країни, як Україна, Білорусь та Молдова не становлять собою самодостатніх реалій, які заслуговують на окремий незалежний аналіз. Саме постколоніальний підхід має побудувати нову систему координат для розуміння української державності, культури та ідентичності, делегітимізувати російськоцентричний наратив про Україну, її історію та культуру, а також сприяти консолідації знання європейських аспектів її інтелектуальної та культурної спадщини.

Як не прикро констатувати, але більшість академічних департаментів та науково-дослідних центрів на Заході, які є платформою для вивчення України, мають назву на кшталт «російські та східноєвропейські студії», які спрямовані на «настроювання» західної наукової оптики на користь неоімперських прагнень Кремля. Зазначимо й те, що й самим закордонним українознавчим студіям також належить пройти непростий процес ревізії й деколонізації, дерусифікації. Існуючи в межах русистики, вони вільно чи невільно фактично підтримували міфи й стереотипи щодо українців та України, агресивно нав'язувані «постсоветською» Росією²⁵.

Сьогодні надзвичайно важливим є поширення знання про Україну, просування українського культурного продукту та інституційні гарантії цього процесу. Попри всі наявні надскладні кризові обставини необхідно не тільки зберегти, а й розвивати публічні, культурні, наукові, освітні програми і проекти. Науковці, культурні та політичні діячі мають скористатися цим міжнародним запитом на глибше розуміння того, що собою являє Україна і чому впродовж стількох років вона залишалася в основному маловідомою соціополітичною реальністю та історичною і культурною спадщиною для пересічних громадян інших країн. Вважаємо, що Україна здатна

²⁵ Чадюк М. Чи змінить війна українські студії?-2. Науковці топових університетів — про те, як героїзм нашого народу підважує російський вплив і в академічній спільноті // День. 2022. 29 квітня. С. 10.

повернути й Європі автентичні смисли тих концептів і категорій, які стоять біля її витоків.

Отже, процес реконструкції історичної пам'яті українців складний і тривалий, бо це не просто механічне очищення від радянської символіки чи топонімики. Це глибокий, подекуди травматичний процес, який можна аналізувати з багатьох аспектів. Без деколонізації історичної пам'яті та свідомості ми і в XXI столітті не зможемо остаточно позбавитися від російської експансії. Значною мірою складні питання деколонізації історичної пам'яті вирішені завдяки, зокрема, Євромайдану, Угоді про асоціацію з ЄС та перспективами членства в НАТО, а також, як це не прикро констатувати, російсько-українській війні. Деколонізація історичної пам'яті — це не тільки і не стільки звільнення від минулого, скільки візія майбутнього. Україна повинна зробити все, щоб Європа прочитала, побачила і зрозуміла її історію.

1.3. КАТЕГОРІЯ «ПОВСЯКДЕННІСТЬ» В АКАДЕМІЧНОМУ ЗАСТОСУВАННІ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Одна з проблем у «науковій території» повсякденності — сама дефініція. Очевидно, як пише Пітер Берк, проблеми дефініції постають через те, що дослідники вступають на незнані раніше терени. Це та сфера, в яку, за визначенням Фернана Броделя, людство занурене більше ніж наполовину, «...та сторона життя, в яку ми буваємо втягнутими, навіть не усвідомлюючи, звичка чи навіть рутинна, це тисячі дій, що протікають і закінчуються наче самі по собі, виконання яких не вимагає нічиїх рішень та котрі відбуваються, щиро кажучи, майже не торкаючись нашої свідомості». Це сфера, в яку людина занурена «за умовчанням», яка почасти зумовлює її культурну заданість і наповненість, але як предмет самостійного дослідження була практично відсутня впритул до XX ст., в останній третині якого ввійшла у стадію апології і постала як проблема наукового дослідження, потребуючи історико-філософської емансипації.

Проблема визначення категорії «повсякденності» пояснюється зовні очевидними причинами:

- 1) простота, зрозумілість і звичність предмету;
- 2) надто загальний, не обмежений сталими рамками характер предмету.

Світ повсякденності не піддається чіткій формалізації і не має сталих інститутів і механізмів прояву. Та чи не головним чинником гальмування категоризації виявився стереотип негативних конотацій цього терміну, оскільки традиційно звичайний світ заздалегідь розглядався як «ерозія», «приниження», навіть «гріхопадіння» істинної людської реальності. Повсякденність розуміли як сферу рутинних, звичних, одноманітно повторюваних з дня у день малих дій і вчинків, зрозумілих і доступних, виконуваних майже автоматично, без спеціального напруження свідомості і рефлексії. Відтак (оскільки ця сторона життя суспільства протікає поза офіційними, громадськими й державними інститутами, не має публічного значення) вона не є вартісною, нею можна знехтувати як малою величиною, що істотно не спричиняється на дії соціальних інститутів і механізми їх суспільної взаємодії.

У рамках класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом)

повсякденність відносять до нижчої реальності, значенням якої можна знехтувати. Вона суть поверхня, за якою ховається якась справжня сутність, глибина, або ж є завісою з фетишистських форм, за якою лежить справжня реальність (це «Воно» у фрейдизмі, економічні зв'язки та відносини в марксизмі, стійкі структури, визначальні для людської поведінки та світосприйняття, у структурному функціоналізмі). Повсякденність сприймали як фон чи симптом більш вартісного і значущого в соціальній реальності. Стосовно повсякденності культивувалася недовіра, своєрідна «герменевтика підозри». Історично склалось, що незаперечна й очевидна з позицій «здорового глузду» сфера повсякденного життя опинилась поза увагою гуманітаріїв.

Як означувальне поняття «повсякденність» історики відстежують з ранньомодерного часу, зокрема у працях М. Монтеня у сенсі окреслення буденних реалій. Упродовж ХІХ ст. ототожнювалися поняття побуту і повсякдення (Е. Віолле-ле-Дюк, Е. Фукс, П. Гіро, А. Бокуе, Г. Хартман, Є. Терещенко, М. Костомаров), поняття використовувалося і в психології поведінки (В. Джеймс). Найбільш активно на початку 1900-х рр. його артикулював Макс Вебер у працях з соціології релігії при характеристиці повсякденної / буденної поведінки на противагу поведінці, визначеній етикою релігійного братства .

Натомість наукове окреслення світу повсякдення як спеціального об'єкту дослідження пов'язують з філософом-феноменологом Едмундом Гусерлем, з його поняттям «життесвіт» (нім.: *Lebenswelt*) / «життєвий світ», через яке він і окреслював феномен повсякденності як щось усталене, що має конкретні емпіричні ознаки, а отже, робить її доступною для пізнання.

За вихідну точку міркувань філософом була взята переоцінка цінностей у ставленні наук, що почалася на зламі ХІХ–ХХ ст. Він підкреслює, що вона стосувалася «не науковості цих наук, а власне того, що наука означала і може означати в житті людини». Філософ закидав позитивізму, який панував у науковій культурі від Галілея, зумисну відстороненість від сутності людського буття, через що «були бездумно занехаяні всі ті питання, які для справжнього людства є вирішальними. <...> Зміна суспільних цінностей була неминучою, надто аж після війни, в врешті-решт призвела, як нам відомо, до ворожих настроїв серед молоді генерачії. Щодо наших життєвих потреб — чуємо ми — цій науці немає чого сказати, адже вона принципово відкидає ті питання, що для людини ... є найпекучішими: питання

про розумність чи безглуздість самого людського існування. Хіба ці питання у всій всеосаяжності і доконечності для кожної людини не вимагають всебічного обміркування й розв'язання на розумних засадах? Вони стосуються людини як істоти, що вільно визначає себе у своїх взаєминах з людським і позалюдським середовищем, що вільно у своїй здатності творити себе та своє довкілля. Що наука може сказати про нас — людей як суб'єктів цієї вільності? Певно, що звичній науці про тіла та предмети тут немає чого сказати, оскільки вона відволікається від усього суб'єктивного. Що ж до гуманітарних наук, які у своїх спеціальних і загальних галузях досліджують людину в її духовному бутті, а отже — горизонті її історичності, то кажуть, що їхня строга науковість вимагає від вченого ретельно вилучати всі оцінні судження, всі питання про розумність або нерозумність досліджуваного людства і витворів його культури» .

Е. Гусерль наполягав на об'єктивізації «життєвого світу» як світу досвіду живого діяльного суб'єкта, в якому суб'єкт живе в «природній безпосередній установці». Сам філософ твердив: «Нам стала у перспективі зрозумілою велич проблеми життєвого світу, її універсальне і самостійне значення <...> ми ще не знаємо, як життєвий світ зможе стати незалежною, цілком і повністю самостійною темою <...> ми тут є абсолютними новачками» . Даючи оцінку тодішньому становищу філософської думки, він говорив: «Як незацікавлені спостерігачі розглядаємо світ (світ, у якому проходить усе наше життя, з його турботами прагненнями і здобутками), ми вперше наївно озиремося навкруги, аби не досліджувати буття, а роздивитися те, що є значним для нас з суб'єктивної точки зору».

Здійснене Е. Гусерлем виокремлення повсякденного «життєвого світу» як універсальної філософської проблеми відкрило можливості для подальшого осмислення повсякденних практик людства.

Унормуванню й використанню категорії «повсякденність» як такої ми завдячуємо учневі Е. Гусерля Альфреду Шюцу. В 1932 р. у Відні вийшла його перша праця «Смислова побудова соціального світу», де він вперше спеціально аналізував світ повсякденності, над яким працював впродовж всього свого життя. У феноменологічній соціології А. Шюца був здійснений синтез ідей Е. Гусерля та соціологічних установок М. Вебера. А. Шюц сформулював завдання дослідження повсякденності в контексті пошуку граничних підстав соціальної реальності як такої. Він простежив універсальність активного світу буття людини у повсякденні, визначав повсякденність як

«смысловий універсум», крізь який можна зрозуміти суспільство і людину, їх суть та історію, він багато уваги приділив інтерактивності як одній з визначальних ознак світу повсякденності.

Категоріями, що тісно пов'язані з повсякденністю, є буденність, досвід, життєвий світ, штаб життя, здоровий глузд. Поняття «повсякдення» використовується для опису побутового, буденного життя людей, пов'язаного насамперед із забезпеченням свого фізичного існування і може вважатися синонімом побуту як звичної манери життя. Повсякденне життя знаходить своє відображення і в людському досвіді — трудовому, сімейному, комунікативному тощо, і водночас збагачує, формує його. У цьому зв'язку А. Шюц визначав повсякденність як одну зі сфер людського досвіду, що характеризується особливою формою сприйняття та осмислення світу, що виникає на основі трудової діяльності. Як така, повсякденність є «вищою реальністю», що виявляється основою, де формуються всі інші світи досвіду. Штаб життя — це форми та умови індивідуальної та колективної життєдіяльності людини (трудова, побутова, соціально-політична та культурна), типові для конкретно-історичних соціально-економічних відносин.

Повсякденність, таким чином, включає в себе буденні практики приватного й громадського життя, визначальне значення для яких мають накопичений життєвий досвід, сформований штаб життя. Ці практики пов'язані в першу чергу з сім'єю, найближчим оточенням, побутом рутинними щоденними заняттями, дозвіллям тощо. Всі ці практики підпорядковані задоволенню базових життєвих потреб, що є основною функцією повсякденності. І тут на передній план, безумовно, виступає здоровий глузд, керівництво яким необхідне для розв'язання навіть самих звичайних завдань у ході задоволення потреб індивіда. Здоровий глузд необхідний при інтерпретації суб'єктивної реальності індивідами. При уважному спостереженні з'ясовується, що співвідношення цих категорій не є сталим, пропорційно-статичним. В одному разі побут поглинає сферу повсякденності, в іншому — є лише її проявом, характеристикою. Так само приватне чи сімейне життя поруч із суспільно-статусними має свої повсякденні прояви, без яких не може бути відтворене повністю.

Помітний вклад на соціологічній ниві в розробку проблеми «повсякденності» зробили учні А. Шюца — Пітер Бергер та Томас Лукман, які висунули теорію «соціального конструювання реальності» в рамках «соціології

знання». Повсякденне життя, на їх думку, є реальністю, яка інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість як цілісний світ. На основі соціального знання і формується суспільство як об'єктивна та суб'єктивна реальність. Типізуючим інструментом, з якого передається соціальне значення, є повсякденна мова. Завдяки мові індивіди надають однакові значення та зміст соціальної реальності. Діалект повсякденності — це переважно мова імен, речей та подій. А будь-яке ім'я передбачає типізацію та узагальнення у світлі системи релевантностей, переважає в лінгвістичній «ми-групі», яка вважає річ досить значною, щоб знайти для неї особливий термін. Донауковий діалект — скарбниця готових, вже сконструйованих типових характеристик, соціальних за походженням та прийнятних для відкриття нових горизонтів і змістів. П. Бергер та Т. Лукман акцентують увагу, по-перше, на інституалізації та легітимізації соціальних відносин і, по-друге, — на соціалізації та ідентифікації (ідентичностях). На їх думку, саме «повсякденне знання» має бути головним фокусом соціології знання. Це саме те «знання», що являє собою фабрику значень, без яких не може існувати жодне суспільство». Хоча соціологи розробляли свою концепцію під завдання дослідження сучасного їм суспільства, вони в повній мірі були свідомі того, що надзвичайно важливим є діалог з історичною наукою, без якого соціологія знання, на їх думку, втратить об'єкт свого дослідження.

Пізніше Ірвінг Гофман розробив схему для інтерпретації повсякденного життя. Він простежив процес смислоутворення у вживанні мови, коли її елементи здаються незначними. Незважаючи на відсутність змістовності розмови, її учасники якимось чином розуміють сенс повідомлень, оскільки мають певні мовні процедури для типових комунікативних ситуацій, структурують сприйняття соціального світу. Ці процедури мають характер неявного, самозрозумілого знання.

І. Гофман, критично ставлячись до ідеї А. Шюца про соціальне конструювання повсякденності, передбачав існування фізичного світу та суспільства як зовнішніх обмежувачів індивідуальних уявлень. Ці обмеження входять у визначення ситуації як об'єктивних неконструйованих компонентів. Будь-яка організація та інститут постають як певні види діяльності людей у певному місці. Перетворення людей на членів організації можна назвати переміщенням ситуації взаємодії певний «організаційний фрейм» — так відтворюються соціетальні структури. Аналогічно, але на

вищому, рефлексивному рівні «рефреймінгу», формуються інтелектуальні світи, що породжують відокремлені від повсякденної рутини дискурсивні спільноти та форми знання. Таким чином, поведінка індивідів мислиться як похідна від соціального порядку, а не як результат їхнього індивідуального вибору. Слід також відзначити думку вченого про те, що акти повсякденного життя відкриті для розуміння завдяки базовій системі фреймів, що наповнює їх змістом (або декільком системам). Словом «фрейм» позначається широке коло понять, пов'язаних зі структуруванням дійсності, у сенсі — «форма». Це процедурне знання «знання як» або послідовність дій, що описують або креативний аспект предмета, або його функціональний аспект. Зазвичай, фрейми не усвідомлюються суб'єктом, та спроба їхньої експлікації та з'ясування призводить до дезорганізації сприйняття.

Системи фреймів завжди перебувають у процесі свого формування. Іншими словами, відбувається постійне «фреймування» реальності. І. Гофман говорить про «ключі» (keys) і «перемикання» (keyings) фреймів — співвіднесення події, що сприймається, з її ідеальним смисловим зразком. Хоча ми бачимо одні події, ми маємо підстави (ключі) казати, що насправді вони означають зовсім інше: ми створюємо нереальний світ, щоб розуміти світ реальний, і налаштуємо цю процедуру так, як налаштується музичний інструмент. Наше завдання, таким чином, полягає у послідовному виявленні різних смислових шарів кадру. Вчений у цьому зв'язку пропонує всього п'ять основних «ключів» до первинних систем фреймів: вигадка (make-believe), змагання (contest), церемоніал (ceremonial), технічна переналагодження (technical redoing), пересадка (regrounding).

Повсякденність є обов'язковим і невід'ємним підґрунтям соціалізації людини. Для соціальних істориків вона постає у функціонуванні суспільства як «природна», «самоочевидна умова людської діяльності». Без вивчення механізмів щоденного буття людини неможливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство — це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з урахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик.

В історичній літературі початок дискусії про повсякденність був покладений ще першим поколінням анналістів, коли був вперше вжитий

вислів «la vie quotidienne» («повсякденне життя») для назви серії видань французької видавничої групи Ашетт у 1930-ті роки. Попри відчутну предметну зацікавленість повсякденням до Другої світової війни, інституалізація історії повсякденності в європейській історіографії, як окремого напрямку наукових студій, відбулась лише в останній третині століття в Німеччині (Alltagsgeschichte), коли деякі історики почали розглядати таку історію як єдину «справжню» історію, осердя, до якого має прямувати все інше.

Як самостійний об'єкт спеціального вивчення повсякденність набула наукового статусу відносно недавно. Різні наукові дисципліни — філософія, історія, соціологія, етнографія, антропологія, культурологія, лінгвістика — звернулись до повсякденних реалій (з різною активністю й інтенсивністю) упродовж ХХ ст., але переважно в його другій половині.

Об'єктивація повсякденності (в гуманітаристиці в цілому й історії зокрема) відбулася певною мірою на тлі кризи традиційних гносеологічних методологій і усвідомлення неповноти пізнавального процесу, або навіть його помилковості чи хибності. Звідси склалось розуміння повсякденності на засадах протиставлення, як то: офіційне / непублічне; громадське / приватне; суспільне / родинне; державне / групове; святкове / буденне; гласне / приховане; рутинне / виключне тощо. Німецький соціолог Норберт Еліас, який зауважив, що поняття повсякденності є менш конкретним і складнішим, ніж видається, у статті «Про поняття повсякденності» перерахував вісім дихотомій:

- 1) повсякденність як протилежність святу;
- 2) повсякденність як рутинна (на відміну від надзвичайних сфер суспільства);
- 3) повсякденність як трудовий день — на противагу життєвому безтурботному світу буржуа, що живуть у розкоші і неробстві;
- 4) повсякденність як життя народних мас — у контрасті з життям високопоставлених і могутніх осіб;
- 5) повсякденність як сфера буденних подій, галузь ординарних, дрібних справ;
- 6) повсякденність як приватне життя (сім'я, кохання, діти) — на відміну від професійного чи офіційного життя;
- 7) повсякденність як сфера правдивих, нормальних, природних, не-рефлекторних переживань — на противагу штучним, раціональним, науковим переживанням і думкам;

8) повсякденність як буденна свідомість, тобто наївна, непродумана — на відміну від рефлексивного мислення і контрольованих емоційних реакцій.

Виявлені Н. Еліасом бінарні опозиції свідчать про відому стихійність вживання і логічну суперечливість, невпорядкованість виділених смислових моментів ключового поняття, в яке включаються різні рівні, горизонтальні і вертикальні «зрізи» реальності.

Це неминуче при масовому зверненні дослідників до таких обширних сфер соціального життя, які раніше табуувались або просто не помічались, при різкому розширенні й оновленні поля досліджень. Процес же «оповсякденювання» історичної дійсності — це всього лиш інструмент, який дозволяє уточнювати й ускладнювати існуючі моделі минулого. Така бінарна опозиційність як метод нової реконструкції була цілком слушною і результативно спрацювала на об'єктивізацію повсякденного, але ускладнила його цілісне окреслення, підкреслено фрагментувавши прояви життєвого світу.

У неомарксистських теоретиків ХХ ст. повсякденність розглядається суперечливо. Так, у Герберта Маркузе оцінка здійснюється через її протиставлення культурі (як святу, творчості, вищій напруженості духовних сил), з одного боку, і цивілізації (як рутинної технічної діяльності), з іншого, повсякденність опиняється на боці цивілізації. Вона, зрештою, має бути подоланою у вищому творчому діалектичному синтезі. Згідно з концепцією Г. Маркузе, «одномірність», під якою він має на увазі уніфікованість людей та їх обмеженість низькоматеріалістичними та фізичними орієнтаціями стала фундаментальною характеристикою сучасного індустріального суспільства. Держава, ЗМІ, праця, споживання, штучні («хибні») потреби стали «інструментами панування», завдяки яким людина виявилася вплетаною в «варварство громадських зв'язків».

Натомість французький соціолог, неомарксист Анрі Лефевр повсякденність визнавав за справжній локус творчості, де створюється як все людське, так і сама людина; повсякденність — це «місце справ та праці»; все «вище» у зародку міститься у повсякденному і повертається у повсякденність, коли прагне довести свою істинність.

Водночас А. Лефевр належав до засновників «критики повсякденного життя». На його переконання, критика повсякденного життя мала вирішальне значення, тому що тільки через розвиток умов людського життя, а

не абстрактний контроль над продуктивними силами, люди можуть домогтися покращення. Він критикував сталінізм, екзистенціалізм та структуралізм. На його думку, в середині ХХ ст. капіталізм став вироджуватися, що добре видно у повсякденній сфері, яка перетворилася на зону чистого споживання. Відтак, повсякденне життя ставала дедалі слабозвиненим сектором порівняно з технологією та виробництвом. А. Лефевр визначав повсякденне життя як перетин «ілюзії та істини, сили та безпорадності; перетин сектора, який людина контролює, та сектора, який вона не контролює». Саме в повсякденні, з одного боку, нівелюються відмінності між членами суспільства, класами, професіями, а з іншого — триває постійно перетворюючий конфлікт між різноманітними специфічними ритмами: поліритмічними зв'язками природних ритмів організму, фізіологічними (природними) ритмами та соціальними ритмами. Повсякдення може бути як сферою поглинання суперечностей, так і сприяти «революціонізації», якщо люди самокритично ставитимуться до реалій повсякдення.

Повсякденність історична та у своєму історичному існуванні переживає стан відчуженості, який проявляється в «оповсякденюванні» високої культури і стилю, в забутті символів і заміні їх на знаки і сигнали, в ослабленні впливу сакрального тощо. Ставиться завдання «критики повсякденні», яка мислиться як «реабілітація» повсякденності, тобто відновлення ролі повсякденності як посередника і «з'єднувача» природи та культури у безпосередності людського життя.

Так само як інстанція-посередник між природою і культурою трактується повсякденність у працях угорської авторки Агнеш Хеллер; на її погляд, в повсякденності відбувається реалізація насущних потреб людини, які при цьому набувають культурної форми і значення. Ні А. Лефевр, ні А. Хеллер, на відміну Г. Маркузе, не ставили завдання діалектичного «зняття» повсякденності. Їм йшлося про повернення в повсякденність, нового здобуття світу повсякденності, в якому людські погляди і події орієнтувалися б не на абстрактні й анонімні інститути, а здобули б відчутний людський сенс. Фактично йдеться про «повернення» у життєвий світ. У цьому сенсі варто також згадати працю «Структури життєсвіту», яка вийшла під подвійним авторством: Альфреда Шюца і Томаса Лукмана, учителя і учня-послідовника, після смерті першого стараннями останнього.

Не можна обійти увагою ще одного представника феноменологічної школи, німецького вченого Бернхарда Вальденфельса, який підкреслює

раціональне начало повсякденного життя, стверджуючи, що поняття повсякденності — це умовна конструкція, котра виникає у той час, коли ми проводимо розмежування між сферами життя. Б. Вальденфельс пропонує три методичні принципи:

1) Повсякденне життя не існує саме по собі, а виникає в результаті процесів «повсякденності», яким протистоять процеси «подолання повсякденності»;

2) Повсякденність — це диференційне поняття, яке відокремлює одне явище від іншого. Межі та значення виділених сфер змінюються залежно від місця, часу, середовища та культури;

3) Мова про повсякденність не збігається з повсякденним життям і з мовою в повсякденному житті. У всіх теоріях про повсякденне життя виникає питання про місце теоретичного мовлення. Хто і коли говорить про повсякденне життя? Про яку повсякденність він каже, про свою власну чи про повсякденність когось іншого?

Протилежністю повсякденності виступає неповсякденне, що визначається як незвичне, що знаходиться поза звичайним порядком. Зворотний бік неповсякденного, незвичайного виникає з того, що зустрічається нам у досвіді не вписується у звичний світ. Це відбувається з новим практичним досвідом, під час якого людина освоює нові для себе види та форми діяльності. Нове, невідоме, існує на межах добре знайомого світу, воно вабить і лякає одночасно. Б. Вальденфельс, вважаючи, що людина існує на кордоні повсякденного і неповсякденного, пише: «Людина існує не тільки в порядку повсякденності, а на порозі між повсякденним і незвичайним, які співвідносяться один з одним як передній і задній плани, як лицьова та зворотна сторони»/

Таким чином, повсякденність являє собою цілісний соціокультурний життєвий світ, що постає у функціонуванні суспільства як «природна», самоочевидна умова людської життєдіяльності. М. Бойченко у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику «Історична наука» пропонує таке визначення «повсякденності історичної»: «...це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність — царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний,

комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини».

Інтерес до тих або інших аспектів повсякденності проявили численні наукові дисципліни, а в межах дисциплін — і окремі наукові напрямки. Кожна з наукових галузей соціально-гуманітарного знання ставить різні завдання у дослідженні повсякденності. Так, філософів повсякденне життя цікавить, з одного боку, як середовище формування буденної свідомості, її норм і виявів, а з іншого — як підґрунтя міфологічного й релігійного світогляду. Постійна взаємодія і взаємовплив вказаних форм свідомості створює спільні світоглядні настанови і стереотипи мислення, спільні засади духовного життя певного історичного періоду, так званий «дух часу», «дух епохи». Для історичних антропологів повсякденність — колиска ментальностей. Історичні психологи відстежують у повсякденні типи й види суспільної поведінки у різних культурно-історичних умовах і обставинах. Культурологи звернулись до повсякдення крізь призму протиставлення профанного сакральному. Побутописання етнографів зосереджені на предметно-речовому щоденному оточенні людини як характеристичі її культурних потреб, розвитку практичних навичок, естетичних смаків тощо, адже за своєю прямою функцією предмет побуту належить до сфери людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб. За деталями одягу, особливостями поведінки можна розшифрувати скритий за ними культурний код і тим самим зрозуміти громадську позицію даної людини. До кола інтересів етнологів потрапляють щоденні ритуали, усталені традиції забезпечення потреб життєдіяльності. Історики сконцентрували увагу на буденному житті, щоб відтворити картини минулого у повному комплексі і з'ясувати механізми взаємодії різних соціальних верств як між собою, так і з державно-владними системами, зрозуміти закони і чинники розгортання історичного процесу в конкретному прояві. Політологів, відповідно, цікавлять повсякденні реакції на запропоновані політичні програми, доктрини й ідеології. З соціологічної точки зору повсякденність розглядається як життєдіяльність індивідів у звичних життєвих ситуаціях на підставі очевидних сподівань, типізації інтерсуб'єктивної комунікації. Соціологи відстежують шляхи вироблення й усталення повсякденних практик. Лінгвісти звернулись до вивчення повсякденного мовлення як до вербального відбитку культурного світу.

Зрозуміло, кожна з наукових галузей має свій фокус прочитання повсякдення, тому й вкладає в його розуміння відповідний смисл і значення, має свій дослідницький інструментарій та методологію вивчення. У кожній науковій галузі ми можемо віднайти різні визначення повсякденності, що є виправданими в них з огляду на мету наукового дослідження й інструментально-прикладну доцільність. Багатоплановість повсякденності диктує необхідність об'єднання наук. Сучасне дослідження повсякденності може бути тільки комплексним і системним. Цілком логічно, що вивчення повсякденності передбачає міждисциплінарні контакти й запозичення.

Природа дослідницького об'єкту — повсякденного життя людей — змінює ставлення до самої ідеї пізнання соціального світу. Така зміна точки зору дозволяє звернути увагу на те, що раніше здавалось незначним або вважалось відхиленням від норми, зміщуються акценти в розумінні архаїки і сучасності, баналізації і технологізації образів. Форми життя вже не оцінюються як більш високі чи більш низькі або як справжні чи несправжні. Жодне знання, в тому числі й соціально-історичне не постає як окремішність, всі види знання розташовуються у контексті культури, мови, традиції, долається штучна відокремленість наукових знань.

Таким чином, теоретичні положення повсякденності тримаються на різних методологічних засадах, що обіймають весь спектр напрямків сучасної гуманітарної думки, в тому числі й тенденції міждисциплінарних підходів. Слід визнати, що на сучасному етапі не подолана певна стихійність і суперечливість вживання поняття «повсякденність» різними дослідниками, внаслідок чого до смислового поля повсякденності можуть бути включені різні зрізи реальності.

Отже, повсякденність — це історично мінлива просторово-часова цілісність соціального буття, що розгортається у сферах побуту, праці та дозвілля з допомогою різних видів діяльності. Повсякденність є смисловим континуумом, який інтерпретується людьми за допомогою типізації та структурування об'єктів цього світу.

Сучасний гуманітарій долає «моделі свідомості» та навіть «моделі мови» і визнає, що розум, теорії мають розглядатися як тілесно втілені, культурно опосередковані, переплетені з соціальною практикою, і що вкоріненість і різноманіття основних категорій, принципів, процедур тощо означає, що критика розуму має здійснюватися у зв'язці з соціальним,

культурним, історичним аналізом. Цим також викликане підвищення уваги до повсякденності та повсякденних комунікативних практик, у тому числі й серед академічної спільноти.

На думку американської дослідниці Світлани Бойм, сучасне розуміння повсякденності пов'язане з початком модернізації, розділом сфер існування, виокремленням суспільних і приватних просторів.

Насамкінець, варто враховувати, що до наукової лексики слово «повсякденність» прийшло з розмовної мовленнєвої традиції. Якщо в буденному вживанні це слово було органічно зв'язане зі світом означуваних явищ, самозрозумілих і очевидних, то, перейшовши на наукові терени, воно цю органічність утратило. Водночас таке абстрагування не зберегло за ним зрозумілої очевидності. Звідси — різні його наповнення й тлумачення в наукових текстах. Семантика природної мови виявляється більш упорядкованою і визначеною, ніж наукової. Це пояснюється системністю і логічною впорядкованістю самого повсякденного життя, а мова, відповідно, є не тільки його інструментом, але й безпосереднім проявом. Науковій мові стосовно повсякдення бракує на даному етапі такої органічності.

Врешті, мабуть, слід визнати, що повсякденність не є непорушним ортодоксальним поняттям. Філософи у повсякденності вирізняють два рівні смислів: онтологічний і аксіологічний. У повсякденності людина стикається з явищами, процесами, подіями, справами, котрі відбуваються щодня і повторюються з дня на день («щодня одне й те саме»). Це онтологічна сторона повсякденності. Інша — суб'єктивна, психологічна і аксіологічна її сторона фіксує емоційну реакцію на це повторення і його оцінку. Для історика повсякденності важливі обидва: перший необхідний для цілісного уявлення умов протікання щоденного існування людини, другий — для з'ясування її почуття. Вивчення повсякденності дає можливість зрозуміти культурну ментальність, що зберігається на тривалих історичних проміжках, розібратися у тому, як теорії перетворюються у практику, яка етика повсякденної поведінки, що не зводиться до високоморальних тирад, а складається з незначних, але вирішальних індивідуальних актів, рішень і виборів. Слід осмислити не тільки правила, закони і заборони даного суспільства, але й способи уникання, обдурювання, ухилення і відступу, на яких тримається повсякденне життя.

Упродовж останніх десятиліть все частіше і в українській історико-культурологічній та соціально-гуманітарній літературі зустрічається

слово «повсякденність», що засвідчує: звичайне щоденне життя стає об'єктом гуманітарно-наукової рефлексії. Свого часу, М. Костомаров, В. Антонович, розробляючи питання менталітету, досліджували духовний світ, почуття, склад розуму, спрямованість бажань, ставлення людей до матеріальних і духовних цінностей. Історико-соціологічні погляди Ф. Вовка лежали у площині ідей О. Конта і Г. Спенсера, на його переконання, поєднані етнологічно-етнографічні й соціологічні дослідження становлять одну історичну галузь — антропологічну. В радянські часи антропологічний алгоритм і напрям розвитку вітчизняної історіографії був перерваний, його сучасне відновлення й утвердження можливе за умови критичного аналізу і засвоєння напрацьованої на Заході теорії та методології історії повсякденності як самостійного напрямку історичних досліджень.

Отже, категорія повсякденності належить до важливих наукових понятійних дефініцій, яка означає складний, різноманітний у проявах світ життєвої реальності.

1.4. ПРОБЛЕМИ ДОВКІЛЛЯ НА СТОРІНКАХ «ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»: ГЛОБАЛЬНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТИ

Розширений функціонал універсальних енциклопедій, якщо їх розглядати на рівні взірця найповнішого та найавторитетнішого контенту в інформаційному просторі, передбачає їхню інтерпретацію в декількох аспектах: засіб поширення інформації у просторі й часі; системно вербалізований інформаційний код доби; механізм впливу на суспільство; інструмент інформаційних війн; чинник культури, інструмент формування культурних цінностей і установок тощо²⁶.

Важливою функцією енциклопедій є відповідь на виклики сьогодення, що передбачено інструментами сучасних електронних енциклопедійних ресурсів. До прикладу, створенню контенту передують укладання словників або тематичних реєстрів гасел. Цей процес передбачає урахування якомога ширшого спектра сучасних терміносистем. Проте стрімкий розмах інформатизації випереджає створення вивіреного контенту, що дозволяє швидко реагувати виключно в межах електронних ресурсів²⁷. У такому контексті наповнення універсальних енциклопедій, зокрема електронних, постійно потребує десь повного, а десь часткового переосмислення і перформатування. За таких умов електронні енциклопедії мають низку переваг перед друкованими виданнями²⁸. Одним зі способів використання переваг електронних енциклопедійних ресурсів, які наразі втілює Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» на порталі «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ), є введення окремих рубрик (наприклад, «Календар», «Актуально»). При цьому ведення окремих рубрик в електронних енциклопедіях дещо змінює послідовність наповнення ресурсів, зміщуючи акценти з абеткового, як у ВУЕ, чи інших принципів на

²⁶ Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу: Збірник матеріалів наукової конференції (30 жовтня 2019 р., м. Київ) / За ред. А. М Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 112 с.

²⁷ Редакторська підготовка текстів е-ВУЕ — порталної версії «Великої української енциклопедії» : методичні рекомендації / За ред. А. М Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 124 с.

²⁸ Жежнич П., Гіряк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2012. № 732: Комп'ютерні науки та інформаційні технології. С. 400–405.

подієву інформацію. Розглядаючи можливості електронних енциклопедійних ресурсів ширше, такі рубрики, як «Актуально», на е-ВУЕ дають змогу не лише своєчасної інформаційної відповіді на виклики, а є ще й інструментом інформаційного спротиву поширенню ворожих наративів на національному рівні, адже ресурс вміщує лаконічний, науково-достовірний, зручний для ознайомлення і доступний широкому колу читачів контент. Ведення рубрики «Актуально» на сторінках е-ВУЕ — одна з можливостей ресурсу швидко й гнучко відповідати на виклики сьогодення, що достатньо часто спровоковані проблемами довкілля. Водночас спостерігаємо також і зворотній зв'язок, за якого проблеми довкілля виникають через виклики сьогодення. До прикладу, невиправдана збройна агресія російської федерації проти України з 2014 спричиняє серед іншого також і екологічні збитки²⁹. Локальні зміни довкілля в Україні згодом можуть або будуть мати ще й глобальний вимір, особливо з огляду на тривалість і масштаби воєнних дій. В умовах російської гібридної агресії проти України важливо фіксувати спричинені нею збитки й наслідки на всіх можливих ресурсах якнайшвидше. Така фіксація вкрай необхідна як для документування подій, так і для запобігання, зменшення чи пом'якшення можливих наслідків.

Проблеми середовища існування людства різних рівнів і масштабів — частина сучасної повсякденності, що дедалі частіше стає ще й серйозним викликом. Проблеми довкілля — це зміни в біосфері, які супроводжуються відхиленням від встановлених станів рівноваги її підсистем, втратою здатності до їхнього відновлення і саморегуляції за безпосереднього чи опосередкованого антропогенного впливу. Найпоширенішою причиною змін стану довкілля є масштабний техногенез, зумовлений швидкими темпами зростання обсягів світового виробництва, заснованого на недосконалих технологіях. Проблеми, пов'язані з антропогенною діяльністю, відомі широкому загалу як екологічні, що може сформувати дещо однобічне уявлення про їхню галузеву приналежність до біологічних наук, зокрема екології. У процесі формування контенту універсальної енциклопедії

²⁹ Зав'ялова Л. В., Протопопова В. В., Панченко С. М. та ін. Синантропізація рослинного покриву України внаслідок воєнних дій // Подолання екологічних ризиків та загроз для довкілля в умовах надзвичайних ситуацій — 2022. Полтава; Львів : Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»; Національний університет «Львівська політехніка»; Дніпро : Середняк Т. К., 2022. С. 31–52.

більшість гасел, пов'язаних з екологічними проблемами, насамперед розглядають як частину біологічної терміносистеми. Водночас комплексно аналізуючи види екологічних проблем і їхнє походження простежуються взаємозв'язки з терміносистемами наук не лише природничого циклу, а й економічних, політичних, технічних, юридичних, соціогуманітарних, наук про Землю, військової справи тощо.

Увесь масив проблем довкілля класифікують здебільшого за сферами виникнення (літо-, гідро-, атмо-, біосфера) або за впливом різних видів господарської діяльності й природокористування. Разом із тим кожна з проблем не обмежена сферою її виникнення або видом діяльності та є ланкою одного чи кількох ланцюгів. Більшість проблем довкілля слід розглядати комплексно, враховуючи взаємозв'язки та взаємозалежності з багатьма іншими терміносистемами різних наукових напрямів. Відповідно, гіпертекст формується як складна система відсильних гасел, що поєднуюватимуть на сторінках енциклопедії різні наукові напрями.

До проблем довкілля планетарного масштабу належить зміна клімату, зокрема глобальне потепління; забруднення оболонок Землі, включно зі зростанням радіоактивного забруднення; зменшення біологічного різноманіття; скорочення площ лісів унаслідок пожеж, вирубування, розорювання; дефіцит питної води; виснаження природних ресурсів; накопичення побутових відходів. Глобальні проблеми довкілля виникають з менших, регіональних, унаслідок їхнього накопичення або поширення масштабних промислових виробництв регіонального чи локального рівнів. Інтеграція наслідків спричиняє регіональні або глобальні екологічні кризи, виникнення яких також зумовлене низькою екологічною свідомістю і загальною культурою окремих людських спільнот.

Глобальна зміна клімату на Землі відбувається дуже швидко і стала однією з найнагальніших екологічних проблем людства. Її наслідками є небезпечні погодні катаклізми, різкі зміни погоди, паводки, повені, сильні вітри, зливи і дощі, град, посухи, буревії, що призводять до значних екологічних та економічних збитків у світі. Посилення непередбачуваності погодних умов ставить під загрозу виробництво продовольства, підвищення рівня моря збільшує ризик природних катастроф³⁰. Найвиразніше зростає

³⁰ Іванюта С. П., Коломієць О. О., Малиновська О. А. та ін. Зміна клімату: наслідки та заходи адаптації / За ред. С. П. Іванюти. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2020. 110 с.

температура нижніх шарів атмосфери, а середня температура Землі до 2050 збільшиться на 0,8–2 °C за прогнозами Міжурядової групи експертів зі зміни клімату. Підвищення температури (більш відоме як глобальне потепління) спричиняє швидке танення арктичного й антарктичного льодів, гірських льодовиків, зміну вертикальної поясності та широтної зональності рослинності тощо. Суттєвих змін зазнають регіональні клімати й атмосферна циркуляція. Глобальна зміна клімату має істотні негативні наслідки для економіки країн, стану здоров'я і якості життя людей. Серед можливих наслідків глобального потепління, зумовленого таненням льодовиків Гренландії, Арктики й Антарктиди, значне підвищення рівня Світового океану в наступні кількості років, яке призведе до затоплення деяких густозаселених регіонів світу, значних економічних і екологічних збитків.

Серед головних екологічних проблем літосфери забруднення ґрунтів, зниження і втрата ними родючості; ерозія, засолення, заболочення, деградація ґрунтів; опустелювання; виснаження мінеральних ресурсів; видобуток корисних копалин і діяльність гірничодобувної промисловості³¹. Основними видами впливу на літосферу є: видобуток корисних копалин, забруднення хімічними речовинами (пестицидами, мінеральними добривами, відходами, нафтопродуктами, радіоактивними елементами, продуктами горіння, аерозолями), перезволоження ґрунту. Видобуток корисних копалин спричинює низку негативних наслідків, серед яких утворення відходів, які часто містять важкі метали й хімічні елементи, що забруднюють поверхневі й ґрунтові води. Токсичні речовини виявляють шкідливий вплив на існування біоти, що призводить до скорочення чисельності популяцій, збіднення видового складу живих організмів. Для видобутку окремих корисних копалин використовують значну кількість води, що призводить до зниження рівня ґрунтових вод. Розробки уранової руди супроводжують шкідливі для людини дози опромінення, яке спричиняє небезпечні захворювання. Природні ландшафти під впливом гірських розробок суттєво змінюються, утворюючи специфічні форми рельєфу: кар'єри, терикони, відвали, хвостосховища. Унаслідок підземного видобутку виникають тріщини в земній корі, розриви, провалля, вирви, відбувається осідання поверхні, викиди гірських порід, метану, сірководню,

³¹ Балюк С. А., Медведєв В. В., Мірошниченко М. М. та ін. Екологічний стан ґрунтів України // Український географічний журнал. 2012. № 2. С. 38–42.

раптові прориви підземних вод, які становлять значну небезпеку в карстових районах і зонах великих розломів. Відкритий спосіб видобутку корисних копалин сприяє розвитку зсувів, обвалів, селів, інших екзогенних геологічних процесів. Існуючі на сьогодні технології видобутку вугілля призводять до руйнування ґрунтового і рослинного покриву — основних компонентів біосфери.

Головною екологічною проблемою атмосфери є її забруднення, що відбувається одноразово, періодично або постійно внаслідок викидів природного й штучного походження. Забруднення атмосфери також буває радіаційне, електромагнітне, шумове. Джерела забруднення бувають природного походження (виверження вулканів, пилові бурі, лісові пожежі, космічний пил, пожежі торфовищ та інше) й техногенного (промисловість, транспорт, воєнні дії, випробування зброї тощо). Серед викидів (тверді частки, пари різних речовин, газоподібні сполуки) багато токсичних для біоти важких металів (арсен, плюмбум, кадмій, хром, нікель, цинк), радіоактивних елементів, шкідливих органічних сполук, промислових газів. Продукти природного забруднення атмосфери на $\frac{3}{4}$ складені неорганічними речовинами. В атмосфері також відбуваються хімічні реакції, в результаті яких утворюються речовини значно токсичніші за первинні. Основним джерелом викидів шкідливих домішок в атмосферу є регіональні промислові осередки (промислові регіони, міста, промислові зони в міських агломераціях). Вплив промислових підприємств на якість атмосферного повітря диференційований і залежить від особливостей процесу виробництва та їхньої концентрації в певних регіонах. В умовах техногенезу й унаслідок рознесення викидів вітром на великі відстані вплив промислових підприємств зростає. Спалювання викопного палива (вугілля, нафти, газу, торфу) зумовлює потрапляння в атмосферу шкідливих домішок та їхніх сумішей (наприклад, сірчистого ангідриду), а також збільшує емісію вуглецевих сполук. Глобальні викиди основних домішок від спалювання викопного палива перевищують 1 млрд т/рік. На викопне паливо припадає близько 70 % викидів парникових газів. Забруднення атмосфери призводить до виникнення смогів, радіоактивних і кислотних опадів, погіршення якості повітря, формування парникових газів і озонових дір, перенесення аерозолів. В Україні антропогенне і техногенне навантаження на атмосферне повітря у декілька разів перевищує відповідні показники розвинутих країн світу. Основними забруднювачами атмосферного повітря

залишаються підприємства добувної і переробної промисловості, постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря, викиди забруднюючих речовин яких складають понад 90 % від загального обсягу. Найбільша частка викидів припадає на переробну промисловість. Другим за обсягами забруднювачем є постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря³². Атмосфера здатна до самоочищення, найбільше значення для якого має не лише зменшення викидів, але й площа лісів і лісових насаджень на планеті.

До головних екологічних проблем гідросфери належать регулювання стоку, забруднення водойм і акваторій, дефіцит води, евтрофікація, окислення Світового океану, танення льодовиків, очищення стічних вод. Для регулювання стоку будують греблі й утворюють штучні водойми — ставки та водосховища, що допомагає контролювати кількість води, яка пропускається нижче. Гідроморфологічні зміни виникають внаслідок застосування протипаводкового захисту, діяльності гідроенергетики, спрямлення русел річок. Забруднення спричиняють органічні речовини, біогенні елементи, що потрапляють до водойм через недостатнє очищення стічних вод або його відсутність. Забруднення біогенними елементами, пестицидами, гербіцидами й іншими засобами захисту рослин є результатом їхнього змиву з сільгоспугідь, забруднених полігонів та внаслідок аварійного забруднення. Регулювання річкового стоку, надходження до водойм забруднених вод спричинює збільшення вмісту біогенних речовин, які є необхідними для життєдіяльності гідробіонтів. Бурхливий розвиток певних груп гідробіонтів призводить до евтрофікації водних екосистем. Найчастіше евтрофікація викликає інтенсивне розмноження планктонних водоростей — явище відоме як «цвітіння води». Надходження до прибережних морських екосистем значної кількості біогенних речовин за антропогенного впливу й високої температури води здатні викликати таке явище навіть в океані. Дефіцит прісної води на Землі зростає: за прогнозами, до 2025 більша частина населення планети страждатиме від нестачі води, яка 2050 може скласти 2 млрд м³ на рік. Щорічний доступ до водних ресурсів менше за 1700 м³ води на людину називають водним стресом, на сьогодні 1,7 млрд осіб живуть у

³² Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні в 2020 році. Київ : Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, 2020. 420 с. URL: <https://mepr.gov.ua/news/38840.html>

місцевостях, де цей показник становить 1000 м³ і менше³³. Запаси прісної води на Землі розподіляються вкрай нерівномірно, швидко погіршуються екологічні умови наземних і водних екосистем, що є наслідком неефективної екологічної політики.

Надмірне розорювання земель, масштабна меліорація, вирубування лісів, зміна клімату, забруднення ґрунтів, повітря і води, опустелювання, неконтрольоване використання рослинних і тваринних ресурсів планети негативно впливають на її біологічне різноманіття. Серед глобальних причин збіднення біорізноманіття: втрата і деградація середовища існування виду внаслідок повного знищення або фрагментації місцезнаходжень, а також погіршення основних показників довкілля; надмірна експлуатація видів (нестійкий промисел, видобуток або браконьєрство, ненавмисне знищення особин непромислових видів тощо); забруднення, що впливає на види безпосередньо, перетворюючи середовище існування в несприятливе для них, або опосередковано; чужорідні види, які можуть конкурувати з місцевими за території або акваторії, харчові та інші ресурси; зміна клімату, яка може спричинити прямий вплив (переміщення в райони зі сприятливішими умовами) та непрямий, впливаючи на перебіг життєвих циклів видів. Прогнозують, що протягом століття з окремих територій зникнуть 17–35 % видів, а в Європі, зокрема до 2080 свій ареал скоротить близько 50 % видів рослин³⁴. Збіднення біорізноманіття має негативні наслідки для всього людства, оскільки веде до втрати генетичного потенціалу біосфери й зміни якості середовища, що визначає можливості сталого розвитку країн.

Залежно від масштабу виникнення, впливу, наслідків кожен з проблем довкілля розглядають на локальному, регіональному, національному, континентальному чи глобальному рівнях. Багато проблем можуть досягати рівня екологічної загрози або екологічної катастрофи. Головні екологічні проблеми посилюють зміна клімату й збройні конфлікти. Разом із тим прогнозують, що в найближчому майбутньому проблеми довкілля також можуть спричинити збройні конфлікти та війни.

³³ Судук О. Ю., Федина К. М. аналіз та визначення індикатора водного стресу в Україні в умовах глобалізації // Екологічний менеджмент. 2018. № 2. С. 62–66.

³⁴ Іванюта С. П., Коломієць О. О., Малиновська О. А. та ін. Зміна клімату: наслідки та заходи адаптації / За ред. С. П. Іванюти. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2020. 110 с.

До головних проблем глобального масштабу, властивих для всіх оболонок Землі й видів господарської діяльності, як було зазначено, належить забруднення. На прикладі цієї проблеми як базового поняття в структурі гіпертексту ВУЕ розглянемо взаємозв'язки терміносистем різних наукових напрямів.

Таблиця. Забруднення довкілля на сторінках ВУЕ³⁵

Проблема Забруднення / Викиди	Гасла, пов'язані з проблемою довкілля
	Безвартані технології
	Буря пилова
	Виверження вулкана
	Відходи виробництва
	Відходи небезпечні
	Вод охорона
	Дощі кислотні
	Екологічна катастрофа
	Екологічні хвороби
	Забруднення глобальні
	Забруднення довкілля
	Загазованість
	Знепилювання
	Зола
	Інформація екологічна
	Карта забруднення довкілля
	Київський протокол
	Міжнародна охорона живих ресурсів міжнародних річок та озер
	Моніторинг агроекологічний
	Паспортизація земель сільськогосподарського призначення агрохімічна
	Пневмоконіози
	Радіоактивне забруднення
	Респіратор
	Самоочищення річок і водойм
	Смог
	Скрубер
	Фільтрація
	Ядерна аварія

Так, щонайменше 29 гасел на сторінках ВУЕ пов'язано з цією екологічною проблемою, серед них поняття, що розглядаються в межах терміносистем наук природничого циклу, але здебільшого це терміни на межі різних наукових напрямів або поєднують декілька галузей: технічні, біологічні, медичні, юридичні й політичні науки. До прикладу, стаття «Екологічна катастрофа» містить 101 відсылне гасло, відповідно пов'язана з такою ж кількістю інших сторінок на е-ВУЕ або статей у ВУЕ. Серед них як конкретні приклади подій та їхні географічні локації виникнення (Індонезія, Бангладеш, Китай, Таїланд, Індія, Японія, Україна), так і інші гасла, які здебільшого ілюструють безпосередні й опосередковані причинно-наслідкові зв'язки катастроф, тим самим розширюючи поле гіпертексту. Зокрема катаклізми, аварії, війни, терористичні акти, виверження вулканів, траповий магматизм, повінь, землетруси тощо згадуються серед причини екологічних катастроф, а голод і спалахи хвороб (холера, черевний тиф, дизентерія) — серед їхніх наслідків. Отже, за допомогою відсылних гасел у статті охоплено більше проблем, які призводять до екологічних катастроф, згадано основні наслідки, однак при цьому власне стаття не перевантажена поясненнями окремих термінів і понять.

За допомогою виокремлення й аналізу проблем довкілля окреслені основні поняття, висвітлені на сторінках ВУЕ. Загалом енциклопедії, особливо електронні, є частиною популяризації не лише власне екологічних проблем, їхніх причин і наслідків, а й складником системного підходу до формування екологічної свідомості суспільства, відповідального ставлення до довкілля і природних ресурсів. Підвищенню обізнаності споживачів енциклопедійного контенту в частині екологічних проблем сприяють широкі можливості електронних ресурсів, які дозволяють як підготувати і подати, так і отримати актуальну інформацію швидко.

³⁵ Велика українська енциклопедія. Словник / Керівник авт. кол. А. М. Киридон. Київ : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2015. 1408 с.

1.5. ФОРМУВАННЯ НІМЕЦЬКОЇ ДІАСПОРИ В УКРАЇНІ

Поняття «діаспора», у широкому розумінні, вживають для позначення етнічних груп, які з певних причин відірвані від основної частини свого етносу, проте, проживаючи в іноетнічному середовищі, підтримують зв'язок між собою та з історичною батьківщиною³⁶. Діаспорам притаманна етнічна самосвідомість, яка зберігається протягом тривалого часу, почуття солідарності зі співгромадянами на батьківщині та в інших країнах, підтримка історичної батьківщини, створення своїх організацій. Усе це дає їм змогу протистояти асиміляції. Діаспори впливають на країни, у яких вони проживають, що проявляється в змінах демографічної структури, етнічного, мовного та релігійного складу населення. Можливий істотний вплив на внутрішню й зовнішню політику країн проживання, оскільки діаспори можуть лобювати інтереси історичної батьківщини, сприяти зміцненню зв'язків між країнами тощо.

За типологією етнополітичних систем країн світу, на думку М. Дністрянського³⁷, Україна належить до переважно мононаціональних держав, незважаючи на наявність національних меншин. Водночас, за своєю структурою українське суспільство поліетнічне за безперечного домінування етнічних українців. Такі соціальні реалії на тлі постмодерних явищ в історичній науці спонукають до поглиблення змісту загальної історії України дослідженнями, пов'язаними з етнічними групами, які історично проживали й проживають на території сучасної України. Це сприятиме тіснішій інтеграції інонаціональних груп до українського суспільства та культури для взаємного збагачення усвідомленим історичним і культурним досвідом та глибшій суспільній консолідації.

За даними Державної служби України з етнополітики та свободи совісті за 2020 р.³⁸, серед найчисельніших меншин в Україні є німецька діаспора, яка, відповідно до перепису населення 2001 р., становить 33,3 тис. осіб (0,1 % усього населення країни)³⁹. З'ясуємо історію розселення німців на території нашої країни.

³⁶ Алієва М. Різні тлумачення терміна «діаспора» // Етнічна історія народів Європи. 2008. Вип. 24. С. 64.

³⁷ Дністрянський М. Типологія держав світу за структурно-територіальними параметрами як метод політико-географічного аналізу // Acta Veregasiens. 2010. № 1. С. 226.

³⁸ Ключові статистичні дані: етнічні спільноти України // Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dessa.gov.ua/statistics-2020-ethno/>.

³⁹ Там само.

Історія кожного народу, який населяє територію сучасної України, є невід'ємною частиною нашої загальної історії. Недооцінка взаємовпливів і коріння історичних процесів можуть призвести до небажаних наслідків у реальному житті. Саме тому, в умовах розбудови сучасної Української держави, з огляду на її інтеграцію в систему європейського економічного, політичного та культурного співробітництва процес формування німецької діаспори на території України є актуальним для відтворення історичної картини й розуміння тенденцій українсько-німецьких взаємин.

Формування німецької громади на українських землях було предметом дослідження українських істориків-германістів. Вагомий внесок у вивчення історії німецьких колоній в Україні зробив І. Кулинич⁴⁰, особливості життя німців в Україні, народонаселення, історіографію різних періодів цієї теми висвітлювали в публікаціях А. Кудряченко⁴¹, С. Бобилева⁴², В. Евтух та Б. Чирко⁴³. Помітним явищем вітчизняної історіографії стали наукові праці істориків М. Панчука⁴⁴, О. Рафальського⁴⁵, Ю. Поліщука⁴⁶. Зазначені видання насичені фактологічно, що може стати підґрунтям для подальшого аналізу.

Значущими були наукові розробки зарубіжних істориків, які вивчали етнічну історію німців України, зокрема А. Айсфельда⁴⁷, Р. Унтершульца⁴⁸,

⁴⁰ Кулинич І., Кравець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. 272 с.

⁴¹ Кудряченко А. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. Київ : Наукова думка, 1995. 73 с.

⁴² Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) / Под ред.: С. Бобылевой, Н. Бочаровой, О. Безносова. Днепропетровск : Арт-Пресс, 1999. 231 с.

⁴³ Евтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-і — 1990-і роки). Київ : Інтел, 1994. 183 с.

⁴⁴ Панчук М. Німецька меншина в контексті політики коренізації // Діалог. 2000. № 1. С. 119–121.

⁴⁵ Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. Київ : Поліс, 2000. 447 с.

⁴⁶ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII — початок ХХ ст.). Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

⁴⁷ Айсфельд А. Немцы на юге Украины (1871–2003). Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803–2003. Библиографический указатель. Одесса : Астропринт, 2003. С. 72.

⁴⁸ Unterschütz R. Deutsche Siedlungen im ostgalizischen Raume Kolomea // Zeitweiser der Galizendeutschen. Stuttgart : Hilfskomitee der Galizendeutschen, 1976. P.37–39.

І. Флейшгауера⁴⁹, С. Кольмера⁵⁰, С. Мюллера⁵¹ та ін. Хронологічно ці дослідження охопили весь період історії німців в Україні.

Одну з найдавніших «діаспор» на теренах України сформували стародавні германці — готи, які розселилися на сучасних українських землях у II–V ст. У II ст. ці племена заселили Північне Причорномор'я та південь України, де з часом створили своє державне об'єднання Германаріха. Саме на українських землях германці-язичники прийняли християнство. У III ст. готи з'явилися в Криму, де отримали назву трапезити⁵². Кримські готи стали справжніми горцями, вони навчилися ефективно господарювати в непростих умовах гірського Криму, будували міста й замки, дороги й храми, залишки яких досі можна знайти в кримських горах, особливо на плато Мангуп.

У Карпатському регіоні з I–V ст. прокотилося три хвилі германських племен: вандалів, гепідів, остготів, свевів. Як свідчать археологічні джерела, зразки зброї германців знаходили в Закарпатті (Арданове, Свалява, Братове), Верхній Наддністрянщині та в районі Дністро-Дніпровського межиріччя (Громівка Хмельницького району Хмельницької області, Тернівці Тульчинського району Вінницької області).⁵³

Перші офіційні контакти між германцями та слов'янами почалися в VIII ст., за часів правління імператора Карла Великого, який доручив своїм особливим чиновникам опікатися торгівлею з ними. Про це свідчив арабський письменник Мохаммед бен Ісгак у своєму описі особливостей слов'янської торгівлі того часу. Автор зазначив, що слов'яни мали організовану велику торгівлю, яка вела з глибини країни до Чорного моря, Каспію та навіть Ірану й обіймала мережу суходільних і морських шляхів.⁵⁴ Найдавніші

⁴⁹ Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. 257 p.

⁵⁰ Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien: Mariahilf, Flehberg, Rosenheck. Vororte der Stadt Kolomea. Gifhorn : Bund der christlichen Deutschen in Galizien, 1993. P. 63–64.

⁵¹ Müller S., Müller E. Galizien und sein Deutschtum. Stuttgart : Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1999. Bd. 1. P. 1–8.

⁵² Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні. Історія німців України: матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. С.7.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Холмський І. Історія України. Нью-Йорк : Педагогічний Інститут Українознавства НТШ ; Шкільна Рада УККА, 1971. С. 12–13.

відомості про німців в Україні датовано кінцем X ст. У 959 р. княгиня Ольга вислала посольство до Константинополя з проханням прислати християнську місію та клопотала про встановлення «миру й дружби» з німецькою державою.⁵⁵ У XI ст. з'явилися невеличкі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимир-Волинському, Луцьку.

У XII ст. німецька колонізація розпочалася на Закарпатті. Перші переселенці походили з північних областей Нижньої Саксонії та Фландрії й оселялися в районі сучасних Берегова й Тячева. Угорські феодалі, які володіли цими землями, прагнучи збільшити свої прибутки, запрошували німецьких колоністів, насамперед ремісників. Після монголо-татарської навали на заклики галицько-волинських князів приїжджали німецькі майстри, які сприяли відбудові міст, розвитку ремесла й торгівлі. Німецька колонізація посилилася в литовсько-польську добу української історії. Цьому сприяли пільги та магдебурзьке право, що надавали німцям литовські князі й польські королі. Німецькі колонії створено в Перемишлі, Дрогобичі, Самборі, Галичі, Коломиї, Снятині та інших містах. Значним був вплив іноземних переселенців на формування особливостей архітектури, господарства, самоуправління міст Західної України. Найперші книжки, надруковані кирилицею — «Октоїх» та «Часословець» (1491 р.)⁵⁶, були українські, а перший друкар українських книжок — Швайпольт Фіоль був німцем із Нейштадту, що в тодішній Франконії.

Історія німецького етносу в Буковині бере свій початок з XIV ст., коли купці та ремісники з Трансильванії (Семиграддя) оселялися в містах Сереті й Сучаві. Проте часті війни на цих територіях, турецьке завоювання призупинили еміграцію німців, а нащадки перших переселенців асимілювалися. Пізніше, коли Буковина увійшла до складу Австрії, розпочався наступний етап формування та розвитку німецьких колоній.

Виникнення іноземних колоній на півдні України пов'язане з входженням спочатку Лівобережної, а згодом і Правобережної України до складу Російської імперії внаслідок російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. Уряд був зацікавлений у якомога швидшому господарському освоєнні територій. З погляду імперського уряду, народна колонізація

⁵⁵ Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні. Історія німців України: матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 8.

⁵⁶ Огієнко І. історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994. С. 40–41.

краю, по-перше, була надто повільною, по-друге, підривала кріпосницький лад. Вихід було знайдено в запрошенні іноземців. Ця політика розпочалася з переселення сербів Єлизаветою Петрівною і набула широкого розмаху за часів Катерини II, яка зупинила свій вибір на німецьких переселенцях, що були відомі всій Європі як дбайливі сільські господарі. Другою причиною активізації німецького переселенського руху було прагнення протидії українському сепаратизму, що мало стати своєрідним розв'язанням українського питання. Третя причина — господарчий розвиток південноукраїнських територій дозволив би укріпити південні кордони імперії у військово-політичному відношенні. Переселенська практика отримала законодавче забезпечення у липні 1763 р. Вийшов імператорський указ про запрошення іноземних колоністів із поясненнями та подробицями. За цим указом прибулим чужоземцям було дозволено безкоштовно вибрати землю й оселитися там колоніями. Пільги розповсюджувалися на переселенців та їхніх нащадків, лише після 30 років перебування вони мали відбувати звичайну земську службу й повинності. Від найтяжчої — рекрутської, були звільнені навки⁵⁷. Проте, незважаючи на великі привілеї, неузгодженим було питання обліку земель, що мали відійти колоністам. Тому за період 1764 до 1770 рр. на території сучасної України було засновано лише шість колоній переселенців із Франкфурта-на-Майні. У цей період німецькі поселення з'явилися в Чернігівській губернії, що досить далеко від земель, які віддали під німецьку колонізацію. Влітку 1770 р. в маєтку Вишеньки (Чернігівської губернії) було засновано колонію німців, прихильників секти вальденсів, яка отримала назву Радичів⁵⁸.

Стосовно південноукраїнських земель, то першу німецьку колонію Альт-Данцин було створено в 1787 р. біля Єлисаветграда (тепер Кропивницький). Заснували її колоністи з Пруссії. Одночасно в причорноморських і західних землях з'явилися нові назви населених пунктів: Найфельд, Страсбург, Цюріхталь, Рорбах, Блюменфельд, Розенталь, Нейенбург, Кросвейде, Шенгорст та ін.⁵⁹, що свідчило про активне освоєння німецькими колоністами нових земель. Найважливіше місце в історії німецької колонізації

⁵⁷ Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. Москва : Товарищество типографии А. И. Мамотова, 1916. С. 37.

⁵⁸ Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Санкт-Петербург : Типография В. Нусвальта, 1869. С. 32.

⁵⁹ Там само.

південноукраїнських земель належало німцям-менонітам. На початку 1789 р. 228 родин представників згаданої конфесії оселилися на правому березі Дніпра сучасної Запорізької області (за островом Хортицею). Вони заснували там перші 8 німецьких колоній. Однак (попри пільги, надані урядом) становище менонітів у перші роки освоєння нових земель було доволі складним. Основною причиною стали особливості клімату, що відрізнялися від прусського. Якщо в Пруссії вони боролися з болотами, будували дамби, щоб зупинити наступ моря, то на українських територіях потрібно було застосовувати іншу агрокультуру — зрошувати землі, боротися з посухами, обробляти важкий, незвичний для них чорнозем, при цьому вирішувати проблеми гострої нестачі лісу та деревини. Нові поселенці розв'язували ці завдання завдяки працелюбності та самовідданості.

У своїх записках один із інспекторів Опікунських органів зауважив: «Меноніти майже всі в домашньому житті — порядні та охайні, в моральному — тверезі та чесні, а в домогосподарстві — старанні та ретельні»⁶⁰. У 80-х роках XVIII ст. німецькі колоністи-меноніти заснували 6 колоній і на Волині. Проте з часом переселенці покинули ці території й переселилися на Південну Україну, тому що там було передбачено кращі пільгові умови та більші земельні наділи. Але їхні місця займали новоприбулі німці. Тому Волинь деякий час була транзитною територією, хоч частина колоністів осіла і на цих теренах (це засвідчує німецька діаспора Волині).

Усього за період з 1770 до 1800 рр. на території сучасної України з'явилося 16 нових німецьких колоній, одна — на території сучасної Полтавської області, дві — в межах Херсонської та Миколаївської, 13 — на території Запорізької та Дніпропетровської областей. 1803 р. біля Одеси німці заснували колонію Марієнталь, а на 1804 р. таких колоній вже було 5. На півдні переселенцям надавали великі земельні ділянки й асигнування з державної скарбниці для початку господарської діяльності та звільнення на десятки років від сплати податків⁶¹. Для ефективнішого управління територіями південноукраїнських колоністів у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях у квітні 1800 р. було створено Контору опікунства, яку підпорядкували Експедиції державного господарства.

⁶⁰ Багалеї Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры. Исторический этюд. Киев : Типография Корчак-Новицкого, 1889. С. 89.

⁶¹ Павленко С. Чи бути чорноморській Німеччині? Золотоноша : Лепського і Вурмана, 1913. С. 57.

Проте у 1810 р. імперський уряд заборонив надавати місіям будь-яку допомогу на переселення та пільгові казенні наділи, а в 1819 р. взагалі припинив запрошення іноземних громадян для колонізації вільних земель. Також представникам уряду за кордоном було заборонено видавати паспорти особам, які виявляли бажання переселитися⁶². У зв'язку з цим, у першій половині XIX ст. колонізаційний рух набув нового якісного змісту — від великих, раніше заснованих колоній, почали відокремлюватися «дочірні поселення».

Завдяки суттєвій підтримці уряду, на початковому етапі колонізації німецькі поселення змогли укріпитися й зміцнити на нових землях. На 1845 р. в Україні налічували близько 100 тисяч німецьких осередків. Найбільш вдалою виявилася колонізація німців-менонітів, їхні поселення були в найкращому стані. Це зумовлено низкою обставин: по-перше, меноніти були зразковими сільськими господарями; по-друге, переселялися здебільшого заможні родини зі своїм майном, а часто — з худобою.

Відповідно до етнографічної карти, яку уклав П. Кеппен у 1853 р., на середину XIX ст. на території України найбільшу кількість колоній було засновано в Херсонській губернії, чисельність німецького населення становила 31 700 осіб. Дещо менше їх проживало в Таврійській губернії — 22 324 особи. У Катеринославській губернії та Південній Бессарабії мешкало відповідно 13 232 та 10 200 осіб німецької національності⁶³. Переважна більшість німецьких колоній була саме на Півдні України, який наприкінці XVIII — на початку XIX ст. був малозаселеною степовою зоною. Попри труднощі, німецькі колоністи розпочали господарське освоєння регіону. У перші роки основою сільського господарства в німецьких колоніях було тваринництво, посіви зернових культур використовували лише для нагальних потреб. Обмеженість освоєних площ, приплив населення спонукали до збільшення розорювання земельних наділів, що призвело до зменшення пасовищ і сприяло переходу до інтенсивних методів ведення господарства.

⁶² Велицин Г. Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. Санкт-Петербург : Русский вестник, 1893. С. 49.

⁶³ Кеппен П. И. Об этнографической карте европейской России. Санкт-Петербург : Русское географическое общество, 1853. С. 39.

Проте імперський уряд, занепокоєний інтенсивною німецькою колонізацією на півдні та заході українських земель, 1885 р. створив комісію з питань припинення еміграції в прикордонні губернії. 1887 р. ухвалено закон, який забороняв іноземним громадянам орендувати та володіти на будь-яких умовах землею в прикордонних і західних губерніях. Розпочався процес масової еміграції німців до Канади та Аргентини, особливо з західних районів України.

У роки Першої світової війни німецькі поселенці-власники, що залишилися в Україні, опинилися в скрутному економічному й соціально-політичному становищі. Царський уряд уважав, що переселенці, навіть ті, що прийняли підданство імперії, залишилися співвітчизниками ворога. У суспільстві зростала ксенофобія. Уряд застосовував репресивні заходи щодо німецьких колоністів, зокрема, влітку 1914 р. лише з Київської губернії було примусово виселено близько 10 тис. німецьких поселенців. З Волинської губернії, за наказом губернатора в червні 1915 р. було виселено 6 467 осіб, у листопаді — 6 409, у грудні — 8 000 осіб, а у першому півріччі 1916 р. — 34 116 осіб⁶⁴. Після закінчення Першої світової війни лише незначна частина депортованих німців повернулася в Україну.

За часів радянської влади внаслідок суцільної «колективізації» німецькі поселення занепадали, почалося переслідування їхньої релігії. Це змушувало німців емігрувати з України. У 30-их роках XX ст. тривали масові репресії і проти німецької національної меншини. Було ліквідовано їхні адміністративно-територіальні одиниці, навчальні та культурно-освітні заклади. Розпочалася жорстока депортація. У 1939 р. після приєднання західних земель до складу радянської України, а в 1940 р. — північної частини Буковини, розпочалася нова хвиля німецької депортації: було виселено близько 260 тис. осіб. Чимало менонітських проповідників і рядових членів общини заарештували та вислали в табори. Военні дії 1939–1945 рр. стали жорстоким випробуванням для німців в Україні. Вони опинилися в полі зору обох диктаторів — А. Гітлера і Й. Сталіна. Перший прагнув використати їх у своїх цілях, для другого вони були внутрішніми ворогами та шпигунами. Розпочалася депортація німців з Криму та Лівобережжя до Північного Кавказу та Казахстану. Плани виселення встановлено

⁶⁴ Кулинич І., Кравець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. С. 182.

для Чернігівської, Полтавської, Сумської, Луганської, Запорізької, Харківської, Дніпропетровської областей.

У повоєнний період до 1980-х років характерною стала боротьба німців за свої політичні та національні права, що перетворилася в масовий рух. Вони об'єдналися навколо ідеї зняття з них тяжких звинувачень тоталітарної держави. Своєю чергою влада намагалася перетворити німецьку спільноту на «справжніх громадян СРСР». У місцях компактного проживання німців тривала посилена ідеологічна робота.

Характерною рисою національного руху німців наприкінці 1980-х років стало його організаційне оформлення. На той час в Україні проживало близько 40 тис. німців, 70 % із них у містах, переважно на сході та півдні країни. Близько 12 тис українських німців були жителями Дніпропетровської та Донецької областей, по 3,5 тисячі мешкали в Одеській та Закарпатській областях⁶⁵. Було створено перші культурні та громадсько-політичні товариства в Києві — «Відерштраль» та «Відергебурт». В Одесі, Тернополі, Мукачеві, Ялті, Харкові, Чернівцях відкрито недільні класи, відновлено діяльність евангелістсько-лютеранських общин. На тому етапі суспільно-політичного життя українських німців саме громадські організації відіграли консолідовану роль, а вектор розвитку громадського й духовного життя українських німців набрав нового напрямку, що позначилося на їхньому суспільному становищі та на політичній картині України в цілому.

23 січня 1992 р. президент України Л. Кравчук підписав Указ, відповідно до якого «...з метою відновлення історичної справедливості, здійснення перших кроків на шляху до правової, політичної, соціальної і культурної реабілітації німців...»⁶⁶ створено передумови для відродження життя німецької національної меншини. 21–23 листопада 1996 р. в Києві відбувся перший з'їзд німців України, який ухвалив «Програму етнокультурного відродження німецької національної меншини в Україні» та було обрано Народну раду і Правління на чолі з Генріхом Гроутом. Пожвавилася літературна та видавнича діяльність. Газета «Deutscher Kanal» інформувала громадськість про цікаві видання, літературні твори, які перевидавали в Німеччині, нові надходження до українських бібліотек. Публікації на

⁶⁵ Актуальні напрямки діяльності центру // Widerstrahl. Німецький Дім Київ — ЦНК «Відерштраль». URL: <http://www.widerstrahl.org>

⁶⁶ Про утворення Українсько-німецького фонду: Указ Президента України № 51/1992 від 23 січня 1992 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/92#Text>

її шпальтах відігравали важливу роль у популяризації релігійних знань: оприлюднено тексти проповідей, оповідання релігійного характеру для дорослих і дітей, тексти Біблії, інформацію про події церковного життя в Україні та Німеччині.

Значну роботу з організації вивчення німецької мови в Україні здійснювали державні установи та офіційні інституції Німеччини, зокрема німецька служба академічних обмінів (DAAD), Товариство підтримки німецької культури за кордоном (VDA) та ін., головними завданнями яких було сприяння поглибленню знань мови та підтримки німецької культури за кордоном.

За переписом 2001 р., німецька діаспора в Україні налічувала 33 302 особи, зокрема в Донецькій області 4 620 (13,9 % від загальної кількості українських німців), Дніпропетровській — 3 773 (11,3 %), Закарпатській — 3 582 (10,8 %), Одеській — 2 877 (8,6 %), Автономній республіці Крим — 2 536 (7,6 %)⁶⁷.

Отже, на всіх історичних етапах німцям завжди вдавалося і вдається зберігати етнонаціональні риси, високу культуру господарювання, уміння успішного співжиття з іншими народами, демонструвати силу волі та духу. У суверенній Україні склалися реальні можливості німецького етнонаціонального відродження, цьому сприяє ефективна національна політика держави, що ґрунтується на рівноправних стосунках усіх громадян, незалежно від етнічного походження, створення правових умов для самореалізації представників усіх національностей, що проживають в Україні та складають її народ.

⁶⁷ Ключові статистичні дані: етнічні спільноти України // Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dcss.gov.ua/statistics-2020-ethno/>.

1.6. БЕРНГАРД ФОН БЮЛОВ: ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ КРЕАТОРА БОРОТЬБИ ЗА «МІСЦЕ ПІД СОНЦЕМ»

Вислів «місце під сонцем» приписують французькому філософу, письменнику, математику XVII ст. Блезу Паскалю. Пізніше його вживали П'єр-Жан де Беранже та Оноре де Бальзак. Але в політичному розумінні боротьби за провідні позиції держави на світовій міжнародній арені, зокрема й унаслідок силового витіснення конкурентів, фраза стала крилатою завдяки німецькому рейхсканцлеру Бернгарду фон Бюлову. Саме він 6 грудня 1897 р. в промові в Рейхстазі заявив: «Ми готові піти назустріч інтересам інших великих держав у Південній Азії, сподіваючись на те, що будуть визнані й наші власні інтереси. Одним словом: ми не хочемо виштовхати нікого в тінь, але вимагаємо місця під сонцем для себе»⁶⁸. Уже цього вислову — «місце під сонцем» (Platz an der Sonne) — разом із посадою рейхсканцлера було б уповні достатньо, щоб «застовпити» за Б. фон Бюловим належне йому місце в різного роду енциклопедіях, словниках, лексиконах. Проте постать німецького політика й державника, турбулентного для Німеччини, Європи та світу зламу XIX–XX ст., далеко не обмежується спектром боротьби за «місце під сонцем» у контексті тогочасної імперської «світової політики»⁶⁹.

Бюлов Бернгард Генріх Карл Мартін (3 травня 1849 р., Кляйн-Флоттбек, Герцогство Гольштейн — 28 жовтня 1929 р., Рим) походив із дворянської родини, був сином імперського державного секретаря закордонних справ під керівництвом канцлера Отто фон Бісмарка. Середню освіту здобув у королівській гімназії, а потім вивчав юриспруденцію в університетах Лозанни, Лейпцига, Берліна. Перервав навчання через франко-пруську війну 1870–1871 рр. Брав участь у бойових діях у складі

⁶⁸ Троян С. С. Протистояння на океанічних просторах. Військово-морська програма адмірала Альфреда фон Тірпіца як інструмент реалізації світової політики Німецької імперії // 3 історії морських війн / Пер. з польськ.; за наук. ред. С. С. Троян, А. М. Киридон, В. М. Самойленко. Київ : Ніка-Центр, 2018. С. 7–24.

⁶⁹ Папенко Н. «Реформатор» вільгельмівської епохи: Бернхард Мартін фон Бюлов (1849–1929) // Європейські історичні студії. 2020. № 15. С. 118–132; Троян С. С. Німеччина у боротьбі за «місце під сонцем» (колоніальна та «світова політика» в 1884–1900 рр.). Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017. 152 с.; Fesser G. Reichskanzler von Bülow — Architekt der deutschen Weltpolitik. Leipzig : Militzke Verlag, 2003. 256 p.; Winzen P. Reichskanzler Bernhard von Bülow. Regensburg : Friedrich Pustet, 2013. 576 p.

пруського королівського гусарського полку й отримав лейтенантське звання. У 1872 р. завершив навчання в Грайфсвальдському університеті та став дипломованим юристом.

За підтримки імперського канцлера О. фон Бісмарка з листопада 1873 р. Б. фон Бюлова взяли на роботу в міністерство закордонних справ. Згодом по лінії дипломатичної служби його відправили як аташе в Італію, а потім третім секретарем німецького посольства в Росію. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Б. фон Бюлов був тимчасово повіреним у справах посольства в Афінах, брав участь у Берлінському конгресі 1878 р., після цього отримав нове призначення на посаду другого секретаря німецького посольства в Парижі. У 1884 р. став першим секретарем посольства в Санкт-Петербурзі. 9 січня 1886 р. одружився з принцесою Марією Анною Зоєю Розалією Беккаделлі ді Болонья, перший шлюб якої з графом К. фон Денхоффом було анульовано Святим Престолом у 1884 р. Вона мала трьох дітей. Упродовж 1888–1890 рр. Б. фон Бюлов очолював німецьке посольство в Румунії. У 1894 р. став імперським послом в Італії та докладав чимало зусиль, щоб утримати Італію в Троїстому союзі, а також покращити відносини з Святим Престолом.

24 червня 1897 р. на яхті «Гогенцоллерн» у порту м. Кіль відбулася зустріч Вільгельма II і Б. фон Бюлова. За погодженням з рейхсканцлером Х. Гогенлоє-Шиллінгсфюрстом імператор запропонував Б. фон Бюлову очолити відомство закордонних справ. У своїй зовнішній політиці він перебував під значним впливом Ф. фон Гольштейна і використовував бісмарківську Realpolitik у нових реаліях боротьби Німецької імперії за «місце під сонцем». Б. фон Бюлов підтримав два законопроекти (1898 і 1900 рр.) адмірала А. фон Тірпіца, спрямованих на створення потужного військово-морського флоту⁷⁰. Політична лінія державного секретаря сприяла зміцненню німецьких позицій у далекосхідному й тихоокеанському регіоні. Кайзерівська Німеччина встановила протекторат над китайською провінцією Шаньдунь, придбала в Іспанії о. Палау, Каролінські та Маріанські острови, а також закріпила за собою о. Самоа. Б. фон Бюлов активно пропагував будівництво Багдадської залізниці з метою зміцнення близькосхідних позицій Німеччини. Водночас така політика напружила як її

⁷⁰ Троян С. С. Військово-морська програма адмірала Альфреда фон Тірпіца як інструмент реалізації «Світової політики» Німецької імперії // Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки / За наук. ред. С. С. Троян. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 59–76.

відносини з Великою Британією, США й Росією, так і міжнародну обстановку загалом.

Влітку 1897 р. Вільгельм II виступив з обґрунтуванням «політики єдності». Вона була спрямована на відновлення союзу юнкерства та промисловців сталеливарних заводів з метою звести нанівець страйковий рух. Імператор уважав, що цю політику, як і активний зовнішньополітичний курс має реалізовувати новий енергійний рейхсканцлер і його вибір зупинився на Б. фон Бюлові. 16 жовтня 1900 р. Вільгельм II запросив Б. фон Бюлова до себе на зустріч, під час якої державний секретар виклав своє бачення розвитку Німецької імперії. 18 жовтня 1900 р. Б. фон Бюлов був призначений рейхсканцлером⁷¹.

У внутрішній політиці він спирався на підтримку консерваторів і центристів, а іноді й націонал-лібералів. Запровадив деякі обережні соціальні заходи за допомогою свого державного секретаря А. Посадовського (закони «Про забезпечення інвалідів війни та членів їхніх родин», «Про військовослужбовців», «Про захист дітей»). Рейхсканцлер зумів добитися ухвалення рейхстагом митного закону (1902 р.). На його основі Німеччина підписала торговельні угоди з Росією, Італією, Бельгією, Румунією, Швецією, Сербією та Австро-Угорщиною (1904 р.) і одержувала з цих країн сільськогосподарську продукцію. Внаслідок успішної митної політики до 1909 р. Німеччина отримала прибутки на 873 млн марок. Б. фон Бюлов розумів необхідність співпраці з Рейхстагом і з 1905 р. схилявся до ліберального конституціоналізму⁷². Крок за кроком рейхсканцлер намагався реалізувати «політику єдності». Він зумів досягнути послаблення конфлікту між промисловцями й аграріями. Однак зростання протекціонізму сприяло зовнішньополітичній ізоляції Німеччини. У самій країні аграрний протекціонізм призвів до зростання невдоволення, соціальних конфліктів і загострення відносин уряду й особисто Б. фон Бюлова з соціал-демократами.

Значну увагу рейхсканцлер приділяв і зовнішній політиці. Головне завдання вбачав у збереженні та зміцненні європейських і світових позицій Німецької імперії. Саме в цьому контексті й прозвучав з уст Б. фон Бюлова на засіданні Рейхстагу вислів «боротися за “місце під сонцем”».

⁷¹ Fürst Bülow's Reden : in 5 bd. Leipzig : Philipp Reclam, 1910–1915.

⁷² Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Дніпропетровськ : Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2003. 528 с.

Водночас підтримка європейських союзників, збільшення армії до 633 тис. осіб, розбудова флоту й активна заморська політика, зокрема придушення повстань у Китаї (1900 р.) та на півдні Африки (1904–1907 рр.), вимагали додаткових фінансових витрат. У 1904 р. державний борг Німеччини зріс до 3 млрд марок. Тим часом уряд Б. фон Бюлова зажадав додаткові кредити на колоніальні потреби, а також на гонку військово-морських озброєнь і конкуренцію в цій сфері з Великою Британією. У 1906 р. в Німеччині було спущено на воду перший дредноут — надпотужний лінійний корабель «Нассау». У 1908 р. німецький флот мав вже 9 дредноутів (у Великій Британії їх було 12). Водночас за активної участі Б. фон Бюлова після розпуску Рейхстагу, який відхилив урядовий законопроект про додаткові асигнування на придушення повстання готтентотів у Німецькій Південно-Західній Африці, у грудні 1906 — січні 1907 рр. було створено «готтентотський» чи «бюловський» блок із політичних партій консерваторів, націонал-лібералів і вільнодумних. На нових виборах до Рейхстагу в 1907 р. цей блок отримав близько 60 % загальної кількості мандатів і підтримав урядову мілітаристську та колоніальну політику⁷³. Німецька імперія схвалила політику Австро-Угорщини на Балканах і австрійську анексію Боснії та Герцеговини за результатами Боснійської кризи (1908 р.). Разом із тим, Б. фон Бюлов так і не зміг завадити остаточному оформленню англо-франко-російського союзу. Укладена в Бьорке (1905 р.) німецько-російська угода не завадила Росії приєднатися до англо-французької Антанти (1907 р.), а протистояння з Францією та Великою Британією через першу Марокканську кризу (1905–1906 рр.) тільки посилило напруження на міжнародній арені. Невдоволення Вільгельма II політикою Б. фон Бюлова було також спричинено публікацією наприкінці 1907 р. статті імператора в британській Daily Telegraph. Рейхсканцлер, який мав здійснити перевірку матеріалу перед публікацією, не зробив цього і в результаті від імені Вільгельма II в пресі з'явилася низка образливого змісту положень, що обурили не лише англійців, але й французів, росіян і японців⁷⁴.

«Готтентотський» консервативно-ліберальний блок формально розпався в 1909 р. через розбіжності з фінансовою реформою. Для покриття

⁷³ Папенко Н. «Реформатор» вільгельмівської епохи: Бернхард Мартін фон Бюлов (1849–1929) // Європейські історичні студії. 2020. № 15. С. 118–132.

⁷⁴ Winzen P. Im Schatten Wilhelms II. Bülow's und Eulenburgs Poker um die Macht im Kaiserreich. Köln : SH-Verlag, 2011. 500 p.

державного боргу в понад 4 млрд марок і подолання бюджетного дефіциту потрібно було 500 млн марок щорічно. Але проти нових податків у Рейхстазі виступили ліві ліберали й соціал-демократи та частково консерватори і партія «Центру», які вбачали в податку на спадщину посягання на повне та вільне право земельної власності. У парламенті відбулося перегрупування сил і оформився новий «чорно-блакитний» блок. Утрата опори в Рейхстазі та підтримки з боку імператора Вільгельма II призвела до відставки Б. фон Бюлова в липні 1909 р. Уперше в Німецькій імперії рейхсканцлер пішов зі своєї посади після парламентської поразки.

Після відставки Б. фон Бюлов проживав переважно на віллі в Римі, а частину літа зазвичай проводив у Кляйн Флоттбек (поблизу Гамбурга) або на о. Нордерней. У 1914–1915 рр. був послом в Італії та востаннє на державному рівні прагнув допомогти Німецькій імперії зберегти «місце під сонцем», але не зміг добитися приєднання Італії до прони́мецького блоку Центральних держав. 23 травня 1915 р.⁷⁵ Італія офіційно оголосила війну Австро-Угорщині, а наступного дня Б. фон Бюлов залишив Рим. Він жив у Берліні, але після завершення Першої світової війни та підписання Версальського миру (28 червня 1919 р.) знову повернувся до Риму, де й помер 28 жовтня 1929 р. Б. фон Бюлов написав праці «Державна Німеччина» і «Німецька політика», а також залишив по собі мемуари⁷⁶ та посів відповідне йому місце в національній і світовій енциклопедистиці.

⁷⁵ Fesser G. Unruhestand in Rom und Klein-Flottbek. Exkanzler Bernhard von Bülow 1909–1929 // *Politiker ohne Amt. Von Metternich bis Helmut Schmidt*. Paderborn : Schöningh, 2020. P. 53–65.

⁷⁶ Бюлов Б. Воспоминания / Пер. с нем. Москва; Ленинград : Соцэкгиз, 1935. 564 с.; Бюлов Б. Державная Германия / Пер. с нем. Петроград; Москва : Освобождение, 1915. 240 с.; Bülow B. von. *Deutsche Politik*. Berlin : Reimar Hobing, 1916. 359 p.

1.7. ПОЛТАВА І ПОЛТАВСЬКИЙ ГАРНІЗОН У ДОБУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (ЗА МЕМУАРАМИ МИХАЙЛА КРАТА)

Полтава в добу Української Держави і правління Гетьмана П. Скоропадського досі залишається маловідомою не лише теперішнім мешканцям міста і Полтавщини загалом, а й професійним науковцям. З огляду на цю обставину, важливу роль в історичній реконструкції життя тодішнього міста відіграють мемуарні спогади безпосередніх свідків тієї доби, серед яких представники командного складу українського війська, котре на той час квартирувало в м. Полтаві. Такі, здебільшого мілітарного змісту, спогади про м. Полтаву наявні в мемуарах українських військовиків, старшин П. Дяченка⁷⁷, М. Крата⁷⁸, Б. Монкевича⁷⁹, М. Омеляновича-Павленка⁸⁰, В. Петріва⁸¹, В. Сікевича⁸² та ін.

Матеріалом мемуарного характеру, що додає специфічні штрихи до портрета м. Полтави 1918 р., є уривчасті спогади про місто і службу в ньому старшини Армії УНР, колишнього підполковника Російської імператорської армії, майбутнього генерал-хорунжого Армії УНР, уродженця містечка Гадяча Михайла Миколайовича Крата (1892–1979).

Донька й онука М. Крата Ніна та Ганна Черняки підготували його спогади під назвою «Козацькому роду нема переводу»⁸³, опублікували 2010 р. у США. Вони написані українською мовою, лаконічні, виповнені

⁷⁷ Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки. Київ : Стікс, 2010. 448 с.

⁷⁸ Крат М. Козацькому роду нема переводу. Бетезда; Мериленд : Computoprint Corp., 2010. 309 с.

⁷⁹ Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк : Накладом Товариства Запорожців ім. полк. Петра Болбочана в Америці, 1956. 288 с.

⁸⁰ Омелянович-Павленко М. Спомини. Львів : Накладом Української видавничої спілки у Львові, 1930. 64 с.

⁸¹ Петрів В. Спомини з часів Української революції (1917–1921) : в 4 ч. Львів : Накладом Видавничої Кооперативи «Червона калина», 1928. Ч. 2. 184 с.; 1930. Ч. 3. 164 с.

⁸² Сікевич В. Сторінки із записної книжки : в 7 т. Вінніпег : Українське національне видавництво, 1945. Т. 3. 73 с.; Сікевич В. Сторінки із Записної Книжки : в 7 т. Альберта : Alberta Printing, 1949. Т. 6. 76 с.

⁸³ Крат М. Козацькому роду нема переводу. Бетезда; Мериленд : Computoprint Corp., 2010. 309 с.

конкретики, правдиво передають реалії життя м. Полтави і військового гарнізону міста у добу правління гетьмана П. Скоропадського та відразу після падіння його режиму.

Як слідує з нотаток М. Крата, упродовж 1918 р. він перебував у м. Полтаві двічі: у червні — першій половині серпня та другій половині листопада–грудні⁸⁴. Уперше М. Крат прибув до м. Полтави з містечка Гадяча, де нетривалий час служив помічником секретаря Гадяцької повітової земської управи. Це сталося на початку літа, вже після встановлення на Полтавщині гетьманського режиму. Колишній підполковник Російської армії, він побажав служити в українському війську. Заручившись через особисте листування підтримкою генерала В. Дашкевича-Горбачького (начальника штабу гетьмана П. Скоропадського), М. Крат обрав службу в м. Полтаві в 11-й піхотній дивізії 6-го армійського корпусу (на той час перебувала на стадії формування). Очільник дивізії полковник М. Омелянович-Павленко призначив М. Крата командиром кулеметної команди 33-го піхотного Охтирського полку, що квартирував у місті⁸⁵.

Ситуація у Полтавському гарнізоні на той момент і надалі була складною. За виразом комдива М. Омеляновича-Павленка, на якого посилається М. Крат, увесь вищий командний склад 11-ї дивізії був повний «руських», а старшини 33-го полку, занотовує М. Крат, відверто ворогували між собою, розділившись на два табори⁸⁶. М. Крат згадував, що промосковські командири вищої і середньої управлінської ланки всіляко перешкоджали полковим старшинам-українцям виховувати підстаршин і козаків у душі українців-самостійників, «сміялися ... зо всіх виявів національної культури й взагалі поводитися так, нібито Українська Держава й армія є якимсь переходим явищем та засобом до повалення більшовиків і відновлення «єдиної неделімої»»⁸⁷.

За влучним виразом М. Крата, «ясним променем» у цьому темному царстві був у м. Полтаві командир 11-ї стрілецької дивізії, полковник М. Омелянович-Павленко, який завжди намагався говорити українською

⁸⁴ Крат М. Козацькому роду нема переводу. Бетезда; Мериленд : Computoprint Corp., 2010. С. 53–56; 103.

⁸⁵ Там само. С. 53.

⁸⁶ Там само. С. 53; 54.

⁸⁷ Там само. С. 103.

мовою і вимагав того ж від підлеглих⁸⁸. Літній період спогадів М. Крата про м. Полтаву 1918 р. закінчується інформацією про переведення 33-го піхотного Охтирського полку до містечка Ромнів. Сталося це у другій половині серпня⁸⁹.

Удруге М. Крат прибув до м. Полтави невдовзі після зречення гетьмана П. Скоропадського. 33-й Охтирський полк, що квартирував у Ромнах (на той момент М. Крат був його командиром), піддався більшовицькій агітації, був роззброєний і припинив існування. У м. Полтаві М. Крат зі старшинами полку прилучився до штабу командувача українським Лівобережним фронтом, отамана П. Болбочана, який підтримав Директорію. Тоді ж П. Болбочан призначив його помічником командира 2-ї Республіканської Запорізької дивізії отамана М. Сильванського, фактично, виконувачем обов'язків комдива⁹⁰.

Зі спогадів М. Крата відомо, що після повалення гетьманського режиму у м. Києві ситуація у м. Полтаві була нестабільною. Військова організація і дисципліна, що і до того були слабкими, похитнулися⁹¹. М. Крат згадував про ті дні: «...Одне командувати куренем на фронті при усталізованому житті нормальної армії, а друге — командувати дивізією в хаосі революції. ...Поява моя між запорожцями була відразу зустрінута неприхильно... Революційний начальник мусить рахуватися з оточенням і навіть бути дещо позером і демагогом. Це ж було ... для мене огидним»⁹². Упродовж грудня 1918 р. М. Крат опікувався формуванням штабу 2-ї Республіканської Запорізької дивізії⁹³, яка у хаосі подій готувалася до протистояння більшовицьким військам, що наступали на м. Полтаву з харківського напрямку.

Про настрої мешканців м. Полтави та її округи у цей час М. Крат згадував уривчасто, скупими фразами професійного військовика. За його спостереженнями, на той момент відношення інтелігенції до українського війська було ворожим, що, на думку М. Крата, стало результа-

⁸⁸ Крат М. Козацькому роду нема переводу. Бетезда; Мериленд : Computoprint Corp., 2010. С. 103.

⁸⁹ Там само. С. 54.

⁹⁰ Там само. С. 55.

⁹¹ Там само. С. 56; 57; 58.

⁹² Там само. С. 55.

⁹³ Там само. С. 56.

том зненавидження гетьманської політики⁹⁴. Про селянство годі й згадувати. Відразу після Водохреща 1919 року, як тільки українські частини виступили з м. Полтави на антибільшовицький фронт (проходив неподалік станції Свинківка), селяни навколишніх населених пунктів Диканьки, Будищ й інших під впливом більшовицької агітації увірвалися до м. Полтави.

Полкам 2-ї Республіканської Запорізької дивізії, що знаходилися на фронті під фактичним управлінням М. Крата, довелося стримувати натиск і більшовицьких військ, і селян-бунтівників, забезпечуючи виїзд із м. Полтави до містечка Кобеляки штабу армій Лівобережного фронту на чолі з отаманом П. Болбочаном. У ці ж дні командир 3-го Гайдамацького полку, отаман О. Волох (полк прибув до м. Полтави з антибільшовицького фронту на Дону) вибудовував плани арешту й усунення від влади отамана П. Болбочана⁹⁵.

Такою не в героїчному, а соціальному вимірі постає м. Полтава і Полтавщина 1918 р. в спогадах старшини М. Крата. Реальні події та явища, описані сухою мовою військовика, роблять його мемуари цінним джерелом інформації про м. Полтаву 1918 р., доповнюючи для нащадків загальну картину подій Української революції 1917–1923 на Полтавщині.

1.8. БОГДАН ГАВРИЛИШИН: МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ДІАСПОРОЮ ТА СУЧАСНОЮ УКРАЇНОЮ

У різні періоди історії завжди є люди, які увиразнюються на тлі епохи розумом, мудрістю, талантом, впливом та наслідками своєї діяльності. Саме до таких належить і Богдан Гаврилишин (1926–2016) — український, канадський, швейцарський економіст, громадський діяч, меценат, член Римського клубу, іноземний член НАН України, президент Фонду Богдана Гаврилишина, громадянин Канади⁹⁶.

Інтелектуальні здобутки Богдана Дмитровича вивчали науковці М. Голянич⁹⁷, О. Герашенко⁹⁸; його біографію описували Т. Гаврилишин і В. Гаврилишин⁹⁹, В. Пуаєттон¹⁰⁰.

Спробуємо дослідити, як представник української діаспори в Канаді та діаспорі Богдан Гаврилишин зумів інкорпоруватися до українського суспільства та держави в період відновлення її державності.

Народившись у с. Коропець на Тернопільщині, ще тоді, як і вся Галичина, знаходилася в складі Польської держави II Речі Посполитої, він зробив надзвичайно цікаву і нетипову кар'єру, що вирізняє його біографію серед тисяч інших українських емігрантів. Калейдоскоп його зустрічей, знайомств та дружніх відносин вражає: митрополит Андрей Шептицький, американський політолог Збігнев Бжежинський, прем'єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер, прем'єр-міністр Італії і президент Єврокомісії Романо Проді, прем'єр-міністр Індії Індіра Ганді, генсек СРСР Михайло Горбачов, американський фінансист Джордж Сорос, президенти України Леонід Кравчук, Леонід Кучма, Віктор Ющенко, Президент НАН України

⁹⁶ Віднянський С. Гаврилишин Богдан / Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник : в 6 вип. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 5. С. 88–89.

⁹⁷ Голянич М. Футурологія. Філософія майбуття. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. С. 472–474.

⁹⁸ Герашенко О. Економіка XXI: країни, підприємства, людини. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Фоліо, 2019. С. 116–120.

⁹⁹ Гаврилишин Т. Ю., Гаврилишин В. П. Коропець. Історія і спогади. Тернопіль : Воля, 2004. С. 208–214.

¹⁰⁰ Пуаєттон В. Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин / Пер. з фр. І. Відлер. Київ : Славутич-Дельфін, 2015. 144 с.

⁹⁴ Крат М. Козацькому роду нема переводу. Бетезда; Мериленд : Computoprint Corp., 2010. С. 54.

⁹⁵ Там само. С. 56, 57.

Борис Патон, українські інтелектуали Іван Дзюба, Мирослав Попович, глава УГКЦ Любомир Гузар та інші. І це далеко не повний перелік особистостей, з якими його зводила доля та неймовірна життєва енергія і цікавість до світу.

Богдан наймолодшим із чотирьох дітей в сім'ї Дмитра Гаврилишина, який поєднував селянську роботу та підприємницьку діяльність: вирощував хміль для броварні у Львові, а також спільно з партнером (єврейського походження) експортував свиней до Данії. Це теж певною мірою пояснює пізніше зацікавлення його молодшого сина економікою. Виходячи з відомої теорії про вплив дитинства на формування особи людини, відзначимо вплив тата Дмитра, який формував культ освіти у своїй сім'ї: «Мій батько воював у складі австрійської армії під час Першої світової війни й побував у Чехословаччині, Австрії та навіть у Північній Італії. Він помітив, що люди в тих країнах живуть набагато краще, і пов'язував це з вищим рівнем освіти, ніж той, який був у нас у Галичині (Західна Україна). Він прийшов до висновку, що має зробити все, щоб його діти мали змогу отримати найвищу можливу освіту»¹⁰¹.

До найважливіших подій, коли він проживав у П Речі Посполитій, Богдан Гаврилишин зараховував два пластових таборування у Карпатах в Остодорі неподалік від р. Лімниця (це близько двох кілометрів ходу від села Підлюте, літньої резиденції митрополита Андрея Шептицького, голови Української католицької церкви та опікуна Пласту¹⁰²).

Здобув освіту в Бучацькій, Чортківській та Дрогобицькій гімназіях, зрештою повністю завершивши курс навчання і здавши матуру тільки в таборах Ді-Пі у Німеччині. У цих таборах опинилося багато молоді, яка не встигла отримати повну середню освіту. Вони розуміли, що ті, хто мають достатньо знань, могли б закінчити середню освіту в тимчасових школах й згодом у країнах, де вони опиняться, зможуть одразу вступати до університетів, а не повторювати рік чи два у середній школі. «Підручників не було. В класі — лише дошка і крейда, а у нас — олівці й папір. Вчителі, однак, були хороші, а ще майже половину класу становили дітчата. Навіть за таких обставин добре було знов повернутися до школи. Невдовзі організували гуртки українського Пласту і мені пощастило

вступити в якості старшого пластуна до куреня “Лісові Чорти”, членом якого залишаюсь і донині»¹⁰³.

Із Німеччини він переїхав до Канади, де працював якийсь час лісорубом, вчив англійську та за невеликі кошти навчав цієї мови інших українців, які з ним працювали. Завершена гімназія та базовий рівень англійської дали йому можливість поступити в Торонтський університет, де він здобув ступінь магістра зі спеціальності «інженер-механік» (1954 р.).

1954–1960 обіймав різні посади з дослідництва, інженерної справи, менеджменту в Канаді. 1957 р. Богдана Гаврилишина завдяки його цілеспрямованим старанням (серед 44 кандидатів, які подали заявки із «Алкан-Канади», для поїздки в Женеву було обрано трьох) направили від міжнародної корпорації ALKAN на річне навчання до женевської школи менеджменту, яку тоді називали Центром навчання менеджменту (ЦНМ, пізніше — Міжнародний інститут менеджменту, МІМ–Женева)¹⁰⁴. Тут він написав наукову роботу «Порівняння промислового розвитку США та СРСР» і загалом справив позитивне враження на директора центру доктора Генні, який у 1960 р. запросив Б. Гаврилишина працювати до Женеви в ЦНМ. Відтоді він із сім'єю мешкав у Швейцарії. У 1976 р. (радше за наполяганням батька) здобув ступінь Ph. D. з економіки у Женевському університеті.

Майже тридцять років життя Б. Гаврилишин присвятив Міжнародному інституту менеджменту МІМ–Женева. Обіймав посади директора з навчання (1960–1968), директора Інституту (1968–1986), почесного науковця (1986–1989). У Женеві почав викладати дисципліни: «Управління виробництвом», «Соціологія економічного зростання», «Керівництво міжнародними операціями», «Світове бізнесове середовище», «Управління державами» тощо. Згодом «викладав креативність, шляхи її підвищення за допомогою різних метод, таких як біологічний аналіз, біоніка та креативність груп, синектика. Крім того, я викладав такі курси, як «Середовище міжнародного бізнесу», «Управління міжнародними операціями». Після отримання докторського ступеня з економіки перейшов до викладання політології і геополітики. Мої зацікавлення змінювалися від поліпшення ефективності окремих особистостей до ефективності груп,

¹⁰¹ Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. С. 12.

¹⁰² Там само. С. 16.

¹⁰³ Там само. С. 40.

¹⁰⁴ Там само. С. 82.

потім до цілих корпорацій, а пізніше — до управління чи радше керування країнами»¹⁰⁵.

1979 у Римському клубі Богдан Гаврилишин виголосив доповідь «Дороговкази в майбутнє: До ефективних суспільств», на основі якої видав книгу англійською мовою з аналогічною назвою. Представив у своїй книжці комплекс показників ефективності суспільств, аналізуючи різні можливі шляхи до кращого майбутнього, окремо виділив прогностичний аспект, що допомагає визначити ймовірність здійснення запрограмованих змін, а в разі неможливості їхньої реалізації — передбачити найвірогідніші й найсприятливіші зміни¹⁰⁶. На основі нової методології аналізу різних суспільств та зіставлення позитивних і негативних тенденцій передбачив «повний розпад Радянського Союзу як політичної реальності», що «частково було ініційовано декларацією про незалежність України»¹⁰⁷.

Ще до виходу на пенсію (1986 р.) вирішив присвятити себе Україні, прагнучи використати для батьківщини свій досвід, напрацьовані зв'язки та бачення світових процесів.

Для України, обтяженої спадщиною від минулої радянської системи з урахуванням втрачених можливостей та зміни ейфорії в перші роки незалежності розчаруванням народу через некомпетентне керування державою, гіперінфляцію та інші негативні процеси в країні, Б. Гаврилишин визначав шлях до «нормальної держави» на наступні десятиріччя. Головною передумовою позитивних змін в економіці, політичній, соціальній і економічній сферах назвав «перехід до влади в усіх її гілках і на всіх рівнях нової справжньої еліти, яка була б професійнішою і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів. [...] Нова еліта потребуватиме мобілізуючого бачення майбутньої України»¹⁰⁸. Про формування такої справжньої еліти з молодого покоління українців «зі здоровою системою цінностей», які будуватимуть майбутню Україну, розмірковував Б. Гаврилишин у книжці «Залишаюся українцем», повідомляючи про мету свого спеціального Благодійного фонду для підготовки проєк-

тів і програм для нової генерації українців, щоб навчити їх працювати в командах, здатних виконувати провідну роль в українському суспільстві. Зовнішньою передумовою буде набуття членства в ЄС, якщо Україна «матиме ефективну демократію, дієву ринкову систему, забезпечені права людини і певний рівень економічного розвитку», а також характер взаємин ЄС і РФ та зміна внутрішньої еволюції Росії, яка не бажає, щоб Україна стала членом ЄС¹⁰⁹.

Жити в гармонії зі своїми цінностями є важливим елементом економічної успішності на рівні конкретної людини та цілого суспільства. Швеція, Норвегія, Данія, Швейцарія поєднують свободу самовираження людини і високий ступінь піклування про кожного члена суспільства. Їхній приклад можливо і є тим дороговказом у майбутнє для інших країн, які сповідують інші цінності. Хтось вказує на ці країни як взірці для негайного загального наслідування. Проте, якщо цінності конкретного суспільства ще не такі, приклад вищеназваних країн можна сприймати як довгострокову мету, до якої стане можливим прийти лише тоді, коли довіра всередині суспільства, пріоритети його членів досягнуть відповідного рівня розвитку.

Б. Гаврилишин бачив у майбутньому перспективну всесвітню інтеграцію. Нації зберігатимуть свою культурну ідентичність, але в політичному й економічному планах вони будуть зближатися, а кордони між ними стиратимуться. У цьому новому світі доведеться шукати компроміси і думати про те, як досягти виграшу всім, нехай навіть і ціною немаксимального економічного зростання. Цінності багатьох суспільств отримують виклик у вигляді нового глобального світу, в якому кожному знайдеться місце, але який вимагає відкритості та активності.

Україну дослідник називав «обтяженою спадщиною минулої радянської системи»; враховував втрачені можливості та зміну ейфорії в перші роки незалежності розчаруванням народу через некомпетентне керування державою та гіперінфляцію. Висновок визначав шлях до «нормальної держави» на наступні десятиріччя, присвятивши цьому окремий розділ в кінці третього видання книги «Дороговкази в майбутнє»¹¹⁰.

Тричі відвідував СРСР (1971, 1972 та 1988). Згодом згадував: «Під час перших двох подорожей до Києва я спостерігав, слухав, вивчав, зустрічався

¹⁰⁹ Там само. С. 242.

¹¹⁰ Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє. 3-тє вид., допов. Київ : Пульсари, 2009. С. 242–245.

¹⁰⁵ Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. С. 100.

¹⁰⁶ Голянич М. Футурологія. Філософія майбуття. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. С. 472–473.

¹⁰⁷ Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє. 3-тє вид., допов. Київ : Пульсари, 2009. С. 118, 132, 214.

¹⁰⁸ Там само. С. 241.

з людьми й налагоджував контакти. З третього візиту став більш активним. Мене запросили до інституту зі спеціальними програмами для вищих керівних кадрів уряду, включно з заступниками міністрів. Я прочитав лекцію викладацькому персоналу з 25 осіб на тему розроблення навчальних програм: визначення мети навчання, розроблення належного розкладу, добір методів викладання, що відповідає категоріям матеріалу, який вивчається, тобто знанням, налаштованістю і навичкам. Після лекції ректор того інституту сказав: “Ви, очевидно, володієте великими знаннями і досвідом викладання в багатьох країнах у сфері освіти адміністративних кадрів. Ми тут намагаємось викладати основи менеджменту людям, які працюють в установах, метою яких є не отримання прибутку, а складання бюджетів, структурування організації та управління людьми. Багато основних принципів і методів менеджменту такі самі, як і в сфері бізнесу. Чому б вам не стати на чолі інституту й вирішувати, що саме викладати, кому і як?” Це була дуже приваблива пропозиція. Будівля інституту була дуже гарна, простора та вигідно розташована, тож спокуса пристати на пропозицію була велика. Однак я цього не зробив, тому що не хотів опинитись у позиції підпорядкованості уряду. Повернувшись до Женеві, я підготував невеличку пропозицію стосовно створення Міжнародного інституту менеджменту в Києві. У цьому мені допоміг Г'ю Фолкнер, колишній міністр федерального уряду Канади, який рік працював у Міжнародному інституті менеджменту в Женеві як «директор на стажуванні». Ідея полягала у створенні інституту — спільного підприємства МІМ–Женева та Інституту економіки Академії наук України. Тоді президія НАН України могла затвердити рішення без звернення до Ради міністрів та отримання її дозволу на створення такого інституту»¹¹¹. На пропозицію відкрити МІМ у Москві, Б. Гаврилишин наполіг, що тільки Київ, зрештою йому поступилися. 02.01.1990 почалася перша програма МВА і МІМ–Київ запрацював. Той факт, що все це вдалося реалізувати, став справжньою сенсацією. Навіть у газеті «Известия» тоді була опублікована стаття, в якій написали: «Якщо ви бажаєте навчитися чогось про управління бізнесом, вам необхідно їхати до Києва»¹¹².

У листопаді 1989 р. Римський клуб запросив Джорджа Сороса прочитати лекцію про нові фінансові інструменти та світовий фінансовий ринок

на річній конференції в Ганновері у Німеччині, де Б. Гаврилишин з ним і познайомився. Це допомогло йому заітивати відкрити свій благодійний фонд саме в Україні. Першим головою наглядової ради Фонду і став сам Б. Гаврилишин. Міжнародний фонд «Відродження» (МФВ — Україна) створено 1990 р. у Києві із залученням представників різних українських організацій: Юрій Щербак з організації «Зелений світ», Павло Мовчан з товариства «Просвіта», Борис Олійник з «Фонду культури». Вони стали співзасновниками й членами ради директорів МФВ. До наглядової ради також приєдналися: Іван Дзюба, Дмитро Павличко, Володимир Василенко, Валерій Мещеряков, Володимир Савельєв, Сергій Конев, Ігор Юхновський та Валентин Симоненко¹¹³. Міжнародний Фонд «Відродження» є однією з перших благодійних організацій, створених для сприяння розвитку відкритого та демократичного суспільства в Україні. Відтоді МФВ підтримує громадські ініціативи, мета яких збігається з цілями Фонду в усіх регіонах країни, закладаючи фундамент і створюючи умови для прогресивної трансформації суспільства. Міжнародний Фонд «Відродження» є частиною міжнародної мережі фондів мережі фондів Сороса. Ця мережа складається з національних і регіональних фондів у більш ніж тридцяти країнах світу, переважно в Центральній і Східній Європі, а також на території колишнього Радянського Союзу. Як недержавна організація перебуває під громадським контролем, МФВ визначає свою стратегію незалежно від державних структур та урядів іноземних держав-донорів. Пріоритети Фонду визначаються Правлінням та Програмними радами, до складу яких входять авторитетні громадські діячі українського суспільства, фахівці в тих областях, в яких Фонд здійснює свою діяльність: громадянське суспільство, освіта, культура, ЗМІ, державне управління, охорона здоров'я¹¹⁴.

У 1990 р. не існувало жодної установи для об'єктивного аналізу та пропозицій політики уряду й адміністрації, потреба в якій була очевидна. За рахунок фінансування від Дж. Сороса Б. Гаврилишин створив Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), який діє і до сьогодні.

Про співпрацю з Л. Кравчуком написав: «Леонід Кравчук, який на той час був головою Верховної Ради, відвідав Світовий економічний форум у Давосі у січні 1991 р. Це було щорічне зібрання, яке тривало тиждень і на

¹¹³ Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. С. 217–218.

¹¹⁴ Міжнародний фонд «Відродження». URL: <http://oneu.edu.ua/pages/viddili-i-sluzhbi/miznarod/fondi/fondi-15/>

¹¹¹ Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. С. 212.

¹¹² Там само. С. 214.

яке у той час збиралися 1500 лідерів у сфері політики й бізнесу з усього світу для аналізу становища у світі та обговорення майбутніх напрямів розвитку. Як уже згадувалося, симпозіум був ініційований 1971 р. Міжнародним інститутом менеджменту в Женеві для святкування 25-ї річниці його заснування. Відвідавши симпозіум, Леонід Макарович приїхав до нас у Женеві на вечерю. Після вечері він відвів мене вбік і запитав, чи хочу я стати його радником. Я подумав хвилинку й відповів йому, що не вважаю, що це гарна думка. Він спитав – чи це через те, що я не хочу бути радником комуніста, що я боюся, що подумують люди? Я відповів, що це він може опинитись у хиткому становищі в очах керівників комуністичної партії, якщо людина, відома як націоналіст і патріот України, стане його радником. Натомість я запропонував створити групу радників, так звану Консультативно-дорадчу раду в складі відомих осіб з різних країн, які б надавали консультації Верховній Раді, де представлено різні політичні течії, а не тільки її голові. Леонід Макарович одразу погодився. Я склав документ з можливим колом обов'язків ради та принципами її роботи. Далі звернувся до людей, більшість з яких знав протягом багатьох років. Все це були люди з політичним досвідом у законодавчій та виконавчій гілках влади своїх країн і з міжнародним досвідом та репутацією»¹¹⁵. 12 березня 1991 р. Президія Верховної Ради ухвалила рішення про офіційне створення Консультативної ради. Вона пів-на-пів складалася з українців та іноземців. До її іноземних членів належали: Збігнев Бжезінський, радник Центру стратегічних та міжнародних досліджень, колишній радник президента з питань безпеки США, Раймонд Барр, колишній прем'єр-міністр Франції, Романо Проді, професор, колишній голова Ради міністрів Італії, Рой Романов, прем'єр провінції Саскачеван у Канаді, лорд Джеффри Гоу, член британської Палати лордів, колишній віце-прем'єр-міністр Великої Британії з закордонних справ та ін.

Пласт вагомо вплинув на формування особистості Богдана Гаврилишина. Через багато років він допомагав розвитку Пласту у вже набагато старшому віці. 2003 він став першим українцем вибраним світової скаутської фундації — Baden Powell Fellowship, що посприяло в майбутньому до входження Пласту до Світової Організації Скаутського Руху. Правда, тоді для цього Пласту довелося ввійти в загальнонаціональну Національну Ор-

ганізацію Скаутів України (НОСУ), формально об'єднавшись з іншими скаутськими організаціями. У 2008 р. НОСУ звернулася з проханням про вступ до СОСР. Світовий Скаутський Комітет на своїй зустрічі 28.02–02.03.2008 дав позитивну рекомендацію. Цьому процесу Б. Гаврилишин активно сприяв. Очолив Крайову пластову раду (законодавчий орган Пласту), у 2006–2008 рр. він використовував свій набутий життєвий і професійний досвід, напрацьовані особисті контакти, створену ним навчальну інституцію МІМ–Київ задля покращення та розширення діяльності Пласту в Україні та його виходу на світовий рівень.

Свідченням його системного підходу до організації роботи стало заснування Фонду Розвитку Пласту, що дало можливість платити зарплатню постійним працівникам та фінансувати низку так потрібних для скаутської організації проектів, зокрема проведення таборів, організації поїздок за кордон, покращення матеріальної бази тощо. Він вагомо допоміг трансформації Пласту з фактично регіональної західноукраїнської організації в набагато ширшу загальнонаціональну структуру.

Б. Гаврилишин мав впевненість, що без допомоги діаспори українська нація не мала би змоги добре розвиватися. Ще в дитинстві він хотів стати «достатньо авторитетною особистістю, щоб впливати на розвиток українського суспільства». Своє сильне почуття обов'язку перед Україною він пояснює так: «Може, тому, що я завжди відчував себе зобов'язаним перед своєю країною, яка бачила, як я народився, відкрила мої таланти, дала мені освіту, цінності і навіть цікавість пізнавати цей світ... Мій старший брат віддав життя за нашу країну. Він щиро вірив у незалежну Україну. Через це його було заслано і страчено в Сибіру. Завдяки цьому прикладу абсолютної жертви я відчував себе зобов'язаним присвятити принаймні частину свого життя моїй рідній країні»¹¹⁶. Проте не всі українці з діаспори мріяли врятувати Україну, чи мали б для цього хоча б змогу: «Насправді, я майже єдиний подібний приклад серед всіх українців, які живуть за кордоном. Я зустрічав багато співвітчизників у Канаді. Багато з них хотіли докласти зусиль, щоб змінити Україну, але вони залишалися досить обмеженими в своїх амбіціях. Вони вважали, що могли впровадити канадську систему, яку вважали ефективною, в Україні. Але все не так просто»¹¹⁷.

¹¹⁶ Пуаєттон В. Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин / Пер. з фр. І. Відлер. Київ : Славутич-Дельфін, 2015. С. 111–112.

¹¹⁷ Там само. С. 112.

¹¹⁵ Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. С. 221.

У 2010 р. заснував Благодійний Фонд Богдана Гаврилишина (який починався як Фонд Розвитку Пласту), місією якого є підготовка критичної маси молодих українців, які на власному досвіді вивчили як функціонують найкращі країни Європи, та зможуть утворити критичну масу людей, яка трансформує Україну. У 2017 р. (наступного року після смерті Б. Гаврилишина) фонд перезасновано (його трьома дітьми та дружиною) як Фонд Родини Богдана Гаврилишина¹¹⁸. Були продовжені всі основні попередні напрями роботи, зокрема і дві основні програми: «Молодь змінить Україну» та «Молодіжні делегати України до ООН». За час діяльності Фонду родини Богдана Гаврилишина та Фонду Богдана Гаврилишина сформувалася спільнота випускників програм, що налічує понад 1500 осіб. Окремо варто виділити «Проект #bh15» — проект із популяризації Декларації відповідальності людини, створеної Б. Гаврилишиним 2014 р. Декларація складалась із 15 пунктів, покликана була формувати культуру персональної відповідальності в Україні та світі¹¹⁹.

Б. Гаврилишин належить до непересічних представників українського народу, який на практиці сприяв розбудові Української Держави та суспільства. Найкращим свідченням його ефективної діяльності є те, що започатковані ним справи та генеровані ідеї і далі продовжують жити, маючи свій потенціал для України і на сьогодні.

РОЗДІЛ II

УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЄКТИ ТА СВІТОВА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА

¹¹⁸ Місія // Фонд родини Богдана Гаврилишина. URL: <https://bhfamily.org/>

¹¹⁹ Проекти Фонду // Фонд родини Богдана Гаврилишина. URL: <https://bhfamily.org/proekty/>

2.1. ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ПРОЄКТУ «ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»: ЧИННИКИ ТА ПРІОРИТЕТИ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ

Для популяризації проєкту «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ) у національному просторі іміджевий компонент є одним із ключових. Формування іміджу — це складний комплексний процес, що потребує виважених підходів, ціннісних пріоритетів, зусиль, ресурсів і часу. Успішність формування іміджу «Великої української енциклопедії» залежить від уміння привернути увагу цільової аудиторії, політиків, державних службовців, меценатів і широкого загалу до створюваного інформаційного, науково-дослідницького та освітнього продукту, вчасно реагувати на соціальні запити та очікування, відповідно до визначених завдань, стратегій та можливостей. Іншим важливим чинником у цьому процесі є вміння формувати, позиціонувати та просувати свій цілісний образ як соціального та інформаційного актора.

Для випрацювання ефективних інструментів популяризації ВУЕ необхідно вирішити такі завдання:

- 1) окреслити концептуальні рамки поняття «імідж» та його контекстуальне наповнення для енциклопедичного видання;
- 2) визначити зміст, який вкладаємо в концепт «імідж ВУЕ» (смісловне ядро іміджу, що включає місію, візію, цілі та концепцію ВУЕ);
- 3) дослідити стан аудиторії з питань ефективності впровадження іміджу ВУЕ;
- 4) проаналізувати вжиті заходи з популяризації проєкту;
- 5) означити перспективну стратегію формування іміджу ВУЕ.

Передусім необхідно з'ясувати, що являє собою імідж як концепція, якою є його структура та якими засобами він формується.

Щоденно ми ішовхуємося з поняттям іміджу в різних контекстах: як інструмента досягнення політичних цілей (імідж кандидата, політика, громадського діяча); гарантії успіху в житті (атрактивний зовнішній вигляд, привабливість та самодемонстрація успіху через певні речі-атрибути); уявлення споживачів про якість продукту і престижність виробника (що впливає на продаж товару або послуги тощо). Основний зміст типового розуміння іміджу — зовнішня «гарна етикетка» (відомий слоган із реклами газованого напою: «Імідж — ніщо. Спрага — все!»). Якщо вона, етикет-

ка, є — будуть попит на товар, ідею, діяльність організації або персони. У разі відсутності гарного іміджу — його готові створити відповідні спеціалісти-іміджмейкери.

Проте рівень наукового осмислення проблеми істотно віддаляє від таких спрощених уявлень. Імідж є предметом розмислу широкого спектра наук, але спільної думки щодо змісту цього поняття не існує. Певним підсумком і акумулятором таких розвідок стала міждисциплінарна галузь «іміджелогія», що випрацьовує як загальну концепцію іміджу, так і практичні технології формування іміджу різних об'єктів і для різних цілей. Зважаючи на теоретичні витoki проблеми, імідж як форма презентації людини, продукту або організації в соціальному середовищі існує від початку виникнення суспільства. Термін «імідж» походить від латинського «*imago*» — буквально «образ», «вид»¹. Латинське «*imago*» стало базовим для терміноутворення всіма мовами романо-германської групи (англійською, італійською, німецькою, французькою та ін.).

Теоретично найглибше проблема образу розроблена в двох традиціях — філософській і психологічній. Із філософського погляду, інтерпретація образу тісно пов'язана з проблемою гносеологічного співвідношення суб'єкта та об'єкта. Образ, з точки зору теорії пізнання, є своєрідною проміжною ланкою між суб'єктом, що пізнає, та об'єктом пізнання (хоча природа образу, його співвідношення з реальним об'єктом, ідеєю об'єкта, архетипом, досвідом, уявою тощо лишаються предметом палких дискусій). При цьому концептуально важливими постають проблеми активності чи пасивності суб'єкта пізнання; таких властивостей об'єкта, що роблять його пізнаваним, та здатності суб'єкта пізнання отримати вичерпне знання про об'єкт. Образ є також і категорією психології, й у такому розумінні увагу зосереджують на здатності людини утворювати суб'єктивні образи. Стрижневі питання дослідження образів як елементів психічної реальності — виникнення образу, його структура і цілісність, проблема вибірковості сприймання та інтенсивності одних елементів образу порівняно з іншими. Уяву і пам'ять досліджують як головні психічні процеси у психологічному аналізі образів.

Проте засаднича наукова проблема утворення, живлення, стійкості образів виходить поза межі психології в поле соціогуманітарних наук —

¹ Словник іншомовних соціокультурних термінів. URL: <http://slovopedia.org.ua/39/53382/260772.html>

йдеться про активність суб'єкта сприйняття та здатність до конструювання ним соціальної реальності (залежність змісту образу від соціально-культурного контексту і зворотного впливу сформованого образу на цей соціально-культурний контекст). Образ створюється в процесі освоєння та перетворення дійсності². Відтак під образом ми розуміємо продукт творчої активності суб'єкта, що полягає в інтеграції інформації про дійсність у цілісну форму, яка характеризується предметністю, константністю та цілісністю.

Вважають, що в науковий обіг поняття власне «іміджу» ввів З. Фрейд, вкладаючи в нього значення ідеального образу Супер-Его, а не реального Его³. І таке розуміння стало підґрунтям використання іміджу в рекламній діяльності, як засобу впливу на підсвідоме (набір тригерів-гачків, які змушують неусвідомлено купляти товар, обирати політичного діяча, слухати певного артиста).

Проте імідж це не просто і не лише образ реального або уявного об'єкта сприйняття. Для виникнення іміджу необхідне й певне ставлення до образу⁴, а це вже — оцінне судження (гарне/погане). Тобто структура іміджу складається з образу, що виник в індивідуальній або суспільній свідомості, та ставлення до цього образу⁵. Логічно постає питання: таке ставлення можна сконструювати чи воно виникає природним чином? Розповсюдженою думкою є така, що ставлення конструюються залежно від цілей іміджмейкера, і в такий спосіб здійснюють маніпуляції масовою свідомістю. Натомість у реальності — це мильна бульбашка, що лусне, щойно розкривається правда про об'єкт іміджу (приміром, ретельно створений і підтримуваний імідж косметологічної компанії як такої, що не здійснює експериментів на тваринах для тестування продукції, може враз «луснути», якщо знайдуться протилежні твердження). Звідси випливає, що використання неправдивих змістів для конструювання іміджу робить його надто вразливим до існування в суспільній свідомості. Імідж може виник-

² Живілова М. С. Образ міста Луганська: просторовий вимір // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2011. № 2(213). С. 57–63.

³ Довга Т. Я. Імідж сучасного вчителя: Навчально-методичний посібник. Кіровоград: ПП «Ексклюзив-Систем», 2014. 144 с.

⁴ Болотова В. О., Ляшко Н. О., Агаларова К. А. Іміджологія: текст лекцій для студентів спеціальностей 054 «Соціологія», 061 «Журналістика». Харків: НТУ «ХПІ», 2021. 150 с.

⁵ Там само.

нути й цілком природним шляхом, стихійно, без додаткових зусиль (приміром, спосіб життя деяких осіб, що є неприйнятним в певному соціокультурному середовищі, формує негативне сприйняття таких осіб з боку оточення).

Драматургічний підхід класика соціології І. Гофмана став одним із перших, що пояснював специфіку створення іміджу як «мистецтва управління враженням»⁶. Самопрезентація, за І. Гофманом, є особливою формою взаємодії задля створення позитивного враження про себе з метою впливу на інших. Таке штучне розуміння природи іміджу, з наголосом на його свідомо сконструйованому характері, є наразі дуже поширеним та впливовим поглядом, зокрема у різних довідкових виданнях та наукових розвідках (де імідж зазвичай визначають як уявлення про людину, товар чи організацію, що формується у масовій свідомості стихійно або цілеспрямовано за допомогою медіа, методів зв'язків із громадськістю (PR) або пропаганди).

Так, у словнику іншомовних слів В. Лук'янюка поняття «імідж» визначено як «штучну імітацію або подання зовнішньої форми будь-якого об'єкта, особливо особи, в суспільній або індивідуальній свідомості засобами масової комунікації і психологічного впливу»⁷.

Концепція іміджу в сучасній теорії PR передбачає не тільки погляд на організаційні структури як виробників товарів і послуг, але й сприйняття їх в соціальному сенсі — як впливових та значимих суб'єктів суспільства. За допомогою створення іміджу фахівці з PR прагнуть укорінити ідею соціальної відповідальності та важливості бізнесу, державних або громадських структур масовій свідомості, прищепити членам суспільства усвідомлення їхньої необхідності в житті кожного індивіда. Саме такого соціального контексту, пов'язаного із взаємодією підприємницьких структур і суспільства загалом, дуже часто бракує комерційній рекламі, рекламуванні товарів або послуг. Через наявний імідж усвідомлюється та оцінюється роль організацій в економічному, політичному і соціальному житті конкретного регіону або країни загалом. Успішність популяризації організації залежить від уміння сформувати імідж інтегрованої «особистості», до якої люди могли б мати безпосереднє відношення. Тому і образ

⁶ Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. Publisher: Doubleday. 1959. 251 p.

⁷ Лук'янюк В. Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%B3%EC%B3%E4%E6>

Державної наукової установи (ДНУ) «Енциклопедичне видавництво», уявлення про її місію, послуги та продукти в масовій свідомості є тими важливими маркерами, за якими можна висувати суспільну значущість її головного проекту — «Великої української енциклопедії».

Грунтуючись на концепції образу як продукті активної діяльності суб'єкта сприйняття, та враховуючи, що структура іміджу складається з образу та ставлення, зробимо попереднє визначення іміджу, на яке будемо надалі спиратися при розгляді проблеми популяризації «Великої української енциклопедії»: імідж — це стійкий, цілісний образ реального або уявного об'єкта та оціночне ставлення до нього з боку суб'єкта сприйняття, що формуються (стихийно або цілеспрямовано) в індивідуальній / суспільній свідомості.

«Велика українська енциклопедія» — реальний об'єкт, який існує в друкованій та електронній версіях. Основне покликання енциклопедичних видань — це «концентрація, систематизація та уявлення обсягу знань, рівня свідомості, культурного, духовного потенціалу і часово-просторового континууму певного суспільства, історичного періоду»⁸. «Велика українська енциклопедія» виконує особливу місію — покликана «дати сучасне наукове осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу»⁹. Мета ВУЕ — «подати для найширшого читачького загалу в стислій і доступній формі системний набір сучасних, достовірних наукових відомостей з усіх галузей людських знань у зручному для користування форматі, адекватному модерному розвитку інформаційних технологій»¹⁰. Місія та мета повинні стати ядром цілісного образу «Великої української енциклопедії», до якого необхідно сформулювати позитивне й зацікавлене ставлення в суспільній свідомості.

Завдання суб'єктів формування іміджу полягає, на нашу думку, у планомірному просуванні іміджетворчої інформації з метою перетворення образу реальності через використання каналів масової комуніка-

⁸ Киридон А.М. Про ВУЕ // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/ВУЕ:Про_ВУЕ

⁹ Киридон А. Велика українська енциклопедія як національний проект: поступ нації // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 9.

¹⁰ Киридон А.М. Про ВУЕ // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/ВУЕ:Про_ВУЕ

ції (які ще у період формування індустріального суспільства перетворились на певний «планшет» масової свідомості). Так, наприклад, на думку Н. Лумана, засоби масової комунікації через селекцію інформації про соціальну дійсність та подання її аудиторії у вигляді конкретних повідомлень створюють нову медіареальність¹¹. У справі створення іміджу повідомлення та ціннісні судження, які транслюються засобами масової комунікації, можуть здійснювати вплив на аудиторію, яка споживає інформацію.

Загальна структура іміджу, сформованого для зовнішнього загалу, складається з наступних компонентів:

- візуальний імідж — це уявлення про організацію, субстратом якого є зорові відчуття, що фіксують інформацію про дизайн та наповненість офіційного сайту, сторінок в соціальних мережах, а також інтер'єр офісу, приймальною керівника, кабінет, символіку;
- рекламний імідж (публіситі) — рекламна відомість («позитивні відгуки», «хороша реклама»);
- імідж керівника — уявлення про його можливості, здобутки, ціннісні орієнтації, психологічні характеристики;
- імідж персоналу — узагальнене уявлення про персонал організації, що включає: мобільність (швидкість і якість обслуговування); акуратність у виконанні посадових обов'язків; точність виконання роботи; інформованість; висококваліфіковану фахову підготовку; культуру спілкування;
- імідж продукції (товару, послуги) — відображає, наскільки якісна та потрібна людям продукцію розробляє організація;
- імідж управлінський та фінансовий — чи ефективний менеджмент організації, чи варто бути її акціонером або партнером;
- імідж громадський — чи активна й корисна організація як член суспільства;
- імідж роботодавця — як організація ставитися до своїх працівників, чи гідний у них рівень заробітної плати та «соціальний пакет», чи є можливість кар'єрного зростання тощо¹².

¹¹ Луман Ніклас Реальність мас-медіа / Заред. В. Іванова, М. Мінакова. Київ : ЦВП, 2010. 158 с.

¹² Єнін М. Н. Паблік рілейшнз у роботі соціолога : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., що навчаються за спец.«Соціологія». Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 196 с.

Звісно, залежно від типу організації (державної, комерційної, громадської тощо) актуальними можуть бути лише окремі компоненти іміджу. Але головним (центральною) для всіх є імідж продукції, товару або послуги. Для Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», окрім іміджу її основного продукту (підготовка та реалізація багатотомної «Великої української енциклопедії» у друкованій та порталній версіях), також важливими елементами є: імідж керівника, персоналу, управлінський та громадський іміджі.

Робота над усіма переліченими елементами іміджу повинна здійснюватися скоординовано, з максимальним урахуванням різних обставин та актуальних потреб. Дані поточних пілотажних соціологічних опитувань надають лише приблизне уявлення про сприйняття проекту «Великої української енциклопедії» її читачами. Надалі в тексті представлені посилання на два пілотажних опитування (2021 р. та 2022 р.). Програму та інструментарій для проведення опитування обох проектів підготував М. Єнін — науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», доцент кафедри соціології НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського». Ним також здійснено обробку результатів опитувань та оформлення графічного матеріалу (діаграм) за допомогою програми «Ексель».

Дані пілотажного опитування 2021 р. було представлено у збірнику матеріалів наукової конференції «Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу»¹³. У межах дослідницького проекту «Виклики та перспективи української державності: думки та оцінки читачів «Великої української енциклопедії» (до 30-ліття Української незалежності)» із березня до серпня 2021 р. було опитано 130 респондентів (із використанням стандартизованої онлайн-анкети аудиторії е-ВУЕ через електронний портал). Результати опитування підтвердили наявність суспільного запиту на використання продукції Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво». Абсолютна більшість (90,6 % респондентів) були схильні вважати, що «енциклопедистика є мірилом розвиненості суспільства, його науки та культури» або «повноцінний розвиток української науки та культури неможливий без енциклопедистики». Відповідаючи на питання анке-

ти «Чим для Вас є «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ), 59,8 % респондентів відзначили, що це важливе джерело знань, 44,1 % — це додатковий інформаційний ресурс і ще 38,1 %, що ВУЕ є інтелектуальною візитівкою держави¹⁴.

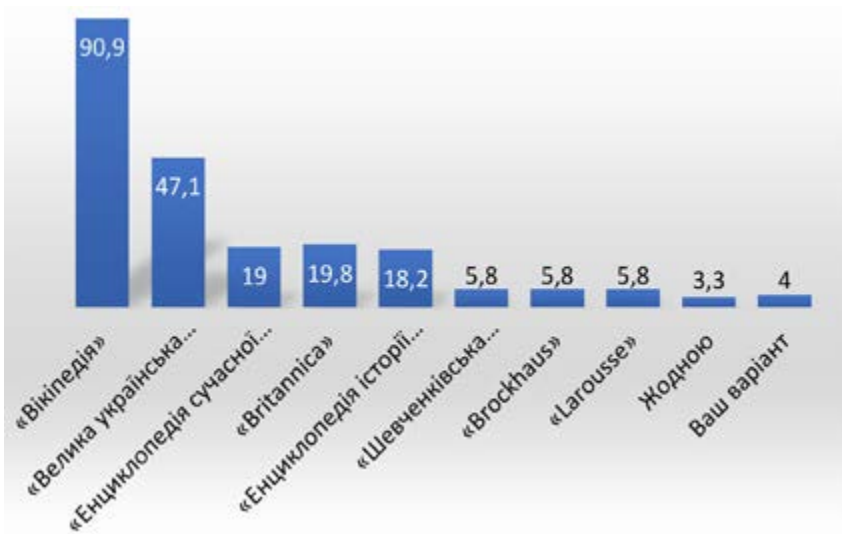
Для поглибленої оцінки проекту «Великої української енциклопедії» з січня 2022 р. було запущено ще одне пілотажне анонімне онлайн-опитування (анкетування респондентів-читачів завдяки програмному забезпеченню для адміністрування опитувань Google Docs Editors) з теми: «Думки та оцінки читачів «Великої української енциклопедії» через її електронний портал із використанням стандартизованої онлайн-анкети.

Станом на кінець серпня 2022 р. було опитано 121 респондент. Вибіркова сукупність склалася випадково, оскільки контроль за вибором респондентів із боку дослідників був мінімальним. Це були учасники, залучені до опитування за власним бажанням, — під час перегляду інформаційних ресурсів ДНУ «Енциклопедичне видавництво». Для диференціації опитаних читачів за статтю (65 чоловік — 53,7 % та 56 жінок — 46,3 %), віком (12–16 років — 16,1 %, 17–22 років — 22 %, 23–35 років — 14,4 %, 36–55 років — 29,7 %, 56–80 років — 17,8 %), родом занять (переважно це студенти, учні, викладачі ЗВО та науковці — 52,9 %) та проживання у соціально-демографічному блоці анкети подано відповідні запитання.

Попередні дані дають уявлення про мету використання е-ВУЕ, загальну оцінку енциклопедійного контенту (інформативність, надійність, зручність використання порталу), шляхи отримання інформації.

Додатковими індикаторами в оцінці запиту суспільства на енциклопедійну продукцію в даному опитуванні були питання анкети щодо використання респондентами онлайн-енциклопедій. Майже всі опитані відзначили, що користуються енциклопедійним контентом. Найпопулярнішою очікувано виявилася «Вікіпедія» (90,9 %). Серед українських енциклопедій значним попитом користуються «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ), «Енциклопедія сучасної України», «Енциклопедія історії України»; серед закордонних енциклопедій — «Britannica» (діаграма 1).

¹⁴ Єнін М. Роль енциклопедії у суспільстві та її використання аудиторією е-ВУЕ (за результатами інтернет-опитувань) // Енциклопедистика в історії та культурі України (до 30-річчя проголошення незалежності України): Збірник матеріалів наукової конференції «Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу» / За заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. С. 53–54.

Діаграма 1. Розподіл відповідей на питання «Позначте сучасні онлайн-енциклопедії, якими Ви зазвичай користуєтеся?» (оберіть всі потрібні варіанти).
Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

Значна частина опитаних респондентів також підтримували ідею видання друкованої версії (діаграма 2). Варіант «так, однозначно потрібно» обрали 42,9 %, «скоріше потрібно» 33,6 %. Протилежну думку висловили 23,5 % (варіанти відповідей «скоріше не потрібно» та «не потрібно»).

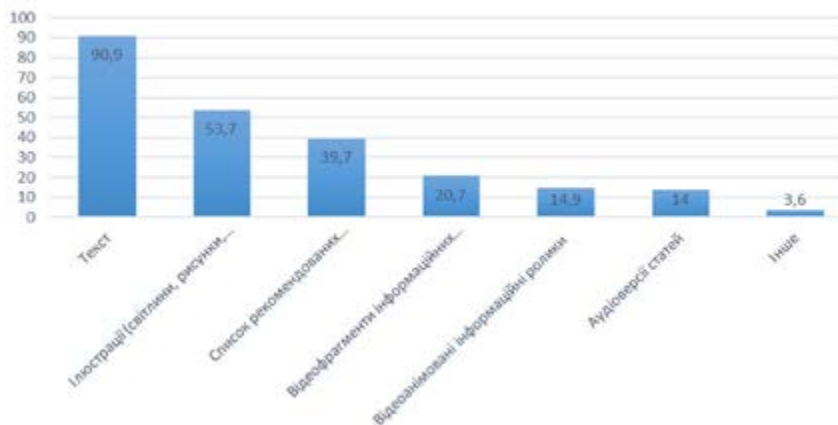
Діаграма 2. Розподіл відповідей на питання «Чи потрібно, на Вашу думку, видавати друковану версію «Великої української енциклопедії»?» (оберіть всі потрібні варіанти)»

Спектр цілей використання відвідувачами порталу e-ВУЕ є дуже різноманітним: читають енциклопедичні статті порталу e-ВУЕ на дозвіллі для розширення кругозору (50,4 %), порівнюють інформацію e-ВУЕ з іншими джерелами (35,5 %), читають на дозвіллі як форма відпочинку (31,4 %), для підготовки до навчальних занять (34,7 %), лекцій (17,4 %), укладання рефератів та курсових робіт (17,4 %), ДПА, ЗНО, іспитів (6,6 %), МАН, олімпіад, вікторин (5,0 %) (діаграма 3).

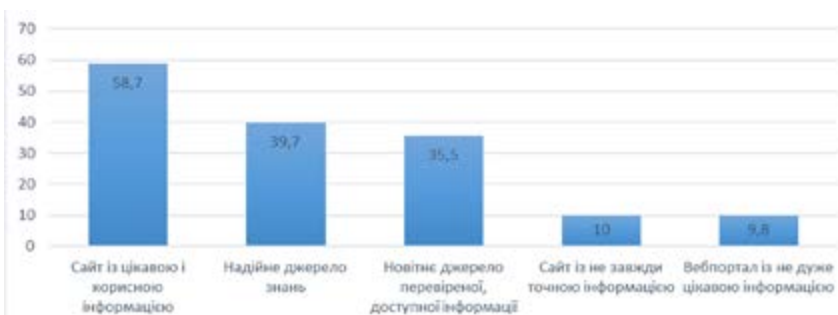
Діаграма 3. Розподіл відповідей на питання «З якою метою Ви користуєтесь e-ВУЕ?» (оберіть всі потрібні варіанти)
Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

Тенденція поширення мультимедійного контенту сучасних енциклопедичних видань, що мають електронні портали в мережі «Інтернет» (графічних зображень, гіпертекстових посилань, відеопрезентацій та аудіозаписів), не заміщує текст як головний критерій інформативності матеріалу. Для майже 91 % опитаних відвідувачів електронного порталу ВУЕ саме якісний текстовий зміст є найзначущим серед інших компонентів енциклопедичних статей. Важливим показником інформативності матеріалу енциклопедій для 53,7 % є ілюстрації (світлини, рисунки, інфографіка, мапи тощо), майже 40 % — список рекомендованих джерел. Інші інноваційні елементи енциклопедичних матеріалів, як-от наявність відеофрагментів інформаційних передач й документальних фільмів, аудіоверсій статей, відеоанімованих інформаційних роликів теж є бажаними для значної частини респондентів, які взяли участь в опитуванні (діаграма 4).

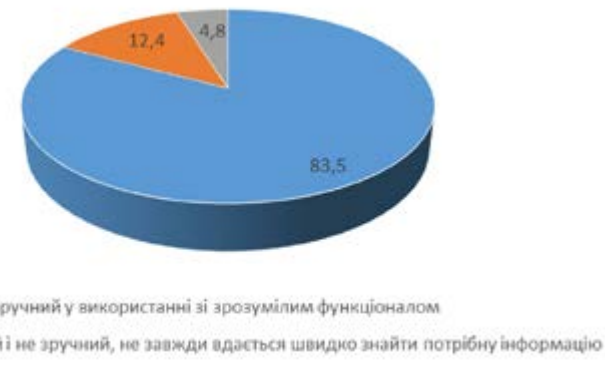
Діаграма 4. Розподіл відповідей на питання «Яка частина енциклопедійного контенту є найінформативнішою для Вас?» (оберіть всі потрібні варіанти)
Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

Загалом, позитивні оцінки високої якості контенту статей (варіанти відповідей «сайт із цікавою і корисною інформацією», «надійне джерело знань», «новітнє джерело перевіреної, доступної інформації») електронного порталу ВУЕ в кілька разів перевищують інші (варіанти відповідей «сайт із не завжди точною інформацією», «вебпортал із не дуже цікавою інформацією») (діаграма 5).

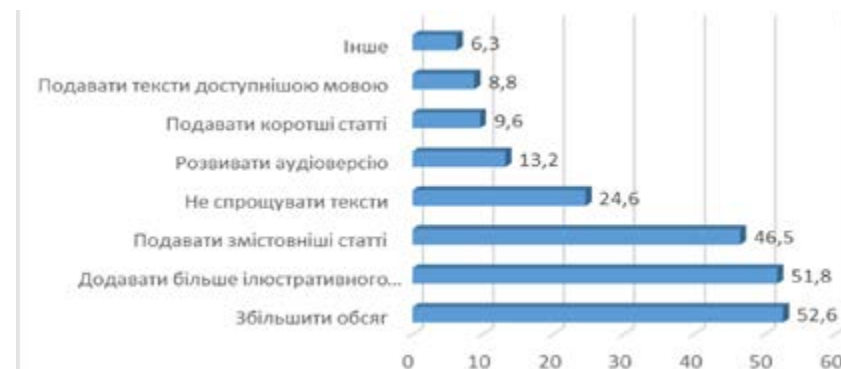
Діаграма 5. Розподіл відповідей на питання «Як Ви оцінюєте інформаційне наповнення e-VUE?» (оберіть всі потрібні варіанти)
Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

Абсолютна більшість опитаних респондентів (83,5 %) високо оцінили організацію вебпорталу ВУЕ (діаграма 6).

Діаграма 6. Розподіл відповідей на питання «Як Ви оцінюєте організацію вебпорталу та зручність роботи з ним?» (оберіть всі потрібні варіанти)

На думку активних користувачів порталу ВУЕ, оптимізація контенту повинна полягати у збільшенні обсягів статей (52,6 %), ілюстративного матеріалу (51,8 %), поданні змістовніших статей (46,5 %), розвитку аудіоверсій статей (13,2 %). Проти спрощення текстів висловились 24,6 % (діаграма 7).

Діаграма 7. Розподіл відповідей на питання «Що варто поліпшити в e-VUE?» (оберіть всі потрібні варіанти)
Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

Загалом на основі проаналізованих нами вище відповідей респондентів, на момент опитування, громадський імідж ДНУ «Енциклопедичне видавництво» та імідж її продукції є позитивними. Про це також свідчить і розподіл відповідей учасників опитування на питання «Чи порадите Ви звертатись до інформації «Великої української енциклопедії» Вашим друзям, знайомим, колегам?». За даними діаграми 8, однозначно порадили би 55,6 %, радше порадили би 32,5 %. Водночас 12 % виявили негативне налаштування й радше або однозначно не порадили би звертатись до інформації «Великої української енциклопедії» своїм друзям, знайомим, колегам (діаграма 8).

Діаграма 8. Розподіл відповідей на питання «Чи порадите Ви звертатись до інформації «Великої української енциклопедії» Вашим друзям, знайомим, колегам?»

Зауважимо, що важливим чинником формування позитивного іміджу «Великої української енциклопедії» були зусилля з її популяризації, які здійснювалися від заснування Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» за кількома напрямками:

- популяризація ВУЕ як ідеї та проекту національної значущості, що покликаний інтегрувати здобутки й зусилля українських науковців, створити нову наукову мережу, стати інтелектуальною візитівкою держави;
- популяризація друкованої версії енциклопедії;
- популяризація онлайн-версії, мультимедійного порталу e-ВУЕ;
- популяризація наукових здобутків колективу установи в галузі історії й методології енциклопедистики;

у сучасних умовах актуалізувався ще один важливий напрям — популяризація вітчизняної енциклопедистики та ВУЕ як ресурсів і складників

інформаційного спротиву, учасників енциклопедичного фронту інформаційної війни.

Заходи з популяризації ВУЕ передбачали різні цілі: привернення уваги широкого загалу до нового енциклопедичного ресурсу та його потенційних можливостей — інформаційних, освітніх, просвітницьких, наукових, культурних, трансляції цінностей, інформаційної протидії тощо; розвиток енциклопедистики як галузі знань та поширення енциклопедичної культури; залучення чисельної когорти авторів-фахівців у своїй галузі й симпатиків енциклопедичної справи; налагодження співпраці з провідними науковими та освітніми установами; пошук підтримки — фінансової, технічної, організаційно-наукової, видавничої — для ефективного здійснення проекту тощо.

Були апробовані і провадяться натеper різні форми роботи:

- наповнення сайту установи Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»: розміщення новин, анонсів, галерея видань (тематичних реєстрів, збірників матеріалів конференцій, монографій, виданих томів ВУЕ);
- проведення публічних заходів, презентацій (виданих енциклопедичних і довідникових томів, мультимедійного порталу e-ВУЕ, наукових видань установи), зустрічей з авторами, семінарів у освітніх та наукових закладах, співорганізація конференцій;
- висвітлення діяльності ДНУ «Енциклопедичне видавництво» в засобах масової інформації;
- просування ВУЕ як іміджевого, конкурентоздатного національного наукового проекту в соціальних мережах («Фейсбук», «Телеграм») і медіа;
- використання щорічних конференцій установи в Укрінформі як презентаційного майданчику здобутків ВУЕ¹⁵;
- підписання угод про партнерство та співпрацю з науковими установами, закладами вищої освіти, музейними закладами;
- використання багатих можливостей мультимедійного порталу e-ВУЕ для розміщення відео-, аудіо, фотоматеріалів, підвищення привабливості й

¹⁵ Див. напр.: Наукова конференція «Традиції та новації у світовій енциклопедистиці» // Укрінформ. 16.11.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3133339-tradicii-ta-novacii-v-svitovij-enciklopedistici.html>; Наукова конференція «Енциклопедистика: генеза в часі і просторі (до 30-річчя проголошення незалежності України)» // Укрінформ. 06.10.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3326883-enciklopedistika-geneza-v-casi-ta-prostorido-30ricca-progolosenna-nezaleznosti-ukraini.html>

запитаності для читачів її контенту; віднедавна — заснування нових рубрик — Актуально, Герої України, Міста-герої, запущено рухомий рядок;

- звернення до Адміністрації президента, НАН України, профільних міністерств із обґрунтуванням визнати ВУЕ одним із пріоритетних наукових проєктів, підтвердити науковий статус статей ВУЕ та включити авторство енциклопедичних статей у систему рейтингів науково-педагогічних працівників;

- співпраця та розвиток стратегічного партнерства з зарубіжними науковими й освітніми установами, науковцями діаспори;

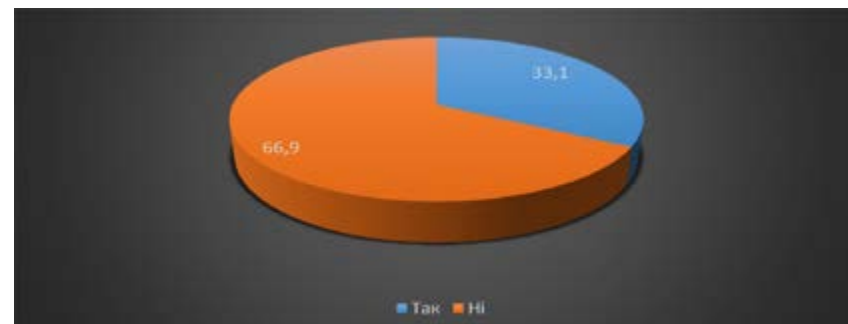
- привернення уваги до календарних і пам'ятних дат, що пов'язані з віховими подіями історії, персоналіями, державними і народними святами тощо;

- постійні презентації на сайтах громадських та наукових організацій (наприклад на сайті Київського відділення Соціологічної асоціації України), у власних профілях мережі «Фейсбук» та ін.

Очевидно, що робота на цій ниві постійно потребує зусиль, активності, пошуку нових форм, а проблема ефективності — без сумніву, є спільною для більшості наукових установ. Це, зокрема, підтверджує дослідження, проведене у вересні 2017 соціологічною групою «Рейтинг» серед науковців із 35 наукових установ у 5-ти містах (Київ, Харків, Дніпро, Одеса, Львів) щодо проблеми популяризації науки¹⁶. Про ефективність науково-дослідних інститутів у цій сфері заявили лише 48 % респондентів, неефективність — 42 %, Національної академії наук України — 43 % та 48 % відповідно, засобів масової інформації — 32 % та 54 %.

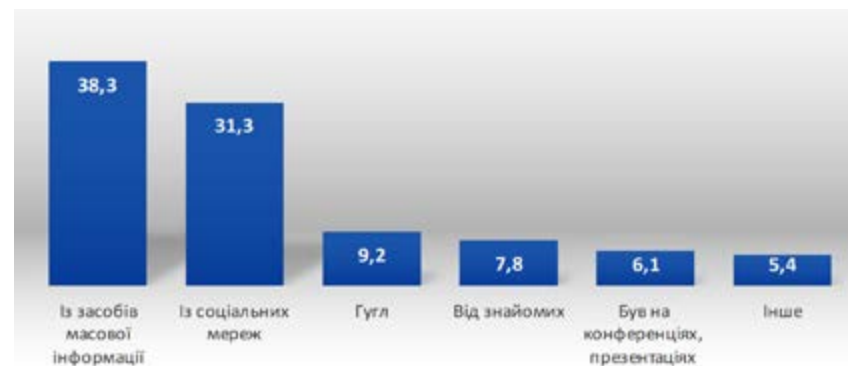
Популяризація проєкту «Велика українська енциклопедія» вимагає подальшої роботи з іміджем за різними напрямками. Надважливим видається інформаційний складник щодо висвітлення цілей та завдань установи (ДНУ «Енциклопедичне видавництво») та хід реалізації проєкту ВУЕ. Так, окремі індикатори даних згаданого пілотажного опитування 2022 свідчать про низьку поінформованість активної частини аудиторії про поточну діяльність установи. Наприклад, на питання в анкеті про те, чи відомо аудиторії про підготовку двох версій «Великої української енци-

клопедії» (друкованої та електронної)?», лише 1/3 відповіла ствердно, і, відповідно, 2/3 — дали негативну відповідь (діаграма 9).

Діаграма 9. Розподіл відповідей на питання «Чи відомо Вам про підготовку двох версій «Великої української енциклопедії» (друкованої та електронної)?» (оберіть всі потрібні варіанти)

Розподіл відповідей з діаграми 10 дають уявлення про джерела інформації про «Велику українську енциклопедія». Ці дані свідчать про незначний вплив засобів масової інформації та соціальних мереж (основних джерел формування іміджу в сучасному світі) на популяризацію установи, її діяльності, продуктів та послуг. 38,3 % опитаних вказували на засоби масової інформації, 31,3 % — соціальні мережі, 9,2% — гугл як джерело інформації.

Діаграма 10. Розподіл відповідей на питання «Звідки Ви дізналися про «Велику українську енциклопедію»? (оберіть всі потрібні варіанти)

Примітка: респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей

¹⁶ Проблеми популяризації науки в Україні: думки науковців // Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problemy_populyarizacii_nauki_v_ukraine_mysli_uchenih.html

Проблемою популяризації проекту «Велика українська енциклопедія» є незначна кількість підписників на її сторінках в соціальних мережах, що створює суттєві бар'єри як з інформування актуальної, так і залучення потенційно нової аудиторії. Так, станом на кінець вересня 2022, на соціальну мережу «Телеграм» підписано лише 144 особи. Канал «Великої української енциклопедії» у відеохостингу «Ютуб», який наразі є найпопулярнішим у світі за кількістю відвідувачів, має лише 53 підписників і вкрай слабо наповнений актуальним контентом. Основна аудиторія установи зосереджена на даний момент у соціальній мережі «Фейсбук» (2650 осіб), але й вона має суттєво збільшуватись для зміцнення позицій та зростання популярності проекту в українському суспільстві. Популяризація проекту «Велика українська енциклопедія» також може здійснюватися і через мережі «Тік Ток» або «Інстаграм», які є надзвичайно популярними серед підлітків та молоді. Самі соціальні мережі завдяки збільшенню аудиторії проекту «Велика українська енциклопедія» можуть стати значно інтерактивнішими майданчиками для онлайн-опитувань із різновекторної тематики (оскільки проведення опитувань із використанням електронного порталу займає від 6 до 10 місяців, і не дозволяє при цьому охопити значимі обсяги вибірки респондентів — 400 і більше). Збільшення власної аудиторії через використання соціальних мереж можливе через візуально зручніше для відвідувачів розташування посилань на них через офіційний сайт та електронний портал установи. Наразі цифрові лінки на телеграм, фейсбук та ютуб локалізуються у найнижчих секціях як сайту, так і порталу, що робить їх малопомітними.

Залучення якомога більшого числа співробітників установи до безкоштовної реклами проекту «Велика українська енциклопедія» через створення репостів на сторінках своїх соціальних мереж всіх або принаймні більшості інформаційних повідомлень, що розміщуються на сторінках телеграм, фейсбук та ютуб установи, за ефектом «організаційної синергії» збільшуватиме впізнаваність та інтерес до проекту ширшого кола аудиторії. Дієвим механізмом популяризації проекту також є систематична розсилка співробітниками установи запрошень на вступ у соціальні мережі «Великої української енциклопедії» різним соціальним групам (як первинним, так і вторинним) із використанням цифрових сервісів.

Актуальний напрям популяризації ВУЕ, що матиме важливий іміджеформуючий компонент, — співпраця з діячами і громадськими об'єднан-

нями, які давно й доволі успішно працюють в галузі популяризації науки, напрацювали технології приваблення цільової аудиторії, згуртували досвідчених і небайдужих фахівців, набули впізнаваності. За останнє десятиліття активно розгорнулася низка цікавих науково-популяризаційних форматів: портал «Моя наука», відеоканали «Дійсна наука» «Наукуїмо», ГО «Наукова унія», «Інсайнс» та ін. Також високий іміджеформуючий потенціал матиме експертна діяльність на запит регіональних і центральних медіа (для зваженої оцінки актуальних подій суспільного життя, наукових новин, запланованих або здійснених реформ тощо). Маючи солідну базу авторів-енциклопедистів, ДНУ «Енциклопедичне видавництво» може стати платформою, здатною зв'язати медіа й науковців-експертів з різних галузей знань, стати привабливою експерто-місткою структурою.

Інший важливий напрям популяризації проекту «Велика українська енциклопедія» — створення технічних умов індексації статей в гугл-академії, що публікуються на порталі e-VUE, а також підвищення їхнього статусу та престижності через прийняття відповідних нормативно-правових актів у профільних урядових міністерствах (як-от, Міністерство освіти і науки України). Це посилюватиме мотивацію наукової та науково-педагогічної спільнот до співробітництва в проєкті, підготовки статей у друковані та електронні видання.

Перспективним убачається і включення ВУЕ до основної бази джерел українського сегменту «Вікіпедії», що здатне сприяти як популяризації та іміджу ВУЕ, так і підвищенню наукового й фактологічного рівня вікіпедійних статей, підвищення її мовної культури.

Будь-які заходи наукового та освітнього характеру також можуть бути майданчиком для популяризації проекту: через процес викладання у ЗВО, поповнення енциклопедичними статтями бази освітніх ресурсів, презентації e-VUE та доробку ДНУ «Енциклопедичне видавництво» на наукових конференціях, семінарах, воркшопх тощо. Головним є наявність систематичної, цілеспрямованої та скоординованої діяльності співробітників установи з формування іміджу проекту ВУЕ у суспільстві, донесення до широкого загалу місії та концепції «Великої української енциклопедії».

Розмірковуючи про роль енциклопедії у суспільстві, вже доводилось писати про те, що в постіндустріальному (інформаційному) суспільстві традиційні для енциклопедії інформаційно-довідкові, наукові, освітні функції не втратили своєї актуальності. Популярність енциклопедій у наш

час зумовлена багатократним збільшенням обсягів інформації та швидкістю її оновлення, через що зростає запит аудиторій на актуальне, концентроване та компактне викладення енциклопедичних знань, процесом підготовки яких займаються авторитетні фахівці з різних галузей науки¹⁷. Відповідаючи на ці виклики та завдання, «Велика українська енциклопедія» формулює власний унікальний імідж, що розкривається через такі пріоритетні характеристики, як-от: універсальність, україноцентричність, незаангажованість, ретельний фактчекінг, авторський характер статей.

- Універсальність полягає в тому, що «Велика українська енциклопедія» зорієнтована включити найважливіші довідкові відомості з більшості галузей знань та виробничої діяльності. Укладання універсальної енциклопедії розглядається як вияв духовної зрілості нації, своєрідний підсумок її цивілізаційного розвитку та один із провідних ретрансляторів національної ідеї та національної культури¹⁸.

- Україноцентричність як основа підготовки проекту «Велика українська енциклопедія» передбачає, що частка власне національного матеріалу у ВУЕ становитиме не менше третини обсягу видання. Україна виступатиме не лише органічним складником інтелектуально інтерпретованої картини світу, але й суб'єктом інтерпретації — в тому розумінні, що цю енциклопедію творять українські вчені, виробляючи самостійний інтелектуальний продукт на засадах освоєння досягнень світової науки та методологій, а відтак репрезентуючи здатність українства запропонувати свій оригінальний внесок у спільне самопізнання людства¹⁹.

- Незаангажованість досягається через вироблення чітких критеріїв добору гасел, обмеження суб'єктивно-оціночної інформації, додержання

наукових принципів об'єктивності, системності, вивіреності та ідеологічної нейтральності інформації.

- Фактчекінг (ретельна та якісна перевірка згаданих фактів, дат, імен, назв тощо) — засадничий компонент науково-енциклопедичного контенту, що впливає на авторитетність ВУЕ як джерела інформації.

- Більшість статей «Великої української енциклопедії» є авторськими, серед авторів — викладачі ЗВО, співробітники наукових інститутів, експерти галузей народного господарства. Співпраця з висококваліфікованим автором є запорукою фахового рівня, наукової ґрунтовності та достовірності енциклопедичної інформації.

Системна іміджетворча праця є важливим складником успішності та суспільної запитаності проекту «Велика українська енциклопедія», що покликаний презентувати світові енциклопедичну Україну.

¹⁷ Єнін М. Роль енциклопедії у суспільстві та її використання аудиторією е-ВУЕ (за результатами інтернет-опитувань) // Енциклопедистика в історії та культурі України (до 30-річчя проголошення незалежності України): Збірник матеріалів наукової конференції «Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу» / За заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. С. 52–55.

¹⁸ Про проект «Велика українська енциклопедія». URL: <https://ev.vue.gov.ua/knyhyvydavnytstva/concept/>

¹⁹ Божко С. «Велика українська енциклопедія» — в інтернеті. Алла Киридон про створення інтелектуального паспорту сучасної країни. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/velyka-ukrayinska-encyklopediya-v-interneti>

2.2. ПРОЄКТ АРХЕОГРАФІЧНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ЯК ЧИННИК САМОДОСТАТНЬОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Підготовки енциклопедії української археології має стати підсумком тридцятилітньої діяльності українських фахівців у цій галузі. Про необхідність подібного видання у недалекій перспективі говорив ще у 90-х роках перший директор Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського П. Сохань²⁰. Він мав на увазі саме підсумковий характер такого видання, оскільки попереду була робота з визначення власних основ української археології, відмінних від російської. Серед найголовніших завдань: вироблення теорії української археології; розроблення історії цієї науки; з'ясування кола установ та окремих діячів, причетних до археологічної діяльності на території України²¹.

Минуло декілька десятиліть. Українська археологія відбулася як наука. Створено її теоретичні засади, орієнтовані на відображення особливостей саме українських пам'яток минулого. Накопичено величезну базу даних про археологічні установи, видання та діячів. Отже, можна приступати до зведення основних відомостей з української археології в одне довідкове видання, що гідно представить цей науковий аспект України у світовій науці. Потреба у цьому проєкті є, попри наявність такого фундаментального довідкового видання, як «Енциклопедія історії України». Остання, незважаючи на універсальний характер, зорієнтована на структуру історичної науки, в основі якої — історичний наратив. Археологія у багатьох аспектах — частина історичного дослідження, але водночас має власну структуру. Остання зорієнтована на відображення пам'ятки минулого незалежно від її джерельного потенціалу для створення такого історичного наративу. Тим більше, що в останні роки йдеться не лише про письмові пам'ятки, а про широкий спектр залишків минулого. Тому «Енциклопедія історії України» лише частково задовольняє потреби археологів.

²⁰ Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археології // Український археологічний щорічник. Київ : Наукова думка, 1992. С. 3–14.

²¹ Сохань П. С. Вступне слово // Матеріали до розробки концепції діяльності інституту української археології. До всеукраїнської наради «Українська археологія сьогодні: проблеми і перспективи». Київ, 16–18 грудня 1992. Київ : Інститут української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1992. С. 3–5.

Частково або повністю нерозробленими залишаються деякі проблеми. Наприклад, є ґрунтовні статті про видатних істориків України М. Грушевського, В. Антоновича, що містять згадки про їхню археологічну діяльність. Проте у них не подано інформацію про особливості археологічного стилю кожного з них, що має стати пріоритетним саме для спеціалізованих археологічних видань. Залишається недостатньо висвітленою археологічна діяльність низки інших діячів. Так, М. Грушевський у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» згадав про Митрофана Дикарива. Він як археолог активно співпрацював із товариством і був добре обізнаним із матеріалами українського Причорномор'я²². Мало відомою є археологічна діяльність священника Феодосія, що активно збирав і видавав матеріали з історії Катеринославщини. Зібрані цим діячем відомості були настільки цінними, що Д. Яворницький неодноразово використовував їх під час написання трьохтомного видання «Історія Запорозького козацтва». Так само на окрему увагу заслуговує археологічна діяльність К. Мельника, що спеціалізувався на зборі та виданні джерел мемуарного характеру. Безумовно, це лише поодинокі діячі, але таких імен значно більше. Це потребує спеціальної розшукової та системотворчої роботи для з'ясування якомога більшої кількості імен перш за все провінційних археологів та створення певної системи їх представлення. Остання як структурний елемент довідкової статті має включати інформацію про місце того чи іншого діяча в системі накопичення знань про пам'ятки минулого та внесок у їхню популяризацію.

Недостатньо досліджено роль окремих осередків, які прямо не належали до історичних або археологічних, але здійснювали публікацію історичних джерел. Йдеться про роль статистичних комітетів, що безпосередньо в своїх виданнях публікували історичні документи. Вони публікувалися у «Записках Черниговського статистического комитета». Із часом кількість періодичних видань статистичного характеру збільшувалася. Нові видання продовжували публікацію історичних документів. Часто найцікавіші видавали окремими відбитками, наприклад, як додатки до «Статистического листка»²³. Також ці комітети сприяли збору історичних матеріалів. Так, Д. Багалій, прагнучи зібрати всі рукописні свідчення про Слобожанщину,

²² Грушевський М. Митрофан Дикарив (некрологічна звістка) // Записки товариства імені Шевченка. 1900. Т. 33. Кн. 1. С. 5–6.

²³ Квитка И. Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 года. Харьков : Типография Окружного Штаба, 1883. 25 с.

звернувся за допомогою до місцевого губернського статистичного комітету, який допоміг йому втілити проект²⁴.

Цілісно не представлено археографічну діяльність «Листков» («Черниговский листок», «Одесский листок»). Хоча на історичні матеріали з цих видань посилалися історики XIX ст. Не описано як систему неспеціалізованих археографічних видань «Губернские ведомости». А вони від початку свого відкриття активно публікували історичні матеріали. Їхній вагомий внесок відчутний на початку діяльності, коли ще не було засновано історичні періодичні видання. Проте навіть після того, як на території України розгорнулася мережа археографічних установ й історичних товариств із власними періодичними виданнями, вони продовжували публікувати матеріали переважно з місцевої історії. У зв'язку з цим важливо у довідковій статті не лише вказати місце «Губернских ведомостей» в археографічній системі України XIX – початку XX ст., але й простежити динаміку кількості опублікованих у різні часи історичних джерел. Причому в кожному регіоні вона може бути неоднаковою: якщо з 60-х роках на Півдні комерційні матеріали почали заміщувати історичні, частка яких падає, то на Півночі інтенсивність фактично не зменшується.

Важливим питанням є структура самої археографічної енциклопедії. Поряд із класичними варіантами енциклопедій, де відомості викладають у коротких статтях, розташованих за абеткою, є довідкові видання іншого типу. Наприклад, доба романтизму запропонувала варіант поєднання довідкових статей за аналогіями так, щоб один предмет плавно переходив у інший. Таким чином мало утворитися відчуття цілісності світу, коли все пов'язано з усім. Щоправда, німецькі романтики так і не змогли втілити цей проект. Інший приклад був запропонований і втілений на початку XX ст. представниками школи «Анналів». У ньому статті об'єднували за тематичним або хронологічним принципами.

На наш погляд, кожна енциклопедія є не лише довідковим виданням, але й певним зрізом наукових знань епохи. У такому ключі енциклопедії є матеріалом для дослідження історії науки. Тому енциклопедичне видання з археографії може складатися з двох частин. Перша — класична, де інформацію викладено у коротких статтях про персоналії, терміни, археографічні видання, установи тощо, розташованих за абеткою їхніх назв. Іншу ча-

²⁴ Багалий Д. И. О новых материалах для истории Слободской Украины // Сборник харьковского историко-филологического общества. 1893. Т. 5. Вып. 1. С. 167–280.

стину присвячено основним проблемам археографії; це підсумок певного наукового етапу, комплексне представлення зрізу сучасної науки. Серед найголовніших проблем — засади трансформації української археографії в умовах цифрового повороту. Цей аспект активно досліджує Г. Папакін. Він торкається як форм публікації, так і змісту поняття «археографія», а також видового розширення джерельної бази історії України, форм збереження матеріалів, їх збирання, термінології тощо. У межах цифрової епохи зазнають трансформації всі базові засади археографічної діяльності. Новим аспектом останньої є також зміна пріоритетів, коли поряд із письмовими пам'ятками набувають актуальності речові та візуальні джерела. Представлення останніх археографічними засобами потребує особливої розробки, чим і займаються сучасні науковці²⁵.

Нині розвивається філософський підхід до розуміння змісту археографії, що умовно можна окреслити, як «Проблема сприйняття залишків минулого», де окреме місце посідає саме їх сприйняття через призму археографії. По-новому пишеться історія української археографії, що може відобразитися у статтях «Археографічна термінологія та еволюція базових понять», «Історія української археографії». У цьому контексті важливо простежити тяглість традиції, присутність українського погляду навіть в епохи, спрямовані на повну їхню ліквідацію. Так О. Маврін зумів знайти «пульс» теоретичної думки української археографії навіть в часи жорсткого радянського тоталітаризму; простежити форми, яких вона набувала в умовах суцільних заборон²⁶. Такі дослідження особливо необхідні в умовах війни, коли ворог намагається стерти українську національну ідентичність, зокрема й шляхом заперечення тяглості власного наукового підходу, утвердити думку що у певні періоди її взагалі не було або вона повністю калькувала російські наративи. Це лише окремі аспекти, що можуть увійти до другої частини енциклопедії української археографії.

²⁵ Папакін Г. Речові та візуальні джерела у загальній джерельній базі історії України: очевидне та неусвідомлене // Речі і образи: матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., м. Київ). Київ : Інститут історії України Національної академії наук України, 2020. С. 11–19.

²⁶ Маврін О. О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія та методика археографії в УРСР (40-ві — 80-ті роки XX ст.). Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2018. 352 с.

Отже, проект української археографічної енциклопедії є актуальним із декількох причин. Одна з них та, що зібралось багато несистематизованого в єдине довідкове видання матеріалу. Такого довідкового видання потребують археографи. В умовах інформаційної війни як вагомого складника широкомасштабної агресії треба чітко окреслити поле нашої діяльності, пріоритети і здобутки як в минулому, так і в теперішньому часі.

2.3. УКРАЇНЬСЬКА БІБЛІОГРАФІЧНА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Вітчизняна практика енциклопедичної справи свідчить про те, що енциклопедії на сучасному етапі стали цінним джерелом інформаційних відомостей. Це обумовлює потребу звернення до них українських учених для всебічного вивчення та аналізу.

За часів державної незалежності України спостерігається суттєве розширення жанрово-тематичного спектра енциклопедичних видань. Така тенденція закономірна, оскільки власне енциклопедистика безпосередньо віддзеркалює зміни державної політики в соціально-політичній і культурно-освітній сферах. Саме тому нагальною потребою є дослідження типології енциклопедій, їхні характеристики, стильової специфіки, функціонального призначення тощо. Відповідно до окреслених завдань вважаємо за доцільне розглянути жанр бібліографічної енциклопедистики та зупинитися на його особливостях.

Вивченню бібліографічних енциклопедій у нашій державі присвячено публікації окремих авторів. Визначення бібліографічної енциклопедії як жанру рекомендаційних бібліографічних покажчиків надала у своїй книзі «Бібліографічні ресурси України: загальна характеристика» Г. Швецова-Водка²⁷. Дослідниця розкрила деякі аспекти зарубіжного досвіду становлення бібліографічної енциклопедистики й схарактеризувала її сучасний стан в Україні. Н. Шерстюк та Н. Грона у статті «Роль довідкової літератури у процесі підготовки майбутнього фахівця» у контексті розгляду енциклопедій як довідкових видань зробили спробу їхньої класифікації²⁸. Доволі цінною є стаття «Бібліографічна енциклопедія» за авторством В. Кононенка, розміщена в електронній версії «Української бібліотечної енциклопедії» на порталі Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого²⁹. Бібліограф звернулася до показу еволюції жанру, а також конкретизувала роль у цьому процесі окремих діячів.

²⁷ Швецова-Водка Г. М. Бібліографічні ресурси України: загальна характеристика. Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2000. 205 с.

²⁸ Шерстюк Н. С., Грона Н. В. Роль довідкової літератури у процесі підготовки майбутнього фахівця // Молодий вчений. 2014. № 1 (03). С. 249–251.

²⁹ Кононенко В. Бібліографічна енциклопедія // Українська бібліотечна енциклопедія. URL: https://ube.nlu.org.ua/article/Бібліографічна_енциклопедія

Цікаву рецензію на бібліографічну енциклопедію, укладену Г. Гамалій, надала Л. Черепуха³⁰.

Отже, огляд стану розробленості проблеми дозволяє зробити висновок, що вказане питання належно не висвітлено в українській історіографії, чим і обумовлена потреба його вивчення.

Уточнимо дефініцію «енциклопедія». Під вказаним поняттям розуміється довідкове видання, що містить узагальненого характеру базові інформаційні відомості з однієї чи декількох галузей знань, а також людської діяльності, представлені в статейній формі і подані за алфавітним принципом назв або за систематикою³¹.

У ДСТУ 3017-95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення» за цільовим призначенням виокремлено типи енциклопедій: наукові, науково-популярні та популярні. За характером інформації вказані видання поділяють на універсальні, спеціальні та регіональні³².

Відповідно до специфіки охоплення матеріалу енциклопедичні видання класифікують на: універсальні, галузеві (з окремих предметних областей), регіональні (вміщують інформацію, присвячену певному регіону, місту, країні), проблемно-тематичні, персональні. Виходячи з читачького призначення, енциклопедії розраховано на спеціалістів, масового читача, жіночу й дитячу аудиторії, осіб похилого віку, сімейне читання. З урахуванням мети використання енциклопедії є широким спектром видань від стислих довідок до розлогих есе, розташованих за алфавітним принципом³³.

У дослідженні Н. Шерстюк та Н. Грона надали класифікацію довідкових видань, розуміючи під цим поняттям й енциклопедії. Зокрема, за предметом викладу вони розподілили їх на статистичні, біографічні, побутові, а також бібліографічні³⁴.

³⁰ Черепуха Л. Бібліографічна енциклопедія, присвячена Україні // Вісник Книжкової палати. 2000. № 1. С. 15–16.

³¹ Черниш Н. І. До питання про сучасну типологію енциклопедій // Вісник Книжкової палати. 2015. № 4. С. 3–8.

³² ДСТУ 3017-95. Видання. Основні види. Терміни та визначення. Київ : Держстандарт України, 1995. С. 20.

³³ Книга: энциклопедия / Редкол.: И. Е. Баренбаум, А. А. Беловицкая, А. А. Говоров и др. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. 800 с.

³⁴ Шерстюк Н. С., Грона Н. В. Роль довідкової літератури у процесі підготовки майбутнього фахівця // Молодий вчений. 2014. № 1 (03). С. 249–251.

Документознавець Г. Швецова-Водка зарахувала жанр бібліографічних енциклопедій до системи рекомендаційних бібліографічних покажчиків. Розробником вказаного жанру вчена назвала російського історика, бібліографа А. Горбунова, якому належить досвід підготовки «популярної бібліографічної енциклопедії» під назвою «Панорама століть». Появі новітніх синтетичних жанрів рекомендаційних посібників, на думку авторки, сприяв перегляд у другій половині 1980-х методики рекомендаційної бібліографії як інструменту керівництва читанням. Означений процес був логічно обумовлений, оскільки за радянських часів рекомендаційна бібліографія виступала засобом ідеологічного впливу на читачьку аудиторію.

Дослідниця В. Кононенко також трактує бібліографічну енциклопедію як «рекомендаційний бібліографічний посібник, у якому вторинна (бібліографічна) інформація поєднується з первинною (фактографічною), побудований як збірка енциклопедичних статей, розташованих в алфавітному, предметно-тематичному чи систематичному порядку відповідно до його змісту, читачького і цільового призначення»³⁵. Первинна інформація охоплює: оглядового плану статті, розташовані на початку розділів; спеціальні тексти — логічні переходи між добірками книжкових видань; фактографічні дані, цитатний матеріал тощо з метою зацікавлення читача тематикою енциклопедії. Вторинна інформація у цих посібниках містить бібліографічні описи творів, бібліографічні огляди, анотовані характеристики змісту книг тощо³⁶. Перевагою зазначеного типу праць є можливість без звернення до першоджерел ознайомитися з необхідною бібліографічною інформацією, поданою в основній частині видання або як самостійний список наприкінці структурних елементів (розділу, статті).

До категорії українських бібліографічних енциклопедій на підставі низки ознак В. Кононенко також віднесла перший том ґрунтовної енциклопедично-довідкової праці А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури (1917–1927)»³⁷ (1928 р.). У вступі до бібліографічного словника автори поставили за мету «підібрати матеріали для уявлення про

³⁵ Кононенко В. Бібліографічна енциклопедія // Українська бібліотечна енциклопедія. URL: https://ube.nlu.org.ua/article/Бібліографічна_енциклопедія

³⁶ Там само.

³⁷ Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927) : у 3 т. / За заг. ред. С. Пилипенка. Харків : Державне видавництво України, 1928.

літературне десятиріччя в Україні після 1917 р.»³⁸. У результаті суттєвої підготовчої роботи до заявленого тому включено 1486 прізвищ українських літераторів-представників різноманітних ідеологічних течій та угруповань. Укладачі надали стислі біографічні дані та бібліографію праць українських письменників, які продовжували активно працювати за радянської доби; письменників-учасників революції та подій періоду 1920-х, а також інших діячів української радянської літератури. У ряді випадків після біографічних відомостей стосовно до деяких літераторів розташовано «короткі виписки з критичної літератури про них». Учені також вмістили біобібліографічні дані про деяких західноукраїнських письменників, зокрема діячів-емігрантів.

Слід зазначити, що виконання власне бібліографічної частини роботи належить літературознавцю та бібліографу М. Яшеку, який надав цінну інформацію про низку українських письменників, які згодом підпали під механізм сталінських репресій.

Діач побачив світ 1883 р. у родині залізничника на Харківщині. Початкову освіту здобув у народній і залізничній школах. Надалі закінчив гімназію та вступив на юридичний факультет Імператорського Харківського університету. Після завершення навчального закладу займався юридичною практикою. 1914 р. влаштувався на роботу до 1-ї безкоштовної народної бібліотеки-читальні імені М. Некрасова Харківського товариства поширення в народі грамотності. На тому етапі бібліограф співробітничав із Комісією зі складання рекомендаційного списку красного письменства. Від 1917 р., працюючи у Державному видавництві України, прилучився до бібліографічної діяльності. Саме тоді ним разом з А. Лейтесом укладено першу частину згаданої вище праці, що здобула премію імені Івана Франка Управління наукових установ УСРР (1928 р.), а також схвальні оцінки спеціалістів³⁹. Однак варто зауважити, що обидва випуски посібника у наступні роки органи цензури вилучили з книготорговельної та бібліотечної мережі як «ідеологічно ворожі» та довгий час зберігали на полицях спецфондів.

За часів державної незалежності України енциклопедична справа набула нового піднесення. Відновлення цього жанру (на думку деяких авто-

³⁸ Там само.

³⁹ Королевич Н. Ф. Микола Яшек // Українські бібліографи ХХ століття. Київ : Книжкова палата України, 1998. С. 72–90.

рів — його започаткування⁴⁰) належить бібліографісту Галині Гамалій (народилася 1948 р. у смт Баришівка Київської області). Після закінчення Київського державного університету культури (1972 р.) деякий час працювала в Кіровоградській обласній універсальній науковій бібліотеці. 1974 р. перейшла на роботу до науково-методичного відділу Державної республіканської бібліотеки імені КПРС (нині Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого). Працювала у відділі рекомендаційної бібліографії, науково-бібліографічному. Їй належить досвід укладання низки бібліографічних посібників тематичного та суспільно-політичного характерів, статейних матеріалів до «Календаря знаменних і пам'ятних дат» тощо.

У 1999 р. Галина Іванівна підготувала популярну бібліографічну енциклопедію «Україна: минуле і сучасність», присвячену історії України з найдавніших часів до сучасності. Галузевий посібник сформували книги та журнальні статті переважно 1994–1998 видання (виключення становить література більш глибокої ретроспекції, у якій описано географічні та природні особливості нашої держави). Автор у процесі укладання енциклопедії залучив широке коло науково-популярних джерел, але за потреби використовував також наукові праці, довідкові, навчальні матеріали та бібліографічні покажчики.

Структурно роботу формують 5 основних тематичних розділів: «Україна — наш отчий дім», «Державний устрій. Політична організація суспільства», «Історія України», «Економічний розвиток» та «Соціально-культурна сфера».

У межах першого розділу представлено літературу, що віддзеркалює географію, природні особливості, демографію, адміністративно-територіальний поділ України, її роль на міжнародній арені. Усередині його видання розташовані за тематичними підрозділами і рубриками, що висвітлюють широкий спектр етнонаціональних питань. Як справедливо зазначила рецензент енциклопедії Н. Черепуха, суттєвою перевагою книги стало те, що укладач «у фактографічній інформації зосереджує увагу на основних факторах формування українського етносу, завдяки цьому чітко складається уява про таке поняття як український менталітет»⁴¹.

⁴⁰ Українські бібліографи. Біографічні відомості. Професійна діяльність. Бібліографія / Авт.-уклад.: Р. С. Жданова, Н. І. Абдуллаєва, В. О. Кононенко. Київ : Національна парламентська бібліотека України, 2008. 232 с.

⁴¹ Черепуха Л. Бібліографічна енциклопедія, присвячена Україні // Вісник Книжкової палати. 2000. № 1. С. 15–16.

Наступний розділ видання містить матеріали про конституційні норми України, особливості державного устрою, спосіб організації влади, характеристики збройних сил, систему багатопартійності, національну символіку.

Третій розділ є найбільшим за обсягом: охоплює видання, присвячені історії України з давніх часів до періоду державної незалежності. Відкривається публікаціями загального плану, що містять ґрунтовні довідкові матеріали, сформовані на базі історичних джерел та цінних наукових робіт. Тут також знаходимо рекомендовані авторкою художні твори історичної проблематики.

Наповнення четвертого розділу склали видання з питань фінансово-економічного розвитку України, історії економіки тощо.

Останній розділ у ретроспективі надає уявлення про видання, присвячені різним аспектам культури, мистецтва, науки, освіти, спорту, релігії тощо.

У межах наступних підрозділів літературу розташовано за хронологією базових історичних подій. Дев'ятий підрозділ популяризує регіональну історію, а десятий вміщує згруповані за абетковим принципом відомості про персоналії видатних українців.

Всередині наповнення розділів і підрозділів збережено логічний принцип подачі матеріалу від загального до конкретного. Однак у підрозділі «Художній літопис історії» для зручності користування енциклопедією видання розміщені за алфавітом авторів. За стилістикою матеріал поданий у формі розповіді, що доповнюється необхідним фактажем.

Для зручності користування книга має допоміжний алфавітний покажчик авторів і назв, а також довідкового типу коментарі, та розрахована на широке коло читачів.

Таким чином, за результатами дослідження можна зробити висновок, що історія української енциклопедистики репрезентована різними жанрами, зокрема й бібліографічної енциклопедії. Розглянуті праці є синтетичними бібліографічними покажчиками, яким притаманні окремі ознаки енциклопедичних видань. На нашу думку, дискусійним є питання обмеження їх виключно рекомендаційною бібліографією, про що безпосередньо свідчить науково-допоміжний характер системної енциклопедичної праці «Десять років української літератури (1917–1927)». Утім, інша праця — популярна бібліографічна енциклопедія «Україна: минуле і сучас-

ність», — характеризується конкретно рекомендаційним спрямуванням. Указаний жанр в Україні перебуває у стані становлення, проте, безперечно, має право на самостійне існування. Методика підготовки бібліографічної енциклопедії, принципи групування матеріалу, стиль викладу тощо потребують додаткової конкретизації. Не можна також не брати до уваги того факту, що сам автор-укладач має бездоганно володіти матеріалом та бути максимально обізнаним із проблематикою, враховуючи вимоги енциклопедичного жанру.

2.4. ПРОЄКТ «ЗАХІДНО-УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА 1918–1923. ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»: ВІД ІДЕЇ ДО ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Ідея створення енциклопедії Західноукраїнської Народної Республіки виникла та викристалізувалася поступово. Її появі передувала багатолітня робота професора О. Карпенка, який присвятив своє життя вивченню історії ЗУНР. З його ініціативи в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника з 1993 р. започатковано наукові конференції, присвячені цій проблематиці. 6 квітня 1994 р. Президія НАН України ухвалила рішення про заснування наукового підрозділу зі спільним підпорядкуванням НАН України та Прикарпатському національному університету імені Василя Стефаника. У січні 1995 р. було створено «Відділ регіональних проблем» на чолі з проф. О. Карпенком. У відділі працювали: М. Кугутяк, Б. Савчук, О. Жерноклеєв та В. Великочий, які обрали темами своїх докторських досліджень історію західноукраїнських земель у останній третині XIX — першій третині XX ст. і значною мірою історію ЗУНР.

З ініціативи та за участі працівників відділу у 2001 р. було видано монографію «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: історія»⁴², а впродовж 2001–2013 рр. опубліковано унікальне 5-томне (у 8 кн.) археографічне видання, присвячене історії ЗУНР — фактично історія держави мовою документів та архівних матеріалів⁴³.

У 2004 р. відділ регіональних проблем було реорганізовано в Науковий центр дослідження українського національно-визвольного руху Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Проблематика студій підрозділу залишилася незмінною — історія ЗУНР. У 2008 р. було підготовлено монографію «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Ілюстрована історія» (головний редактор М. Кугутяк)⁴⁴. На презентації видання прозвучали пропозиції підготувати ґрунтовніше

⁴² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Історія / Відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. 628 с.

⁴³ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали : в 5 т. / Відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001–2013.

⁴⁴ ЗУНР (1918–1923 рр.): Ілюстрована історія / Гол. ред. М. Кугутяк. Львів; Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2008. 524 с.

дослідження з історії ЗУНР, а також розробити комплекс заходів до відзначення 100-річчя утворення Західноукраїнської Народної Республіки.

Саме в межах підготовки до святкування столітнього ювілею ЗУНР було сформовано оргкомітет, що особливо активно діяв починаючи з 2014 р. На одному з його засідань проф. М. Кугутяк запропонував ідею, яка дала б змогу належним чином ушанувати пам'ять творців і захисників української державності, — підготувати й опублікувати енциклопедію ЗУНР. Спочатку оргкомітет сприйняв пропозицію скептично, її реалізація видавалася малоймовірною. Більшість членів оргкомітету з відзначення 100-річчя утворення ЗУНР — історики з Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Львівського національного університету імені Івана Франка, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича — пропонували провести міжнародну наукову конференцію, підготувати й опублікувати тематичний збірник наукових статей тощо. Однак М. Кугутяк наполегливо переконував у доцільності підготовки енциклопедії насамперед науковців факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (зокрема співробітників Навчально-наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху імені О. Карпенка — саме таку назву з 2010 р. мав відділ регіональних проблем) — В. Великочого, О. Жерноклеєва, І. Райківського, М. Геника, О. Єгрешія, С. Кобуту, А. Королька, М. Вітенка, Б. Паску та ін. Згодом ідею М. Кугутяка підтримав О. Добржанський — декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Одним із перших на пропозицію М. Кугутяка пристав і колишній учень О. Карпенка — проф. М. Литвин. Він допоміг М. Кугутяку та В. Великочому переконати в доцільності підготовки енциклопедії колег із Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича — І. Соляра, І. Патера, І. Орлевича та ін. Згодом ідею підтримали історики з інших університетів і наукових установ. Уже до листопада 2015 р. завдяки активній роботі М. Кугутяка було окреслено основні напрямки діяльності оргкомітету зі святкування 100-річного ювілею ЗУНР, а також розпочато розпрацювання концепції енциклопедії та підготовки «Словника» до неї.

2015–2017 рр. виявилися найскладнішими для формулювання концепції енциклопедії ЗУНР. Оргкомітет по-різному уявляв кінцевий продукт.

Були пропозиції підготувати однотомне видання з переліком тематичних статей і невеликими діорамами про творців ЗУНР. Деякий час домінував задум тритомного тематичного видання. Енциклопедію вбачали як окремі блоки за взірцем уже виданого раніше археографічного видання. Перший том планували присвятити передумовам, причинам та обставинам утворення Західно-Української Народної Республіки. У другому томі мали висвітлити інформацію про державні інституції, законодавство, соціально-економічне становище населення, його національний і релігійний склад, діяльність політичних партій, становище національних меншин. Третій том передбачали повністю присвятити становищу ЗУНР на міжнародній арені, взаєминам між ЗУНР та УНР, а також польсько-українській війні 1918–1919 рр. У подальшій роботі оргкомітет відхилив ці концепції. Адже в першому випадку видання було б неповним, фрагментарним, а в другому — містило б численні повтори, було б складним для читачів, а головне — значною мірою повторювало б відомості попередніх видань з історії Західно-Української Народної Республіки і залишало мало місця для наукової новизни. У нових умовах, коли розпочалося повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, такі концепції стали неактуальними. Потрібне було щось якісно нове, прогресивніше, таке, що матиме належний запит в українському суспільстві.

Зрештою було обрано концепцію із формуванням єдиного словника до енциклопедії зі складанням реєстру гасел (як тематичних, так і біографічних) в алфавітному порядку. Такий задум дозволяв доповнювати перелік гасел новими статтями, об'єднувати різні матеріали, знімати за необхідності повтори тощо. Це суттєво спрощувало роботу авторів, редакції майбутнього видання, давало змогу готувати видання системно й послідовно. Гнучкість концепції сподобалася оргкомітету й науковцям, які згодом стали ядром авторського колективу видання. Реалізація задуму вимагала попередньої тривалої підготовки. Наприкінці 2017 р. було опубліковано брошуру «Західно-Українська Народна Республіка. Енциклопедія. Словник»⁴⁵.

У Словнику була невелика передмова з роз'ясненнями мети енциклопедії, основних принципів розміщення матеріалів і деяких особливостей представлення інформації, зразки орієнтовних статей, перелік гасел, спи-

⁴⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія : у 4 т. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2018–2021.

сок скорочень. Найбільше місця займав реєстр гасел. Напроти кожного гасла зазначено відповідального члена редколегії чи безпосереднього автора, рекомендовано кількість знаків (розмір статті). Усього перелік містив 2424 гасла. Приблизний підрахунок розмірів статей і можливої загальної кількості друківаних знаків засвідчив, що видання за обсягом можна буде розбити на 3 томи.

Важливими для успішного видання енциклопедії були принципи формування гасел до словника. Серед тематичних статей домінували назви державних інституцій — УНРада, Президент УНРади, державний секретаріат, Українська Центральна Рада; політичних партій — Українська національно-демократична партія, Українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія; міжнародних дипломатичних заходів та угод — Генуезька конференція, Каннська конференція, Версальський мирний договір; громадських інституцій — Українська греко-католицька церква; товариств — «Просвіта», «Українське товариство охорони військових могил»; періодичних видань — часописи «Республіка», «Україна», «Самоохотник» та ін. Серед біографічних статей такі: керівники українських державних утворень, послы УНРади, державні секретарі ЗУНР, лідери українських політичних партій, громадських і релігійних організацій, товариств, вищій та середній старшинський склад Української галицької армії, повітові комісари ЗУНР, видатні українські діячі культури й мистецтва, журналісти тієї доби. Серед іноземців до енциклопедії заплановано додати біографії керівників держав Антанти, очільників делегацій на мирних переговорах. Значне місце відведене політичному та військовому керівництву ворожих до України на той час держав — Польщі, Угорщини, «білої» та «червоної» Росії.

Під час підготовки Словника основний тягар роботи перекладено на членів редколегії, які координували співпрацю дослідників за окремими напрямками, — В. Великочого, В. Верстюка, О. Добржанського, М. Кугутяка, К. Курилишина, М. Литвина, І. Соляра, Р. Тимченка, О. Павлишина, С. Павлюка, І. Патриляка, І. Цепенди та координатора видання — М. Вітенка. На цьому етапі до роботи було залучено десятки авторів, розпочато активне написання статей, уточнення нюансів, комунікацію, збір ілюстрацій тощо. М. Кугутяку та І. Цепенді довелося вирішувати питання фінансування енциклопедії. Перший том спільно профінансували Львівська та Івано-Франківська обласні ради, а 2, 3 та 4 надрукували за кошти, які виділила Івано-Франківська обласна рада.

Було заплановано до 01 листопада 2018 р. підготувати всі три томи енциклопедії. Однак уже перші місяці роботи у 2017 р. засвідчили потребу скоригувати терміни виконання завдань. Працюючи над конкретними гаслами, автори були змушені повністю переглядати наявні джерела, історіографію тощо. Уповільнювала процес підготовки статей потреба опрацьовувати велику кількість нових оцифрованих джерел і матеріалів. З іншого боку, технічні новації спрощували роботу, давали змогу оперативно перевіряти, уточняти факти, події, явища тощо.

Унаслідок низки обставин робота над виданням загальмувалася і навіть виникла загроза зриву проекту. М. Кугутяк та М. Вітенко доклали зусиль, щоб активізувати авторів. Одним із тих, хто відгукнувся на заклики посилити підготовку матеріалів, був проф. М. Лазарович із Тернопільського економічного університету. Кожні 2–3 дні дослідник готував новий матеріал (це були переважно біографії старшин Української галицької армії) і вже незабаром запропонував понад 300 статей. Його здобутки спонукали до активної роботи інших авторів. На початок 2018 р. було принаймні 5 авторів, що написали понад 100 статей кожен. Та виникла інша проблема — послідовності й системності підготовки матеріалів. Адже потрібно було готувати насамперед I том енциклопедії, а автори працювали одночасно над матеріалами до різних томів.

Після тривалих нарад під керівництвом М. Кугутяка було ухвалено зосередитися на літерах А–Ж і готувати їх поетапно — спочатку сконцентруватись на статтях на літеру А, після завершення компонування цього блоку — редагувати матеріали, готувати електронний макет, і лише тоді переходити до літери Б. Потім ішла черга статей на літеру В і т. д. Системність такого підходу дозволяла поетапно готувати видання.

Проте окремі автори, які спочатку зголосилися до участі в проекті, пізніше з різних причин відмовилися від нього. Хтось готував статті не надто високого наукового рівня. На такі виклики доводилося оперативно реагувати — передоручати написання статей іншим науковцям, дошукувати необхідний матеріал в архівах і бібліотеках. Зрештою було вироблено певний алгоритм дій на різні критичні ситуації. Як результат, до вересня 2018 р. віддали в друк перший том видання «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія»⁴⁶. Його презентація відбу-

⁴⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія : у 4 т. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2018. Т. 1. 688 с.

лася на міжнародній науковій конференції, присвяченій 100-річчю ЗУНР, у м. Львові, Івано-Франківську, Чернівцях у жовтні — листопаді 2018 р. У січні 2019 р. його було представлено в м. Києві на урочистостях, пов'язаних зі святкуванням 100-річчя проголошення соборності українських земель.

Окрасою тому стали статті про авіацію, державні інституції, секретаріати (уряд), символіку, дипломатію ЗУНР, жіноцтво в УГА, джерела з історії Західноукраїнської Народної Республіки, М. Грушевського, С. Голубовича та ін.

Підготовка першого тому виявила неточності та недоліки, які довелося враховувати надалі. Ішлося, наприклад, про уніфікацію вимог до ілюстрацій, їхній розмірів, оформлення рекомендованої літератури під кожною статтею, встановлення мінімальних і максимальних розмірів біографічних статей тощо.

Перший том енциклопедії, його концепція загалом, видалися вдалимими й отримали заслужені позитивні відгуки читачів і наукових критиків, що дозволило продовжити роботу над наступними 2 та 3 томами і залучити нових авторів — П. Гуцала, В. Голубка, О. Луцького, В. Окаринського, О. Реєнта, В. Старика та ін. Вдалося зацікавити в співпраці й зарубіжних істориків — В. Венглевича, М. Мушинку, Ф. Сисина, Р. Шіндо тощо. Загалом авторський колектив зріс до 248 осіб.

Під час роботи над другим томом пощастило знайти записи К. Науменка, відомого дослідника історії УГА, із десятками прізвищ старшин. Більшість із них була раніше маловідомою чи невідомою науковцям. Тоді ж Чеський національний ресурс «Крамеріус» уступив особові карточки старшин і вояків УГА, які перебували на території Чехословаччини в 1920-х рр. як інтерновані чи студенти в різних чехословацьких закладах вищої освіти. Доступнішими для дослідників у цей час стали національні бібліотеки та архіви Чехії, Австрії, Польщі. У вільному доступі опинилися стислі виписки з десятків тисяч справ репресованих радянською каральною системою. Часто їх подавали в реєстрах без прив'язки до ЗУНР чи УГА, але наявність кількох баз даних дозволяла ідентифікувати людей, уточнити місце й час народження, здобуту освіту, кар'єру на цивільній чи військовій службі, роль в українській визвольній боротьбі, подальшу долю, обставини смерті та місця поховання. Сприяли роботі над енциклопедією українські ресурси газети «Свобода» (<http://svoboda-news.com/>), що

виходить у США, та «Архіву української періодики он-лайн» (<https://libraria.ua/>). У них виявлено десятки некрологів державних діячів ЗУНР, старшин УГА, спогади, іноді повідомлення про переслідування польськими, німецькими чи радянськими спецслужбами, матеріали судових процесів тощо.

Поява великої кількості електронних баз даних із архівними документами значною мірою була підготовлена в умовах епідемії корона вірусу. Наявність списків конкретних осіб, а також відкриття доступу до електронних баз даних дали змогу підготувати біографії десятків (якщо не сотень) активних учасників українських визвольних змагань.

Епідемія коронавірусу (що розпочалася в лютому-березні 2019 р.) призупинила звичну роботу університетів, бібліотек, архівів і спричинила зміни в методології наукових досліджень, на що потрібно було реагувати. Непоодинокими стали випадки, коли досліднику з Івано-Франківська стало складніше записатися в Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО деякий час взагалі не приймав відвідувачів, потім не більше 4 на день) чи Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ніж відвідати оцифроване сховище в Празі чи Відні. Епідемія коронавірусу була викликом для енциклопедії, але колектив зумів гідно на нього зреагувати. Більшість авторів перебудувала свою діяльність і зрештою епідемія навіть посприяла виданню, адже вивільнила більше часу на наукову, а не викладацьку роботу, суттєво розширила джерельну базу енциклопедії.

Другий том енциклопедії, презентований у листопаді 2019 р. перевершив за обсягом перший. Особливий інтерес читачів викликали статті про законодавство ЗУНР, Західноукраїнську Народну Республіку як історичний феномен, з'їзди представників впливових у ЗУНР політичних партій, громадських організацій, історіографію ЗУНР, консульства та закордонні представництва ЗУНР, Костя Левицького, Івана Макуха, Легіон українських січових стрільців, меморіальні поховання державних діячів ЗУНР та вояків УГА, міські субкультури часів ЗУНР, музейні установи, присвячені українським визвольним змаганням, військовий однострій УГА. Цікавими для читачів були й численні біографічні статті⁴⁷.

Науковий марафон над підготовкою наступних томів енциклопедії тривав. Третій том мав стати завершальним, однак загальний масив зібра-

⁴⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія : у 4 т. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2019. Т. 2. 832 с.

них статей уже на весну 2020 р. суттєво перевищив заплановане. Після тривалих нарад оргкомітету, редколегії, було вирішено прислухатися до пропозиції М. Кугутяка та розділити 3 том на два — третій і четвертий.

Третій том містив статті трьох літерних блоків — П, Р та С. На підготовчому етапі вирізнялися статті про культурно-історичні пам'ятки ЗУНР, пандемії та епідемії в ЗУНР, Першу світову війну і її вплив на український народ, про Євгена Петрушевича, Симона Петлюру, Пласт (зокрема про участь неповнолітніх українських юнаків і дівчат у подіях Української революції), повітові та містечкові УНРади, польсько-українську війну, Раду державних секретарів, радянсько-українські війни, українську соборність як національну ідею, столиці ЗУНР та ін.⁴⁸

Презентація третього тому наприкінці жовтня 2020 р. продемонструвала значний інтерес науковців і пересічних читачів до енциклопедичного видання, зацікавленість Івано-Франківської обласної ради продовжити фінансувати його друк і популяризацію серед населення України.

На кінець зими 2021 р. роботу над четвертим томом було майже завершено. До нього мали увійти статті на літери Т–Я, що містили інформацію про табори військовополонених та інтернованих, територію ЗУНР, тимчасовий основний закон (конституцію) ЗУНР, українські політичні партії часів ЗУНР, Чотирикутник смерті, Українську Народну Республіку, Українську Центральну Раду, Українську парламентарну репрезентацію, Український горожанський комітет, українські товариства в діаспорі, організації комбатантів, фалеристику та філателію ЗУНР, Івана Франка і його синів, Андрея Шептицького, Янівський цвинтар тощо. Однак автори та читачі пропонували долучити до 4 тому ще додаткові статті (переважно біографії), яких із різних причин не було в 1–3 томах. Після тривалих консультацій такі статті представлено як окремі блок⁴⁹.

У жовтні 2021 р. було презентовано всі 4 томи. До них увійшло 3269 статей, що перевищило заплановану кількість майже на 900 гасел⁵⁰. Видання «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія»

⁴⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія : у 4 т. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2020. Т. 3. 576 с.

⁴⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія : у 4 т. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2021. Т. 4. 576 с.

⁵⁰ Реєнт О., Марущенко О. Рецензія: Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Енциклопедія: У 4 т. // Український історичний журнал. 2022. Ч. 1. С. 220–226.

ще до завершення проекту реалізувало своє призначення і активно виконує його сьогодні — привернуло й повертає увагу широких кіл громадськості до проблеми історичної пам'яті, належного пошанування українських військових цвинтарів, встановлення пам'ятних знаків на честь українських державних діячів, перейменування на їхню честь вулиць у наших містах.

Проект «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія» виявився тривалим і непростим марафоном для ініціатора видання М. Кугутяка, членів редакційної ради та авторів. На кінець роботи над третім томом відчувалася помітна втома, адже доводилося писати статті, шукати доповнення, додаткову інформацію, джерела, архівні матеріали, заповнювати пропуски. Майже кожен тиждень відбувалися робочі наради, за участю 5–8 осіб, ледь не щоденно — чимало телефонних дзвінків, листування із десятками авторів, адже потрібно було отримати від них матеріали, уточнити викладену інформацію і под. Постійний тон команді задавав М. Кугутяк. Чимало обов'язків на кінцеву етапі лягало на невелике коло людей. Наукове й літературне редагування статей тривало в кілька етапів. Наприклад, М. Кугутяк, Г. Пославська, П. Гуцал, О. Павлишин, М. Вітенко вичитували кожен матеріал декілька разів, після чого вносили численні правки, уточнення. Траплялися поодинокі випадки, коли статті доводилося знімати взагалі чи докорінно переробляти. Укладачі енциклопедії відповідально підходили до роботи, ретельно все перевіряли. Траплялося, уточнення незначної деталі змінювало всю філософію статті. Наприклад, історичну особу традиційно описували в позитивних барвах, як прогресивного діяча, але перевіривши інформацію про ставлення до Української революції, до ідеї української державності, іноді доводилося переоцінювати персоналію. Особливо це стосувалося іноземних політиків — Ш. де Голя, Д. Ллойд-Джордже та ін., а також окремих українських діячів, яких у багатьох випадках несправедливо звеличують у сучасних реаліях. Були й інші ситуації — коли із забуття повертали діяльних осіб, патріотів, творців української державності, суттєво доповнювати і уточнювати інформацію про них.

Особливо цікавими були випадки, коли колектив істориків мав дуже скупу інформацію про людину — прізвище, ім'я, посада в уряді ЗУНР чи звання в УГА, а вже за кілька днів спільними зусиллями вдавалося встановити повну біографію, часто надзвичайно драматичну, складну і водночас

повчальну. Це була колективна робота, адже хтось знаходив записи в метричних книгах про місце і час народження, про батьків, хтось — про навчання в гімназії та університеті, хтось — про кар'єрні особливості, а ще хтось — про обставини й місце смерті, поховання. При цьому кожен факт ґрунтувався на документах, фотографіях, записах. Такий стиль роботи потребував активної комунікації між науковцями, взаємодопомоги та взаємодоповнення. Але внаслідок цього за кілька років роботи сформувалося неформальне коло однодумців, що дозволило спільними зусиллями реалізувати проект «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія».

2.5. «УКРАЇНЬСЬКА ЕЛЕКТРОННА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ОСВІТИ» ЯК ОДИН ІЗ ПРОЄКТІВ ПІДТРИМКИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

*Якби серед філософів встановилася
згода щодо значення слів, то майже всі
їхні суперечки були б припинені*

Рене Декарт.

«Правила для керівництва розуму»⁵¹.

Спрямований на впевнене економічне зростання «План Відновлення України»⁵² у частині «Розвиток системи освіти» акцентує увагу на інноваційних проєктах у сфері цифрового контенту та інтеграції науки у навчальний процес.

Сьогодні, коли Україна отримала статус кандидата на членство в Європейський Союз (ЄС), особливої ваги набуває реалізація пріоритетів гармонізації стандартів із Європою [European Higher Education Area та European Research Area (ERA)]. Так, «Дорожня карта з інтеграції науково-інноваційної системи України до Європейського дослідницького простору»⁵³ у пріоритеті 5а «Трансфер знань і відкриті інновації» націлює вітчизняну науку на запровадження механізмів та інструментів політики відкритих інновацій, а також поширення використання результатів наукових досліджень. У пріоритеті 5б «Відкрита наука та цифрові інновації» — на застосування політики відкритої науки під час усіх етапів проведення наукових досліджень. Експоненціальне зростання наукових даних у XXI ст. сприяло суттєвим змінам у тлумаченні усталених понять, їхньому періодичному уточненню й появі нової термінології. У дослідженнях із педагогіки і психології здійснено глибокий аналіз та вдосконалення понятійного апарату.

Понятійний апарат науки — це динамічна система термінів, що розвивається, доповнюється, уточнюється відповідно певній галузі знань і

рівню пізнання об'єктивної дійсності. На нашу думку, розвиток і узгодженість понятійного апарату залишається актуальною проблемою, особливо на новому етапі інтернаціоналізації⁵⁴. Міжнародний, міжкультурний і глобальний вимір — це три терміни, використані як тріада. Інтернаціоналізацію ж української освіти і науки розглядаємо як процес інтеграції міжнародного, міжкультурного чи глобального виміру в мету, функції, здобуття освіти та здійснення наукових досліджень.

У рекомендаціях ЮНЕСКО⁵⁵ відбулося узгодження загального стандарту міжнародної рамки відкритої науки. Одним із завдань було визначено інвестиції в людські ресурси, навчання, освіту, цифрову грамотність і розвиток потенціалу відкритої науки. Покажемо те, що майже третина згаданого документа присвячена визначенню терміну «відкрита наука» (definition of open science).

Про важливість узгодження термінології та понятійного апарату свідчать і рекомендації «Універсального Періодичного Огляду» ЮНЕСКО⁵⁶. Країнам рекомендовано переглянути чинне законодавство, зокрема надмірно загальну та невизначену юридичну термінологію, яка може обмежувати свободу вираження поглядів способами, несумісними з міжнародним правом у галузі прав людини. Це є однією з дев'яти ключових позицій документа.

Природньо, що визначення понятійного апарату дослідження — це обов'язковий етап наукового дослідження. Ця теза не потребує доведення та може бути проілюстрована безліччю прикладів. На нашу думку, створення, підтримування і розвиток веб-орієнтованих енциклопедичних видань є інструментом популяризації науки, поширення наукових знань (наукової інформації) і залучення громадян до участі в науковій, науково-технічній та інноваційній діяльності.

Репрезентація знань у енциклопедичних виданнях — актуальна проблема, що досліджується на прикладі окремих тематичних галузей достат-

⁵⁴ Knight J. Updated Definition of Internationalization // International Higher Education. 2003. URL: <https://doi.org/10.6017/ihe.2003.33.7391>

⁵⁵ UNESCO Recommendation on Open Science. Paris : United Nations Educational, 2021. 36 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379949/PDF/379949eng.pdf.multi>

⁵⁶ The Universal Periodic Review (UPR): Model Recommendations in the Field of Freedom of Expression, Safety of Journalists and Access to Information: Guidance Note for Member States on Drafting. Paris : United Nations Educational, 2022. 13 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381721>

⁵¹ Descartes R. Regulae ad directionem ingenii. Hamburg : Felix Meiner Verlag, 2018. 271 p.

⁵² План відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua>

⁵³ Про затвердження дорожньої карти з інтеграції науково-інноваційної системи України до європейського дослідницького простору: Наказ Міністерства освіти і науки України № 167 від 10 лютого 2021 р. // Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/02/12/edp-nakaz.pdf>

ньо активно. Так, наприклад, угорські дослідники І. К. Бода й Е. Тот презентували модель тривимірної віртуальної бібліотеки⁵⁷. На початковому етапі було відібрано англомовні переклади певних біографій та літературних творів, зокрема міфологічного змісту. Згодом уміст бази даних удосконалено додатковими елементами різних вербальних та / або мультимедійних об'єктів (енциклопедичні статті, вибрані вебсторінки, ілюстративні зображення, таблиці та ін.). Наступним кроком опрацьовано зв'язки між відповідними елементами бази даних, що надзвичайно важливо для ефективного представлення знань вмісту бібліотеки. Така етапність є досить універсальною і дозволяє відповідати на запитання, яким чином у перспективі додавати, змінювати, вдосконалювати контент та які технології й цифрові інструменти для цього призначені.

Створення енциклопедії — колективна праця. Цифрова трансформація останніх років значно вплинула на організацію цього процесу: формування, розміщення, зберігання, доступ користувачів до контенту, обмін думками авторського колективу й адміністрування відбувається в інформаційно-комунікаційних мережах. У цьому контексті доцільно згадати приклад створення енциклопедії на рівні викладацько-студентської аудиторії⁵⁸. Такий міжнародний проєкт стартував 2018 р. і був спрямований на розроблення відкритої електронної енциклопедії плоских кривих. Модераторами тем енциклопедії були науковці, що формулювали задачі в статтях-матрицях. Учасниками проєкту виступили команди студентів із Болгарії, Казахстану та Росії, які намагалися вирішити поставлені завдання і паралельно створювали статті. Функцію наставників взяли на себе шкільні вчителі. Такий досвід узгодженої роботи міжнародного колективу можливо було набути тільки у цифрову епоху.

Оригінальним поєднанням відкритого доступу, благородної мети, красивих проєктних і технологічних рішень, що інваріантні предмету досліджень є енциклопедія описів рідкісних захворювань для точної медицини (encyclopedia of Rare Disease Annotation for Precision Medicine, eRAM)⁵⁹. Ен-

⁵⁷ Boda I., Tóth E. From Callimachus to the Wikipedia: an Ancient Method for the Representation of Knowledge in the WWW Era // *IEEE Xplore*. 2019. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/8639895>

⁵⁸ Атамуратова Р., Алфёров М., Белорукова М. и др. «Энциклопедия замечательных плоских кривых» — международный сетевой исследовательский проект в рамках МІТЕ // *Математика и информатика*. 2018. № 6. С. 566–584.

⁵⁹ eRAM. URL: <http://119.3.41.228/eram/query1.php>

циклопедичний ресурс створено групою біологів, біоінформатиків та інженерів програмного забезпечення; містить не лише відомості про механізм виникнення рідкісних захворювань, але й допомагає клініцистам приймати точні діагностичні та терапевтичні рішення. Окрім форми зворотного зв'язку, за допомогою якої можна задати будь-яке запитання, на сайті передбачено подання пацієнтами заявки на отримання ефективної консультації та безкоштовних послуг із діагностики відповідних захворювань. Розробники популяризують науку шляхом створення інфраструктури eRAM і планують оновлювати контент, залучаючи численну спільноту дослідників.

Використання онлайн-енциклопедії може бути прикладом інтеграції технологій у навчальний процес. Наукові джерела описують вдалий досвід її застосування як цікавого та змістового навчального середовища, зокрема:

- як засобу навчання природознавству в початковій школі⁶⁰;
- як засобу розвитку навичок співпраці та творчого мислення учнів, які беруть участь у написанні вікі-статей⁶¹, та формування в них навичок академічного письма⁶²;
- як педагогічного інструменту на заняттях із перекладу в навчанні іноземних мов⁶³ та інші.

У дослідженні⁶⁴ М. Железняка та О. Іщенко використання онлайн-енциклопедій як складника освітнього середовища виконано на значному масиві (14) енциклопедичних видань, присвячених США — їхній природі, історії, культурі, визначним постатям. Онлайн-проєкти, укладені університетськими

⁶⁰ Kumala F. N., Setiawan D. A. Local Wisdom-Based E-Encyclopedia as a Science Learning Medium in Elementary School // *Journal of Physics: Conference Series*. 2019. Vol. 1402. Is. 6. URL: <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/1402/6/066061>

⁶¹ Salahli M., Gasimzadeh T., Alasgarova F. et al. Enhancing Students' Collaboration and Creative Thinking Skills by Using Online Encyclopedias // *10th International Conference on Theory and Application of Soft Computing, Computing with Words and Perceptions — ICSCCW-2019*. Cham: Springer, 2020. P. 818–826. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-35249-3_108

⁶² Horgan J. Wikipedia Project to Teach Academic Writing in an EAP University Course // *Society. Integration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference*. 2020. Vol. 5. P. 406–419.

⁶³ Waterlot M. Translating in the Teaching Foreign Languages: Wikipedia as a Didactic Tool? // *Roczniki Humanistyczne*. 2021. Vol. 69. № 5. P. 81–94. URL: <https://ojs.tnku.pl/index.php/rh/article/view/16405>

⁶⁴ Zhelezniak M. H., Ishchenko O. S. Online Encyclopedias of The USA as Actual Education Resources // *Information Technologies and Learning Tools*. 2021. № 84 (4). P. 339–353.

командами у форматі енциклопедій, з одного боку, забезпечують професійність авторського колективу, якісну підготовку, об'єктивну перевірену інформацію, а з іншого — спрямовують такі видання на активне застосування в освітній сфері. На сайтах залучених до аналізу енциклопедій часто трапляються дидактичні матеріали для вчителів та мультимедійні матеріали, адаптовані для школярів чи студентів.

Педагогічна освіта стала сферою досліджень значно більшою ніж окремо навчання чи викладання. Так, «Оксфордська енциклопедія глобальних перспектив педагогічної освіти» стимулює науковців учитися один в одного, визнаючи не лише схожість, але й відмінності у поглядах, у такий спосіб заохочуючи освітян створювати спільні підходи до злиття теорії та практики. В огляді⁶⁵ «Оксфордської енциклопедії глобальних перспектив педагогічної освіти» акцентовано на унікальності й вагомості для суспільства видань, що пропонують читачеві широкий вибір поглядів на педагогічну освіту. Контент складається як з комбінованих або оновлених статей у галузі педагогічної освіти, так і новостворених. Нам імпонують дихотомії видання, що виділяє Я. Гао: між теоретичними і практичними роботами, між канонічними та новими творами, між регіональною та міжнародною перспективами. Уважаємо за потрібне використання цього аспекту під час наповнення контентом власної розробки.

Колектив дослідників із Хорватії, вивчаючи поведінку студентів під час пошуку інформації⁶⁶, звернули увагу на те, що використання бібліотечних послуг і традиційних друкованих ресурсів стає все менш популярним. Інтернет зазвичай для них є першим (а часом і єдиним) засобом пошуку даних. Висновки свідчать про наступне: найпопулярнішим каналом зв'язку для пошуку інформації в академічних цілях, який включає зв'язок з іншими людьми для отримання допомоги, є фейсбук. Однак, студенти схильні використовувати й інші доступні канали зв'язку (вотсап, вайбер, скайп, електронна пошта, текстові повідомлення, голосові дзвінки на мобільний телефон).

⁶⁵ Gao Y. The Oxford Encyclopedia of Global Perspectives on Teacher Education // Journal of International Students. 2021. Vol. 11. Is. 1. P. 270–273. URL: <https://www.ojed.org/index.php/jis/article/view/3233>

⁶⁶ Bubas G., Cizmesija A., Zajdela Hrustek N. Searching for Information Online: Key Information Literacy Skills of ICT Students, Their Search Styles and Preferred Communication Channels // ICERI 2018 Proceedings: 11th Annual International Conference of Education, Research and Innovation. 2018. Seville : ICERI, 2018. P. 6807–6816.

Безкоштовна інтернет-енциклопедія «Вікіпедія» традиційно вважається найпопулярнішим освітнім онлайн-ресурсом, що дозволяє студентам, без вивчення додаткової літератури, швидко знайти необхідний мінімум інформації з різних галузей знань у підготовці до занять. З огляду на те, що вільний доступ до редагування вікіпедії знижує якість значної частини її статей (недостатня повнота тексту, погана структурованість матеріалу, часті фактичні помилки чи відсутність джерел), її використання суттєво спрощує сприйняття нових знань, а також може призвести до дезінформації.

Вікіпедія стала одним із найчастіше запитуваних довідників для широкого загалу, логічно зростає й кількість досліджень щодо звернень студентів до неї. Наприклад, Н. Калаф-Хьюз і Р. Г. Крайвенс дослідили, як використання вікіпедії може підвищити жіночу самоефективність (self-efficacy) і подолати гендерний розрив, поширений у матеріалах ресурсів відкритого доступу⁶⁷.

Іспанськими дослідниками Х. Таранго, Ф. Гонсалес-Кіньонесом, Е. А. Барраган-Перейра визначено особливості вікіпедії як наукової комунікаційно-просвітницької системи⁶⁸. На їхню думку, вікіпедію слід розглядати лише як формальний засіб розповсюдження відомостей та наукової комунікації, що обслуговує всі дисципліни / галузі знання. Спостерігаючи постійну критику в процесі розповсюдження наукової інформації за допомогою вікіпедії, автори зазначають, що її використання в академічних цілях значно зросло на всіх освітніх рівнях, принаймні як елемент початкового пошуку, що пізніше спричиняє його доповнення. Як позитивний чинник фіксуємо можливість постійного редагування, вдосконалення вмісту.

У статті «Вікіпедія в медичних закладах: від противника до союзника»⁶⁹ презентовано досвід професійних шкіл охорони здоров'я, що включили

⁶⁷ Kalaf-Hughes N., Cravens R. Does a Wikipedia-Based Assignment Increase Self-Efficacy Among Female Students? A Qualified Maybe // Journal of Political Science Education. 2021. Vol. 17. P. 862–879.

⁶⁸ Tarango J., González-Quifones F., Barragán-Perea E. Wikipedia como medio de divulgación y comunicación científica: influencia en el campo educativo, investigativo y bibliotecológico-documental // e-Ciencias de la Información. Vol. 12. № 2. P. 1–21. URL: <https://revistas.ucr.ac.cr/index.php/eciencias/article/view/48213/>

⁶⁹ Mendes T., Dawson J., Sigalov Sh. et al. Wikipedia in Health Professional Schools: from an Opponent to an Ally // Medical Science Educator. 2021. № 31 (6). P. 2209–2216.

редагування вікі у свої офіційні навчальні програми. Зафіксовано позитивний вплив на студентів, а саме зміцнення їхньої здатності оцінювати науково-обґрунтований вміст. Побіжно відбувається внесок у покращення статей вікіпедії, до яких мають доступ мільйони людей. Як викладачам нам було цікаво ознайомитися з декількома моделями включення завдань із редагування вікіпедії в навчання майбутніх медиків.

Уважаємо, що такі успішні ініціативи можна впроваджувати й в інших освітніх галузях. Підтвердження цієї думки ми знайшли у викладі результатів проекту «Навчання з вікіпедією»⁷⁰, який залучив студентів і викладачів Падуанського університету (University of Padova) до створення та розширення енциклопедичних статей на різні предметні теми. Онлайн-енциклопедія для учасників проекту перетворилася з «контейнера» для відкритих освітніх ресурсів у справжнє навчальне середовище, організоване за визначеними правилами та процедурами, спроможне стимулювати викладачів застосовувати відкриті освітні практики, долучитися до соціального процесу який приносить користь усій спільноті.

Змістове наповнення сучасних енциклопедичних ресурсів ми розглядаємо з позицій е-інфраструктур, що можуть сприяти розвитку будь-якої наукової галузі та навчальної дисципліни, проте варто зазначити, що наш аналіз представленості наукового контенту енциклопедичної тематики у наукометричних і реферативних базах даних показав: галузі знань, у яких презентовано результати таких досліджень переважно окреслені Computer Science, Information Science, Library Science, Social Sciences, Language, Communication and Culture, Mathematics, Engineering, Education⁷¹.

У науково-освітньому просторі України нині існує єдине галузеве друковане енциклопедичне видання, що містить науково достовірні й сучасні тлумачення термінології педагогіки й психології — «Енциклопедія освіти»⁷² (2008 р. та 2021 р.). Події пандемії COVID-19 та умови воєнного стану в Україні актуалізували проблему доступу освітян, психологів, науковців, здобувачів наукових ступенів, методистів, вихователів, вчителів,

⁷⁰ Petrucco C., Ferranti C. Wikipedia as OER: the «Learning with Wikipedia» project // Journal of E-Learning and Knowledge Society. 2020. № 16 (4). P. 38–45.

⁷¹ Биков В. Ю., Пінчук О. П., Лупаренко, Л. А. Представленість наукового контенту енциклопедичної тематики у наукометричних і реферативних базах даних // Інформаційні технології і засоби навчання. 2021. Т. 85. № 5. С. 360–383.

⁷² Енциклопедія освіти / Гол. ред. В. Г. Кремень. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 1144 с.

студентів, керівних кадрів закладів освіти та працівників органів управління освіти і науки до традиційних джерел знань. Як наслідок, постала потреба у вирішенні проблеми забезпечення експертно вивіреною довідковою продукцією широкого кола користувачів, які внаслідок військових дій втратили таку можливість.

Вдамося до визначення загальних характеристик проєктованої вітчизняної освітньо-наукової електронної енциклопедії на основі критичного аналізу досвіду створення енциклопедичних ресурсів як науково-освітніх проєктів.

Інститутом цифровізації освіти Національної академії педагогічних наук України⁷³ (ІЦО НАПН України) 2021 р. розпочато створення інформаційної аналітично-пошукової довідкової системи «Українська електронна енциклопедія освіти» (УЕЕО), що забезпечуватиме формування і систематизацію, уніфікацію та підтримування в актуальному стані поняттєво-термінологічного апарату педагогіки і психології.

УЕЕО реалізується як вікі-ресурс на базі програмної платформи MediaWiki, що надає можливості розширення і налаштування енциклопедичного проєкту шляхом підключення значної кількості плагінів згідно вимог, окреслених у технічному завданні.

Функціонально сайт енциклопедії надаватиме змогу користувачам у межах визначених дозволів (читач, редактор, редактор розділу, адміністратор) читати, завантажувати, описувати, рецензувати та редагувати енциклопедичні статті наукової, педагогічної та психологічної тематики. Додатково передбачені можливості формування користувачем власних добірок статей та пропонувати редакції новий термін (або правки до існуючих).

Структура сайту енциклопедії (рис. 1) передбачає галерею тематичних розділів, блоку реєстрації та входу, пошуковий інструментарій, можливості зміни мови інтерфейсу, а також закладки:

- «Про проєкт» — основні відомості про цілі, учасників, нормативно-правову базу функціонування, еволюцію творення проєкту та очікувані результати;
- «Абетка» — алфавітний покажчик статей за кирилицею і латиницею;
- «Автори» — алфавітний покажчик за прізвищами авторів;

⁷³ Інститут цифровізації освіти НАПН України. URL: <https://iitlt.gov.ua>.

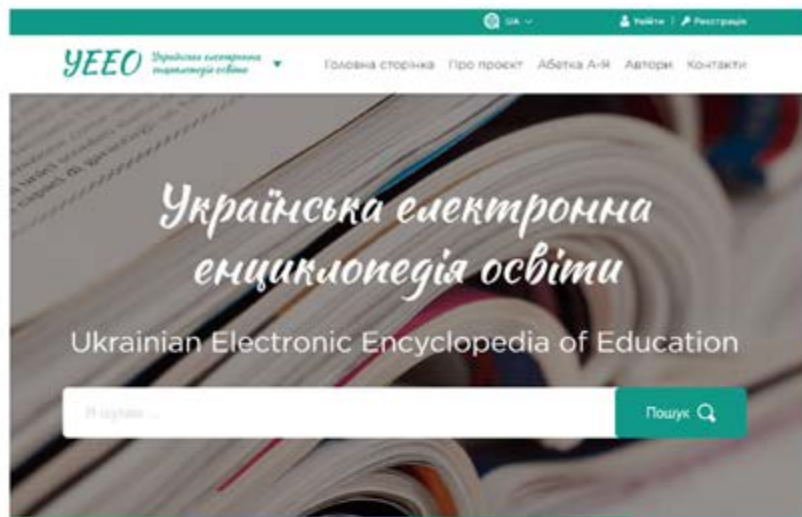

Рис. 1. Стартова сторінка онлайн-енциклопедії YEEO

• «Контакти» — відомості про Інститут ЩО НАПН України, телефон, адресу, вебсайт, електронну пошту, графік роботи та форму зворотного зв'язку.

В окремих розділах містяться відомості про редакторів, політику конфіденційності даних, положення про відкритий доступ, конфлікт інтересів та попередження плагіату, навчальні матеріали для користувачів, типові запитання і відповіді.

Користувачі матимуть змогу здійснювати пошук статей за:

- *ключовими словами* — за назвою статті або за її початковими літерами через рядок пошуку на головній сторінці;
- *тематичним розділом* — за категоріями та підкатегоріями у тематичних розділах через галерею на головній сторінці;
- *за абетковим і цифровим покажчиком* через закладку головного меню.

Типологія статей YEEO передбачає статті-огляди, статті-довідки, статті-дефініції та статті-відсилання. За об'єктом опису матеріали енциклопедії також поділяються на біографічні статті, статті про установу, статті про нормативні документи, статті про видання, статті про події і заходи, статті про наукові школи, статті про нагороди і відзнаки, статті про цифрові технології й електронні ресурси та ін.

Контент енциклопедії буде формуватися за такими тематичними розділами:

• *Освіта* — статті, що описують загальні поняття, процеси, явища освіти або її часткові проблеми за рівнями та напрямками «Дошкільна освіта», «Початкова освіта», «Середня освіта», «Професійна освіта», «Вища освіта», «Післядипломна освіта», «Освіта впродовж життя», «Управління освітою», а також питання, що стосуються суб'єктів освітньої діяльності.

• *Психологія* — статті, що описують загальні поняття, процеси, явища психології або її часткові проблеми за напрямками «Загальна психологія», «Психологія розвитку», «Педагогічна психологія», «Спеціальна психологія», «Історична психологія», «Соціальна психологія», «Політична психологія», «Гендерна психологія», «Гуманістична психологія», «Психологія праці», а також питання, що стосуються суб'єктів психологічної діяльності.

• *Наука* — статті, що описують загальні поняття, процеси, явища та часткові проблеми науково-дослідної діяльності в галузі освіти і психології,

а також суб'єкти наукової діяльності, наукові школи, види наукових праць та ін.

- *Персоналії* — біографічні статті про видатних педагогів, психологів, науковців, державних і громадських діячів в галузі освіти та психології;

- *Організації* — статті про заклади освіти всіх рівнів, наукові установи, державні установи в системі освіти, бібліотеки, дослідницькі мережі і центри, лабораторії, міжнародні асоціації та громадські організації, товариства, фундації.

- *Документи* — статті, що описують основні нормативні документи в галузі освіти і психології: закони, нормативно-правові акти, накази, постанови, рішення, розпорядження, положення, стандарти, концепції, програми.

- *Видання* — відомості про провідні фахові видання, науково-популярні видання, довідкові видання, значимі монографії та збірники наукових праць в галузі освіти і психології.

- *Події* — відомості про освітні з'їзди, конгреси, симпозиуми, форуми, конференції, наукові семінари, педагогічні читання, круглі столи, виставки та ін.

- *Цифровізація* — медіаконтент, електронні освітні ресурси, основні дані про цифрові технології підтримки наукової діяльності, управління освітою та психології.

Основу авторського колективу УЕЕО складають фахівці НАПН України. До написання статей, редагування і наповнення новим контентом запрошують провідних фахівців у галузі педагогіки та психології, членів спільних науково-дослідних лабораторій ІЦО НАПН України, наукових та науково-педагогічних працівників закладів вищої педагогічної освіти України. У перспективі, передбачено залучити потенціал вчених, які працюють поза межами України, зокрема іноземних фахівців у галузі педагогіки і психології з європейських університетів та дослідних установ.

На початковому етапі функціонування енциклопедії, наповнення електронними статтями здійснюватиметься за принципом централізованого введення документів. Лише певний користувач або група користувачів з установи, що підтримує УЕЕО, матимуть право вносити документи (редактори). Оскільки матеріали статей мають бути експертно вивірені, цей етап формування енциклопедії не передбачає публічного редагування енциклопедичних статей широкою аудиторією користувачів.

Наразі фахівцями ІЦО НАПН України спроектовано структуру сайту, здійснено його програмну реалізацію, розроблено типові шаблони статей і методичні матеріали з їхньої підготовки, а також керівництва для різних груп користувачів. Для апробації роботи системи виконане наповнення матеріалами у тестовому режимі. У перспективі заплановано перехід до розподіленого внесення нового контенту відповідальними за тематичні розділи особами (редактори розділів).

Без чіткого визначення і вдосконалення понятійного апарату неможливо уявити науково-дослідницьку діяльність. Підтримування і розвиток веборієнтованих енциклопедичних видань є сучасним інструментом популяризації науки, поширення наукових знань (наукової інформації) і залучення громадян до участі у науковій, науково-технічній та інноваційній діяльності. Наш аналіз опублікованих в останні роки досліджень і публікацій надав можливості визначити сучасні тренди цієї області, серед яких наступні:

1. Використання інформаційно-комунікаційних мереж має значний вплив на поведінку сучасних учнів у пошуку даних, оскільки вони віддають перевагу пошуковій системі «Інтернет». Однак користувачі, рідко використовуючи розширені стратегії пошуку, зазвичай отримують низьку якість та інформативність результату.

2. Створення енциклопедії — колективна праця, що в цифрову епоху може об'єднати міжнародні колективи.

3. Використання онлайн-енциклопедії може бути прикладом інтеграції технологій у навчальний процес. Електронний енциклопедичний ресурс за відповідної організації освітнього процесу здатний стати компонентом цифрового освітньо-наукового середовища закладу освіти.

4. Використання вікі-технологій для створення освітнього контенту є популярним університетським завданням.

5. Для створення актуального науково-обґрунтованого контенту онлайн-енциклопедії важливо під час проектування і вибору способу програмної реалізації врахувати можливість постійного редагування та вдосконалення вмісту.

Відкрита інтернет-платформа «Українська електронна енциклопедія освіти» матиме потужний ефект для неперервного осучаснення і технологічного вдосконалення змісту освіти, а також сприятиме підвищенню її рівня в Україні та популяризації найсучасніших знань серед громадськості.

Частково може бути вирішена проблема забезпечення освітнього процесу якісними навчальними матеріалами. Заклади освіти отримують змогу використовувати енциклопедичний ресурс у навчальному процесі, зокрема для запровадження сучасних освітніх онлайн-програм, оперативного оновлення навчальних матеріалів, проведення відеолекцій та ін. З іншого боку, інтегрування в текст різноманітного мультимедійного контенту (віртуальних музеїв, 3D-турів, аудіокниг), фотогалерей та іконографічних матеріалів (фотодокументів, ілюстрацій), відеоматеріалів (документальних і документально-постановочних фільмів) зможе заохотити учнів і студентів до глибшого наукового пошуку завдяки візуалізації, повноті і доступності викладу.

2.6. РАДЯНСЬКІ, РОСІЙСЬКІ ТА УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПРО ВІДКРИТТЯ ДОНЕЦЬКОГО ВУГІЛЬНОГО БАСЕЙНУ

Складно переоцінити роль кам'яного вугілля в становленні індустріального суспільства й промислового потенціалу будь-якої розвиненої держави, в її економічному, військовому та науково-технічному поступі. Саме тому історії відкриття та освоєння найбільш значущих вугільних родовищ присвячено багато наукових досліджень, архівних пошуків, краєзнавчих розвідок, результати яких із часом закріплено в енциклопедичних виданнях (синтезах досягнень науки певного періоду).

Донецький кам'яновугільний басейн є найбільшою групою родовищ кам'яного вугілля в Європі, а його освоєння значною мірою вплинуло на індустріалізацію, розвиток промисловості, формування економічного потенціалу, розміщення людності не тільки України, а й Російської імперії та колишнього СРСР, відобразилося на важливих історичних процесах XIX–XXI ст. Проте свідчення щодо відкриття Донецького басейну тривалий час залишалися непевними, суперечливими, недостатньо підтвердженими достовірними джерелами, що призводило до певних контрверсій у науковій літературі та енциклопедичних статтях. Історична наука була і залишається предметом зацікавлень не тільки науковців, але й політиків. Як справедливо зазначив історик і письменник О. Вельтман, згаданий у «Щоденнику» Т. Шевченка, «Історія наша повна білих плям, історіографія рясніє плямами темними й ще більш — затемненими». Ці тенденції отримали майже гіпертрофовані форми в радянський період, коли історична наука була зведена лише до інструменту політичної боротьби.

У середині XX ст. в межах сталінської кампанії боротьби з космополітизмом («з низькопоклонством перед Заходом») велась окрема робота в пошуках російських пріоритетів в історії науки та техніки, яка передбачала, щоб у кожного відкриття був свій вітчизняний (як правило, російський) автор. Це призвело до численних фальсифікацій, спрямованих на утвердження «національних пріоритетів», які не піддавалися науковій перевірці, а часом навпаки — потребували фальсифікації фактів. Оскільки шахтарі складали особливу «когорту» в робітничому класі колишнього СРСР й завжди були на вершині пропагандистської роботи («стаханівський рух» тощо), питання пріоритету відкриття вугільного Донбасу мало велике політичне значення.

Найбільш «підходящою» фігурою «першовідкривача», яка певною мірою відповідала державницькій і соціальній доктринам радянського часу та суто російському пріоритету відкриття вугільних родовищ, бачився канцелярист Г. Капустін, який у першій чверті XVIII ст. брав участь у пошуках корисних копалин на теренах Вороніжчини та Дону.

Замовне дослідження «історії відкриття» було доручено професору Московського гірничого інституту імені Й. В. Сталіна О. Зворикіну, якому надали можливість ознайомитися з архівами Берг-колегії. Група О. Зворикіна вперше змогла відшукати й опрацювати весь масив унікальних документів, які стосувалися пошуку кам'яного вугілля в першій половині 18 ст. У 1949 вийшов текст «Дослідження»⁷⁴, де, спираючись на окремі архівні документи або певні їхні частини, «доведено» провідну роль рудознавця Г. Капустіна. Окрім самого «Дослідження» О. Зворикін додав до книги повний комплект знайдених документів з архіву Берг-колегії (близько 400 с.), які при уважному послідовному розгляді повністю скасовують «натягнуті» висновки самого дослідження, свідчать, що Г. Капустін ніколи не був на території українського Донбасу, а зразки «каміння», які він відправляв у Берг-колегію з донських містечок, кам'яним вугіллям не були (не горіли при випробуваннях). Автори припускають, що публікацією, поруч із «Дослідженням» усіх знайдених документів, московський професор спробував певною мірою зберегти своє ім'я, залишитися вченим (відмовитися в ті часи від написання «історії відкриття» він не міг). Проте вже 1952 р. працю О. Зворикіна перевидано масовим накладом ґрунтовно «підчищеною» (із книги вилучено всі незручні відомості та документи, обсяг скорочено майже вдвічі). Далі розкрутився маховик пропаганди — масові «популярні» публікації (які продовжили імперський наратив і в XXI ст., до прикладу: О. Іванов «Русский отец угольного Донбасса», 2010; А. Шубін «История Новороссии», 2015), історичні романи (як-от: Л. Губін «Первооткрыватель»), живопис (О. Пламенецький «Народження Донбасу» та ін.), пам'ятники, фільми, назви вулиць, шахт і подібне, а також статті в енциклопедіях.

Найбільш авторитетним серед енциклопедистики (не тільки до Жовтневого перевороту 1917 р.) є російський «Енциклопедичний словник Брокгауза й Єфрона» (рос. «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона»), який базуючись на німецькому енциклопедичному виданні

⁷⁴ Зворыкин А. А. Открытие и начало разработки угольных месторождений в России. Исследование и документы. Москва; Ленинград : Углетехиздат, 1952. 356 с.

Ф. Брокгауза й залучаючи кращих науковців і фахівців Російської імперії для більш широкого висвітлення російських подій, дав статтю Л. Вейнберга «Донецкий каменноугольный бассейн»⁷⁵. Історична довідка в ній зведена до наступного: «У Донецькому кам'яновугільному басейні з часів Петра I відомі величезні родовища кам'яного вугілля та антрациту, правильна розробка яких почалась тільки в цьому столітті... Розробка вугілля розпочалась тільки в 1839 р., в якому було видобуто лише 877000 пудів. Велике піднесення кам'яновугільної промисловості почалось лише в 70-х роках з проведенням залізниць». Певне перебільшення щодо виявлення «величезних родовищ» ще за царя Петра I (вугільний басейн як системну групу родовищ виявили тут лише у 1829 р.; див. дослідження Є. Ковалевського⁷⁶), помилкова дата початку вугільних розробок (початок відкритих розробок — 1723 р., перша шахта — 1796 р.⁷⁷) свідчать, що на початку XX ст. історія відкриття Донбасу залишалася навіть для фахівців «terra incognita».

Найповніше енциклопедично радянську версію історії Донбасу розкриває «Гірська енциклопедія» (рос. «Горная энциклопедия») за редакцією Є. Козловського, де у статті Л. Смірнова «Донецкий угольный бассейн»⁷⁸ вказано: «Перші згадки про знахідки кам. вугілля у регіоні відносять до кін. XVI –поч. XVII ст. Систематичні дослідження починаються з поч. XVIII ст. У 1721 р. піддячий Г. Капустін, посланий гірничим майстром В. Лодигінім, який очолював команду рудошукачів Берг-колегії, в р-н Дону для розвідки руд і кам. вугілля, відкрив вугілля біля притоку Сіверського Дінця на р. Кундрюча. У 1723 р. за указом Петра I, який казав, що «цей мінерал, якщо не нам, то нашим нащадкам дуже корисний буде», в р-ні р. Бахмут (нині м. Артемівськ) почалась розробка вугілля під керівництвом управителя Н. Вепрейського та капітана С. Чиркова. Вугілля використовувалося на місцевих соляних заводах і в кузнях. Нечисленне населення Донбасу виявляло інтерес до вугілля лише з погляду потреб домашнього опалення у зв'язку з нестачею лісів. Відкриття нових рудних родовищ та

⁷⁵ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 43 т. Санкт-Петербург : Типо-литография И. А. Ефрона, 1893. Т. 11. 466 с.

⁷⁶ Гайко Г. І., Білецький В. С. Історія гірництва. Київ; Алчевськ : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія» ; ЛАДО, 2013. 542 с.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Горная энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. Е. А. Козловский. Москва : Советская Энциклопедия, 1986. Т. 2. 575 с.

вугілля (1724 р.) зумовило подальше вивчення тер. Донбасу. У 70-ті роки П. Паллас та С. Гмелін провели перші геол. дослідження Донецького краю. У 80–90-ті роки гірничий чиновник М. Аврамов відкрив численні родовища кам. вугілля, зокрема, у р-ні Лисичої Балки (нині м. Лисичанськ). Розробка вугілля Донбасу в пром. масштабах починається по суті з будівництва Луганського чавуноливарного заводу в р-ні Лисичої Балки з урахуванням залізорудних і кам.-вуг. родовищ (1795–1807 рр.). З цього часу ведеться систематичний видобуток вугілля Донбасу».

На відміну від очевидних фальсифікацій сталінського часу, які приписували Г. Капустіну відкриття вугільних родовищ у м. Бахмуті та/або м. Лисичанську, тут подано більш виважене трактування — відкриття родовищ у районі Дону. Експедицію Г. Капустіна на Дон підтверджено документально, але так само підтверджено документами, що надіслані ним зразки не були вугіллям (див. «Выписка из протокола Берг-коллегии и сказка «кузнечного мастера» Марка Реэра о результатах пробы каменного угля, добытого Г. Г. Капустиным», ЦДАДА, ф. Берг-коллегии, с. 629, л. 29.), а наступна експедиція у ці місця гірничого майстра Г. Ніксона (до складу якої входив і Г. Капустін) також не виявила вугілля. Це виключає будь-яку можливість вважати Г. Капустіна першовідкривачем вугільного Донбасу. Звертають увагу старання автора статті показати діяльність російської держави у справі відкриття донецького вугілля: тут і указ Петра I щодо пошуків вугілля (реальний, на відміну від видуманої «потомками» й розтиражованої фрази «цей мінерал, якщо не нам, то нашим нащадкам дуже корисний буде»), і згадка, що Г. Капустін був направлений на пошуки гірничим майстром О. Лодигінім (це має документальне підтвердження), але нічого не сказано про те, що ці зусилля були безрезультатні. Справжніх першовідкривачів вугілля М. Вепрейського та С. Чиркова⁷⁹ згадано як розробників родовищ у районі м. Бахмута (вони ніби й названі в статті, але в «історії відкриття» подані як другорядні фігури).

«Велика російська енциклопедія» (рос. «Большая русская энциклопедия») в 35 томах за редакцією Ю. Осипова у статті М. Голіцина «Донецкий угольный бассейн (Донбасс)»⁸⁰ дає таку історичну довідку: «Згадки про

⁷⁹ Гайко Г. І., Білецький В. С. Історія гірництва. Київ; Алчевськ : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія» ; ЛАДО, 2013. С. 4.

⁸⁰ Большая российская энциклопедия : в 35 т. Москва : Большая российская энциклопедия, 2007. Т. 8. 767 с.

знахідки вугілля у регіоні відносяться до кін. XVI–поч. XVII ст., перші поклади відкриті в 1721 р. поблизу р. Кундрюча (притока Сіверського Дінця), 1723 р. розпочато розробку в районі м. Бахмут (у 1924–2016 рр. — Артемівськ) для потреб місцевих соляних заводів та кузень. У 1780–90-ті роки відкрито численні родовища вугілля, зокрема в районі Лисичої Балки (нині м. Лисичанськ). Розробку вугілля в пром. масштабах розпочато у 1795–1807 рр., видобуток ведеться підземним способом». Викладена версія переважно повторює матеріал «Гірської енциклопедії», але не наводить прізвищ. Саме цим енциклопедична стаття нібито не пов'язує себе з ідеологізованою фігурою Г. Капустіна, але повністю зберігає версію відкриття ним вугільного Донбасу на р. Кундрюча.

Розглянемо історичні події освоєння вугільного Донбасу в українських енциклопедіях. Так «Енциклопедія українознавства» за редакцією В. Кубіновича, З. Кузеля та А. Жуковського в загальній частині (том 1) у розділі «Паливо й джерела енергії» дає інформацію про Донецький кам'яновугільний басейн, проте лише з природничого (геологічного) погляду, без історичної довідки. У розділі «Промисловість» є опис вугільної промисловості України, проте історично опис починається з 1870-х, коли ця галузь набуває динамічного розвитку. У словниковій частині (том 2) є окрема стаття В. Кубійовича «Донецький басейн», де, зокрема, зазначено: «Тоді, в другій пол. XVII ст., було засновано укріплені військ. пункти на пограниччі тур. володінь — Тор (пізніше Слов'янське) і Бахмут (пізніше Артемівське); поселенців притягала також експлуатація солі. В пол. XVIII ст. поселено обабіч Дінця сербів, зорганізовано з них два полки і весь край названо Слов'яносербією. Але серби не виявили себе добрими колоністами, частина їх покинула нові оселі, і уряд почав знову стягати на цей терен українців. В той час нинішній Д. б. входив до складу володінь Запоріжжя (півн.-зах. частина), Донського війська (півд. схід) і Слобідської України (півн.). Після зруйнування Січі і поширення Рос. імперії по Чорне й Озівське м., більша (зах.) частина Д. б. увійшла до складу Катеринославського намісництва, згодом Катеринославської губ. (Бахмутський і Слов'яносербський або Луганський пов.), менша (сх.) до складу Области Війська Донського (частина Таганрізького і Донецького пов.); цей адміністративно-територіальний поділ залишився до 1917 р. Обличчя країни не змінив і той факт, що вже в другій пол. XVIII ст. почалася невелика експлуатація кам'яного вугілля та що з кін. XVIII ст. постали держ. метал.

заводи, які витоплювали чавун з місц. убогих руд, а як паливо вживали антрацит: Луганський зав. 1795 р., Петровський б. Єнакієвого 1859 р. — 64, Лисичанський 1866 р. — 70 (див. також Степова Україна). 1870–1917 рр. Важка індустрія Д. б. почала розвиватися в 1870-х рр. з часу побудови залізниць, які сполучали Д. б. з глибиною Рос. імперії і з морем, зокрема з побудовою Катерининської залізниці, що 1884 р. з'єднала Д. б. із залізорудним Криворізьким р-ном. У зв'язку з цим постав попит на донецьке вугілля для самих залізниць, а з другого боку, на базі криворізьких руд розвинулася потужна металургія». Тут стисло подано загальну об'єктивну картину освоєння Донбасу, але інформація про безпосереднє відкриття вугільних родовищ — відсутня (вочевидь автор не був ознайомлений з опублікованими О. Зворикіним документами і не міг дати їм об'єктивного аналізу).

«Українська радянська енциклопедія» (УРЕ) за редакцією М. Бажана в томі «Українська радянська соціалістична республіка» в статті «Вугільна промисловість УРСР» лише зазначає, що «поклади вугілля в Донбасі відкрито на початку XVIII ст.». В енциклопедичній статті «Донецький кам'яновугільний басейн» Ю. Буцика й В. Шпакової повторюється базова радянська версія: «Перше родовище кам. вугілля Донецького кам'яновугільного басейну відкрив 1721 р. Г. Капустін на р. Кундрючий. В цей же період почалося й кустарне видобування вугілля поблизу Бахмута (тепер Артемівськ)»⁸¹. На жаль, очікувати від УРЕ відхилення від «партійної лінії» в принципових питаннях не доводилося.

Незважаючи на численні публікації українських дослідників (зокрема авторів цієї статті), які показали велике значення пріоритету відкриття вугільного Донбасу, піддали науковій перевірці радянську версію й довели її фальсифікаційний характер, документально відтворили основні етапи відкриття й першого освоєння вугільних родовищ — енциклопедичні видання незалежної України досі не акцентували уваги на цих здобутках.

Так «Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ) за редакцією І. Дзюби в статті А. Радзивілла «Донецький кам'яновугільний басейн» констатує: «Вивчення й освоєння Донбасу розпочалось у XVIII ст. Царський двір Рос. імперії вперше одержав відомості про значні поклади вугілля від козаків. Розробки мали локал. характер, оскільки видобування велося кустар. методом. Першу шахту закладено 1795 р. у Лисичанську (нині місто Луган.

⁸¹ Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. 2-ге вид. Київ : Голвна редакція УРЕ, 1979. Т. 3. 552 с.

обл.), у 2-й пол. 1860-х рр. створ. перші геол. карти басейну». Подана тут інформація насправді не може бути обґрунтуванням пріоритету відкриття вугільних родовищ. Неточним є також твердження, що перші геологічні карти з'явилися в 1860-х (наприклад, існує карта-схема 1829 р.).

Ще більш прикрою є відсутність статті «Донецький вугільний басейн» у «Малій гірничій енциклопедії» (МГЕ). Крім основної частини в трьох томах було заплановано додатковий том з географічними назвами, у якому би було подано статтю про Донбас. Проте цей том не був виданий (дивом, насправді, було завершення видання основної частини МГЕ). До «Гірничого енциклопедичного словника» за редакцією В. Білецького потрапила лише стисла констатація: «Донбас експлуатується з 1796 р.»⁸², що стосується лише питання будівництва першої шахти.

Наукове відтворення хронології відкриття вугільних родовищ вперше відображене в енциклопедичному виданні «Велика українська енциклопедія»⁸³. Тут стисло й оглядово викладено лише факти, підтверджені архівними документами Берг-колегії. Оскільки повний опис подій залишається маловідомим, наведемо найважливіші його етапи згідно з аналізом та систематизацією документальних свідчень, наведених у «Нарисі історії гірництва в Україні».⁸⁴

Першим кроком промислового опанування багатих, але небезпечних (внаслідок нападів кримських татар) степових земель Східної України стало випарювання солі з води Торських і Бахмутських озер, відоме з часів Гетьманщини. Після чергового розорення татарами Торських соляних промислів наприкінці XVII ст. і руйнування Бахмута під час упокорювання повстання К. Булавіна, виробництво солі починає відроджуватись лише в 1710–1715 рр. на основі орендних відносин (управління солеварнями на той час перебувало в руках Московської держави).

Місто Бахмут стало укріпленим поселенням солеварів. Однією з основних проблем соляних промислів був дефіцит деревини й висока ціна на ввезені дрова. Значною мірою цьому сприяв наказ Петра I від 19.11.1703 та

⁸² Гірничий енциклопедичний словник : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. Т. 3. 752 с.

⁸³ Білецький В. С., Гайко Г. І. Донецький вугільний басейн // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: https://vue.gov.ua/Донецький_вугільний_басейн

⁸⁴ Гайко Г. І., Білецький В. С. Нарис історії гірництва в Україні. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2022. 194 с.

наступні розпорядження, які під загрозою смертної кари забороняли вирубувати ліс не тільки на дрова, але й для вироблення деревного вугілля. До того ж Берг-привілей від 10.12.1719 заохочував на пошуки корисних копалин, зокрема «горючого каміння» (кам'яного вугілля), обіцяючи щедрі винагороди й можливості заснування приватних гірничодобувних підприємств. Зважаючи на це, не дивує, що відкриття донецького вугілля було пов'язане з соляним промислом і пошуком палива, альтернативного деревині.

У 1721 р. управитель Бахмутських соляних промислів, ландрат (помічник губернатора), шляхтич М. Вепрейський та комендант Бахмутської фортеці, капітан Ізюмського полку (утвореного зі слобідських козаків) С. Чирков з охороною та провідниками вирушили на підводах для взяття проб кам'яного вугілля. Його було виявлено у двох місцях — в урочищі Скелеватому, що за 25 верст від м. Бахмута, та на річці Біленькій за 50 верст від нього. Зразки вугілля в необхідній кількості було відібрано та відправлено до м. Санкт-Петербурга в Берг-колегію (отримано 20.01.1722). Їх випробування засвідчило бажані високі результати. Для розробки вугілля було направлено необхідну кількість робітного люду з Белгородської провінції. Перший промисел вугілля було організовано М. Вепрейським та С. Чирковим і розпочато 1723 р..

Наведені факти зафіксовані в архівних документах⁸⁵, пройшли багаторазову перевірку, використовувались багатьма дослідниками (зокрема авторитетними істориками Російської імперії) й були загальновідомі, принаймні в першій чверті ХХ ст. Вони свідчать про імена офіційних першовідкривачів донецького вугілля, але залишають дуже важливі питання, на які треба дати відповіді. Перше й головне з них: яким способом М. Вепрейському та С. Чиркову вдалося знайти кам'яне вугілля? Вони особисто не знали на корисних копалинах, невідомо про жодного рудознавця у складі їхнього пошукового загону, їхня експедиція тривала всього кілька днів, але з першого ж виїзду натрапила на виходи двох перспективних вугільних родовищ.

⁸⁵ Див. «Отписку Бахмутского соляного правления в Камор-коллегию о копке угля на найденном месторождении и о варении соли на вновь изысканных соляных водах», Центральный державный архив давних актов (далі ЦДАДА), фонд Берг-колегії, справа 629, листи 187–188; а також «Справку Берг-коллегии об организации разведок каменного угля и руд на юге России», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 71–74.

На теренах Російської імперії у той час лише поодинокі фахівці уявляли, як шукати цю ще маловідому корисну копалину. До того ж розгорнуті за ініціативою Петра I спеціальні експедиції з пошуку кам'яного вугілля довго не мали успіху. Упритул до вугільних родовищ наблизився рудних справ піддячий Г. Капустін, який брав проби поблизу міст Тули, Воронежа та на Дону (недалеко від того місця, де р. Сіверський Донець впадає в р. Дон), але випробування цих копалин у Берг-колегії не підтвердило наявності в них паливних властивостей. Наведемо (мовою й стилістикою оригіналу) фрагмент із протоколу Берг-колегії (від 04.07.1723) про результати випробувань ковальським майстром М. Реером проб кам'яного вугілля, видобутого Г. Капустінін: «И против выше писанного протоколу артиллерии иноземец кузнечной мастер Марко Реэр сказал: которой де земляной уголь да нему пробовать, которой взят в Воронежской губернии и в донских городках, сысканной доносителем подьячим Григорием Капустиным, и он, Реэр, тот уголь пробовал, и по пробе явилось, что от ононого уголя действия никакого не показалось, только ононой уголь в огне трещит и только покраснеет, а жару от него никакова нет, и как вынешь из огня будет черно, как и первой⁸⁶...».

Невдалі випробування зразків копалин, віднайдених Г. Капустінін, змінили ставлення до нього царських урядовців. Берг-колегія ухвалила рішення не видавати Г. Капустіну винагороди⁸⁷, оскільки в привезених ним зразках нічого корисного не було виявлено. Невдовзі рудознавця й взагалі арештували за звинуваченням у приховуванні листа про зловживання повітових чиновників, і хоча Г. Капустіна потім звільнили, але в новій експедиції 1724 р. йому вже не довірили керівництва пошуками (їх очолив англійець Г. Ніксон); розпоряджатися грошима експедиції було призначено іншу особу — унтерофіцера А. Маслова.

Закиди замовних досліджень середини ХХ ст., що іноземці під час аналізів проб навмисно знеславили успіх російського рудознавця, видаються досить кон'юнктурними, оскільки ті ж такі іноземці (в особі вугільного майстра Г. Ніксона) подали зовсім інший вердикт на зразки бахмутського

⁸⁶ «Выписка из протокола Берг-коллегии и сказка «кузнечного мастера» Марка Реэра о результатах пробы каменного угля, добытого Г. Г. Капустиным», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 29.

⁸⁷ «Указ Берг-коллегии Обер-берг-амту об отказе Г. Г. Капустину в выдаче денежного вознаграждения» ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 44.

вугілля, надісланого в Берг-колегію М. Вепрейським та С. Чирковим: «1724 года мая пятого числа показали мне уголье в Коллегии, которое я пробовал, и оно являетца изрядное, а пепел из оног синий есть. И мы называем в Англии самые лудчие уголье на угольных заводах, и ежели таких много угольев в сей земле, то довольное удовольствие подают и на всякие потребности угодны, ибо оные не являютца, чтоб имели в себе многой непотребности, как я такие же уголье в Англии видел и мне зело уголье понравилось»⁸⁸.

Гострота потреби людей, які б зналися на пошуках вугілля, помітна в листі Петра I до віцеадмірала Гордона (від 21.01.1723): «К Вице Адмиралу Гордону (своеручно). Зело нам нужно, чтобы ты из Англии или Шкоции выписал двух человек, которые знают находить уголья каменные (Steinkohl) по приметам сверху земли и чтоб были искусны в своем мастерстве, о чем приложи свой труд»⁸⁹.

Наведені факти свідчать про значні складнощі пошуку вугілля й повністю унеможливають випадкове відкриття одразу двох родовищ протягом одного короткого виїзду начальних (керівних) людей, як це сталося з М. Вепрейським та С. Чирковим. Поясненням цієї суперечності може бути тільки одне: експедиція Бахмутського соляного правління нічого не розвідувала в донецькому степу, а напевно знала розташування родовищ і виїхала для взяття проб на вже відомі місця. Цю версію може підтвердити відповідь на ще одне важливе питання: чому на пошуки вугілля виїхали разом дві перші особи повіту — управитель соляного промислу та начальник військового гарнізону? Якщо припустити справжні довготривалі виснажливі пошуки, то вочевидь на них були б послані другорядні, але більш підготовлені люди з соляних заводів. У нашому ж випадку «на пошуки» виїхали начальники, що свідчить про заздалегідь спланований успіх «відкриття». Припускаємо, що така велика увага до взяття вугільних проб безпосередньо керівниками повіту була зумовлена очікуванням щедрої винагороди, обіцяної Берг-привілеєм Петра I (від 1719 р.) першовідкривачам родовищ корисних копалин. Тому М. Вепрейський і С. Чирков зробили все необхідне (згідно з вимогами Берг-привілею), щоб «застовпити» за собою

⁸⁸ «Записка «угольного мастера» Г. Никсона о качестве каменного угля, присланного из Бахмутского соляного правления», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 191.

⁸⁹ «Письмо Петра I к вице-адмиралу Томасу Гордону о выписке из-за границы угольных мастеров», ЦДАДА, Кабінет Петра, від. 1, кн. 39, л. 525.

пріоритет відкриття й стати засновниками першого кам'яновугільного промислу.

Але хто ж був справжнім (неформальним) першовідкривачем донецьких вугільних покладів? Хто і як винайшов та освоїв непросту технологію їхнього пошуку та використання? Головною дійовою особою цих подій було населення Донецького басейну (на той час — землі Запорозької Січі). Саме мешканці місцевих поселень (козацьких зимівників, окремих селищ старообрядців) започаткували використання вугілля, яке іноді виходило в урочищах на поверхню. Звісно, що інтерес до нього виник тут не з наукових книг і не від заїжджих учених людей, а шляхом практичних зіткнень. Приводом до них могла слугувати часткова зовнішня схожість кам'яного вугілля з деревним, добре відомим ковалям, або щасливий випадок розкладання багаття біля виходу вугільного покладу (таке не раз траплялось в історії гірництва). Так чи інакше, на кам'яне вугілля звернули увагу, з'ясували його енергетичні властивості та освоїли технологію спалювання в сільській печі (що теж мало свої суттєві особливості). Нестача деревини й порівняна простота копання вугілля в близьких до поселень байраках зумовили можливість його використання місцевим населенням.

Раніше чи пізніше відомості про властивості «горючого каміння» повинні були дійти до бахмутських солеварень: люди приїздили сюди за сіллю й розуміли велику потребу в паливі на соляних промислах. Навряд чи вдасться достеменно з'ясувати ім'я людини, що знала місця, з яких мешканці копали вугілля, й повідомила про них М. Вепрейського та С. Чиркова. Може, самі козаки та селяни проміняли цю інформацію на сіль? Вугілля багато, усім вистачить! Про це ми можемо тільки здогадуватись. Але отримані відомості в умовах підвищеної мотивації пошуків палива (дефіцит деревини для солеварень та царські обіцянки нагород за винайдені копальни) зробили свою справу. Освоєному людьми вугіллю були знайдені офіційні винахідники та державні господарі.

Прикметною подією стала подальша розробка віднайдених родовищ. Завдяки збереженим архівним документам маємо змогу дізнатися про неї з перших уст. У листі до Камер-колегії від 23.01.1724 М. Вепрейський та С. Чирков пишуть: «По в. и. в. указу из оной Коллегии повелено прислать из Белогородской провинции в Бахмут к соляному правлению для учинения вновь изысканных земляных угольев и соляных вод пробы работных людей сколько надлежит, но токмо из оной провинции означенных работных

людей прислано сто девяносто четыре человека, и те присылались в разные числа по малому числу, бес подмоги, и без записные, и спустя лет-нея время — в августе и в сентябре месяцах. И теми работными людьми оное уголье окаповано в горе по мере: в длину пятнадцать сажень, а вышину десять сажень. И оное земляное уголье употребляетца ныне на бахмутские соляные заводы в казенные кузницы на латание солеваренных сковород и на прочие поделки. Токмо оно уголье в гору пошло в глубину, а сколько его в глубину есть, о том неведомо, для того что сверх одного уголья великая гора — в вышину сажень десяти и больше, и меж того уголья произыскиваютца и другие материалы. И окопать одного уголья такими малыми людьми в скором времени не возможно»⁹⁰.

Отже, із листа констатуємо, що 1723 р. на одному з вугільних пластів розпочато гірничий промисел і протягом серпня–вересня було задіяно близько 200 робітників. Важливою обставиною було те, що кам'яне вугілля знайшло використання як для солеваріння, так і в кузнях, що свідчить про його добру якість та освоєну технологію використання.

Дискусійним залишається питання щодо місця розташування перших промислів. Якщо урочище Скелевате визначено однозначно (близько 26 км на південний схід від м. Бахмута, поблизу р. Скелева, притоки р. Лугані), то на урочище на р. Біленькій, що на відстані 50 верст від м. Бахмута⁹¹, претендують одразу кілька місць (річок із такою назвою на Донбасі декілька). Найбільш переконливою автори вважають версію Ю. Канигіна та Ю. Батюшина, яка ототожнює це місце з поселенням Городище (Перевальський район Луганщини). У цьому випадку з маршрутом М. Вепрейського збігаються відстань і напрямок, р. Біленька (притока р. Білої в її верхів'ї), а також розташування там так званої Кукуєвської гори, з якої місцеві жителі з давніх-давен копали вугілля. Версія В. Подова, яка обґрунтовує с-ще Ящикове того ж Перевальського району, має дещо менший збіг обставин, проте теж має право на існування. Дослідники середини ХХ ст. також припускали гіпотезу про родовища Лисичанська й р. Верхню Біленьку, але тут не збігається більшість ознак.

⁹⁰ «Отписка Бахмутского соляного правления в Камор-коллегию о копке угля на найденном месторождении и о варении соли на вновь изысканных соляных водах», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 187–188.

⁹¹ «Реестр каменного угля и руд, присланных из Бахмутского соляного правления в Камор-коллегию», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 188–189.

У травні 1724 р. на пошуки вугільних родовищ вирушила експедиція Берг-колегії у складі вугільних майстрів Г. Ніксона (керівник), Дж. Маршала, Т. Краувіна, Т. Кларка, В. Персона, унтерофіцера А. Маслова, підканцеляриста Г. Капустіна, перекладача Я. Граматіна, двох лабораторних учнів та двох солдатів. Її уточнений маршрут передбачав дослідження проявів вугілля в Переславській провінції Рязанської губернії, на Оленячих горах Воронежської губернії, на Дону, а також наказував: «И как оныя места осмотрены будут, ехать в Бахмутскую правинцию в урочище Скелевато, которое объявлено ис Камор-коллегии промемориею, и оное место написать ему [Г. Ніксону] в регистер»⁹².

Пошуки вугілля на Дону не дали результату. Г. Ніксон зазначив: «Ныне проб не имею прислать, понеже верх горы, которую Григорий показал, буровами вертели, но ничего не нашли, а вертели в той горе семь сажень». Лише в грудні 1724 р. експедиція прибула в м. Бахмут⁹³ і в супроводі управителя соляних промислів пройшла за маршрутом 1721 р. (М. Вепрейського й С. Чиркова). Висновки начальника експедиції збереглися в його листі: «Бахмута, генваря 7 день 1725 года. В Берг-коллегию от угольного мастера Никсона писано: Прибыл я суда в прошлом 724 году, а отсуды отвез меня шляхтич⁹⁴ да сержант 60 верст⁹⁵, где я те уголья буровал, которые уголья лежат в толщину 45 дюймов и под горою идут, однако ж онде уголья никакого прямого распространения не имеют. И в том месте на стороне реки я еще 39 фунтов буровал и також тамо уголья нашел, под которыми лежит крепкий камень... А надеюсь, что здесь можно добрый угольный завод завести и повсягодно много уголья добывано быть может, ежели время к тому имелось... И отсюда поехал я на Шелевет, 25 верст от Бахмута⁹⁶, к

⁹² «Выписка из журнала Берг-коллегии об изменении маршрута экспедиции Г. Никсона», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 193.

⁹³ Імовірно, Г. Капустіна після невдалих результатів розвідки вугілля поблизу Білогір'я на Дону вивели зі складу експедиції і його не було в Бахмуті. Принаймні жодного його листа, доповідної записки чи повідомлення з Бахмута не існує (свари Ніксона й Капустіна фіксуються листами лише з попередніх ділянок досліджень). Крім того, Ніксон, натякаючи на Капустіна, відзначає у своєму листі з Бахмута: «А он, котрому надлежало показать уголь, то здесь не обретается».

⁹⁴ Ніксон має на увазі М. Вепрейського.

⁹⁵ Імовірно мається про урочище поблизу р. Біленькій і сучасного селища Городище (давня назва – Біленьке).

⁹⁶ Урочище Скелевате, де з 1723 р. Вепрейським і Чирковим велась розробка вугілля

2.7. ПОЛЬСЬКЕ Й БІЛОРУСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО В «УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ» (1988–1995): СПЕЦИФІКА ДОБОРУ Й ПОДАННЯ МАТЕРІАЛУ

Шерковским угольям, но там уже все уголья, как много воды ради учинить было можно, забраны были, и мнитца мне, что уголья под водою идут... А гора имеет наверху изрядный фундамент, и ежели уголья по оной фундамент пойдут, то можно надеяться на долгие времена и уголья здесь весьма добрые...»⁹⁷.

В офіційному рапорті Г. Ніксона до Берг-колегії (від 25.05.1725) підтверджується наявність родовищ поблизу р. Біленької (у вимові Г. Ніксона «при реке Белькине») та в урочищі Скелеватому (у Г. Ніксона — «при Шелеветове, где капитан Чириков работал»), зазначається добра перспектива їхнього розвитку. Цим рапортом по суті підтверджено пріоритет офіційного відкриття вугілля Донецького басейну М. Вепрейським і С. Чирковим. Проте питання «пріоритету» мало свою подальшу історію. Г. Ніксон, усупереч очевидним фактам, вважав першовідкривачем донецького вугілля себе. Російські й українські історики ХІХ–початку ХХ ст. здебільшого вказували прізвища М. Вепрейського й С. Чиркова. У середині ХХ ст. за вже згаданих причин експедицію Г. Ніксона «перейменували» на експедицію Г. Капустіна, якого й призначили одноосібним «першовідкривачем» Донбасу (М. Вепрейський і С. Чирков не підходили на цю роль не тільки через соціальний стан, але й тому, що своєю місцевою ініціативою, «горизонтальними зв'язками», українським походженням руйнували доктрину державницької вертикалі, ставили під сумнів російське відкриття вугільного Донбасу).

Усупереч «доцільним схемам» та «ідеологічним доктринам», життєва правда рано чи пізно стає відомою. Мешканці Донбасу можуть пишатися своїми попередниками-земляками, які самостійно відкрили, започаткували розробку й використання «сонячного каменю» з надр української землі, показавши офіційним «першовідкривачам» місця виходів багатих вугільних родовищ. Проте слід пам'ятати й те, що сфальшована історія теж не минає безслідно.

Війна, розв'язана Росією в 2014 р., навряд чи була б можливою, якби наративи імперської пропаганди (які на Донбасі активно використовували й фігуру російського рудознавця Г. Капустіна) залишилися в минулому. Певний крок у цьому напрямі — науково вивірена стаття «Великої української енциклопедії» — «Донецький вугільний басейн».

⁹⁷ «Донесение Г. Никсона в Берг-коллегию о разведке каменного угля в Бахмуте», ЦДАДА, фонд Берг-колегії, справа 629, листи 445–446.

Розробка польської й білоруської тематики в «Українській літературній енциклопедії» (1988–1995) виразно поділяється на два періоди, що накладаються на роки виходу кожного з трьох опублікованих томів. До першого можна віднести появу томів 1 і 2 (1988–1990)⁹⁸, що припав на останні роки існування СРСР. Том 3 (останній оприлюднений) побачив світло 1995 р. в цілковито нових умовах, тож принципи його наповнення було суттєво скориговано⁹⁹. Після виходу т. 3 (К–Н) видання припинено.

Однією з причин відмови від завершення задуму стало усвідомлення редакторами глибини суспільних змін, які вимагали переписати частково вже підготовлений матеріал наступних томів. Томи 1–2 суттєво програвали в об'єктивності подання матеріалу, у них відсутні сотні імен закордонних українців, зроблено численні пропуски принципово важливих позицій у бібліографії тощо. Єдиним виходом із цієї ситуації була повторна підготовка перших двох книг, проте зробити це в умовах економічної кризи 1990-х років було неможливо.

При цьому, уже в т. 2 (1990) можна простежити вплив на його наповнення змін політичного клімату останніх років Перебудови — це видання відчутно відрізняється від більш ортодоксального т. 1 (1988).

Якщо у представленні власне українського матеріалу відмінності у принципах добору контенту були очевидними для читача й полягали передусім у поверненні вилучених імен, ситуація з матеріалами білоруської й польської тематики виглядає дещо інакше. У цілому він — принаймні теоретично — є більш сталим, оскільки потрапляння до переліку друго- і третьорядних імен іноземних авторів сприймалося як категорично небажане вже на етапі підготовки «Проекту тематичного словника...». Поряд із тим, багато таких персоналій усе ж таки увійшли до реєстру. Якщо у випадку українських письменників, оскільки йшлося про спеціалізований

⁹⁸ Українська літературна енциклопедія. Т. 1: А–Г. Київ : Головна редакція УРЕ, 1988. 536 с.; Українська літературна енциклопедія. Т. 2: Д–К. Київ : УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. 576 с.

⁹⁹ Українська літературна енциклопедія. Т. 3: К–Н. Київ : УРЕ ім. М. П. Бажана, 1995. 496 с.

літературознавчий довідник, можна було не уникати «надмірної» деталізації, то пропонувати читачам/користувачам українського видання довідки про маловідомих у власних країнах зарубіжних авторів дійсно було недоцільно — імовірність звернення читачів до деяких запланованих статей часто-густо була близькою до нуля.

Водночас, виникла потреба врахувати суспільні зміни, що охопили Центрально-Східну Європу на межі 1980-х – 1990-х років. У цей час у літератури країн регіону повернулися сотні раніше заборонених імен. Натомість багато другорядних персоналій, яких офіційна критика попередніх десятиліть позиціонувала як класиків соціалістичного реалізму, опинилися в тіні. І якщо у випадку української літератури редактори й автори довідника мали змогу більш-менш оперативно розібратися в цьому процесі й відреагувати на нього, устигнути за аналогічними подіями в інших літературах було неможливо.

У первісному реєстрі гасел проекту «Української літературної енциклопедії» матеріал із іноземних літератур було виокремлено у спеціальні розділи «Література народів СРСР»¹⁰⁰ і «Зарубіжна література»¹⁰¹, які відповідно ділилися на підрозділи про літератури окремих країн і/або народів¹⁰². Серед іншого, білоруську й польську літератури виокремлено в підрозділи «Білоруська РСР» (с. 220–226) і «Польща» (с. 312–320).

Для обох тем в енциклопедії було передбачено базові статті («Білоруська література» й «Польщі література»). Перша з них увійшла до т. 1. Натомість друга, яка мала бути включеною до невиданого т. 4, так і не вийшла друком. Запланований обсяг базової статті «Білоруська література» (9 тис. зн.) був відверто нереалістичним. З огляду на це, підсумковий її варіант сягнув 25 800 зн., перевищивши початково запланований обсяг майже втричі.

У статтях про постатей білоруської літератури можна простежити численні випадки відмови від нормативної відповідно до тогочасних правових норм адаптації імен і псевдонімів на користь транслітерації.

¹⁰⁰ Проект тематичного словника Української літературної енциклопедії. Київ : Головна редакція УРЕ, 1985. С. 216–281. Видання оприлюднено на правах рукопису накладом 300 прим.

¹⁰¹ Там само. С. 282–382.

¹⁰² Російську літературу було виділено окремо (с. 177–215) і представлено непропорційно великою кількістю статей порівняно з письменством будь-якої іншої іноземної країни або народу.

У випадку з передачею білоруської мови, яка є найближчою до української як лексично, так і граматично, і в той самий час суттєво відрізняється за фонетичним складом, такий крок був більш ніж виправданим. Він дозволяв зробити транслітеровані імена візуально впізнаваними саме як білоруські. Проте цей принцип реалізовувався непослідовно — транслітерації здебільшого підлягали імена згадуваних персоналій, тоді як їхні прізвища як правило адаптувалися (винятки прізвищ-псевдонімів класиків білоруської літератури Янки Купали, Якуба Коласа й Цьотки¹⁰³, які є усталеними й загальновідомими, не враховуємо).

Як приклади такого «змішаного» підходу можна навести статті: «Адамович, Алесь» (повністю адаптована передача виглядала б як «Адамович, Олесь»), чиста транслітерація як «Адамовіч, Алесь», а транскрипція як «Адамовіч, Алесь»), «Барадулін, Ригор» (не «Григорій», хоча форма «Рыгор» є звичайним білоруським літературним відповідником цього імені) тощо.

Окремо від наведеної закономірності слід згадати дотримання редакторами принципу транслітерації традиційних розмовних форм імен із одночасною адаптацією прізвищ: «Астапенко, Змітрок» (не «Остапенко, Дмитро», але і не «Астапенка»), «Калачинський, Михась» (не «Калачинські, Михась», але й не «Калачинський Михайло»), «Киреєнко, Кастусь», «Ларченко, Михась», «Чарот, Михась», «Гартний, Цішка» (не «Гартни», але й не «Тишка» чи «Тишко») тощо. У багатьох випадках це виглядає несподівано для носія білоруської, як-от «Крапива, Кіндрат» (не «Кандрат»), «Биков, Василь» (не «Васіль», хоча транслітерація імені тут доцільніша за адаптацію¹⁰⁴), «Семяжон, Язеп»¹⁰⁵ (не «Йосип») та ін.

У сучасного читача це іноді викликає непорозуміння, особливо з огляду на відсутність «акання» в адаптованих прізвищах. Так, ім'я і прізвище Уладзіміра Караткевіча в «УЛЕ» повністю адаптовано («Короткевич, Володимир»), через що стаття про нього замість другого тому опинилася у

¹⁰³ Лише в реєстрі, оскільки видання не доведено до літери «Ц».

¹⁰⁴ Васіль Бикав свідомо зберігав білоруську форму імені в російськомовних публікаціях, щоб підкреслити свою білоруську ідентичність. Якщо адаптація прізвища «Быкаў» до «Биков» суттєво не впливає на сприйняття читачем, то адаптована форма «Василь» візуально не відрізняється від українського відповідника і не маркує ім'я як білоруське.

¹⁰⁵ Тільки в реєстрі. Ім'я «Язеп» у білоруській мові є літературною, а не розмовною формою.

третьому¹⁰⁶. У цілому, цей змішаний принцип із усіма відхиленнями від послідовності відповідав тогочасній перекладацькій практиці — українські видання згаданих білоруських письменників виходили саме з такою передачею їхніх імен і прізвищ, що й узяли до уваги укладачі реєстру гасел 1985 р.

Ситуація з репрезентативністю біографістики в «білоруській» частині «УЛЕ» приблизно відповідає становищу з основним масивом української частини. Вилученими залишилися важливі імена репресованих авторів. Зокрема, відсутні (як у реєстрі, так і в самій енциклопедії) статті «Бабарека, Адам»¹⁰⁷, «Багун, Міхась», «Геніюш, Лариса»¹⁰⁸ та ін. Більше за те, повернення до «УЛЕ» спершу не передбачених імен українських репресованих авторів та письменників-емігрантів відбувалося коштом не лише другорядних письменників різних народів, а й таких класиків білоруського «Розстріляного відродження»¹⁰⁹ як Уладзімір Жилка, Анатоль Вольни, Лукаш Калюга, Валерій Мараков та ін.¹¹⁰ З іншого боку, у реєстрі (і навіть у підсумковому тексті) збережено низку малозначущих фігур.

Зі зрозумілих причин, жодним чином в «УЛЕ» не представлено й літературу та літературну критику білоруського зарубіжжя — ані в реєстрі, ані в енциклопедії не могли з'явитися статті «Адамовіч, Антон»¹¹¹, «Арсен-

¹⁰⁶ У сучасному українському літературознавстві ім'я і прізвище Караткевіча транслірують (як «Уладзімір Караткевіч» або «Уладзімір Караткевич»). У численних українських перекладах його творів 1980-х років, зокрема й у прижиттєвих виданнях, вони адаптувалися («Володимир Караткевич»). З огляду на досконале володіння цього літератора українською мовою, його навчання в КДУ імені Тараса Шевченка й особисті зв'язки з українськими літераторами, адаптацію можна вважати авторською волею. Однак, якщо на межі 1980-х – 1990-х український читач дійсно шукав би його ім'я на «Ко...», на початку ХХІ ст. ситуація змінилася.

¹⁰⁷ Незважаючи на його остаточну реабілітацію 1959 року, передрук окремих творів і праць літератора й вихід у Білорусі досліджень про нього вже у 1960-ті – 1970-ті роки. Див. зокрема: Конан У. Адам Бабарека. Крытычна-біяграфічны нарыс. Мн. : Мастацкая літаратура, 1976. 122 с.

¹⁰⁸ Незважаючи на звільнення з ув'язнення 1956 року й подальше життя в Білоруській РСР, Лариса Геніюш не реабілітована дотепер (останнє за часом звернення про її реабілітацію подано 2017 року). Імовірно причиною відмови в перегляді справи стало її небажання набутти громадянство СРСР — до своєї смерті 1983 р. письменниця зберігала статус особи без громадянства.

¹⁰⁹ Цей термін у білоруському літературознавстві не є конвенційним.

¹¹⁰ «Проект тематичного словника...» передбачав включення коротких біографічних статей про цих авторів обсягом по 600–700 зн. кожна.

¹¹¹ На час виходу т. 1 його ще не публікували в Білоруській РСР.

нева, Наталля»¹¹², «Віцбіч, Юрка»¹¹³, «Дудзіцкі, Уладзімір», «Лімановскі, Янка», «Кавиль, Міхась» тощо.

Натомість, до третього тому додано не передбачену реєстром статтю «Мальдіс, Адам»¹¹⁴. До другого тому вміщено відсутні в реєстрі статті «Колесник, Володимир», «Кобржицька, Тетяна», «Далідовіч, Генріх», «Домашевич, Володимир», «Дударев, Олексій» (потреба у включенні статей про Генріха Далідовіча, Уладзіміра Дамашевіча й Аляксея Дударева сумнівна, особливо на тлі згаданого вище вилучення з цього ж тому статей про значно вагоміші фігури Уладзіміра Жилки й Лукаша Калюги).

«Небіографічна» частина в білоруському блоці «УЛЕ» практично відсутня. У ній узагалі не передбачено статей про білоруські літературні організації міжвоєнних років, що існували паралельно до українських літературних груп, а їхні члени перекладали українських авторів і певною мірою перебували під їхнім впливом («Узвышша», «БелАПП», «Маладняк»). Не вміщено також статей про білоруські літературні журнали й альманахи. Натомість, включено тексти про два анонімні твори ХІХ ст., які відіграли вагому роль у розвитку нового білоруського письменства — «Енеїду нави-воріт»¹¹⁵ і «Тарас на Парнасі»¹¹⁶.

Добір гасел із полоністики виглядає дещо виваженіше. Так, планований обсяг базової статті «Польщі література» (20 тис. зн.¹¹⁷) є реалістичнішим за очевидно недостатній і тому перевищений у кілька разів розмір статті «Білоруська література».

До «УЛЕ» потрапила більшість чільних представників польської літератури від середньовіччя до сучасності (станом на роки публікації

¹¹² На час виходу т. 1 її ще не публікували в Білоруській РСР.

¹¹³ На час виходу т. 1 його ще не публікували в Білоруській РСР.

¹¹⁴ Імовірно, на це вплинуло його обрання 1991 р. головою Міжнародного конгресу білорусистів, хоча станом на 1985 р., коли вийшов друком «Проект тематичного словника...», Адам Мальдіс уже був впливовою фігурою в білоруській гуманітаристиці.

¹¹⁵ Том 2.

¹¹⁶ Тільки в реєстрі. Імовірне авторство «Тараса на Парнасі» встановлено 1990 року, тобто після виходу «Проекту тематичного словника...».

¹¹⁷ На жаль, через скасування виходу т. 4 невідомо, яким був би реальний її розмір. Можна припустити, що він міг сягнути 40 тис. зн. У проекті реєстру вжито формулювання «Польщі література». З огляду на такий «територіальний» підхід можна зробити висновок, що планувалося не лише відмовитися від згадок про польських письменників-емігрантів, а й включити до статті бодай коротку інформацію про літераторів, які писали їдишем, кашубською й українською мовами, лемківською говіркою тощо.

довідника). Певну нерівномірність можна спостерегти у двох випадках, перший із яких є цілком виправданим, а другий — зрозумілим як зумовлений політичною ситуацією:

1) більша порівняно з іншими регіонами представленість польських авторів, пов'язаних тематикою своїх творів і/або походженням із Україною. Відзначимо також факт включення гасла «Падура, Тимко» до розділу «Українська література» у «Проекті тематичного словника...»¹¹⁸ — він, на відміну від інших представників української школи в польській літературі, зарахований до числа українських поетів.

2) відсутність у «Проекті тематичного словника...» довідок про авторів-емігрантів, зокрема найбільш відомих — Збігнева Герберта, Марека Гласка, Вітольда Гомбровіча, Станіслава Млодоженьца та ін. На відміну від білоруського випадку, у третьому томі зроблено спробу виправити цю ситуацію принаймні щодо літераторів із прізвищами на літери К–Н. Зокрема, у т. 3 все ж таки з'явилися статті «Лободовський, Юзеф» (автор — Роман Головин) і «Мілош, Чеслав» (автор — Анатолій Подолинний).¹¹⁹ З огляду на політичні причини ані до «Проекту...», ані до підсумкового тексту «УЛЕ» не вміщено статей про представників несоцреалістичної літератури ПНР: Єжи Анджеєвського, Єжи Гарасимовіча, Вітольда Домбровського, Тадеуша Кубяка, Віславу Шимборську¹²⁰ та ін.

Як і у випадку білоруського блоку статей, польський блок цілком ігнорує небіографічну складову. Реєстр не фіксував жодних намірів подати довідки про польські літературні журнали (навіть ті, що видавалися в Україні і/або публікували численні переклади з українських авторів), польські літературні угруповання міжвоєнного двадцятиріччя тощо¹²¹.

¹¹⁸ «Проект тематичного словника... С. 98.

¹¹⁹ На жаль, до «УЛЕ» з невідомих причин так і не було додано статтю «Мрожек, Славомір».

¹²⁰ Імовірно, стаття про неї мала б з'явитися в т. 5, якби видання не припинилося.

¹²¹ Загалом, як у «Проекті тематичного словника...», так і в підсумковому тексті виняток із цього правила зроблено лише для української й російської літератур. У відповідних розділах містилися окремі підрозділи «Періодичні видання, альманахи, збірники, видавництва» та «Літературні організації й об'єднання, інші культурні установи» сукупним обсягом 18 (український блок) і 9 (російський блок) сторінок. У добірках статей про літератури інших країн і народів концепція видання передбачала лише біографічні тексти й базові статті про конкретну літературу.

РОЗДІЛ III

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

3.1. СТВОРЕННЯ ОНЛАЙНОВИХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНО-ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ: СТРУКТУРНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

За умов стрімкого розвитку цифрового суспільства, в якому головними продуктами виробництва є інформація та знання, суттєвою особливістю сучасних соціальних процесів є постійне підвищення ролі інформаційних ресурсів та зростання масштабів застосування новітніх інформаційних технологій у різних сферах життєдіяльності суспільства. З огляду на це недостатньо лише володіти інформацією, необхідно вміти правильно нею оперувати й отримувати об'єктивні знання про дійсність. В контексті задекларованої проблеми варто наголосити також, що найвідчутнішою ознакою цифрової доби стала й зміна форми збереження й передавання інформації. Ці зміни відбувалися в двох напрямках — оцифрування раніше опублікованих видань та створення нових, суто електронних баз та ресурсів, що можуть і не мати паперових аналогів¹. Основна суть оцифрування — це полегшення доступу до видань з обмеженими тиражами або ж раритетних видань. Технології оцифрування незамінні в архівній роботі. Завдяки їм можливо зберегти й надати вільний доступ до видань в обмеженому доступі (ті, що опубліковані малим накладом або взагалі недруковані): стародруків, манускриптів, авторських рукописів, листування, щоденників, самвидаву, раритетних подарункових видань чи локальних історичних матеріалів (документів, карт, портретів видатних осіб). Оцифрування, як правило, застосовувалося до так званих «закритих» текстів, де має місце стороннє втручання задля зміни тексту, як-то художні твори, наукові монографії, архівні матеріали тощо. Також це можуть бути і видання довідкового характеру — словники, енциклопедії, підручники, які є надруковані й становлять окремий, завершений, а значить, «закритий» текст. Натомість дедалі частіше стаємо свідками появи нової інформаційної продукції, що є або електронною версією (мультимедійним додатком) надрукованих видань, або створені без друкованих аналогів².

В умовах безпрецедентної насиченості інформаційного потоку та перетворення інформації на основну рушійну силу глобального сус-

¹ Демська-Будзуляк Л. Цифрові довідкові ресурси сучасного літературознавства. Енциклопедичний вісник України. 2020. Вип. 12. С. 33.

² Там само.

пільного розвитку надзвичайно зростає роль тих довідників, які об'єктивно, неупереджено, з фундаментальною повнотою віддзеркалюють рівень науки і культури нації³. Йдеться, передусім, про енциклопедії й енциклопедичні словники широкого тематичного спектру⁴, зокрема важливе місце відводиться онлайн-енциклопедіям. Електронна енциклопедистика — один із найперспективніших напрямів сучасної енциклопедіографії, тобто практики підготовки енциклопедичних видань. Електронні довідкові ресурси набувають поширення, завойовують популярність та активно розвиваються у зв'язку із загальним бурхливим поступом комп'ютерних технологій, засобів комунікації, інформаційних мереж і систем⁵.

Поява в 1995 р. wiki-технології (методи та інструментарій, релевантні для створення проєктів енциклопедичного характеру) спричинила стрімкий розвиток інтернет-енциклопедій. Станом на 2022 р. основним і найвідомішим wiki-проєктом залишається «Вікіпедія», розгорнута в 2001 р. на базі безкоштовного англomовного енциклопедичного онлайн-проєкту «Нупедія»⁶. Нині за допомогою wiki-технології побудовано більшість інтернет-енциклопедій, як універсальних, так і вузько спеціалізованих⁷.

³ Боряк Г., Папакін Г. Відкриті енциклопедичні гуманітарні ресурси в інтернеті: сучасний стан і проблеми функціонування // Спеціальні історичні дисципліни. 2013. Вип. 21. С. 73–89. URL: http://resource.history.org.ua/publ/sid_2013_21_73

⁴ Стислий виклад змісту вітчизняних наукових джерел (монографій, авторефератів дисертацій, посібників, збірників наукових праць, методичних рекомендацій, інших книжкових видань та статей у періодичних виданнях) що висвітлюють питання історії розвитку енциклопедистики, а також розгортання і підтримування окремих енциклопедичних проєктів подано в реферативному огляді: Енциклопедичні дослідження у працях вітчизняних і зарубіжних вчених: реферативний огляд. Ч. 1. Напрацювання українських дослідників / Биков В. Ю., Гуржій А. М., Буров О. Ю., Яцишин А. В., Пінчук, О. П., Лупаренко Л. А., Кохан О. В., Полященко І. М.; за заг. ред. Л. А. Лупаренко. Київ : ІТЗН НАПН України, 2021. 38 с.

⁵ Українська електронна енциклопедистика в соціогуманітарному вимірі / М. Г. Железняк та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. С. 10.

⁶ Лупаренко Л.А. Еволюція розвитку електронних енциклопедичних видань освітньої тематики // Зб. матер. ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених «Наукова молодь-2021» (Київ, 30 листопада 2021 р.). Київ : ІТЗН НАПН України, 2021. С. 103–106.

⁷ Лісіна С., Мартинюк К. Електронні енциклопедії: сучасність та перспективи // Інформація, комунікація, суспільство 2017 : Матер. 6-ої Міжн. наук. конф. ІКС-2017, 18–20 травня 2017 р., Славське, Україна / Національний університет «Львівська політехніка», Кафедра соціальних комунікацій та інформаційної діяльності. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. С. 261–262.

Онлайн-енциклопедії є повноцінним інформаційним ресурсом із власним порталом і його архітектонікою, застосуванням новітніх інформаційно-комунікативних технологій та мультимедіа тощо. Відповідно до визначення в Державному стандарті України, *електронне видання* є об'єктом інтелектуальної власності, що пройшов редакційно-видавниче опрацювання, має вихідні дані, містить інформацію, призначену для розповсюдження, й оформлений за державними стандартами⁸.

Електронна енциклопедія — це електронне довідкове видання, що містить відомості з однієї, декількох чи усіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у вигляді статей із можливим залученням таких елементів мультимедіа, як зображення, анімація, аудіо- та відеоматеріали тощо, а також має зручну (спрощену) систему пошуку та дає змогу переходити з однієї статті на іншу за допомогою гіперпосилань у тексті, розміщене на електронному носіїв інформації або в мережі Інтернет⁹. Таке джерело інформації охоплює найповніший, об'єктивний, достовірний, науково-вивірений довідковий матеріал для задоволення інформаційних потреб людини¹⁰. З-поміж основних переваг, що надають електронні енциклопедії — швидкий і зручний пошук завдяки системі навігації та гіперпосиланням, можливість цитування й обміну посиланнями на статті, копіювання та виведення друк потрібного тексту, безкоштовний доступ до науково-достовірних енциклопедичних знань тощо.

Серед енциклопедичних видань спостерігається значне кількісне переважаєння енциклопедій з гуманітарних наук над природничими й технічними. Так, серед гуманітарної енциклопедистики — низка галузевих енциклопедій [фундаментальна «Енциклопедія історії України» у 10 т. (2003–2013), «Українська фольклористична енциклопедія» у 2 т. (Т. 1. 2018), чотири видання енциклопедії «Українська мова» (2004–2013), «Української музичної енциклопедії» у 6 т. (Т. 1-5. 2006–2018), «Національна опера України» у 2 т. (Т. 1. 2017), «Українська архівна енциклопедія» (2008), «Енциклопедичний словник класичних мов» (2015) та ін.]; персональні енциклопедії

⁸ ДСТУ 7157:2010. Видання електронні: Основні види та вихідні відомості. Київ, 2010. С. 2.

⁹ Черниш Н. Редагування енциклопедичних видань: теорія і практика : навч. посібник для студентів спец. «Видавнична справа та редагування». Львів, 2015. 235 с.

¹⁰ Жежнич П., Гіряк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2012. № 732. С. 400.

про видатних особистостей [«Шевченківська енциклопедія» у 6 т. (2012–2015), «Франківська енциклопедія» у 7 т. (Т. 1. 2016), «Шевченківський енциклопедичний словник Миколаївщини» (2014) та ін.]. Ці видання мають не лише просвітницький, а й український державотворчий та культурологічний характер¹¹.

Схарактеризуємо окремі структурно-методологічні засади створення саме онлайн-енциклопедично-інформаційних ресурсів (омінаючи цифрові версії друкованих енциклопедій).

Енциклопедії як інформаційний ресурс

На сучасному етапі світового розвитку одним із найрепрезентативніших та найвичерпніших інформаційних ресурсів є енциклопедії (на будь-яких носія). Серед найактуальніших функцій енциклопедій універсального характеру, якою є «Велика українська енциклопедія» — інформаційно-довідкова, пізнавальна, культурна, навчально-освітня, меморіальна, популяризаторська, комунікативна, інтегративна тощо. Енциклопедичні видання / енциклопедично-інформаційні ресурси — особлива форма систематизації знань, фундаментальний, значний за обсягом звід тематично різноманітної інформації (не лише довідкової, а й фактологічної чи будь-якої іншої), що дає системне розуміння про те чи інше поняття, предмет, явище тощо.

Розглянемо створення енциклопедій як інформаційного ресурсу. Загальне визначення інформаційного ресурсу міститься у Законі України «Про Національну програму інформатизації» (від 4 лютого 1998 р.)¹², де *інформаційні ресурси* (ІР) визначаються як «сукупність документів у інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо)». Інформаційні ресурси — продукт інтелектуальної діяльності; весь обсяг знань, відчужений від їх створювачів, зафіксований або збережений на певному типі носіїв (друковані, комп'ютерні носії, сервери, канали зв'язку тощо) і

¹¹ Лісіна С. Енциклопедичні видання гуманітарного спектру // Інформація, комунікація, суспільство 2020 : Матер. 9-ї Міжн. наук. конф., м. Львів, 21–23 травня 2020 р. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2020. С. 83–84.

¹² Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 1. Ст. 3.

призначений для загального використання¹³. Йдеться про масиви документів або окремо взяті документи, які зберігаються у відповідних системах (банки даних, інтернет, бібліотеки, фонди, архіви, канали зв'язку та ін). Структуру інформаційних ресурсів складають масиви документів, окремі документи тощо, в яких накопичується та зберігається сформована за певними ознаками або критеріями інформація. Інформаційні ресурси мають ряд характеристик. Основними характеристиками продуктивності є: пропускна спроможність; час відгуку; час затримки. Отже, під *інформаційним ресурсом слід розуміти системну єдність впорядкованої у межах певного носія (сховища, місця розташування тощо) інформації (знань) з середовищем її формування, накопичення та розвитку, а також засобами та технологіями її зберігання, використання та передачі*.

До системи інформаційного ресурсу також входять організаційні структури з його обслуговування (персонал) та механізми захисту інформації від некоректного доступу до неї. Інформаційний ресурс як правило належить конкретному суб'єкту, має свою цінність для користувачів (споживчу вартість) та не є вичерпаним за своїм обсягом. Динаміка розвитку інформаційного ресурсу залежить від його здатності задовольняти мінливі потреби користувачів¹⁴.

Класифікація інформаційних ресурсів (ІР) проводиться із застосуванням певних критеріїв або ознак, що дозволяють розділити ІР на кілька великих класів, і насамперед, за ступенем доступності: відкриті (публічні), закриті (з обмеженим доступом), особиста інформація.

Загалом серед класифікаційних ознак інформаційних ресурсів виділяються такі:

- за джерелом створення;
- за ступенем доступу;
- за цільовим призначенням (корпоративні і особисті, освітні, ЗМІ тощо);
- за способом подання (бази даних, Web-сторінка тощо);
- за ринковим носієм (паперовий, фото, кіноплівка, канали зв'язку, радіо, ТБ);

¹³ Детальніше див.: Яковенко В.Я. Інформаційні ресурси. Донецьк: Дон Ну, 2005.202 с.

¹⁴ Мороз В.М. Інформаційний ресурс як об'єкт державного управління: зміст, принципи та характеристика системи // Державне управління: удосконалення та розвиток. 2020. № 1. URL:http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/1_2020/3.pdf DOI: 10.32702/2307-2156-2020.1.1

- за формою власності (національне надбання, власність держави, приватна власність тощо);
- за методом організації та зберігання (документи на папері, архів, автоматизована форма тощо);
- за змістом (науковий, тематичний рекламний, довідковий тощо).
- за мовною і національно-територіальною або географічною ознакою;
- за рівнем компетенції тощо.

Найбільшим класом з-поміж перелічених є ознака змісту. *Зміст інформаційного ресурсу* — це внутрішній стан, сукупність процесів, що характеризують взаємодію компонентів між собою і середовищем та зумовлюють їхнє існування, розвиток і зміни. В цьому розумінні зміст інформаційних ресурсів є процесом творення та відтворення інфосфери. Зміст інформаційного ресурсу пропонується розглядати у двох аспектах:

- як процес поступового розвитку інформаційної сфери;
- як продукт, тобто об'єкт інтелектуальної праці людини.

Отже, зміст інформаційного ресурсу — це система чи сукупність засобів задоволення інформаційних потреб людини. Як будь-яка система, інформаційні ресурси та інформаційна інфраструктура постійно змінюються, відповідно змінюється і їхній зміст. Інформаційний ресурс є відкритою системою, зміст та склад якої трансформується не лише під впливом зовнішніх чинників впливу, а й унаслідок зміни конфігурації та взаємопозиціонування елементів (підсистем) в її межах. Будь-який інформаційний ресурс (зокрема — енциклопедії) має постійно розвиватися та оновлюватися з огляду на динаміку предметної площини об'єкта та еволюцію наукових знань про нього.

Колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» дбає про постійне оновлення контенту е-ВУЕ з урахуванням актуальних процесів та досягнень науки й техніки, зважаючи на те, що продукування інформаційного ресурсу — динамічний і циклічний процес. Виникає ситуація, за якої нові знання (результати наукових пошуків) є актуальними лише на час проведення наукового пошуку. Йдеться про обмеженість дії статусу актуальності отриманих результатів.

Відтак категорія інформаційних ресурсів належить до мінливих за своїм змістом та характеристиками об'єктів, складність дослідження яких полягає не лише у можливості, а й у необхідності проведення повторних досліджень за одним та тим самим фокусом наукової уваги (адже отримані

до цього знання втрачають свою актуальність). Отже, будь яке з питань проблематики інформаційних ресурсів може бути розглянуто на рівні невирішених раніше частин загальної проблеми¹⁵. Після реалізації ресурсу або навіть певної його частини виникають нові задачі, які призводять до необхідності нового циклу вдосконалення. Крім зазначеного порядку роботи можливий (і природний) зворотній шлях — повернення на попередні етапи продукування інформаційного ресурсу.

Електронні інформаційні ресурси — це інформаційні ресурси, що розміщені в електронних базах або банках даних, у комп'ютерних системах, системах автоматизованої обробки і передачі даних. Комп'ютеризовані інформаційні ресурси розподіляють на такі основні види: файлові системи; бази даних; інформаційні сховища; інформаційні колектори; веб-ресурси. Файлові системи є найпростішим і найпоширенішим типом інформаційних ресурсів. Вони дозволяють зберігати дані, інформацію та знання довільного типу та довільної структури.

В останні десятиліття позитивний розвиток засобів та способів отримання інформації став необхідною умовою та характеристикою переходу до інформаційного суспільства. У цьому процесі особливу роль відіграє віртуальний простір, який є специфічним інтерактивним методом масової комунікації. Елементом, який складає і організовує цей віртуальний простір і одночасно виступає в ролі каналу зв'язку є веб-сайт та/або портал. Одним з видів сучасних інформаційних ресурсів є *веб-ресурси*. Якщо ці ресурси одержують або передають за допомогою Інтернет, їх називають веб-ресурсами (від поняття: WWW — «всесвітня павутина комунікації»). Веб-ресурси — один із видів сучасних інформаційних ресурсів, які зберігаються на різних елементах, розподілених гетерогенною мережею (прикладом такого ресурсу є мережа Інтернет). Перевагою цього типу ресурсу є надійність та забезпечення зручного доступу. Недоліком є складність організації управління і пошуку.

База даних — це інформаційний ресурс, що дозволяє впорядковано зберігати дані по групі об'єктів, які мають однаковий набір властивостей. Приклади баз даних: FoxPro, Microsoft SQL Server. Класифікація баз даних проводиться за такими критеріями:

¹⁵ Мороз В.М. Інформаційний ресурс як об'єкт державного управління: зміст, принципи та характеристика системи// Державне управління: удосконалення та розвиток. 2020. № 1. URL:http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/1_2020/3.pdf DOI: 10.32702/2307-2156-2020.1.1

1. За характером інформації, яка зберігається:
 - фактографічні (картотеки);
 - документальні (архіви).
2. За способом зберігання даних:
 - централізовані (зберігаються на одному комп'ютері);
 - розподілені (використовуються в локальних і глобальних комп'ютерних мережах).
3. За структурою організації даних:
 - ієрархічні;
 - табличні (реляційні);
 - об'єктні.

При розробці сучасних систем інколи використовують БД зі змішаною структурою.

Важливим завданням є організація пошуку у інформаційному ресурсі. Серед методів пошуку: повний перебір; індексація; класифікація; тегування. Кожен з методів має свої переваги і недоліки. Залежно від виду ресурсу доцільно використовувати ті чи інші методи пошуку.

Для забезпечення ефективного пошуку засоби пошуку необхідно передбачити ще при проектуванні інформаційного ресурсу. Пошук інформації досить часто організовується ієрархічно, тобто ведеться пошук у результатах попереднього пошуку. У таких випадках пошук буде проводитися швидше, якщо зберігати проміжні результати пошуку (відтак можна не починати пошук спочатку). Однак такий підхід складно застосувати у деяких пошукових системах, оскільки він вимагає додаткових ресурсів. Тому досить часто ієрархічний пошук реалізується простим додаванням нової умови до попередніх (наприклад, у пошуковій системі Google). Використання індексації, класифікації та тегування вимагає первинної обробки інформації. Така обробка включає аналіз інформації з метою її класифікації. Таким чином неструктуровану інформацію можна певним чином структурувати. Аналіз документів може проводитись за змістом або за діями користувачів. Аналіз за діями користувачів дозволяє з'ясувати, наскільки документ відповідає визначеним для нього ключовим словам чи класам. Прикладом може бути індексація веб-ресурсів роботами пошукових систем. Такі роботи оцінюють релевантність сторінок. Для фільтрування «небажаних» сторінок можна використовувати сервіси, які дозволяють користувачам відмічати такі сторінки, щоб у подальшому вони не включалися до пошуку.

Система інформаційного ресурсу складається з таких основних підсистем:

1) інформація у так званому чистому вигляді (результат інтелектуальної діяльності людини (знання, відомості, дані тощо); інформація, яка на час її сприйняття суб'єктом діяльності не є усвідомленою та зрозумілою (інформація джерелом виникнення якої є природа, всесвіт, ноосфера тощо); інформація, природою виникнення якої є дія так званого синергетичного ефекту, тобто поєднання інформації у межах одного ресурсу стає джерелом для виникнення нової інформації);

2) безпосередні носії та ретранслятори інформації (традиційні та інноваційні засоби накопичення та зберігання інформації: пам'ятки історії природного та штучного походження; папір, технічні та електронні носії; біологічні системи (мозок живих істот); бібліотеки, архіви, бази даних тощо; ЗМІ; суб'єкти публічного управління та представники громадських організацій; представники соціуму (людина та групи людей) тощо);

3) середовище формування, обігу та накопичення інформації (нормативно-правове, соціально-економічне, суспільно-політичне, природно-кліматичне та культурно-духовне середовище; мережеве та телекомунікаційне середовище, а також ринок обігу інформації);

4) технології формування, використання та розвитку інформаційного ресурсу (інформаційно-комунікаційні, які передбачають використання електронних засобів та програмного забезпечення до них з метою забезпечення доступу до джерел інформації), інформаційно-технічні (забезпечення доступу до інформації та її продукування), інформаційно-психологічні (технології впливу інформації на психіку її споживачів інформації) та телекомунікаційні (телефонні лінії та бездротові з'єднання) технології тощо;

5) організаційно-кадрова підсистема (адміністративно-організаційна структура суб'єктів продукування, накопичення, використання та поширення інформації, а також безпосередньо працівники організації) тощо.

Серед загальних суттєвих ознак інформаційних ресурсів:

- на відміну від інших видів ресурсів (зокрема, матеріальних) інформаційні ресурси практично невичерпні;

- у процесі використання інформаційні ресурси не зникають, а зберігаються і накопичуються;

- інформаційні ресурси не є самостійними і самі по собі мають лише потенційне значення. Тільки поєднуючись з іншими ресурсами — досві-

дом, працею, кваліфікацією, технікою, енергією, сировиною, вони є рушійною силою;

- ефективність застосування інформаційних ресурсів пов'язана з ефектом повторного виробництва знань. Інформаційна взаємодія дозволяє одержати нові знання ціною менших витрат, порівняно з витратами праці, енергії, часу на його пряме генерування;

- інформаційні ресурси є формою безпосереднього включення науки до складу виробничих сил. В індустріальному суспільстві наука виступає опосередкованою і безпосередньою продуктивною силою;

- інформаційні ресурси виникають у результаті не просто розумової праці, а її творчої частини;

- перетворення знань в інформаційні ресурси залежить від можливості їх кодування.

Існують дві форми інформаційних ресурсів як відчужуваних знань, що стають повідомленнями:

- пасивна (книги, статті, патенти, бази даних тощо);

- активна (модель, алгоритм, програма, проект і особливо — бази знань)¹⁶.

Модель — це опис системи, що відображає певну групу її властивостей. *Програма і проспект* — кінцеві, синтетичні форми існування інформаційного ресурсу у його життєвому циклі. Програма має забезпечувати різні способи пошуку інформації: традиційні методи пошуку, такі, як пошук за тематикою, типом документа, датою ухвалення, за номером документа, словами з назви або тексту, відомством, що видало документ; інтелектуальний пошук, при якому запит формулюється в довільній формі; пошук інформації в спеціальних тематичних підборках, складених експертами (наприклад, за наявності ключових слів у тексті); пошук понять і термінів у спеціалізованих словниках; швидкий і зручний доступ до документів, на які посилається даний, і, які, у свою чергу, посилаються на нього.

Кожен конкретний інформаційний ресурс (коли використовується як інформація у формі документованих чи оголошених відомостей, що можуть бути сприйняті іншими) має певні індивідуальні ознаки, до яких, насамперед, належать:

¹⁶ Постіл С., Шостак Ю., Марченко А. Технології інтеграції інформаційних ресурсів кафедри// Фізико-математична освіта. 2017. Вип. 4. С. 267.

- контент/зміст (зміст інформаційного ресурсу — це конкретне значення даних і відомостей у тому контексті, в якому вони є зрозумілим для особи);
- кількість [має вираження як у кількісних одиницях (сторінки, байти тощо), так і у відносному вимірі];
- цінність [цінність інформаційного ресурсу характеризує його суспільне значення і може виражатися як у грошових одиницях, так і у відносному значенні (важливий, неважливий тощо)];
- якість (здатність задовольнити інформаційні потреби суб'єктів інформаційних відносин; серед критеріїв: повнота, достовірність, цілісність тощо)¹⁷.

Пошуковики звертають увагу в першу чергу на «живі» сайти, тобто ті, які регулярно наповнюються новими й оригінальними текстами. Зараз пошукові машини фіксують активність, оцінку відвідувачів та час їхнього перебування на сторінці.

Принципи організації енциклопедичного інтернет-порталу

Онлайн-енциклопедії розміщуються на спеціально створеному для енциклопедії порталі, який забезпечує швидкість віднайдення та зручність пошуку інформації, її опрацювання та використання тощо). Інтернет-портал репрезентує набір інформаційних блоків та інструментів для спілкування з аудиторією (відвідувачами), отриманням ними нової інформації (знань). Інтернет-портал призначено для забезпечення «вільного оперативного автоматизованого доступу громадян, юридичних осіб і органів державної влади до інформації науково-технічної спрямованості в Інтернеті. Ціллю є створення єдиного інформаційного джерела інноваційної системи у всесвітній мережі»¹⁸.

Вагомим є питання належного дизайну веб-сайту¹⁹ — «це здебільшого питання збалансування структури та зв'язок між сторінками меню або

¹⁷ Косиченко О.О. Інформаційні ресурси: поняття, класифікація, правовий режим. Дніпро, 2019. 21 с. URL: <https://jak.koshachek.com>

¹⁸ Інформаційне забезпечення інноваційного розвитку: світовий та вітчизняний досвід: монографія / Т. В. Писаренко, Т. К. Кваша, Н. В. Березняк, О. В. Прудка. Київ: УкрІНТЕІ, 2015. С. 188.

¹⁹ Design, User Experience, and Usability: Technological Contexts 5th International Conference, DUXU 2016, Held as Part of HCI International 2016, Toronto, Canada, July 17–22, 2016, Proceedings, Part III. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-40406-6>

«домашньою» сторінкою та окремими сторінками вмісту чи іншими пов'язаними сторінками графіки та документів», з метою вибудування зручної ієрархії меню та сторінок, добре структурованої для користувача²⁰. Кожен дизайн-проект, включаючи розробку веб-сайту, повинен піддаватися тестуванню на зручність використання та іншим методам перевірки²¹. На сторінці (особливо на помітній домашній сторінці) дизайнери повинні ретельно продумати послідовність, кластеризацію та виділення об'єктів. Користувачі очікують, що перший елемент на сторінці буде важливим і, ймовірно, виберуть його²².

Функціонально інтернет-портал вирішує низку завдань: популяризація нових знань, технологій і розробок; інформування; комунікування тощо. Серед основних принципів створюваного порталі:

- актуальність і оперативність оприлюдненої інформації;
- всебічне охоплення проблемної сфери;
- створення зручної та широкомасштабної пошукової системи навігації порталі;
- багатофункціональність;
- розміщення різнотипних мультимедійних матеріалів;
- єдина база даних для зберігання інформації порталі;
- спрощене адміністрування інтернет-порталі;
- доступ користувачів до розміщеної на порталі інформації;
- можливість зворотного зв'язку тощо.

Так, електронне видання «Великої української енциклопедії» (e-ВУЕ), розміщене на порталі (<https://vue.gov.ua/>), за своїм змістом, його відтворенням та функціональним дизайном має на меті представлення найповнішого обсягу інформації споживачеві (користувачу). Мінливість змісту та характеристик інформаційного ресурсу як об'єкту наукової уваги, а також відносно швидка втрата актуальності отриманих за результатами його дослідження знань потребують постійного перегляду й підтримки.

²⁰ Lynch P. J. C/AIM WWW Style Guide. Yale University, 1995. URL: <http://info.med.yale.edu/caim/StyleManual—Top.HTML>

²¹ Nielsen J. A home-page overhaul using other web sites. IEEE Software. 1995. № 12(3). P. 75–78; Nielsen J. Using paper prototypes in home-page design. IEEE Software. 1995. № 12(4). P. 88–97; Nielsen J. Sum studies of WWW design. URL: <http://www.sun.com/sun-on-net/uidesign>.

²² Shneiderman B. Designing information-abundant web sites: issues and recommendations // Int. J. Human–Computer Studies. 1997. № 47. P. 5–29. URL: http://www.matt-koehler.com/OtherPages/Courses/CEP_909_FA01/Readings/hypermedia/shneiderman.pdf

Дослідницька робота над розробкою засобів вдосконалення функціонування як порталу загалом так і його дизайну, методів семантизації комплексного гіпертексту такого інформаційного ресурсу, як e-ВУЕ дозволяють глибше зрозуміти сучасний стан розвитку цього цифрового продукту, визначити читацький запит та запити суспільства в науковій царині, напрями майбутніх його трансформацій тощо. Необхідність створення сучасного, загальнодоступного, електронного ресурсу, яким є «Велика українська енциклопедія», зумовлена як потребами формування інформаційного суспільства, так і розвитком знаннєвою парадигми. Особливої значущості робота над e-ВУЕ як сучасною енциклопедією, інтерактивною мультимедійною базою знань набуває в умовах повномасштабної війни Російської Федерації проти України.

3.2. ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ КОНТЕНТ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕФОРМАЛЬНОГО ТА ІНФОРМАЛЬНОГО НАВЧАННЯ (НА ПРИКЛАДІ e-ВУЕ)

Сучасний світ зазнає змін через динамічну трансформацію політичних, економічних, соціальних сфер життєдіяльності. Водночас поступ суспільства знань зумовлює значний розвиток українського інформаційного простору. Унаслідок перетворень в усіх сферах життя збільшуються обсяги наукової інформації, що, зокрема, призводить до кардинальних зрушень у поняттєво-термінологічному апараті різних наук. Власне термінологічні новації можуть спричинити так званий термінологічний вибух, що уособлює масову появу нових або осучаснених термінів²³. Для запобігання стихійності цього процесу й забезпечення точності поняттєво-термінологічного апарату кожної науки на науковців різних галузей, зокрема педагогічної, має бути покладено завдання зробити процес термінотворення науково обґрунтованим і керованим.

Вважаємо за доцільне наголосити, що виклики часу актуалізують прискорений розвиток енциклопедичної справи в Україні, особливо електронної енциклопедистики (створення електронних енциклопедій). Нам імponує твердження М. Железняка про те, що розвиток електронної енциклопедистики є «стратегічно виправданим» для «посилення державницьких позицій у суспільстві та пропаганди української ідеї»²⁴ у контексті формування сучасного, відповідного до наявних загроз і викликів національного інформаційного простору України.

З метою конкретизації основних понять наукового пошуку наведемо визначення електронних видань та електронних енциклопедій (див. табл. 1).

Отже, здійснений аналіз напрацювань українських науковців дає підстави для висновку, що електронні енциклопедії — це електронні документи (групи документів) довідкового спрямування, що пройшли редакційно-видавничу підготовку, мають вихідні відомості та призначені для поширення в цифровому середовищі.

²³ Онуфрієнко О. В. Специфіка термінології досліджень з публічного управління: системний підхід // Публічне адміністрування: теорія та практика: електронний збірник наукових праць. 2018. № 1 (19). URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2018-01\(19\)/6.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2018-01(19)/6.pdf).

²⁴ Железняк М. Українська електронна енциклопедистика: тенденції розвитку та місце в інформаційному просторі держави // Енциклопедичний вісник України. 2017. Вип. 8–9. С. 18.

Таблиця 1

Тлумачення електронних видань та електронних енциклопедій

Електронні видання, електронні енциклопедії	
Визначення	Автор, джерела
Електронні видання	
Самостійний (тобто може використовуватися незалежно від виробника, у тому числі через телекомунікаційні мережі), закінчений електронний ресурс, що вміщує електронний документ або групу документів, які пройшли редакційно-виробничу обробку й мають вихідні відомості, призначені для довготривалого зберігання, розповсюдження в незмінному вигляді, усі копії яких відповідають оригіналу	І. Антоненко, О. Баркова. (2004) ^I
Документ, що містить інформацію в електронній формі, призначений для розповсюдження в незмінному вигляді та має вихідні дані	С. Плахотнюк. (2009) ^{II}
Електронний документ, який пройшов редакційно-видавничу опрацювання, має вихідні відомості та призначений для розповсюдження в незмінному вигляді	ДСТУ 7157:2010 ^{III}
Електронні енциклопедії	
Електронний документ (група документів), як правило, у форматі вебсайту, що пройшов редакційно-видавничу підготовку, має вихідні відомості та призначений для розповсюдження в середовищі Інтернет у незмінному вигляді («онлайн-енциклопедія»)	НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень. (2015) ^{IV}
Електронне довідкове видання, яке містить відомості з однієї, декількох чи всіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у вигляді статей із можливим залученням таких елементів мультимедіа, як зображення, анімація, аудіо-та відеоматеріали тощо, а також має зручну (спрошену) систему пошуку та дає змогу переходити з однієї статті на іншу за допомогою гіперпосилань у тексті, розміщене на електронному носіїві інформації або в мережі Інтернет	Н. Черниш. (2015) ^V
Енциклопедії у форматі електронного видання (цифровий формат), що функціонують у цифровому середовищі	М. Железняк. (2017) ^{VI}

^I Антоненко І., Баркова О. Електронні ресурси як об'єкт каталогізації: історія питання, термінологія, форматне забезпечення // Бібліотечний вісник. 2004. № 2. С. 11–22.

^{II} Плахотнюк С. О. Електронне видання // Енциклопедія Сучасної України. 2009. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=17762.

^{III} Видання електронні: Основні види та вихідні відомості. ДСТУ 7157:2010. Київ : Держспоживстандарт України, 2010. 20 с. URL: https://ntb.pstu.edu/images/N-rabotniku/DSTU_7157_2010.pdf

^{IV} Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань. Київ : Академперіодика, 2015. 252 с.

^V Черниш Н. Редагування енциклопедичних видань: теорія і практика. Львів : Світ, 2015. 236 с.

^{VI} Железняк М. Українська електронна енциклопедистика: тенденції розвитку та місце в інформаційному просторі держави // Енциклопедичний вісник України. 2017. Вип. 8–9. С. 18.

Як свідчить аналіз джерельної бази, узгодження українськомовної термінології конкретної предметної області є актуальним завданням української науки. Через динамічність розвитку предметної області виникають розбіжності у визначенні термінів та перекладі. Контент сучасних енциклопедій дає змогу виявляти загальноприйняті та узгоджені визначення, надані фахівцями й експертами. Водночас актуалізувалася необхідність обґрунтування вибору засобів формалізації відношень між поняттями, явного та однозначного визначень семантики таких відношень. Це зумовлює потребу надати перевагу інформаційним джерелам, що підтримують семантичну розмітку й дозволяють формалізувати семантичні властивості понять. Зазначене актуалізує доцільність використання реферованого видання «Велика українська енциклопедія» (далі — ВУЕ) та його портальної версії — е-ВУЕ (<https://vue.gov.ua>).

Зазначимо, що одна з основних цілей розроблення портальної версії ВУЕ — надання користувачам повсюдного доступу до контенту енциклопедії²⁵. Так, е-ВУЕ — це інтелектуальна інформаційна система, побудована на основі сучасних знання-орієнтованих технологій та оригінальних розробок; ресурс, для науково-інформаційного наповнення якого використовуються Wiki-технології, вільне програмне забезпечення MediaWiki²⁶ та його семантичне розширення Semantic MediaWiki — інноваційний проект

²⁵ Аніщенко О. В., Гладун А. Я., Ісмаїлова Л. Л. та ін. Інтелектуальна підтримка валідації результатів неформального та інформального навчання з використанням відкритих енциклопедичних ресурсів // Енциклопедія як глобальні медіа / За ред. А. М. Киридон. Київ : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 157–174. URL: https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2022/01/Monohrafia_Medii.pdf

²⁶ MediaWiki. URL: <https://www.mediawiki.org/wiki/MediaWiki>

зі створення національної енциклопедії на основі сучасних засобів подання знань ВУЕ^{27,28,29}.

ВУЕ є універсальним науково-довідковим ресурсом, який містить довідкові матеріали практично з усіх галузей знань і виробничої діяльності, може застосовуватися для інтеграції інформаційних систем із різних наукових напрямів. У виданні викладено перевірені факти та експертні знання у формі рецензованих авторських статей. Інформація здебільшого унікальна та має певні ліцензії з прав використання. ВУЕ передбачає створення «сучасного компендіуму людських знань, який базується на виробленому досвідом провідних національних універсальних енциклопедій рівні», а також систематизацію й репрезентацію в доступних формах напрацювань попередніх поколінь³⁰.

Важливим є те, що ВУЕ формується завдяки спільним зусиллям співробітників Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» та авторів із материкової та діаспорної України у двох версіях — як багатомне друковане видання (ВУЕ) та як сучасний довідковий онлайн-сервіс (e-ВУЕ). Науково-методичний супровід цього проекту забезпечують науковці НАН України³¹. Для зручності користувачів дизайн десктопної версії порталу повністю адаптовано до всіх мобільних пристроїв.

Принциповими відмінностями e-ВУЕ від відомих онлайн-довідників та енциклопедій (наприклад, Вікіпедії) є³² зорієнтованість на автор-

²⁷ Рогошина Ю. В. Сучасні Вікі-технології як основа керування знаннями в електронних енциклопедичних виданнях // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні / За ред. А. М. Киридон. Київ : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 225–233. URL: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/Traditions.pdf>.

²⁸ Davies J., Fensel D., van Harmelen F. Towards the Semantic Web: Ontology-driven Knowledge Management. Chichester : John Wiley & Sons Ltd, 2005. 288 p.

²⁹ Krötzsch M., Vrandečić D., Völkel M. Semantic MediaWiki // International semantic web conference. Berlin : Springer, 2006. P. 935–942. URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/11926078_68.pdf

³⁰ Андон П. І., Рогошина Ю. В., Гришанова І. Ю., Резніченко В. А., Киридон А. М., Арістова А. В., Тищенко А. О. Досвід використання семантичних технологій для створення інтелектуальних веб-енциклопедій (на прикладі розробки порталу e-ВУЕ) // Проблеми програмування. Моделі і засоби систем баз даних та знань. 2020. №2–3. С. 246–257.

³¹ Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу. Наукова конференція // Укрінформ. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2804935-enciklopedicnij-kontent-i-viklik-i-sucasnogo-svitu-naukova-konferencia.html>

³² Рогошина Ю. В. Проблеми використання онтологічного аналізу для подання знань у Wiki-ресурсах // Проблеми програмування. 2019. № 2. С. 17–37.

ські статті, у яких викладено оригінальний та якісний контент, підготовлений експертами у відповідних галузях; наявність складної системи семантичних відношень між гаслами, що базуються на наборах ієрархій категорій та семантичних властивостей; рецензованість гасел, що забезпечує більший рівень об'єктивності й довіри до поданої інформації.

Серед особливостей e-ВУЕ науковці виокремлюють і такі³³:

- підготовка статей до публікації має чіткий технологічний алгоритм;
- у підготовці контенту беруть участь територіально розподілені виконавці;
- e-ВУЕ як наукове видання надає перевірені факти й експертні знання у форматі рецензованих авторських статей;
- інформація здебільшого унікальна та має певні ліцензії з прав використання;
- окрім тексту, сторінки можуть містити різні типи мультимедійного контенту (зображення, відео, аудіо тощо) та посилання на інші достовірні джерела;

• для подання контенту застосовуються Wiki-технології, розширені спеціалізованими програмними рішеннями, які використовують сучасні технології керування знаннями, стандарти Semantic Web, елементи штучного інтелекту, онтологічного аналізу, інтелектуального пошуку тощо.

Результати здійсненого аналізу наукових джерел дають підстави для стверджувати, що e-ВУЕ може використовуватися як надійний довідковий ресурс. Для того, щоб енциклопедичне видання можна було використовувати як джерело інформації для інтеграції інтелектуальних застосувань від різних розробників, воно має відповідати таким вимогам: містити якісну, актуальну й перевірену експертами інформацію; внесення змін до статей має виконуватися лише уповноваженими особами, що запобігатиме появі тимчасових помилок, характерних для Вікіпедії; інформація, представлена в енциклопедії, має охоплювати ті предметні області, до яких відносяться окремі застосування, хоча б на верхньому рівні абстрагування, щоб відображати відношення та зв'язки між базовими поняттями цих застосувань; інформація має бути оприлюднена в електронній формі для надання вільного

³³ Андон П. І., Рогошина Ю. В., Гришанова І. Ю., Резніченко В. А., Киридон А. М., Арістова А. В., Тищенко А. О. Досвід використання семантичних технологій для створення інтелектуальних веб-енциклопедій (на прикладі розробки порталу e-ВУЕ) // Проблеми програмування. Моделі і засоби систем баз даних та знань. 2020. №2–3. С. 248.

доступу до гасел; здобуття знань за допомогою інформаційного ресурсу має підтримуватися вбудованими засобами та не вимагати від користувачів спеціальних знань і додаткового програмного забезпечення; знання мають генеруватися в загальноприйнятих форматах, які забезпечують повторне використання отриманої інформації зовнішніми інформаційними системами³⁴.

У контексті зазначеного вище на сучасному етапі розвитку освіти й науки особливого значення набуває діяльність освітян і науковців у царині української енциклопедистики, зокрема участь в енциклопедичних проєктах НАН України з метою наукового обґрунтування й візуалізації науково-термінологічного апарату педагогічної освіти й освіти дорослих. Понятійно-термінологічний апарат теорії та практики освіти дорослих перебуває на стадії трансформації через процеси формування сучасної української термінології³⁵. Не є винятком і проблема визнання результатів неформального й інформального навчання. Понятійно-термінологічна невизначеність і неоднозначність тлумачення низки основних понять негативно позначаються на розвитку термінологічного апарату тієї чи тієї досліджуваної проблеми.

Повномасштабна війна РФ проти України загострила багато проблем, серед яких — працевлаштування й зайнятість населення України на вітчизняному й міжнародному ринках праці. Це посилює також актуальність і нагальність розроблення механізму офіційного визнання часткових кваліфікацій у системі формального, неформального та інформального навчання як інструмента зниження негативного впливу від безробіття³⁶, необхідність систематизації та унормування відповідної термінології. 2020 р. нами розпочато конкретизацію, уточнення науково-термінологічного апарату проблеми визнання результатів неформального та ін-

³⁴ Аніщенко О. В., Гладун А. Я., Ісмаїлова Л. Л. та ін. Інтелектуальна підтримка валідації результатів неформального та інформального навчання з використанням відкритих енциклопедичних ресурсів // Енциклопедії як глокальні медії / За ред. А. М. Киридон. Київ : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 157–174. URL: https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2022/01/Monohrafia_Medii.pdf

³⁵ Аніщенко О. В. Звіт про результати науково-дослідної роботи з теми «Теоретико-методичні засади розвитку освіти різних категорій дорослого населення» (ПК № 0117U001071, 2017-2019) за 2017 рік // Звіт про діяльність Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України за 2017 рік. Київ : Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України, 2017. С. 12. URL: http://ipood.com.ua/data/zvity/2017_zvit.pdf

³⁶ Прийма С. М. Інформаційна система визнання результатів неформального та інформального навчання // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. 2022. Вип. 1 (21). С. 34–47.

формального навчання. Так, для публікації в е-ВУЕ підготовлено статті: «Інформальна освіта», «Неформальна освіта», «Результати навчання», «Валідація результатів навчання». Наведемо фрагменти цих статей.

Інформальна освіта (англ. Informal education) — вид освіти, що передбачає самоорганізоване здобуття людиною певних компетентностей під час повсякденної діяльності, пов'язаної з громадською, професійною або / та іншими активностями, родиною, дозволяям тощо. Інформальна освіта передбачає індивідуальну пізнавальну діяльність людини в культурно-освітньому середовищі впродовж життя; не має вікових, професійних, інтелектуальних обмежень щодо її здобувачів. Інформальна освіта охоплює навчальну діяльність на робочому місці, у місцевій громаді, за місцем проживання й у повсякденному житті загалом. Спрямованість інформальної освіти визначають самостійно, родиною, соціумом. Основні характеристики інформальної освіти: позаінституційна, цілеспрямована, необов'язково систематична, переважно спланована, не обмежена формальними, змістовими, часовими параметрами. Інформальна освіта менш організована і структурована, ніж формальна й неформальна освіта; є додатковим та / або альтернативним видом навчання впродовж життя. Повна версія статті розміщена в е-ВУЕ³⁷.

Неформальна освіта (англ. Non-formal education) — вид освіти, що уособлює організовану провайдером освітніх послуг навчальну діяльність здобувачів освіти, яка не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти. Може завершуватися присвоєнням професійних та / або присудженням часткових освітніх кваліфікацій. Є додатковою та / або альтернативною щодо формальної освіти у структурі навчання впродовж життя. Неформальна освіта не має вікових, професійних, інтелектуальних та інших обмежень щодо її здобувачів. Цільовою аудиторією неформальної освіти можуть бути представники різних вікових, соціальних та інших груп. Неформальна освіта передбачає процес навчання, виховання, розвитку дітей, молоді та дорослих поза закладами формальної освіти в умовах вільного вибору варіативних, гнучких навчальних програм, результатом якого є досягнення визначених особистісних і професійних цілей. Неформальна освіта — складник національних систем освіти, що ґрунтується на засадах приватно-державного партнерства. Повна версія статті розміщена в е-ВУЕ³⁸.

³⁷ Аніщенко О. В., Прийма С. М. Інформальна освіта // Велика українська енциклопедія. 2020. URL: https://vue.gov.ua/Інформальна_освіта

³⁸ Там само.

Результати навчання (англ. learning outcomes) — опис досягнень, компетенцій здобувача освіти, які, згідно з очікуваннями, уособлюють те, що знатиме, розумітиме та / або зможе продемонструвати / зробити здобувач після завершення навчання. Виражаються у знаннях, уміннях, навичках, способах мислення, поглядах, цінностях, особистісних якостях, набутих в умовах формальної, неформальної та інформальної освіти, які можна ідентифікувати, спланувати, оцінити й виміряти та які здобувач освіти здатен продемонструвати після завершення освітньої програми (програми результати навчання) або окремих освітніх компонентів. Результати навчання зазвичай містять опис наявності навченості в таких сферах: когнітивній (знання, розуміння, застосування, аналіз, синтез, оцінка), афективній (відносини, почуття, цінності), психомоторній (фізичні навички). Результати навчання враховуються під час здійснення процедур оцінювання якості освіти, акредитації освітніх програм і закладів вищої освіти, у процесах перевірки достовірності та визнання кваліфікацій. Визнання результатів навчання, здобутих в умовах неформальної та інформальної освіти, уможливує здобуття повної або часткової кваліфікацій. Повна версія статті розміщена в e-VUE³⁹.

Валідація результатів навчання (від англ. validation — визнання дійсним, підтвердження відповідності, набуття законності, з лат. validus — міцний, сильний) — підтвердження компетентним органом факту, що вміння, знання та навички, здобуті людиною в умовах формальної освіти, неформальної освіти та інформальної освіти, оцінені відповідно до визначених критеріїв і відповідають вимогам стандарту освіти. Одна з форм визнання результатів навчання. Основна мета валідації результатів навчання — надати можливість усім громадянам підтвердити знання, вміння та навички, які вони набули внаслідок навчання, професійної та інших видів діяльності, власних зусиль тощо. Валідація результатів навчання уможливує визнання результатів навчання, здобутих поза межами формальної освіти. Цілі валідації результатів навчання: сумативні (формальне визнання результатів навчання, незалежно від способів їх здобуття, шляхом видачі офіційних документів), формативні (ідентифікація результатів навчання без формального визнання для подальшого особистісного, професійного зростання). Повна версія статті розміщена в e-VUE⁴⁰.

³⁹ Аніщенко О. В., Прийма С. М. Результати навчання // Велика українська енциклопедія. 2020. URL: https://vue.gov.ua/Результати_навчання

⁴⁰ Аніщенко О. В., Прийма С. М. Валідація результатів навчання // Велика українська енциклопедія. 2020. URL: https://vue.gov.ua/Валідація_результатів_навчання

Вважаємо за доцільне додати, що в енциклопедичному словнику «Освіта дорослих» (2014 р.)⁴¹ опубліковано статті, у яких витлумачено сутність інформального навчання (В. Луговий, Ж. Таланова, О. Слюсаренко), інформальної освіти (С. Бабушко), неформального професійного навчання працівників (О. Василенко), неформальної освіти загалом (В. Луговий, Ж. Таланова, О. Слюсаренко) та освіти дорослих зокрема (О. Василенко), неформальної навчальної групи (О. Василенко). У виданні «Енциклопедія освіти» (2021 р.) викладено низку термінів і понять щодо формальної, неформальної, інформальної освіти дітей, молоді та дорослих⁴².

На наше переконання⁴³, зрушення в термінології зумовлені швидкими темпами розвитку сучасних досліджень, а також науково-технічними, соціально-політичними, економічними, історико-культурними та іншими чинниками, що свідчить про оновлення наукового знання. Необхідно об'єднати зусилля науковців для здійснення подальшої діяльності в царині української енциклопедистики, а також обґрунтування, конкретизації, уточнення, оновлення, розширення понятійно-термінологічного апарату андрагогіки.

За М. Железняком, «консолідація енциклопедичних знань в інформаційному суспільстві може розглядатися як засіб протидії в боротьбі за захист інформаційної безпеки держави»⁴⁴. Одним із варіантів такої консолідації «може бути створення електронної національної енциклопедії різними мовами, що поширюватиме у світі автентичні знання про Україну, українців і українську культуру, історію, традиції тощо, що забезпечить у міжнародному інформаційному просторі створення цілісної правдивої картини українського світу, зокрема й на протипагу «руському міру»⁴⁵.

⁴¹ Освіта дорослих: енциклопедичний словник / Упоряд.: Н. Г. Протасова, Ю. О. Молчанова, Т. В. Куренна та ін. Київ : Основа, 2014. 496 с.

⁴² Енциклопедія освіти / Гол. ред. В. Г. Кремень. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 1144 с.

⁴³ Аніщенко О. В., Прийма С. М., Рогушина Ю. В. Визнання результатів неформального та інформального навчання: енциклопедичний контент (на прикладі e-VUE) // Тенденції розвитку освіти дорослих в Україні та зарубіжжі: матеріали доповідей Звітної науково-практичної конференції Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Язюна НАПН України за 2019 рік (25–26 березня 2020 р.). Київ : ДКС-Центр, 2020. С. 9–13.

⁴⁴ Железняк М. Українська електронна енциклопедистика: тенденції розвитку та місце в інформаційному просторі держави // Енциклопедичний вісник України. 2017. Вип. 8–9. С. 18.

⁴⁵ Там само.

3.3. АСИМЕТРИЯ ІНФОРМАЦІЇ, ТЕХНОЛОГІЇ ВЕЛИКИХ ДАНИХ, МІЖНАРОДНА КОНКУРЕНЦІЯ ЗНАННЄВИХ ЕКОНОМІК І ДЕРЖАВНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

Тематика асиметрії інформації, технологій великих даних, міжнародної конкуренції знаннєвих економік і державної організації енциклопедій переходить у практичну площину з розвитком сучасних технологій, їх застосуванням і масовим поширенням⁴⁶. Подібні теоретичні питання передбачав академік В. Глушков (1923–1982)⁴⁷. Різні сучасні способи систематичних маніпуляцій у Facebook, Twitter, YouTube, Reddit та інших цифрових платформах стали застосовуватися до Wikipedia, відомої як сучасна цифрова енциклопедія⁴⁸. Дослідження вразливості Wikipedia передбачають огляд загальнодоступних джерел навколо цифрових енциклопедій, довідників, словників, реєстрів, банків знань, баз даних, стандартів, регулювань тощо, а також експертні опитування та практичні кейси. Схарактеризуємо сучасний погляд на соціально-економічні проблеми застосування великих даних.

Звернемося до англійської сторінки Wikipedia для з'ясування інформації про «російсько-українську війну»⁴⁹ (йдеться про звіти, де досліджуються облікові записи (accounts), які редагували цю сторінку і згодом були заблоковані для редагування). Редакційна поведінка цих облікових записів (цифрових образів певних фізичних осіб чи організованих груп) була картографована для розуміння масштабів і перетинів внесених змін. Ця картографована мережа видає особливу стратегію, яку використовують зловмисники (bad actors) для розподілу редагувань на подібних сторінках поміж численних облікових записів, щоб уникати виявлення своєї нетрадиційної кіберповедінки. Згодом дослідники перевіряли підхід фільтру-

вання редагувань заблокованих редакторів, виходячи з того, чи ці редактори додають посилання на афілійовані або спонсоровані державними засобами масової інформації сайти. Виявилось, що багато редагувань демонстрували наративи, які відповідають інформаційній війні, фінансованій урядом РФ. Потім дослідникам удавалося знаходити багато інших сторінок Wikipedia, де зазначені заблоковані редактори запроваджували афілійовані з державними органами домени (це допомагає виявляти ділянки Wikipedia, які потребують подальшої перевірки).

Описана в звіті ситуація лишається типовою впродовж багатьох віків. Британський поет і дипломат Дж. Флетчер [народився 1548 р. у м. Вотфорді, помер у м. Лондоні в 1611 р., здобув науковий ступінь доктора з цивільного права після навчання в Ітонському коледжі (заснованому 1440 р.) і Кембриджському університеті (заснованому 1209 р.), обраний членом Англійського парламенту 1584 р., у 1588 р. представляв Московську торговельну компанію (заснована 1551 р. мореплавцем С. Каботом, який народився у м. Венеції 1476 р., помер у м. Лондоні 1557 р.; компанія мала монополію на торгівлю з Московською державою до 1698 р.)] у своїй книзі «Про Російську державу» («Of the Russe Common Wealth»; 1591) писав про російських священників: «Будучи самі невігласами у всьому, вони намагаються всіма засобами перешкоджати поширенню освіти, немов побоюючись, щоб не виявилось їхнє власне невігластво та нечестя. [...] Кілька років тому, ще за покійного царя, привезли з Польщі до Москви друкарський верстат і літери, і тут було засновано друкарню з дозволу самого царя та для його найбільшої втіхи. Але незабаром будинок уночі підпалили, і верстат з буквами згорів вщент, про що, як вважають, подбало духівництво».

1948 р. професор Массачусетського технологічного інституту (США) Н. Вінер (1894–1964) опублікував книгу «Кібернетика: або управління та комунікація у тварин і машин» («Cybernetics: or control and communication in the animal and the machine»). 1958 р. в СРСР ця книга була перекладена, але була доступною лише у відділах спеціального зберігання. 1952 р. радянський психолог М. Ярошевський [народився 1915 р. у м. Херсоні, 1945 р. захистив кандидатську дисертацію «Учение А. А. Потебни о языке и сознании» (О. Потебня (1835–1891) — український мовознавець)], опублікував статтю «Кібернетика — “наука” мракобесов» («Литературная газета», 05.04.1952); у 1994 р. М. Ярошевський став дійсним членом

⁴⁶ Gorbachuk V., Bardadam T., Bepalov S. Economic Mechanisms and Cases to Close Internet Coverage Gaps // Transformation of Economy, Finance and Management in Modern Conditions / Ed. by A. Pawlik, K. Shaposhnykov. Kielce : State University of Jan Kochanowski ; Riga : Baltija, 2022. P. 436–450.

⁴⁷ Енциклопедія кібернетики : в 2 т. / Відп. ред. В. М. Глушков. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1973. Т. 1. 596 с.

⁴⁸ Miller C., Smith M., Marsh O. et al. Information Warfare and Wikipedia. London : Institute for Strategic Dialogue (ISD) and CASM Technology, 2022. 25 p.

⁴⁹ Russo-Ukrainian War: Difference Between Revisions // Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Russo-Ukrainian_War&diff=prev&oldid=602034769

Нью-Йоркської академії наук, а 1998 р. емігрував до США. У серпні 1952 р. досвідчений дипломатичний працівник К. Гладков (1903–1973), лауреат Сталінської премії третього ступеня 1952 р. і заслужений працівник культури РРФСР, у своїй статті «Кибернетика, или тоска по механическим солдатам» (журнал «Техника — молодежи») писав: «Вторую задачу, то есть создание механизма, обладающего способностью реакции, взялся осилить другой столп кибернетики, некто Уолтер. Недавно он поведал миру, что им сконструирована машина, якобы поддающаяся обучению, то есть могущая делать логические выводы из полученных ею многочисленных впечатлений! [...] Претензии кибернетиков неимоверны. Они тщатся выглядеть новыми пророками и мессиями капиталистического общества». 1955 р. його син Т. Гладков (1932–2012) закінчив філософський факультет Московського державного університету (МДУ) імені М. В. Ломоносова й опублікував статтю «Кибернетика — псевдонаука о машинах, животных, человеке и обществе» (Вестник Московского университета. Серия общественных наук. 1955. № 1. С. 57–67)⁵⁰.

Роботи Н. Вінера здобули широке визнання серед військово-технічних фахівців. Адмірал академік А. Берг (1893–1979), який у 1953–1957 рр. був заступником Міністра оборони СРСР, 1959 р. очолив Наукову раду з комплексної проблеми «Кибернетика» при Президії АН СРСР. Аналогічну раду при Президії АН УРСР очолив академік В. Глушков. А. Берг, син генерала Й. Берга (1830–1900), навчався в Головному німецькому училищі святого Петра («Петрішule», заснована 1709 р.), кадетському та морському корпусам. Маючи блискучу освіту і практичний досвід, А. Берг зробив значний внесок у становлення в СРСР біоніки, технічної кібернетики, структурної лінгвістики, штучного інтелекту. 1962 р. було створено Інститут кібернетики АН УРСР (тепер Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова НАН України, де працюють автори даної роботи), який бере початок від Обчислювального центру АН УРСР. Слід сказати, що Н. Вінеру вдалося відвідати Інститут кібернетики під час своєї поїздки до СРСР.

Місце кібернетики і сучасних технологій у суспільстві закріплювала перша в світі «Енциклопедія кібернетики».

⁵⁰ Горбачук В. М., Сулейманов С.-Б., Батіг Л. О. Еволюція мовного середовища в цифрову еру, його розробка та застосування // III–IV Конгрес сходовознавців : в 2 ч. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2020. Ч. 2. С. 195–199.

Загалом термін «цифровий розрив» (digital divide, DD) стосується диференційованого доступу до цифрових засобів і контенту, а явище цифрового розриву все більше впливає на способи, за допомогою яких інформацію долучають до прийняття рішень на найнижчих щаблях. Проте DD стає фундаментальнішим «знанневим розривом» (knowledge divide). Власне знання як невичерпне надбання, доступне для всіх людських істот, є спільним чи глобальним громадським продуктом⁵¹. Знання може вважатися не лише одним з товарів на продаж (marketable good), а й генератором вартості при поширенні серед людей. Такий спосіб привласнення шляхом поширення і перетворення на загальнодоступний продукт формально регулюється законом. Ще римське право розрізняло: 1) те, що перебуває у спільній власності та розпорядженні суспільства в силу закону (res communes); 2) те, що за своєю природою є в розпорядженні кожного і не може бути власністю (res nullius); 3) те, що є власністю громадянської спільноти як громадський орган (res publicae). На відміну від інформації, цінність якої зменшується з часом і поширенням, знання є довговічним за своєю природою: з часом і поширенням зростає цінність знання. Знання передбачає такі значення елементів знань: присвоєння знань (процес конструювання знань від соціально-культурних джерел з їхньою інтеграцією в існуючі схеми) та участь у знанневих процесах. Доступ до знань є засобом досягнення соціально-економічних цілей. Тому знанневий розрив вказує на погіршення ситуації відносно депривації (відносного позбавлення) знань, в якій деякі (маргіналізовані) особи чи групи демонструють, серед іншого, менші (відносно решти населення) спроможності щодо доступу до знань для суспільного блага та суспільного внеску. Крім того, сучасне знаннєве суспільство охоплює систему надзвичайно складних і взаємопов'язаних мереж — цифрових мереж, які вирізняються зростаючою диверсифікацією спроможностей інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), за допомогою яких генерація і дифузія даних веде до відмінностей у загальному доступі та участі у знанневому суспільстві. Відповідні концепції цього знанневого суспільства ґрунтуються на баченні світу, де ІКТ сприяють організаційним і соціальним структурам, за допомогою яких наявність

⁵¹ Bindé J., Sampson F., Demarais L. et al. Towards Knowledge Societies: UNESCO World Report. Paris : UNESCO, 2005. 237 p.

доступу та участі є диференційованою для різних членів суспільства⁵². Щоб повніше охоплювати ефективні виміри цих диференційованих та асиметричних відносин, було запропоновано чіткіше поняття цифрового розриву мережі знань (Digital Knowledge Network Divide, DKND) для кращого опису і розуміння пов'язаних структур, взаємозв'язків, динамічних процесів⁵³.

Завдяки зростанню обсягів даних, наявних для досліджень, урядування та прийняття рішень, великі дані стають одним з найвідоміших інформаційних і технологічних трендів сучасності, а також ключовим рушієм соціальної, політичної, економічної влади, створюючи нові виклики і вразливості в суспільстві поширення знань. Насправді, збір, аналіз і візуалізація масивних обсягів даних про політику, культуру, економіку, суспільство та їхні інституції загалом мають важливі наслідки для соціальної справедливості, благополуччя осіб і груп, стабільності та процвітання країн і регіонів. Усе більше характеризуючись великими даними від взаємодій соціальних акторів одного рівня чи різних рівнів, DKND визначається ситуацією, що відображає асиметрії реального світу серед привілеїв та обмежень, спричинених стратифікованими суспільними відносинами. Аналіз DD подібний до поділу країн на розвинені країни (глобальна Північ) і на країни, що розвиваються (глобальний Південь). Тому всебічне розуміння DKND включає розгляд різних контекстів для підходів до подолання цифрових і знанневих розривів, а також розриву між глобальною Північчю та глобальним Півднем.

Такі розриви є критичним вираженням відносних нерівностей, несправедливостей, диспропорцій стосовно інформації [яка може включати хибну інформацію (misinformation) та дезінформацію], доступу до знань, створення та застосування знань, можливостей і переваг знань серед окремих осіб, груп і географічних регіонів. Отже, DKND слід розуміти відповідно до багатьох його проявів і вимірів, тобто з різних поглядів на його спроможності, щоб вивчати ширші наслідки та впливи на глобальних, національних, регіональних контекстах і рівнях аналізу. У рамках спроможностей людей отримувати доступ до даних і залучати їх до своєї діяльності, а також перетворювати їх на знання, DKND визначається такими

питаннями, як нерівності в цифровій грамотності й доступі до освіти. Ці питання впливають, наприклад, на інтелектуальні технології, структури й відносини ринку праці, наукову мобільність, автоматизацію, на різноманіття в межах різних типів і рівнів соціально-економічного залучення та впливу, а також на різноманіття серед них. Цифрова грамотність і цифровий доступ є фундаментальними для концептуалізації та розуміння основних вимірів DKND.

Через зростання великих даних інтенсифікація та розширення знань викликають занепокоєння щодо розбудови цифрової грамотності, особливо як ключової детермінанти DKND. Дійсно, у фокусі багатьох дискусій DD про діяльність онлайн або без онлайн, володіння чи неволодіння технологіями немає більшої проблеми цифрової рівності — проблеми диспропорцій у рівнях цифрової готовності, тобто проблеми цифрових навичок і спроможностей. Розрив у знаннях є також розривом у навичках: хоча висуваються вимоги до освіченішого та грамотнішого населення за цифровими вміннями, водночас для деяких груп можливості участі та мобільності залишаються досить обмеженими. При розвитку знань аналітика великих даних, методи чи технології, потрібні для добування цінності від використання даних, усе більше визначають відповідну цифрову грамотність. З одного боку, цифрова грамотність полягає у тому, щоб уможливити та пропонувати використання технологій. З іншого боку, питання цифрової грамотності виводять проблему за межі базового доступу до апаратного забезпечення (АЗ) і технологій. Цифрова грамотність безпосередньо пов'язана з навичками і спроможностями, потрібними для генерування знань, використання відповідних АЗ і технологій, щоб допомагати добувати інформацію та значення елементів даних, враховуючи їхній обсяг, швидкість, різноманітність, мінливість, достовірність, вразливість, цінність [volume, velocity, variety, avariability, veracity, vulnerability, value (7 Vs)] великих даних.

Виграші від великих даних потребують не лише доступу до базової цифрової інфраструктури, але й цифрової грамотності — «здатності використовувати ІКТ для пошуку, оцінювання, створення та передавання інформації, вимагаючи як когнітивних, так і технічних навичок»⁵⁴. Доступ до відповідних технологій та їхнє використання може надавати низку

⁵² Castells M. Rise of the Network Society. 2nd ed. Malden : Wiley-Blackwell, 2009. 594 p.

⁵³ Encyclopedia of Big Data / Ed. by C. L. McNeely, L. A. Schintler. Cham : Springer, 2022. 991 p.

⁵⁴ Digital Literacy // American Library Association (ALA). URL: <https://literacy.ala.org/digital-literacy>.

можливостей для цифрової грамотності та опцій підвищення знань (knowledge-enhancing). Оскільки цифрова грамотність полягає у створенні сенсів, то може вважатися ключовою частиною шляху до знань⁵⁵, з наголосом на цифрових спроможностях для відшукування, створення, управління, оброблення та поширення знань. В ідеалі основною вимогою для цифрової грамотності є високоякісна освіта для всіх, а зростання цифрових мереж, які є ядром суспільства знань, відкриває можливості для сприяння освіти та навчанню. Існування технічного доступу до цифрової інформації та мереж відіграє меншу роль, ніж реальні можливості для освіти й навчання у повсякденному житті людей, які є засобом ширшого цифрового доступу⁵⁶.

Оскільки цифровий доступ є первинним чинником розподілу суспільних ресурсів, який визначає входження в мережу та участь у ній, він може розглядатися з погляду принаймні таких взаємопов'язаних питань: фізичні й технічні засоби; навчально-пізнавальні засоби; обсяг і природа цих засобів; застосування індивідуальних уподобань і стилів як засобів вирішення даних і знань. Йдеться про те, як задіяні мережі знань з посиленнями на відмінності в доступі до даних і знань, а також з позитивними наслідками для суспільної участі та допомоги. Відмінності в доступі до даних, їхньому використанні та впливі можна знаходити на різних рівнях аналізу. Крім того, перехресні (crossover) і мережеві великі дані змінюють поняття згоди й конфіденційності, а групи та особи, залежні від реалізації цих понять, не мають достатніх ресурсів для їхнього формування. Ті, хто має доступ до даних, мають спроможності формувати ці поняття з метою зменшення розривів і диспропорцій, пов'язаних з великими даними, а також дисбалансів інформації та влади, спричинених тими, хто контролює доступ до даних, є головними користувачами великих даних, вироблених з них відомостей (intelligence), відповідної аналітики й технологій. Тому знову постає питання про те, хто має доступ до даних і хто загалом виграє від цього доступу.

Пов'язані з доступом до великих даних нерівності й упередження відображаються процесами пропускання (gatekeeping) чи фільтрації, які відбуваються ширшим суспільним контекстом, де існує не лише DD, але й

брокери даних і DKND, що визначається асиметрією інформації⁵⁷. DD загалом характеризується критичним вираженням відносних нерівностей і відмінностей за доступом до ІКТ, а також за користуванням ІКТ серед осіб, груп і географічних регіонів. Проте у ширшому плані DD стосується розривів серед тих, хто має ІКТ і хто не має ІКТ, хто володіє цифровою грамотністю і хто не володіє цифровою грамотністю в різних соціально-просторових контекстах. У цьому сенсі DKND складається з різних форм нерівності, вказуючи на те, що поняття DKND охоплює множинні інтерактивні реляційні структури, запроваджені в різноманітних інституційних фреймах (схемах), в яких доступ до освіти, вмінь, спроможностей і можливостей в ІКТ є нерівномірно розподіленим по соціальних, політичних, економічних системах.

У деяких описах суспільств знань стверджують, що в ідеалі слід непокоїтися не лише технологічними інноваціями та впливами, а й людським розвитком, що спирається на універсальний доступ до інформації та знань, якісну освіту для всіх, повагу до різноманіття, виражаючи бачення сприяння інклюзивним і справедливим суспільствам знань. У світі цифрового доступу (digitally enabled) до великих даних багато видів людської діяльності залежать від того, як і наскільки знання та інформація дістаються, генеруються та обробляються. Крім того, спроможність, мотивація, освіта та якість знань, придбаних онлайн, мають наслідки для можливості жити в соціумі⁵⁸. Різні спроможності для цифрового доступу і використання можуть вести до різних ролей великих даних для осіб, спільнот і країн, сильно впливаючи на нерівності та пов'язані з ними розриви. Крім того, відкриті, повторно використовувані та повторно об'єднані дані можуть вносити як можливості, так і виклики для суспільства щодо соціальних, економічних і міжнародних вимірів, з наслідками для справедливості та суспільної згуртованості. Поширеність великих даних пов'язана зі зростанням та збереженням цифрових розривів і нерівностей, які відбивають взаємовплив структурних відносин, що визначають доступ і залучення відповідних знань і мережевих ресурсів.

⁵⁷ Schintler L., McNeely C., Kulkarni R. Hierarchical Knowledge Relations and Dynamics in the «Tower of Babel» // George Mason University School of Public Policy Research Paper. 2011. 6 p.

⁵⁸ Ragnedda M. Reconceptualizing the Digital Divide // Mapping the Digital Divide in Africa: a Mediated Analysis / Ed. by B. Mutsvairo, M. Ragnedda. Amsterdam : Amsterdam University Press, 2019. P. 27–43.

⁵⁵ Digital Literacy Unpacked / Ed. by K. Reedy, J. Parker. Cambridge : Facet, 2018. 240 p.

⁵⁶ Mansell R., Tremblay G. Renewing the Knowledge Societies Vision: Towards Knowledge Societies for Peace and Sustainable Development. Paris : UNESCO, 2013. 64 p.

Відповідно до різноманітних спроможностей і можливостей перетворювати цінні в цифровому сенсі ресурси й знання в соціальні та матеріальні вигоди¹⁵, різний доступ, різні здібності та навички експлуатації пов'язаних з ІКТ переваг тісно поєднуються із суспільними нерівностями відносно фізичного, фінансового, когнітивного, виробничого, проектного, змістовного, інституційного, соціального, політичного доступу — будь-якого доступу, що може впливати на створення чи посилення розривів за цифровим досвідом¹⁵ і відповідними результатами⁵⁹. Хоча таку ситуацію не слід вважати статичним відтворенням, розуміння суспільної динаміки означає, що не всі перебувають у рівних умовах доступу і використання можливостей на цифровій арені, попри відносну відкритість Інтернету¹⁵. На спроможності доступу до відповідних можливостей у соціумі впливають не лише кращі вміння та кваліфікації, залежні від соціальної динаміки і суспільних структур, але й попередні позиції та стосунки в суспільстві.

Параметри DKND визначаються не лише технологічними, але й соціальними, економічними і політичними змінами. Ці зміни тісно є взаємопов'язаними і діють взаємозалежно на різні розриви щодо впливу на суспільство і світ. Оскільки цифровий контент зростає дедалі швидшими темпами, то диверсифікація та складність великих даних сприяють створенню й розповсюдженню знань як мережевого процесу. Мережі даних, генеровані користувачами (user-generated), а також типи інформації чи знань, до яких користувачі можуть або не можуть мати доступ, утворюють складні цифрові розриви. Мережі справді є невід'ємною рисою розриву знань, утворюючи складні системи, в яких окремі особи чи групи посідають важливіше місце чи мають більший вплив і контроль над створенням і поширенням інформації та знань. Поширення і маніпулювання даними та інформацією для створення знань є динамічними процесами, що впливають на доступ до цифрових мереж знань та участь у них. Участь у таких цифрових мережах може мати змінні ефекти. Наприклад, використання алгоритмів, які визначають доступ до інформації, виходячи з минулої діяльності, може призводити до бульбашок фільтрів (filter bubbles), які спричиняють обмежений доступ з інтелектуальною ізоляцією¹⁵. Інший приклад

⁵⁹ DiMaggio P., Hargittai E., Celeste C. et al. Digital Inequality, from Unequal Access to Differentiated Use // *Social Inequality* / Ed. by K. Neckerman. New York : Russell Sage Foundation, 2004. P. 355–400.

схожий на ефект Матея⁶⁰, за яким «багатші стають багатшими, а бідні — біднішими», виходячи на кумулятивну перевагу й розриви між заможними (haves) і бідними (have-nots)⁶¹. Ефект Матея відображає нерівності, вбудовані в мережі знань (епістемічні мережі), в яких статус деяких членів відносно інших є підвищеним, сприяючи нерівностям щодо цифрових спроможностей мати доступ до знань, поширювати їх, діставати визнання за них.

Як зазначалося, мережі можуть пропонувати можливості для розширення прав і свобод маргіналізованих і відчужених від суспільства груп, але ймовірності для цих можливостей слід розуміти відносно дискримінації, приватності та етичності. Коли все оцифровується, від роздрібної торгівлі та послуг для охорони здоров'я у містах і менеджменту міст, коли відбувається зростання Інтернету речей (Internet of Things, IoT), поява мережевих заможних і бідних конкретніше зв'язується з поточними цифровими розривами. Мережі як мережі співпраці посідають центральне місце в стимулюванні виробництва знань, корисних для тих, хто може мати доступ до них і застосовувати їх; мережі можуть пропонувати можливості обміну знаннями чи блокувати їх. Знанневий розрив — це нерівності та прогалини в знаннях серед осіб і груп. Цифровий розрив розширює цю ідею, розрізняючи тих, хто має доступ до Інтернету і тих, хто не має такого доступу. Відповідно концептуальна сфера DKND проектується через структурні й динамічні відносини, що виходять за межі технологічних застосувань, щоб розглядати інституційні, регуляторні, економічні, політичні, соціальні умови, які окреслюють генерацію цифрових, знанневих і мережевих взаємозв'язків. Отже, DKND відбиває мережеві диспропорції та розриви в знаннях і пов'язаних з ними цінностях, які працюють на диференційоване обмеження чи сприяння доступу до мереж знань для певних верств населення, а також на участь таких верств у мережах.

Проте розуміння DKND також вимагає найсучаснішого погляду на інші аспекти цифрових мереж, указуючи на те, як вони виглядають сьогодні та якими вони можуть очікуватися в майбутньому. Тут йдеться про

⁶⁰ Gorbachuk V. Economics of Data Consumption and Management of External Network Effects. Information and Innovative Technologies in the Turbulence Era / Ed. by N. Afanasieva, O. Nestorenko. Katowice : University of Technology, 2022. P. 379–398.

⁶¹ Merton R. K. The Matthew Effect in Science, II: Cumulative Advantage and the Symbolism of Intellectual Property // *Isis*. 1988. № 79 (4). P. 606–623.

взаємодію людей з людьми за посередництва (соціальних) машин, а також, найголовніше, взаємодію машин з машинами, генеруючи думки про штучний інтелект. Дійсно, IoT — це взаємодії машина-до-машини (machine-to-machine, M2M), обмін інформацією та даними, вироблення знань за допомогою передового обчислювального моделювання і глибокого навчання. Варто зазначити, що існує глибокий глобальний розрив щодо тих, хто має доступ до машинного апаратного і програмного забезпечення, потрібного для підключення до IoT. Крім того, існують асиметрії інформації чи знань між машинами і людьми, а також між різними машинами⁶².

Нерівність є помітною рисою великих даних, відображених в ієрархічно диференційованих структурах¹⁸, визначених і наділених привілеями відповідно до тих, хто створює дані, до тих, хто має засоби збирати дані, і до тих, хто має досвід аналізувати та використовувати дані⁶³. Ступінь, до якого масивні обсяги даних перетворюються в інформацію, а інформація — в розширені знання, говорить про шляхи, якими великі дані використовуються та окреслюються як джерела відкриття та створення знання. Великі дані, як широку область практики і застосування, можна розуміти відносно просування знань і продуктивності. Тому мережі відображають визначальні процеси, що стосуються формальних і неформальних взаємозв'язків серед різних суб'єктів, починаючи від окремих осіб і закінчуючи країнами. Ця ситуація не виникає ізольовано, вимагаючи комплексного погляду на перспективи і виклики, пов'язані з великими даними, поширенням знань, встановленням мереж, які визначають цифрові відносини.

DKND відображає складну й адаптивну систему, зв'язану динамічними соціально-технологічними структурами, які значною мірою залежать від доступу до даних і визначаються когнітивно, нормативно, фізично на різних рівнях та одиницях аналізу. Критичні виміри цієї перспективи включають: формації, характеристики й ефекти реляційної та територіальної цифрової мережі знань; структури диференційованих можливостей цифрової мережі знань; загальні вертикальні та горизонтальні тренди й закономірності DKND. Власне DKND має широкі наслідки для способів мислення про дані, їхні джерела, використання та цілі. DKND

⁶² Schintler L. A., McNeely C. L. Gendered Science in the 21st Century: The Productivity Puzzle 2.0? // *International Journal of Gender, Science and Technology*. 2012. № 4 (1). P. 123–128.

⁶³ Schintler L. A. The Constantly Shifting Face of the Digital Divide // *Big Data for Regional Science* / Ed. by L. Schintler, Z. Chen. London : Routledge, 2017. 376 p.

звертає особливу увагу на те, наскільки великі дані можуть посилювати вже неприйнятні диспропорції, указуючи на шляхи використання великих даних різними суб'єктами, для яких цілей і з якими наслідками. Фактично в центрі критичних та інтелектуальних дебатів і контроверсій є розрив великих даних і пов'язані з ним події.

За визначенням, DKND працює відповідно до соціальних контекстів, в яких залучається й застосовується аналітика великих даних, з можливостями інституційних структур, умов урядування та системної динаміки. Аналітика великих даних уможливорюється технічними просуваннями у спроможностях зберігання даних, обчислювальними швидкостями, наявністю масивних наборів даних у майже реальному часі. Здатність інтегрувати й аналізувати набори даних з різнорідних джерел та генерувати нові види знань може бути корисною, але водночас може породжувати юридичні, етичні, соціальні дилеми, які ведуть до ієрархічних асиметрій. У контексті питань соціально-структурної динаміки та матеріальних спроможностей різні погляди на цифрові асиметрії та пов'язані з ними ефекти можна окреслювати у термінах динамічного соціально-технологічного ландшафту й диспропорцій, основаних на ширших суспільних та історичних змінах, взаємозв'язках, структурах, які обмежують рівність і справедливість результатів.

Крім того, великі дані призвели до істотних змін у способах генерування та використання знань. Вони дедалі глибше проникають у діяльність людей і системну природу змін умов праці та відпочинку. Тому ідеалізоване бачення суспільства знань полягає у досягненні повного потенціалу цифрових мереж у справедливому та збалансованому середовищі знань, де знання інтегруються таким чином, щоб максимізувати вигоди і мінімізувати шкоду, враховуючи цілі соціального, економічного, екологічного добробуту⁶⁴. Водночас широкі соціально-економічні характеристики залишаються основними факторами, що впливають на реалізацію цифрової грамотності, доступ і залучення до великих даних, які диференційовано позиціонують окремих осіб, груп, країн, щоб уможливити їхні спроможності діставати переваги знань.

Спроможності великих даних і можливості для цифрового доступу в широкому сенсі залежать від DKND, який визначає та визначається рисами,

⁶⁴ Manovich L. Trending: the Promises and the Challenges of Big Social Data // *Debates in the Digital Humanities* / Ed. by M. K. Gold. Minneapolis : The University of Minnesota Press, 2011. P. 460–475.

типами й наслідками диференційованого цифрового доступу та відповідних можливостей. Цифровий розрив загалом є багатогранним явищем, переплетеним з існуючими процесами соціальної диференціації, який фактично може посилювати існуючі нерівності¹⁵ з напруженням стосунків глобальної Півночі та глобального Півдня⁶⁵.

Хоча на фундаментальному рівні DD ґрунтується на технологічному та фізичному доступі до Інтернету й відповідного АЗ, знання та мережі далі продовжують впливати на участь у великих даних. Наслідки такої участі пов'язані з уже існуючими соціальними нерівностями та розривами. З огляду на цифрові, знаннєві та мережеві асиметрії, DKND розширює бачення соціальної справедливості та добробуту, відображаючи чутливість до складнощів і реалій життя в суспільстві великих даних. Асиметрія інформації може використовуватися як в соціально-економічних інтересах певної держави, так і проти держави, яка не надає достатньої уваги інформаційним ринкам, тісно пов'язаним з фінансовими та інноваційними ринками. Фундаментальні та прикладні знання, освіта, вміння та навички необхідні для ефективного застосування сучасних ІКТ у всіх глобальних сферах соціально-економічної діяльності.

3.4. ЗАСОБИ І МЕТОДИ ПОДАННЯ, ПОШУКУ І АНАЛІЗУ ЗНАНЬ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАННЯХ: ОНТОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Ефективність використання та якість інформаційного ресурсу (ІР) значною мірою визначають засоби подання знань, їхня виразність, інтероперабельність та швидкість аналізу. У створенні енциклопедійних ІР саме їхня здатність до зручного, виразного й однозначного подання різноманітних знань є ключовим чинником створення інформаційної системи, що відповідає потребам користувачів і може використовуватися як джерело знань. Потреба у засобах подання гетерогенних знань зі складною структурою характеристик та відношень є принциповою особливістю енциклопедійних ІР. Система подання знань (ПЗ) у ресурсі має, з одного боку, адекватно відображати реальний світ та його різноманітні закономірності, а з іншого — забезпечувати прийнятну швидкість аналізу цих знань (виконання запитів, пошук відомостей, що відповідають певним вимогам тощо). Тому виникає потреба у дослідженні тих принципів та засобів подання знань, що мають забезпечити відповідне функціонування ІР.

Щороку обсяг інформації, яку генерує та використовує людство, зростає, а її структура ускладнюється та стає гетерогенною. Значущими для обробки такої інформації є збільшення швидкості обчислювальних пристроїв та розвиток засобів збереження даних. Одним із перспективних напрямів для ефективного використання інформації є перехід від обробки даних до обробки знань, при цьому потрібно враховувати: не лише знання використовують для аналізу великих даних, а й самі ці дані є джерелом для генерації нових знань. З цього випливає, що обробка великих даних безпосередньо пов'язана зі створенням методів та засобів обробки знань, які мають великий обсяг та складну структуру, тобто між їхніми окремими елементами існує багато змістовних відношень різноманітних типів.

Подання знань у широкому розумінні є складною теоретичною проблемою, дослідженню якої приділяли увагу вчені різних напрямів. Перехід до використання комп'ютерів в обробці знань зробив ці дослідження практичнішими, але викликав багато додаткових вимог та обмежень. У ПЗ термін «подання» використовують у розумінні не стільки повідомлення про якість твердження, скільки опису або зображення когось або чогось певним чином.

⁶⁵ Pariser E. The Filter Bubble: How the New Personalized Web is Changing What We Read and How We Think. New York : Penguin Books, 2012. 304 p.

Інформація та знання як ресурс

Д. Муді та П. Волш⁶⁶ визначили унікальні властивості інформації, що відрізняють її від інших ресурсів:

- інформацією можна ділитися, цей ресурс не є вичерпним (хоча обмін інформацією може зменшити переваги власності);
- корисність інформації може зростати з її використанням;
- цінність інформації збільшується з її точністю;
- цінність інформації зростає в поєднанні з іншою інформацією;
- цінність інформації є ситуативною та залежить від її актуальності;
- більше інформації не обов'язково краще для виконання завдання, корисність інформації залежить від її релевантності;
- інформація ґрунтується на попередній інформації, поєднання з якою часто стимулює нове розуміння.

Усі ці властивості характерні й для знань, і у розробці знання-орієнтованих ІР (ЗОІР) потрібно враховувати ці властивості. Але саме організація подання знань в ІР розширює набір властивостей інформації, що обробляється:

- знання мають структуру, яка сама є важливим елементом ІР;
- корисність знань визначається не тільки їхніми формальними характеристиками, а й їхньою пертинентністю конкретному завданню та адекватним відображенням реального світу, що містить важливі для цього завдання характеристики;
- цінність знань визначається не тільки їхньою якістю та виразністю, а й зв'язками з іншими системами знань;
- можливість пошуку в знання-орієнтованому ІР на семантичному рівні значно впливає на ефективність його використання;
- подання знань має забезпечувати чітку та однозначну інтерпретацію змісту контенту ІР.

Створення ЗОІР, що функціонують у відкритому середовищі, має значні відмінності від розробки традиційних ІР, і у створенні Web-орієнтованих енциклопедій необхідно звертати увагу на ці відмінності й забезпечувати їхнє теоретичне обґрунтування та технологічну підтримку.

⁶⁶ Moody D., Walsh P. Measuring The Value of Information: An Asset Valuation Approach // Seventh European Conference on Information Systems (ECIS'99). Frederiksberg : Copenhagen Business School, 1999. P. 496–512.

Системи реляційних баз даних, які втілюють структуру закритого світу, добре працюють у середовищах, де інформаційна сфера відома та обмежена, але погано працюють у ЗОІР зі знаннями та мінливою інформацією у відкритому динамічному середовищі, прикладом якого є Web. Реструктуризація або додавання нових засобів обробки до існуючої системи закритого світу, як того вимагають системи знань, може бути важкою. У створенні відкритих знання-орієнтованих ІР потрібно розробляти та підтримувати структуру відношень між елементами контенту, яка забезпечує потреби системи подання знань (СПЗ) у ресурсі. Така СПЗ має як задовольняти поточні потреби користувачів ІР, так і бути придатною для розвитку й адаптації до нових потреб.

Подання знань у відкритих інформаційних ресурсах

Подання знань (knowledge representation) — сфера штучного інтелекту (ШІ), що стосується представлення інформації про світ у формі, яку комп'ютерна система може використовувати для вирішення різноманітних завдань — від семантичних технологій і машинного навчання до інтеграції інформації, сумісності даних і розуміння природної мови. Багато дослідників аналізують ПЗ з різних поглядів і пропонують різні підходи до їхнього використання для менеджменту знань у застосовних інтелектуальних системах⁶⁷.

ПЗ можна розглядати як один із підходів до обробки інформації. Воно потребує спільного розуміння того, що означають такі терміни, як «інформація», «знання» і «засоби подання». Знання є окремим випадком інформації, яка, своєю чергою, є поняттям верхнього рівня. Існує багато визначень інформації, які часто відрізняються через те, які аспекти в них визнаються найважливішими⁶⁸. Деякі визначення мають технічний або інженерний характер і стосуються збереження та передавання інформації; інші підкреслюють намір, контекст або значення. Г. Бейтсон⁶⁹ визначає інформацію як «різницю, яка робить різницю». К. Шеннон, засновник теорії

⁶⁷ Bergman M. K. A Knowledge Representation Practionary: Guidelines Based on Charles Sanders Peirce Cham : Springer, 2018. 462 p.

⁶⁸ Stone J. V. Information theory: a tutorial introduction. Sheffield : Sebtel Press, 2015. 250 p.

⁶⁹ Bateson G. «Information as a Difference that Makes a Difference». 1984.

інформації, наголошував на іншому аспекті інформації, визначаючи її як повідомлення або послідовність повідомлень, що передаються через канал⁷⁰. Ч. Пірс⁷¹ визначив інформацію як зміст, що вимірюється через ширину і глибину об'єкта: така широта відноситься до всіх зовнішніх об'єктів, що стосуються поняття або пов'язані з ним, тоді як глибина стосується розуміння поняття, його властивостей чи характеристик.

Підхід К. Шеннона був пов'язаний із криптографією, втратами інформації, з проблемами шаблонів даних і стиснення даних. У строгому розумінні цей підхід дозволяв оцінити кількість інформації, яку теоретично можна передати між відправником і одержувачем у повідомленні. Комунікація повідомлення не передбачає контексту чи семантики, лише кількість інформації та її можливі втрати в процесі передавання (тобто невизначеності в точній передачі повідомлення). Те, що Шеннон називав інформацією, зараз частіше називають даними. Але саме таке визначення інформації як зворотне до ентропії досить широко використовують у машинному навчанні⁷² для побудови класифікаційних дерев рішень⁷³.

Поняття структури в широкому розумінні може стосуватися об'єктів (як фізичних, так і абстрактних) та їхніх атрибутів. Цей термін характеризує різноманітні способи, якими об'єкти впорядковані або пов'язані один з одним, та використовується як засіб для опису складників і взаємозв'язків⁷⁴. Поняття структури близьке до поняття шаблонів, або образів (patterns), для яких вже розроблено велику кількість математичних моделей. У природі шаблони включають такі форми, як фрактали, спіралі, потоки, хвилі, решітки, масиви. Математичне відображення структур у природі часто має рекурсивний характер.

⁷⁰ Shannon C. E. A Mathematical Theory of Communication // The Bell System Technical Journal. 1948. № 27 (3). P. 379–43.

⁷¹ Noah W. Charles S. Peirce's Theory of Information: A Theory of the Growth of Symbols and of Knowledge // Cybernetics & Human Knowing. 2012. № 19 (1–2). P. 137–161. URL: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/2605966/mod_resource/content/1/Charles%20S.%20Peirce%E2%80%99s%20Theory%20of%20Information.pdf

⁷² Utgoff P. E. ID5: an Incremental ID3. Springfield : University of Massachusetts, 1988. 28 p. URL: <https://web.cs.umass.edu/publication/docs/1987/UM-CS-1987-095.pdf>

⁷³ Quinlan J. R. Decision Trees and Decision-Making // IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics. 1990. № 20 (2). P. 339–346.

⁷⁴ Рогушина Ю. В. Засоби та методи аналізу неструктурованих даних // Проблеми програмування. 2019. № 1. С. 57–77. URL: <http://pp.isoftware.kiev.ua/ojs1/article/view/348/346>.

В ІТ зіставлення за шаблоном — це перевірка наявності певних послідовностей ознак, що входять до складу шаблону. Така перевірка ґрунтується на ідеї розпізнавання образів, тобто знаходженні деякої помітної та повторюваної послідовності. Алгоритми, що застосовуються для знаходження шаблонів, залежать від ПрО, для якої вони використовуються. Прикладами таких ПрО є розпізнавання мовлення та зображень, криптографія, стиснення даних, машинне навчання.

Значення інформації

Інформація — це твердження, що передається за допомогою знаків, найчастіше символів, про об'єкти в певній ПрО. Перехід від інформації до знань відбувається, коли ми виявляємо довіру до інформації та збираємося діяти відповідно до неї. Якщо відповіддю на спостереження та оцінку символів є певна дія або намір діяти, то ці символи можна розглядати як знання.

Пірс базує дослідження знаків для подання знань з погляду семіотики, де кожна інтелектуальна операція включає тріаду символів, тобто будь-яке міркування є певним тлумаченням знаків. Він розглядає кожен знак як тріаду «об'єкт — представлення (representamen) — інтерпретація (interpretant)»⁷⁵. Критеріями оцінки певної інформації є її когерентність (узгодженість, послідовність) — стан логічних послідовних зв'язків, що надає логічну структуру для інтелектуальної інтеграції різноманітних елементів. Іншим критерієм оцінки інформації є її неоднозначність, яка є частим джерелом помилок, що виникають через неправильну ідентифікацію об'єктів та відношень. Тому усунення неоднозначності є такою важливою задачею в семантичних системах. Для вирішення неоднозначностей може використовуватися контекст: та сама інформація може застосовуватися по-різному або мати різну важливість залежно від обставин.

Розглядаючи знання та обираючи засоби їх подання, маємо також брати до уваги деякі інші характеристики даних, які треба враховувати в СПЗ:

- знання ніколи не бувають повними — отримання та використання знань є процесом, який ніколи не можна вважати завершеним, тому в СПЗ треба передбачати наявність засобів поповнення та актуалізації знань;

⁷⁵ Peirce C. S. Logic as Semiotic: The Theory of Signs // Semiotics: An Introductory Anthology. Bloomington : Indiana University Press, 1985. P. 4.

- знання можуть зберігатися в різних формах — структуровані бази даних є лише частиною структурованої інформації, тоді як велика частина доступної інформації міститься в напівструктурованих джерелах (наприклад, у природномовних документах та у гіпертексті), і це збільшує важливість створення та обробки метаданих;

- знання можна здобути з різноманітних джерел, з навколишнього середовища або від інших інтелектуальних систем, і доступ до великих обсягів загальнодоступної інформації потребує засобів її продуманого використання за допомогою СПЗ;

- знання — це специфічний вид інформації, який дозволяє встановлювати змістовні зв'язки між різнорідними частинами релевантної інформації, і кількість таких зв'язків збільшується зі зростанням бази знань, тобто СПЗ мають підтримувати можливість додавати нові зв'язки без негативного впливу на характеристики існуючих знань;

- структури знань розвиваються внаслідок отримання нової інформації, і це потребує засобів розвитку та вдосконалення цих структур, а також перевірки раніше створених знань, розширення їхнього опису та уточнення визначень: треба чітко визначити, як СПЗ на основі збільшення знань забезпечує розширення набору понять та ускладнення структури їхніх відношень;

- знання в певній галузі мають бути результатом консенсусу між користувачами, які мають приймати активну участь в їх зборі, організації, використанні та узгодженні їх змісту.

Ролі подання знань

Р. Девіс пропонує визначати ПЗ з погляду п'яти різних ролей⁷⁶, які це ПЗ виконує і кожна з яких має вирішальне значення для поставленого завдання:

- сурогат, тобто заміна для самої речі, який використовують для того, щоб дати можливість сутності визначати наслідки завдяки міркуванню про світ, а не роблячи в ньому певні дії;

- набір онтологічних зобов'язань, тобто відповідь на запитання про те, в яких термінах здійснюються міркування про світ;

⁷⁶ Davis R., Shrobe H., Szolovits P. What is a Knowledge Representation? // AI Magazine. 1993. № 14 (1). P. 17–33.

- фрагментарна теорія інтелектуального міркування, що характеризується у термінах трьох компонентів: (1) представлення фундаментальної концепції інтелектуального міркування, (2) набору правил логічного виведення (inferences), які таке представлення дозволяє виконувати, і (3) набору правил логічного виведення, які це представлення рекомендує;

- середовище для прагматично ефективних обчислень, тобто таке обчислювальне середовище, в якому міркування відбувається таким чином, щоб полегшити створення рекомендованих правил логічного виведення;

- середовище для вираження (expression), тобто мова, якою формулюються уявлення про світ.

Розуміння ролей ПЗ і визнання їхніх відмінностей має кілька наслідків. По-перше, кожна роль надає різні вимоги щодо від представлення, що потребує різні набори властивостей у представленні. По-друге, такі ролі забезпечують структуру, яка може використовуватися для характеристики різноманітних представлень. Такий підхід може бути корисним як для теоретичних досліджень, так і для практики. З використанням комп'ютерів та широким впровадженням інтелектуальних систем найбільший інтерес викликає аналіз цих ролей ПЗ для моделей обробки знань в інформаційних системах різних напрямків та їхні особливості для конкретних програмних реалізацій.

В аналізі засобів подання знань використовують термін «логічне виведення» (inference), під яким розуміють різноманітні способи отримання нових тверджень (елементів знань) з наявних. Під технологіями представлення знань (ТПЗ) розуміють набір основних інструментів та формалізмів для опису знань та їхніх характеристик, таких як логіка, правила, фрейми та семантичні мережі тощо. Такі технології можна розглядати як нижчий рівень подання знань. Наприклад, знання певної Про на нижньому рівні можуть описуватися за допомогою мови, що ґрунтується на логіці першого порядку, а на вищому — за допомогою онтології.

Роль 1: Подання знань є сурогатом реального світу. Будь-яка сутність (людина або інтелектуальна інформаційна система) потребує для міркування про світ використовувати сурогати — певні внутрішні представлення елементів цього світу, які існують лише зовні. Операції над уявленнями та з уявленнями замінюють операції над реальними речами, тобто замінюють безпосередню взаємодію зі світом. З цього погляду міркування саме по собі частково є сурогатом дії у світі.

Розгляд ПЗ як сурогатів пов'язаний із двома проблемами: 1) визначення семантичної відповідності між сурогатом і об'єктом реального світу, який він позначає; 2) близькість властивостей цього сурогату до властивостей справжнього об'єкту. Єдиним цілком точним представленням об'єкта є сам об'єкт, тоді як будь-які його моделі відображають лише певну підмножину його характеристик. Усі інші представлення є неточними, тобто сурогати містять спрощення реального світу. Значущість таких відмінностей різниться залежно від задачі, але треба враховувати, що результати міркувань щодо сурогатів можуть значно відрізнятись від ситуації в реальному світі у разі невдалого вибору ПЗ.

Роль 2: Представлення знань — це набір онтологічних зобов'язань. Якщо усі ПЗ є певним наближеннями до реальності, тобто кожне подання звертає увагу на одні властивості та ігнорує інші, тоді, обираючи будь-яке подання, ми тим самим приймаємо рішення щодо того, як бачити світ. Такий вибір подання означає прийняття набору онтологічних зобов'язань. Ці зобов'язання та їхнє фокусування є суттєвими, тому що пертинентний вибір зобов'язань дає можливість зосередити увагу на тих аспектах світу, які ми вважаємо актуальними для певної задачі. Ефект фокусування є важливою частиною того, що пропонує подання, тому що складність реального світу надзвичайно велика. Онтологічне зобов'язання, зроблене певним представленням, може бути важливою рекомендацією для вибору того, на що потрібно звертати увагу. Кожна з онтологій ПрО пропонує власний спосіб побачити якусь частину світу.

Онтології, своєю чергою, можуть бути представлені різними мовами і записані у різних нотаціях, але з погляду ПЗ суттєвою інформацією є не форма і не синтаксис такої мови, а її контент, тобто набір понять, на основі яких в онтології здійснюються міркування, — поняття та відношення між ними.

Онтологічні зобов'язання, що визначаються вибором певної онтології ПрО, може спричинити інший погляд на поставлене завдання та шляхи його розв'язання. Системи на основі правил розглядають світ з погляду трійок «атрибут — об'єкт — значення» та правил правдоподібного виведення, які їх поєднують, тоді як фрейми змушують міркувати в термінах прототипних об'єктів. Наприклад, у медицині ПЗ на основі правил (такі, як MYCIN), що пов'язують симптом із хворобою, та ПЗ на основі прототипів (такі, як INTERNIST), які потрібно зіставляти з конкретним випадком,

є основою для різних видів діагностування. Таким чином, кожна з ТПЗ забезпечує власний погляд на те, на що важливо звернути увагу, а що можна ігнорувати. Таким чином, ТПЗ пропонують спосіб бачення світу, але не вказують, як його обрати: для цього треба аналізувати ПрО та завдання, які в ній виконують за допомогою відповідних знань. Фрейми пропонують прототипи та таксономії, але не вказують, які саме об'єкти ПрО обрати як прототипи, а правила пропонують міркувати в термінах правдоподібного виведення, але не вказують, на які правдоподібні висновки звертати увагу.

Важливо пам'ятати, що представлення знань — це не структура даних, яка є тільки однією з компонентів ПЗ. На кожному рівні, навіть на найнижчому (наприклад, вибір правил або фреймів), обирається саме ПЗ, а не структура даних. Наприклад, семантична мережа — це представлення знань, а граф, що характеризує цю мережу, — це структура даних. Це різні типи сутностей, навіть якщо одну незмінно використовують для реалізації іншої, саме тому, що мережа має певну семантику, яка обмежує структуру даних. Наприклад, графи семантичної мережі, яка описує родинні взаємини, не може містити циклів, хоча у загальному випадку топологія графів (тобто структури даних) не має таких обмежень і може містити довільні цикли. Хоча кожне ПЗ має бути програмно реалізоване за допомогою певної структури даних, властивість представлення полягає у його відповідності об'єкту реального світу (матеріальному або віртуальному) та в обмеженні, яке накладає така відповідність.

Роль 3: Подання знань є фрагментарною теорією інтелектуального міркування. Ця роль виникає тому, що початкова концепція подання, як правило, мотивується певним переконанням щодо того, що взагалі означає розумно міркувати. Теорія ПЗ є фрагментарною у двох різних сенсах: 1) ПЗ, як правило, включає лише частину розуміння або переконання, які її мотивували; 2) це розуміння чи переконання, своєю чергою, є лише частиною складного явища інтелектуального міркування. Аналіз ПЗ з цього погляду дозволяє відповідати на наступні фундаментальні питання: 1) що означає міркувати інтелектуально? 2) що саме можна логічно вивести з наявних знань? 3) які логічні виведення потрібно виконувати?

Інтелектуальні міркування ґрунтуються на досягненнях в таких галузях, як математична логіка, психологія, біологія, статистика та економіка. Математична логіка робить припущення, що інтелектуальні міркування є різновидом формальних обчислень (як правило, дедуктивних). Психологія

розглядає міркування як характерну поведінку людини. Біологічний підхід розглядає міркування як характерну поведінку «стимул — реакція», яка виникає внаслідок паралельного взаємозв'язку великого набору простих процесорів. Підхід, в основу якого покладена теорія ймовірностей, розглядає розумне міркування як дотримання її аксіом, додаючи до логіки поняття невизначеності. Економічний погляд додає до інтелектуальних міркувань компонент цінностей і переваг, який забезпечує дотримання принципів теорії корисності.

Існують також інші погляди на природу інтелектуального міркування. Їх використовують у штучному інтелекті (ШІ), і припускають, що поведінку, спрямовану на вирішення проблем, можна розглядати стосовно цілей, намірів, планів тощо⁷⁷.

Іншим компонентом теорії подання розумного міркування є її набір санкціонованих висновків, які можна зробити за допомогою інтелектуальних міркувань з доступної інформації.

У формальній логіці єдиними санкціонованими висновками є обґрунтовані висновки — ті, що можна побудувати з набору аксіом застосуванням логічних правил виведення. Такі висновки завжди правильні, чіткі та формально підтвержені. Логіка також досліджує кілька різновидів необґрунтованого виведення, включно з обмеженням та абдукцією. Такий підхід дозволяє прийти до висновків, які є істинними в певній підмножині моделей (а не є істинними в кожній моделі).

Дослідження санкціонованих висновків дозволяє визначити, які висновки зі знань є припустимими, але цей набір дуже великий і потребує додаткових обмежень, щоб обрати ті виведення, які доцільно виконувати, тобто визначити набір рекомендованих висновків. Але якщо процес виведення має бути загальним і одноманітним (працювати над усіма проблемами й працювати однаково), то він має бути нейтральним щодо того, які висновки рекомендувати. Тому будь-яка конкретна підмножина висновків може бути прийнятною в одній ситуації, але поганою в іншій, оскільки жодна стратегія виведення не є універсальною. Крім того, якщо твердження в мові мають бути декларативними, то вони повинні відображати факт без будь-яких вказівок на те, як щодо нього міркувати. Таким чином, прагнення до загальності та вільного вираження заважає самому представлен-

⁷⁷ Плєскач В. Л., Рогущина Ю. В. Агентні технології. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2005. 338 с.

ню обирати способи виведення. Але якщо саме ПЗ не може дати рекомендацію щодо виведення, тоді це має зробити користувач з урахуванням специфіки конкретної проблеми.

Для цього потрібно забезпечити користувача інструментами для побудови стратегій виведення. Зазвичай використовуються три підходи: 1) користувач явно вказує системі, що робити, 2) користувач спонукає систему робити правильні з його погляду дії; 3) користувач використовує одну з раніше створених стратегій логічного виведення, що мають певне призначення. У першому випадку користувач повинен створювати набір правил виведення шляхом написання тверджень тією ж декларативною мовою, яка використовується для викладення фактів про світ. У другому випадку користувач обирає аксіоми, теореми та леми, які надаються системі. У третьому випадку використовується вбудовування конкретних стратегій керування безпосередньо в засіб доведення. Такі стратегії можуть створюватися як узагальнення досвіду застосування першого та другого підходів до різних типів задач.

Роль 4: Представлення знань є засобом для ефективних обчислень. Міркування може розглядатися як специфічний обчислювальний процес, виконання якого пов'язане із питанням його часу виконання та обчислювальної складності. Вираження стратегій міркування в логіці першого порядку відповідає явному декларативному представленню знань, але не дуже прийнятне для практичної реалізації в інформаційних системах. Тому в сучасних ІС застосовуються різноманітні окремі випадки ПЗ, які забезпечують прийнятний час отримання результату та більш зручну форму опису стратегій виведення.

Роль 5: Подання знань є засобом відображення переконань щодо світу. Ця роль розглядає ПЗ як засіб для відображення переконань щодо світу та спілкування, що пов'язані з такими важливими питаннями, як виразність ПЗ, його адекватність та загальність. Крім того, важливо проаналізувати питання прагматичної корисності ПЗ: наскільки добре подання функціонує як засіб спілкування, тобто наскільки зручно ним користуватися для практичних цілей (тобто деякі конструкції теоретично припустимі, але складність обробки робить їхнє використання неприйнятним).

На практиці врахування таких ролей ПЗ допомагає аналізувати специфіку та відмінності різних типів ПЗ, щоб обрати найбільш перти-

нентне з них до конкретної задачі. Це дозволяє враховувати такі властивості ПЗ:

- відповідність сурогату — моделювання об'єктів, що забезпечується в ПЗ, тим вимогам до відображення характеристик об'єктів реального світу, необхідним для розв'язання практичних задач;
- визначення онтологічних зобов'язань щодо ПЗ, які дозволяють адекватно відображати семантику реального світу;
- прийнятність ПЗ для виконання тих інтелектуальних міркувань, що можуть бути потрібні для розв'язання задачі користувача;
- прийнятну обчислювальну складність інтелектуальних міркувань, які виконуються практично для отримання потрібних висновків; достатню виразність ПЗ для формулювання уявлень про світ та запитів, що можуть бути виконані для інтелектуального виведення.

Практичні рішення щодо організації знань в комп'ютерних системах ґрунтуються на припущенні щодо того, що інформація чітко взаємопов'язана багатьма різними відношеннями, а не структурована як набір незалежних або лише неявно пов'язаних фактів. Наприклад, теорія фреймів рекомендує виконувати міркування за допомогою зіставлення стереотипів, які описані у структурі фреймів і в системи взаємодії між фреймами, та зіставлення стереотипів із окремими випадками.

Усі ролі ПЗ мають суттєве значення, ігнорування будь-якої з них може призвести до значних невідповідностей у розробці ПС. Ці ролі створюють численні, іноді конкуруючі вимоги, потребують вибіркового та розумного компромісу між бажаними характеристиками.

Одна з обов'язкових вимог подання знань — спроба забезпечити, щоб безпосереднє подання об'єктів дискурсу тісно відповідало динамічному об'єкту, представленому певними символами. Цей імператив, звісно, не означає постійне збирання всієї можливої інформації, щоб охарактеризувати наші знання. Натомість потрібно шукати баланс між тим, як ми характеризуємо екземпляри класів у певній ПрО із тими запитам, які ми намагаємося виконувати у цій ПрО, і все це в умовах обмеженого часу та ресурсів.

Спроба спроектувати представлення певної ПрО з урахуванням всіх п'яти ролей є складним завданням, але альтернативою може виявитися створення ПС із значними недоліками — наприклад, слабко придатних для масштабування або таких, які важко адаптувати до змін у зовнішньому середовищі.

Практичне використання подання знань на основі Wiki-технології

Розглянемо детальніше проаналізовані вище підходи до організації ПЗ для створення семантичних енциклопедійних Wiki-порталів. Різноманітні Wiki-енциклопедії (найвідомішим прикладом яких є Вікіпедія) широко застосовуються для різних цілей, але більшість із них не використовують семантичні розширення і це значно обмежує як виразність подання інформації, так і можливість пошуку в ресурсі з урахуванням змісту інформації.

Wiki-технології забезпечують розподілену обробку інформації у Web і дозволяють користувачам вільно редагувати контент сторінок. Найживніше зараз програмне забезпечення для Wiki-систем — MediaWiki, яку використовують проекти Wikipedia, Wikidata, Wikibooks. MediaWiki відрізняється якісним та зручним редактором контенту. З погляду організації ПЗ ці технології обмежуються такими інструментами:

- категоріями, які дозволяють групувати сторінки за довільними принципами (при цьому кожна сторінка може належати до довільної кількості категорій, а відношення часткового впорядкування дозволяє створювати набори ієрархій цих категорій);
- посиланнями між Wiki-сторінками (при цьому семантика посилання не описується формально та може визначатися лише за контекстом, що значно ускладнює автоматизовану обробку таких відношень);
- просторами імен сторінок;
- шаблонами, які задають певний вид подання інформації щодо однотипних об'єктів, але не формалізують властивості цих об'єктів.

У Вікіпедії, яка не є семантизованим ресурсом, теж досить часто застосовують шаблони. Найчастіше такі шаблони призначені лише для макетування інформації, однак відносна частка шаблонів, що забезпечують структурування контенту через елементи Wiki-розмітки, відмінні від семантичних властивостей, постійно зростає (приблизно від чверті до третини сторінок Вікіпедії зараз містять структуровану інформацію, придатну для машинної інтерпретації). Наприклад, широко застосовують особливий тип шаблонів — інфорбокси (infoboxes), призначені для створення послідовно форматуваних блоків для контенту певного специфічного типу.

Обмежене ПЗ значно зужує можливості пошуку в таких ІР: можна шукати інформацію за ключовими словами (у назвах сторінок або в їхньому контенті). Результатом такого пошуку є перелік сторінок без їхніх характеристик. Можна також знаходити сторінки певної категорії, але неможливо знаходити сторінки одночасно кількох категорій.

Для вирішення цих проблем використовують різноманітні семантичні плагіни, що розширюють можливості ПЗ у Wiki-ресурсі шляхом введення семантичної розмітки. Така розмітка, що пов'язує певні елементи контенту з поняттями ПрО, забезпечує семантичне структурування інформації, це робить контент Wiki-ресурсу зрозумілішим для людей і доступнішим для автоматичного аналізу. Наприклад, *Semantic MediaWiki* (SMW)⁷⁸ — плагін MediaWiki, який дозволяє анотувати контент Wiki явно визначеною інформацією, придатною для автоматичної обробки. Переваги SMW — це обробка інформації на семантичному рівні, наявність засобів групового керування знаннями, відносно висока виразна потужність, надійна реалізація та зручний інтерфейс користувачів, наявність документації та спільнот користувачів⁷⁹. SMW дозволяє інтегрувати інформацію з різних Wiki-сторінок, здійснюючи пошук на рівні знань, і генерувати за Wiki-сторінками онтологічні структури⁸⁰, які можуть використовувати інші системи. Прикладом Wiki-ресурсу на основі SMW є портальна версія Великої української енциклопедії — e-ВУЕ⁸¹.

ПЗ Wiki-ресурсів з використанням семантичної розмітки доповнюється:

- семантичними властивостями Wiki-сторінок, значеннями яких можуть бути як константи, так і інші Wiki-сторінки (у такому разі ці властивості можна розглядати як змістовні відношення між сторінками);

⁷⁸ Semantic MediaWiki. URL: https://www.semantic-mediawiki.org/wiki/Semantic_MediaWiki

⁷⁹ Rogushina J. V., Grishanova I. J. Ontological Methods and Tools for Semantic Extension of the MediaWiki // Проблеми програмування. 2020. № 2–3. С. 61–73. URL: <http://pp.isoftware.kiev.ua/ojs1/article/download/398/437>. DOI:10.15407/pp2020.02-03.061.

⁸⁰ Guarino N. Formal Ontology in Information Systems. Formal Ontology in Information Systems // Proceedings of FOIS'98, Trento, Italy, 6–8 June 1998. Amsterdam : IOS Press, 1998. P. 3–15.

⁸¹ Андон П. І., Рогушина Ю. В., Гришанова І. Ю., Резніченко В. А., Киридон А. М., Аристова А. В., Тищенко А. О. Досвід використання семантичних технологій для створення інтелектуальних веб-енциклопедій (на прикладі розробки порталу e-ВУЕ) // Проблеми програмування. Моделі і засоби систем баз даних та знань. 2020. №2–3. С. 246–257.

- семантичними запитами, в яких параметрами можуть бути як категорії, так і значення семантичних властивостей, а результатами — не тільки сторінки, що відповідають цим умовам, а й значення обраної множини семантичних властивостей цих сторінок;

- шаблонами типових інформаційних об'єктів, що забезпечують уніфіковану семантичну розмітку.

Кожна семантична властивість має тип, назву і значення, а також власну Wiki-сторінку в спеціальному просторі імен, яка дозволяє визначити її місце в ієрархії властивостей та документувати те, як цю властивість необхідно використовувати.

Динамічно генерований контент може створюватися за допомогою вбудовування семантичних запитів у Wiki-сторінки. Отже, семантизовані Wiki-ресурси забезпечують можливість відбору потрібної інформації на рівні змісту, що значно збільшує ефективність їх використання.

Застосування шаблонів для ПЗ доцільне тоді, коли в ІР описують об'єкти реального світу з подібною структурою, між якими існують відношення із різною семантикою. Така ситуація особливо характерна для енциклопедійних ІР, в яких описують інформаційні об'єкти (ІО) різних типів, але для кожного типу існує досить чітко визначена структура елементів.

Механізми шаблонізації контенту використовують у Wiki з метою-можливлення авторам контенту заповнення схеми (моделі) конкретними значеннями (Wiki-технології використовують також інші типи шаблонів, що не стосуються ІО).

Модель на основі шаблонів ІО передбачає гнучку розробку схеми Wiki-ресурсу. Кожен шаблон визначає клас з вільно обраними атрибутами (еквівалент «тип сутності»), екземпляри яких можуть бути вільно вбудовані в інші об'єкти. Екземпляри шаблонів можуть бути пов'язані ієрархічно.

У сучасних Wiki-движках підтримуються дві альтернативні моделі шаблонів, які можуть бути використані для ПЗ:

- *функціональні* шаблони (functional templating), коли шаблони викликаються за ім'ям і переданими параметрами);

- шаблони *створення* (creational templating), в яких шаблони просто копіюються як новий контент на початок історії перегляду сторінки.

З шаблонами ІО пов'язані два види Wiki-сторінок:

- *сторінка шаблону* ІО, на якій описано структуру шаблону та спосіб візуалізації його вмісту;

- сторінки екземпляру шаблону, контент яких побудовано з використанням виклику шаблону з певними конкретними значеннями його параметрів.

Семантичні властивості та вбудовані запити Semantic MediaWiki разом із семантичними формами та шаблонами є потужним інструментом, який може підтримувати моделювання для різних потреб проєктів. Але з погляду ПЗ вони мають певні недоліки:

- можна будувати семантичні запити тільки щодо характеристик однієї сторінки (її властивостей та посилань на інші сторінки), але неможливо аналізувати складніші ланцюжки відношень між сторінками;

- неможливо формально фіксувати область значення та область визначення семантичних посилань між Wiki-сторінками, визначаючи категорії таких сторінок або складніші умови щодо припустимості їх застосування (наприклад, можна вказати, що значенням семантичної властивості «Місце народження» має бути Wiki-сторінка, але відсутні інструменти, які б обмежували ці значення сторінками категорій «Місто» та «Країна»);

- відсутні засоби визначення характеристик семантичних відношень з погляду логічного виведення (транзитивність, симетричність, рефлексивність тощо).

Отже, певна частина знань ПрО, що використовуються в процесі створення системи знань IP на основі Semantic MediaWiki, не може бути явно та інтероперабельно формалізована. З такою метою може бути створена онтологія, яка відображає структуру знань Wiki-ресурсу: подання знань на основі онтологій має значно більшу виразність та дозволяє як імпортувати зовнішні бази знань, так і генерувати створені описи в загальноприйнятих стандартизованих форматах (OWL та RDF). Використання онтологій потребує значно глибших теоретичних досліджень в сфері ПЗ, щоб гарантувати отримання результатів запитів (наприклад, SPARQL) за прийнятний час. Крім того, створення онтологій потребує застосування відповідних інструментальних засобів (таких, як редактор онтологій Protégé) та мов опису⁸².

Інший підхід до розширення функціоналу ПЗ на основі Semantic MediaWiki базується на побудові запитів з використанням API. Важливо розуміти, що такі запити значно складніше створювати у порівнянні зі

звичайними семантичними запитами Wiki (це потребує навичок програмування відповідними мовами). Щоб виконати їх, необхідно значно більше обчислювальних ресурсів для аналізу усього контенту, а виразна здатність ґрунтується на елементах семантичної розмітки. Тому звертатися до таких запитів доцільно тільки у тих випадках, коли вони є джерелом необхідної інформації, яку неможливо отримати іншими способами.

Практичне застосування подання знань в e-VUE

Ефективне функціонування сучасних енциклопедій потребує організації системи його контенту у відповідності до сучасних теоретичних розробок із менеджменту розподілених знань. Створення сучасних енциклопедичних інформаційних джерел, зокрема e-VUE, має бути орієнтованим на інтелектуальні технології обробки інформації. Специфіка вибору ПЗ для e-VUE має враховувати те, що ця енциклопедія охоплює різні галузі знань, для кожної з яких характерні різні типи IO, тому база знань цього ресурсу має досить складну структуру. Проблема полягає в тому, що в різних галузях ті самі терміни можуть мати зовсім різний зміст, і тому в семантичній розмітці їх потрібно якимось чином розрізняти. З іншого боку, для тих семантичних відношень, що мають подібний зміст та можуть використовуватися у різних ПрО, доцільно використовувати ті самі назви, щоб забезпечити ефективніший семантичний пошук.

Ролі подання знань для e-VUE визначаються так:

- 1) основною заміною поняття реального світу в e-VUE є енциклопедійне гасло — Wiki-сторінка, яка відображає тільки найбільш сталі та об'єктивні характеристики відповідного поняття (крім гасел, в e-VUE присутні також різні типи мультимедійних об'єктів, але кожен такий об'єкт пов'язаний із певним гаслом і може розглядатися як його складова), причому для типових IO створено відповідні семантичні шаблони, які уніфікують генерацію їх екземплярів;

- 2) набір онтологічних зобов'язань в e-VUE відображається за допомогою стандартного подання знань у Wiki-технологіях (категорії та гіперпосилання), на основі Semantic MediaWiki (семантичні властивості та шаблони типових IO) та через Wiki-онтологію, яка містить детальні характеристики типових IO та семантичних властивостей, а також інших

⁸² Рогушина Ю. В. Теоретичні засади застосування онтологій для семантизації ресурсів Web // Проблеми програмування. 2018. № 2–3. С. 197–203.

елементів семантичної розмітки енциклопедійного контенту, в термінах яких здійснюються різноманітні пошукові запити до ресурсу.

3) для логічного виведення та виконання складних семантичних запитів, що потребують більшої виразності, використовується інформація з Wiki-онтології, яка може поповнюватися новими правилами та аксіомами в процесі вдосконалення цього IP.

4) подання знань в e-VUE забезпечує придатність цього середовища для прагматично ефективних обчислень, тобто семантичні запити на основі елементів розмітки можуть виконуватися за прийнятний час.

5) e-VUE містить набір семантичних відношень між окремими енциклопедійними гаслами, що є достатнім для відображення тих властивостей цих гасел, які необхідні для семантичного пошуку, тобто мова розмітки дозволяє користувачам формулювати свої інформаційні потреби (але в процесі розвитку та ускладнення e-VUE може виникати потреба у розширенні набору таких відношень та у створенні нових шаблонів для типових IO).

ПЗ у e-VUE забезпечує користувачам доступ до інформації трьома способами:

1) на спеціальній сторінці «Семантичний пошук», де параметри запитів вводяться у відповідні поля, не потребуючи від користувачів специфічних знань щодо синтаксису пошукової мови (достатньо знати, в які поля та за якими правилами вводити умови запиту та як описувати побажання щодо представлення результатів; рис.1);

2) у вигляді пошукових запитів, що подаються спеціалізованою пошуковою мовою Semantic MediaWiki та вбудовуються в інші сторінки;

3) за допомогою запитів з використанням API, що потребують створення спеціального програмного коду.

Використання онтологій в e-VUE дозволяє чіткіше та формально описати як окремі семантичні властивості, так і зв'язки між різними гаслами. Наприклад, якщо побудувати ієрархію категорій IO e-VUE у Protégé⁸³, її легко візуалізувати у вигляді дерева (рис. 2). Крім того, використання цієї онтології значно спрощує створення семантичних запитів — в онтології містяться коректні назви всіх відношень між сторінками та інших семантичних властивостей сторінок, за якими можна виконувати пошук.

⁸³ Tudorache T., Nyulas C., Noy N. et al. WebProtégé: A Collaborative Ontology Editor and Knowledge Acquisition Tool for The Web // Semantic web. 2013. № 4 (1). P. 89–99. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3691821/>.

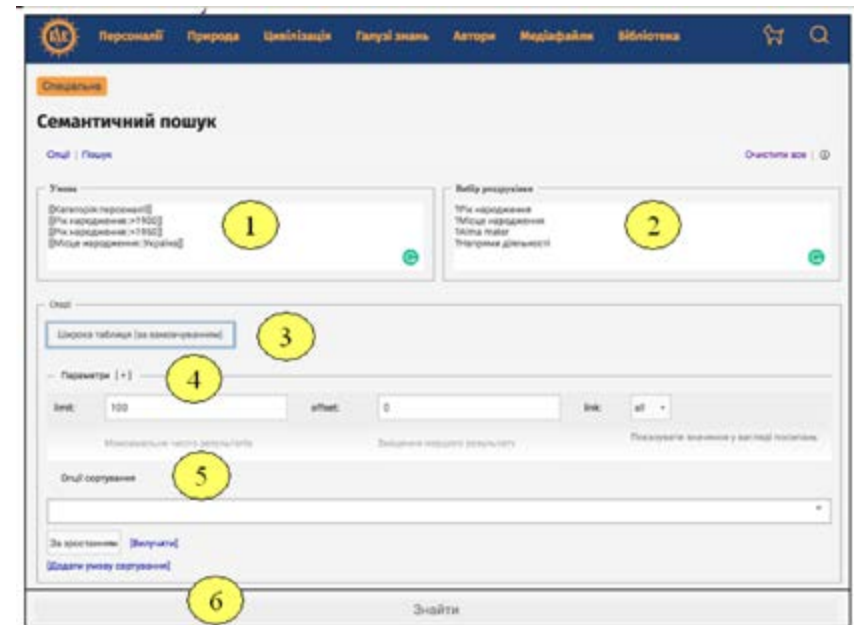

Рис. 1. Побудова семантичних запитів в e-VUE

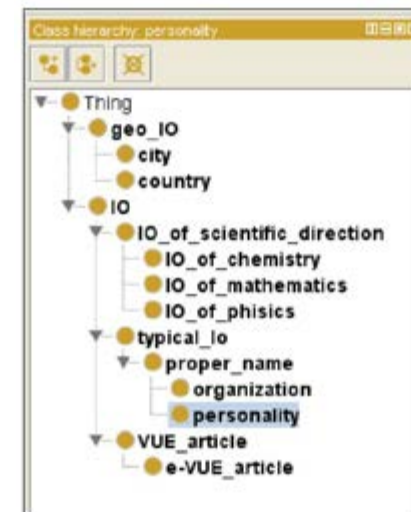

Рис. 2. Класи онтології категорій в семантичному Вікі-ресурсі

У процесі створення складних інформаційних ресурсів, що інтегрують знання різних предметних областей, виникає завдання вибору засобів подання цих знань, які, з одного боку, мають достатню виразну здатність для підтримки пошуку інформації на семантичному рівні, а з іншого — дозволяють забезпечити прийнятний час виконання запитів та бути досить зрозумілими для розробників та користувачів ресурсу.

Досвід створення портальної версії «Великої української енциклопедії» оприсутнив проблеми, що стосуються менеджменту знань, та довів необхідність детального аналізу тих ролей подання знань, які впливають на вдосконалення цього ресурсу та відповідають специфіці семантичного розширення Wiki-технології. Наведений у цьому дослідженні аналіз різних засобів подання знань, що використовуються наразі в е-ВУЕ, обґрунтовує можливі шляхи пошуку та інтеграції контенту, а також визначає доцільність та ефективність їхньої практичної реалізації.

РОЗДІЛ IV

МОВА ТА СТИЛЬ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

4.1. «УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС 2019»: НОВАЦІЇ ТА ЗМІНИ

Будь-яка мова — це жива система, яка, з одного боку, постійно розвивається, поповнюється новими словами, а з іншого — якась частина лексики виходить із ужитку. Саме тому є загальносвітова практика оновлення правописних норм. Ще 30 років тому неможливо було навіть уявити, який величезний масив нових мовних одиниць, пов'язаних із бурхливим розвитком, наприклад, комп'ютерних технологій, так глибоко ввійде не лише в спеціальну літературу, а й укорениться в нашому побуті. А правопис має регламентувати, кодифікувати написання і нового, і старого, ґрунтуючись при цьому на тісних зв'язках елементів сучасної мовної системи, що відображаються на письмі, та на дотриманні мовної традиції і залежності від неї.

Наша сучасна літературна мова — це продовження нової української літературної мови, яка почала розвиватися з кінця XVIII ст. Формувалася вона в умовах бездержавності українського народу та перебуванні його під владою кількох чужих держав. У царській Росії, до складу якої входило понад 2/3 українських земель, українську мову офіційно трактували або як діалект, або як зіпсований варіант російської, але не як окрему мову, тому обмежували українське друковане слово, освіту з українською мовою навчання. Однак саме тоді почав формуватися сучасний український правопис, а 1818 р. з'явилася перша друкована праця нової української лінгвістики — «Грамматика Малоросійскаго нарѣчія» О. Павловського, що ґрунтувалася на визначальному до сьогодні фонетико-морфологічному принципі написання.

Від того часу й до сьогодні, за спостереженнями мовознавців, змінилося понад 50 правописних систем, якими українці послуговувалися для написання текстів у різні періоди¹. Не маємо на меті схарактеризувати всі, лише назвемо, можливо, найважливіші, такі, що значною мірою спричинилися до утвердження правописної системи сучасної української літера-

¹ Докладно про історію українського правопису див.: Синявський О. Коротка історія «Українського правопису» // Культура українського слова. Збірник І. Харків, Київ, 1931. С. 93–112; Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст. / В. В. Німчук; НАН України, Ін-т укр. мови. Київ: [б.в.], 2002. 112 с.; Історія українського правопису XVI–XX століття [Текст] : хрестоматія / В. Німчук, Л. Зизаній, М. Смотрицький [та ін.]; упоряд., передне сл. В. Німчук. К. : Наукова думка, 2004. 583 с. та ін.

турної мови. Йдеться про орфографічну систему альманаху «Русалка Дністрова»; правопис П. Куліша (так звану «кулішівку»); фонетичний правопис за принципом «один звук — одна буква» від київської групи культурних діячів, який пізніше отримав умовну назву «драгоманівка»; систему, скомпоновану лексикографом Є. Желехівським; «Рускій правопис», упорядковану під егідою Наукового товариства ім. Т. Шевченка; орфографічну систему, яку застосував у «Словарі української мови» (1907—1909) Б. Грінченко; «Найголовніші правила українського правопису» І. Огієнка 1918; академічний кодекс 1921, яким опікувався А. Кримський; «Український правопис» 1927–1928 (відомий як харківський або скрипниківський), над яким працювали А. Кримський, С. Єфремов, О. Синявський, Г. Голоскевич, В. Ганцов, М. Сулима, М. Наконечний, Л. Булаховський та ін. Реформа 1933 заперечила й відкинула деякі попередні здобутки мовного розвитку, словникарства, українських правописних традицій, а редакції правопису 1946 і 1960 остаточно закріпили зближення з традиціями російської мови. Ці норми із незначними змінами й доповненнями 1990 р., 1994 р. були чинними до 1999 р., коли було запропоновано новий варіант правопису, над яким працювали В. Німчук, І. Вихованець, Н. Клименко, Г. Півторак, О. Пономарів, А. Грищенко, К. Городенська, В. Жайворонок та ін². На жаль, цей варіант не ухвалили, насамперед через суб'єктивні позамовні причини.

Процес кодифікування мови — закономірне й потрібне явище, а для такої мови як українська (котра впродовж останніх 400 років зазнала близько півтори сотні заборон) — необхідний процес, головна мета якого, з одного боку — деросіянізувати правопис, повернути питомі, закономірні форми й правила, а з другого — унормувати написання величезної кількості нових слів, зокрема іншомовного походження.

Усе це, зрештою, змусило ще раз повернутися до розгляду правописних норм і, як відомо, 2019 р. було затверджено нову редакцію правопису (вже чинного на сьогодні, але який допускає перехідний період із можливістю користуватися попереднім варіантом упродовж 5 років). Усі ми були свідками жвавого й бурхливого обговорення норм цього правопису, знаємо також про дивну помилку — затвердження одного варіанта, оприлюдненого на сайті Міністерства освіти й науки (МОН), але друку іншого, з

² Український правопис. Проект найновішої редакції / за ред. В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1999. 340 с.

багатьма змінами (саме тому тепер на просторах інтернету є два неідентичні варіанти цього документа; зауважмо, що орієнтуватися треба на таке посилання: *Український правопис (2019)*<https://mon.gov.ua> › *media* › *ukr.pravopys-2019.pdf*, де представлено текст, який відповідає надрукованому у видавництві «Наукова думка»).

У редакції правопису 2019 р. значною мірою систематизовано й узаконено мовні норми, серед яких орфографія складних слів, власних імен і форм по батькові, написання слів із невідмінюваною часткою *нів*, унормовано правопис відмінкових закінчень, укладено правила узгодження слів у словосполучах, частково змінено правопис слів іншомовного походження.

Під час обговорення було чимало дискусій навколо суто мовознавчих питань, і, на жаль, часто перемагала не лінгвістична правда, а знову ж — позамовні чинники, найдражливішим із яких, на нашу думку, було твердження членів правописної групи про звичку писати так, як вже було три-чотири десятиліття, і супротив до змін, які необхідно запам'ятовувати. Хоч усі, а мовознавці насамперед, повинні розуміти, що єдиними принципами, які мають бути підґрунтям для формулювання правил, є власне лінгвістичні, а от позамовні чинники (звичка, засвоєні раніше в школі та закладах вищої освіти правила, стандарти півстолітньої давнини, які для когось стали традицією) жодною мірою не можуть упливати на роботу над сучасним правописом.

На думку одних, цей правопис став компромісом, на думку других — відкинув мовознавчу дискусію на десяток років назад, що стало відображенням, за словами І. Фаріон, «типового українського роздвоєння між самостійністю та залежністю, між позицією та угодовством, між своїм та чужим. І це не професійне філологічне явище, а загальна суспільно-політична тенденція, що називається ГБРИДИЗМ»³.

Як би ми не сприймали цей текст, попри його компромісність і водночас недопрацьованість, на сьогодні маємо констатувати — в Україні є нова редакція чинного правопису. З огляду на політичну та економічну ситуацію в країні, війну, і, як це не прикро, внутрішній розбрат серед мовознавчої спільноти, найближчим часом ніхто не погодиться на скликання нової правописної групи. Інститут української мови НАН України

³ Фаріон І. Проект правопису 2018 — дитя компромісу: і вашим, і нашим. Українська правда. 3 вересня 2018. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/5b8c59e9296a4/>

та його директора П. Гриценка правописна комісія не завжди чула на етапі обговорення, хоч учена рада Інституту української мови НАН України неодноразово зверталася з пропозиціями, а співробітники установи відредагували текст і зауважували про неточності, недоречності та ін. Сьогодні в Інституті триває обговорення кожного розділу вже чинної редакції, сподіваємося на можливість перевидання уточненого й доповненого мовного кодексу.

У новій редакції правопису запропоновано прогресивні зміни, спрощено окремі норми, усунуто «нелогічні» винятки, закріплено варіантне написання слів, правопис яких спричиняв дискусії.

Усі зміни «Українського правопису 2019» умовно поділяємо на однозначні та варіантні.

Серед **однозначних** змін найважливіші такі:

1. Правопис складних іменників з першими іншомовними компонентами (їх ще називають префіксоїдами) **бліц-, веб-, віце-, екс-, контр-, лейб-, міні-, міді-, максі-, обер-, преміум-, топ-, унтер-, флеш-, штабс-** та ін. Раніше їх писали з наступною частиною слова з дефісом. Нова редакція, по-перше, регламентує правопис слів із першим іншомовним компонентом разом, наприклад, *артдиректор, арттринок, бліцопитування, бодибілдінг, бодіарт, вебдизайн, вебсторінка, віцеконсул, віцепрезидент, віцепрем'єр, геліоцентр, економклас, експродукти, ексміністр, експрезидент, експресаналіз, екстраклас, ексчемпіонка, контрадмірал, контрудар, лейбгвардієць, лейбмедик, максімода, мідіодяг, мідіспідниця, мінідиск, моновістава, оберлейтенант, обермайстер, оберофіцер, оберпрокурор, панамериканський, попмузика, преміумклас, пресконференція, прессекретар, топменеджер, топновина, унтерофіцер, флешінтерв'ю, флешпам'ятка, фолькгурт, фолькмузика, штабскапітан, штабскапітан тощо* (§ 35, п. 5); а по-друге, значно розширює перелік таких префіксоїдів: **абро-, авіа-, авто-** ('само', 'автоматичний'), **агро-, аеро-, аква-, алко-, анти-, арт-, архі-, архи-, астро-, аудіо-, біо-, бліц-, боди-, боді-** (перед голосним), **веб-, віце-, геліо-, гео-, гідро-, гіпер-, дендро-, екзо-, еко-, економ-, екс-, екстра-, етно-, евро-, зоо-, ізо-, іно-** (іншо-, інако-), **кібер-, контр-, лейб-, лже-, макро-, максі-, мета-, метео-, міді-, мікро-, міні-, моно-, мото-, мульти-, нано-, нарко-, нео-, обер-, онко-, палео-, пан-, пара-, полі-, поп-, преміум-, прес-, псевдо-, соціо-, супер-, теле-, топ-, ультра-, унтер-, фіто-, флеш-, фолк-** (фольк-), **фоно-, штабс-** (§ 35, пп. 5.2, 5.3, 5.4).

Таким чином, уодноманітнено написання слів із першим іншомовним компонентом. Це зумовлено кількома чинниками. По-перше, уніфікацією написання семантично подібних елементів (насамперед префіксів, що позначають кількісний (вищий від звичайного, дуже високий або слабкий, швидкий і т.ін.) вияв чого-небудь — *міні-, міді-, супер-* та ін.). По-друге, усуненням винятків, які складно пояснити з погляду структурної поєднаності елементів — *віце-, екс-, кібер-* та ін.

Ця зміна стосується не лише іменників, а й похідних прикметників. Проте з власними назвами, зокрема прізвищами, та з абрєвіатурами такі компоненти пишемо з дефісом: «*Анти-Дюринг*», *екс-Югославія*, *пан-Європа*, *псевдо-Фауст*, *міні-ПК*, *флеш-ВІОS*.

Слова ж, що позначають самостійні поняття, як і раніше, поєднуємо за допомогою дефіса: *інтернет-видання*, *бізнес-проект*, *блок-система*, *допінг-контроль*, *компакт-диск*, *крекінг-процес*, *піар-акція*, *фітнес-клуб* (§ 36, п. 2). Такі сполуки, на думку К. Городенської, «деформують системно зумовлену граматичну норму української літературної мови виражати атрибутивність за допомогою прикметника...»⁴ і мають деструктивний вплив. Але загалом, нове правило допомагає уніфікувати мовну практику, що зазнає активних змін від процесів глобалізації суспільства.

2. Змінено написання слів із невідмінюваним числівником **пів**. У попередньому варіанті правопису **пів** у поєднанні з іменником у формі родового відмінка однини ми писали або разом (*піваркуша*), або з апострофом (*пів'яблука*), або з дефісом (*пів-Європи*). За новим правописом **пів** зі значенням «половина» з наступним словом завжди пишемо окремо: *пів яблука*, *пів України*, *пів години*, *пів метра* (§ 36, п. 1.7). Окреміше написання обґрунтоване наявністю в українській мові невідмінюваного слова **пів** зі значенням «половина».

Це чи не найяскравіший приклад повернення власне української граматики, оскільки саме така норма написання була задекларована в правописі 1928: «З іменниками **пів** пишемо разом, коли ввходить у суцільне слово: *південь*, *півпарубок*, *піваркуш*, *півкварта*, *півполукіпок*, *піврік* і т. ін. (тобто коли можливі форми *півднем*, *півпарубкові* і т. ін.); в інших випадках пишеться окремо: *пів Харкова*, *пів доповіді*»⁵. Ці норми було збереже-

⁴ Городенська К. Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? Українська мова. 2013. № 2. С. 4.

⁵ Український правопис. Харків: Державне видавництво України. 1929. С. 39.

но й у правописі 1933, але вже 1946 визначено писати **пів** разом із іменниками.

У назвах цілісних понять, у яких **пів** становить єдине поняття та не виражає значення половини, цей складник, як і раніше, пишемо разом: *півострів*, *півріччя*, *півкуля*, *півзахист* тощо.

3. Сполучною голосною в складних прикметниках та іменниках із першим числівниковим компонентом **два** перед наступним приголосним, голосним і **й** є **о**: *двоелектродний*, *двоєдиний*, *двооксид*, *двоопуклий*, *двоосьовий*, *двотижневий* (§ 35, п. 2.2). У попередній редакції правопису було розрізнення написання компонентів *дво-* і *двох-*: з компонентами *двох-* писали складні слова, якщо наступна частина починалася голосними **а**, **о**: *двохосьовий*, *двохактний*.

Таке уточнення можемо пояснити номінативним вирівнюванням у межах дериваційної моделі (пор. *однобокий*, *тригранний*, *чотиристовпний*, *п'ятизначний*, *шестикутний*, *семивідсотковий*, *восьмигодинний*, *дев'ятиденний* та ін.) та відображає особливості сучасного українського словотворення.

За новим правописом форма **двох-** можлива лише якщо наступна частина складного слова є числівником чи співвідносним іменником: *двохсотий*, *двохтисячний*, *двохсотріччя*.

4. Іменник *хабар* віднесено до м'якої групи, оскільки в нього так само, як і в іменників цієї відміни м'якої групи чоловічого роду, наголос із суфікса **-ар** у вихідній формі переходить на закінчення в непрямих відмінках: порівняймо: *буква́р* — *буква́ря*, *вівча́р* — *вівча́ря*, *друка́р* — *друка́ря* і *хаба́р* — *хаба́ря*⁶. А відтак, змінено парадигму відмінювання цього іменника, зокрема в родовому відмінку однини він має тепер закінчення **-я**: *хабаря* (§ 67). Однак збережено примітку про регулярність сполучного **о** в похідних словах: *хабародавець*, *хабароодержувач*, *хабаромісткість*.

5. Унормовано відповідно до мовної практики та традиції написання окремих власних імен (§§ 68, 143, п. 2). Іменник *Ігор* (як іменник другої відміни м'якої групи) у кличному відмінку має тепер закінчення **-ю**: *Ігорю* (за аналогією до *кобзарю!* *лікарю!*). У попередній редакції правопису була кодифікована тільки форма «Ігоре».

Іменник *Олег* у кличному відмінку можна писати у двох формах: *Олеже* і *Олегу* (раніше було тільки *Олегу*).

⁶ Городенська К. Г. Хабара чи хабаря? Культура слова. Київ, 2015. Вип. 82. С. 134.

Кличний відмінок іменника *Ілля* тепер унормовано як *Ілле*. На думку К. Городенської, така трансформація зумовлена вирівнюванням відмінкових закінчень в іменників першої відміни м'якої групи за типом *земля, пісня*⁷.

Форми імен по батькові від іменників *Ігор, Лазар* (§ 32, п. 11) тепер утворюємо за допомогою компонента **-ьович**: *Ігорьович, Лазарьович* (раніше — «Ігорович», «Лазарович»). Така зміна пов'язана з уніфікуванням парадигми творення імен по батькові відповідно до належності твірних основ до тієї чи тієї групи. Слово *Ігор* відносять до м'якої групи іменників другої відміни. Імена по батькові від таких іменників творять, додаючи до основи суфікси *ович* або *йович* (іменники на *й*): *Василь* — *Васильович, Сергій* — *Сергійович* тощо.

6. У прізвищах на зразок *Василишин, Волошин, Ільїн* у давальному відмінку можливі варіантні закінчення *-у* та **-ові** (§ 83, п. 2): *Василишину* або *Василишинові, Волошину* або *Волошинові, Ільїну* або *Ільїнові* (раніше було тільки закінчення *-у*).

7. За чинним правописом прикметникові закінчення російських прізвищ (*Донской, Крутой, Луговской, Полевой, Соловьёв-Седой, Трубецкой*) передаємо із закінченням **-ий**: *Донський, Крутий, Луговський, Полевий, Соловйов-Седий, Трубецький*. Єдиний виняток становить *Толстой, Толста* (§ 144, п. 11). У такий спосіб написання подібних прізвищ повністю адаптовано до української мови, що позначилося на заміні літери **о** на **и** у флексії.

8. До розділу про написання власних назв додано правила і зразки відмінювання складних прізвищ у формі одного слова (*Сивокінь* — *Сивоконя, Сивоконеві* (*Сивоконю*)...), складних прізвищ, компоненти яких пишуть із дефісом (*Нечуй-Левицький* — *Нечуя-Левицького, Нечуєві-Левицькому* (*Нечую-Левицькому*)...), а також зазначено винятки, де першу частину прізвища не відмінюємо (*Кос-Анатольський* — *Кос-Анатольського, Кос-Анатольському...*, *Драй-Хмара* — *Драй-Хмари, Драй-Хмарі...*); узгоджено правила і зразки відмінювання усіх частин складених прізвищ, псевдонімів або прізвиськ (*Річард Левове Серце* — *Річарда Левового Серця, Річардіві / Річарду Левовому Серцю...*) (§ 146).

9. Назви жителів у формі іменників, які утворені від назв населених пунктів, написаних з дефісом, пишемо разом: *Івано-Франківськ* — *іва-*

но-франківський, але іванофранківці, Нью-Йорк — *нью-йоркський, але нью-йорківці* (§ 154, п. 3).

10. Оформлене розрізнення відмінювання відприкметникових географічних назв.

Українські назви населених пунктів з кінцевим **-е** на зразок *Рівне, Сватове, Синельникове, Гаркушине* відмінюємо за зразком прикметників у формі середнього роду (*Рівне* — *Рівного, Рівному, у Рівному*). Подібні за оформленням назви з кінцевим **-о** (рідковживані в українській мові, але поширені в інших слов'янських мовах) на зразок *Сараєво, Бородіно, Косово, Шереметьєво, Гнезно, Молодечно* відмінюємо як іменники середнього роду другої відміни: *Сараєва, Сараєву, Сараєвом, у Сараєві* (§ 152, п. 3).

11. Затверджено, що білоруські і російські імена не транслітеруємо, а відтворюємо українськими відповідниками: *Володимир* (а не *Владімір*), *Олександр* (а не *Александр*), *Микола* (а не *Ніколай*). Винятки становлять тільки узвичаєні імена деяких білоруських письменників та діячів культури — такі, як *Алесь Адамович, Пятрусь Бровка, Ригор Бородулін* та ін. (§ 144, п. 1)

12. Запроваджено вживання слів із початковою буквою **и** в деяких випадках (*ич!*), частках (*ич який хитрий*), дієслові *ікати* (у значенні «вимовляти **и** замість **і**»), деяких загальних і власних назвах, що походять із тюркських та інших мов: *ир, Ичоба, Кім Чен Ин*.

Кілька слів мають варіантне написання. Про дуже жорстоку людину можемо сказати або *ірод* або *ирод*, і обидві форми нормативні. Утім, якщо йдеться про історичну особу — *царя Ірода*, є лише один варіант з **І**. Так само маємо паралельні форми *ірій* та *ирій* або *вирій*, тобто для цього слова маємо аж три варіанти написання (§ 2).

Хоч і непослідовно, але поновлено початкову літеру **и** як реалізацію на письмі орфоепічної норми сучасної української літературної мови — вимову [iʲ] або [иʲ] на початку деяких слів (що фіксують усі орфоепічні словники). Така засада утверджує статус самостійності фонем **/и/** та є підставою для доведення шестифонемної системи українського вокалізму.

13. Нова редакція правопису значно розширює використання літери **г** в українських топонімах: *Горгани, Горонда, Угля*; і прізвищах українців: *Галаган, Галятівський, Генік, Герзанич, Гердан, Гжицький, Гіга, Гога, Гойдич, Гонта, Грига, Гудзь, Гула, Ломага* (§ 6, п. 2).

⁷ Городенська К. Г. Ілле чи Ілле в кличному відмінку? Культура слова. Київ, 2015. Вип. 82. С. 122.

14. У новій редакції прописано правило про узгодження іменників із числівниками **два, три, чотири**. Для тих, хто плутає українську форму з російською на **-а, -я**, тепер прямо нагадано: іменники чоловічого роду з числівниками **два, три, чотири** мають закінчення **-и, -і (-ї)**: два хлопці, три робітники, чотири слухачі (§ 88, п. 2).

15. Унормовано одне з найскладніших правил української граматики — написання закінчень іменників другої відміни чоловічого роду в родовому відмінку. Зокрема, серед іменників із закінченням **-у(-ю)** виділено групу слів із префіксом: закінчення **-у(-ю)** має переважна більшість префіксальних іменників із різними значеннями (крім назв істот), наприклад, *випадку, вислову, відбою, відгуку, заробітку, запису, опіку, побуту, поштовою, прибутку, прикладу, усміху* (§ 82, п. 2.9).

16. У правописі замінено попередньо зафіксовану як нормативну дієслівну форму третьої особи множини *відповідять* на реально вживану — *дадуть відповідь* (§ 115, п. 7).

17. Регламентовано написання слова *Святвечір*. Тепер його, як і інші складноскорочені іменники, утворені поєднанням короткого прикметника та іменника (*Нацбанк, профспілка*), пишемо разом (§ 35, п. 5).

18. Слово *священник* раніше як виняток писали з однією **н**. Припускають, що до винятків лексема *священник* потрапила помилково через неправильне потрактування цієї словотвірної моделі⁸. У новій редакції правопису написання підпорядковано загальному правилу про подвоєння букв на позначення приголосних, яке відбувається в суфіксах **-енн(-ий), -янн(-ий)** прикметників старослов'янського походження: *благословéнний, блажéнний, огнéнний, окая́нний, свящéнний, спасéнний* і в суфіксі прикметника *божéственний*, а також у суфіксах похідних від них іменників і прислівників: *блажéнно, свящéнник* та ін., *божéственно* (§ 29, п. 3.2).

Так, за новою редакцією правопису лексему *священник* абсолютно доречно з погляду орфографічного уодноманітнення типових щодо творення іменників (напр., *письменний* — *письменник, священний* — *священник*) пишемо з двома **н**.

19. Унормовано правопис великої / малої букви в назвах сайтів, торгових марок, знаків та ін. Тепер назви сайтів без родового слова пишемо з малої літери (*твітер, гугл*). Назви сайтів із родовим словом пишемо з великої букви та в лапках: *мережа «Фейсбук», енциклопедія «Вікіпедія»* (§ 54, п. 7). Проте назви сайтів, ужиті як назви юридичних осіб, пишемо з великої букви і без лапок: *РНБО ввела санкції проти Яндексу*.

Так само й назви товарних знаків, марок виробів тощо: з родовим словом — з великої букви та в лапках: *літак «Руслан», автомобілі «Нісан», «Вольво», літак «Боїнг 777», трактор «Слобожанець», а без родового слова — у лапках з малої літери: «боїнг», «мітсубісі», «фольксваген», «слобожанець», крім тих, що збігаються з власними назвами: «Тесла», «Таврія»* (§ 58, п. 2).

20. Складені назви інформаційних агентств пишемо з великої літери без лапок: *агéнтство Інтерфáкс-Азербайджáн, агéнтство Сінхуá, агéнтство Українські Національні Новини, агéнтство Франс Пресс* (§ 54, п. 5), тоді як у попередній редакції правопису: *Інформаційне агентство «Главком», агентство «Франс Пресс»*.

21. Традиційно в назвах історичних подій, епох, календарних періодів і свят з великої букви пишемо перше (або єдине) слово і власні назви. У новій редакції правопису уточнено, що в назвах державних свят України всі слова пишемо з великої літери: *День Незалежності України, День Соборності України, День Конституції України*. У попередній редакції з великої літери писали лише перше слово назви: *День незалежності України, День соборності України, День конституції України* (§ 52, п. 2).

22. Кодифіковано вживання фемінітивів в українській мові, які відомі здавна, наприклад, *учителька, лікарка, учениця, студентка*. У попередніх редакціях правопису окремого пункту, який описував би утворення таких слів, не було. У новій редакції використання фемінітивів унормовано (§ 32, п. 4): іменники на означення осіб жіночої статі утворюють від іменників чоловічого роду за допомогою суфіксів.

Найуживанішим для творення фемінітивів є суфікс **-к-**, оскільки він поєднуваний із різними типами основ: *авторка, асистентка, аспірантка, бібліотечарка, викладачка, волонтерка, депутатка, дизайнерка, директорка, редакторка* та ін. Суфікс **-иц-(я)** приєднуємо насамперед до основ на **-ник**: *верстальниця, дослідниця, начальниця, помічниця, співробітниця* та на **-ень**: *учениця*. Суфікс **-ин-(я)** сполучаємо з основами на **-ець**: *кравчиня, плавчиня, продавчиня* та на приголосний: *майстриня, бойкиня, лемкиня*.

Уживаючи фемінітиви, потрібно керуватися насамперед здоровим глуздом. По-перше, не від усіх іменників чоловічого роду можна утворити

⁸ Струтинський Б. Уваги до Харківського правопису. Сучасність. Мюнхен, 1978. Ч. 11 (215). С. 96–109.

фемінітиви, мовна система чинить опір, адже існують слова, що формально мають ті самі компоненти, що мали б і деякі фемінітиви, якби вони були утворені за відомими словотвірними моделями. Уже неодноразово зауважували про творення іменника жіночого роду від назви професії (чоловічого роду) *пілот*. Відповідно до формальних засад творення фемінітивів можлива лексема «пілотка», але в сучасній українській літературній мові таке слово позначає головний убір у деяких військовослужбовців⁹. Так само й з утворенням фемінітива від слова *технік* 'фахівець із певної галузі техніки' — *технічка* 'прибиральниця', або від лексеми *бігун* 'спортсмен, який володіє технікою бігу' — *бігунка* 'розлад шлунка', електрик 'фахівець з електротехніки' — електричка 'електрична залізниця' та ін. Іронічно, а то й саркастично для носіїв української мови звучать новотвори-фемінітиви, зафіксовані в мові сучасних ЗМІ, на зразок *посолка*, *послиня* (від *посол*), *головиха* (від *голова* 'керівник'), *судиха* (від *суддя*), *політикеса* (від *політик*), *професориха* (від *професор*) та ін. Треба пам'ятати, що фемінітиви здебільшого функціонують у розмовно-побутовому, художньому, рідше — у публіцистичному стилях. В офіційно-справочинному, науковому стилях фемінітиви вживані обмежено. Наприклад, назви посад в Україні регулює Національний класифікатор професій, звання підкріплені відповідними дипломами. Тому не можна в наукових та офіційно-справочинних текстах писати «кандидатка історичних наук», оскільки в дипломі в цієї жінки написано «кандидат історичних наук». Так само як і «професорка», «старша наукова співробітниця», «член-кореспондентка», «директорка установи», «завідувачка відділу», «членкиня комісії», оскільки таких офіційних звань і посад, за класифікатором професій, не існує.

Частина правописних норм допускає **варіантність** написання:

1. У родовому та давальному відмінках однини іменники третьої відміни можуть мати варіативні закінчення **-і** та **-и**: *гідности / гідності, незалежности / незалежності, радості / радості, смерті / смерті, честі / честі, хоробрости / хоробрості; крові / крові, любові / любові, осени / осени, соли / соли, тіни / тіни, фальши / фальші, Руси / Русі, Білоруси / Білорусі* (§ 95, п. 1).

Варіантність, запропонована в багатьох пунктах нової редакції правопису, викликає чимало запитань, бо передовсім може розхитувати вже

сформовану та стійку норму попередньої редакції. Докладно зміни цієї флексії в діяхронії та синхронії описав В. Німчук¹⁰. Мовознавець зауважив, що писемні пам'ятки стійко зберігали закінчення **-и** у відповідних формах іменників третьої відміни аж до другої половини 17 ст., відколи в козацьких актах почало подекуди траплятися закінчення **-і**. У дослідженні наведено свідчення про вживання флексії **-и** з публікацій творів української класики: у Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка М. Коцюбинського, М. Старицького, О. Стороженка, Ю. Яновського тощо. Атлас української мови¹¹, навіть зважаючи на мінімальне представлення матеріалів про поширення форм родового відмінка іменників жіночого роду однини третьої відміни, підтверджує перевагу в діалектах флексії **-и**. Цей факт укотре підкреслює самотність цього закінчення. Історичні коментарі дослідників декларують витіснення флексії **-и** іншою, а саме **-і**, як можливий вплив літературної мови уже переважно після середини 20 ст.

2. Удокладнено правопис закінчень закінчень — **-а / -я, -у / -ю** в родовому відмінку однини іменників другої відміни для назв *міст* (§ 82).

У попередніх варіантах правопису майже всі міста в родовому відмінку однини мали закінчення **-а, -я** (серед винятків: *Красний Лиман, Кривий Ріг, Часовий Яр* тощо — другою частиною яких є іменник, що має звичайно в родовому відмінку закінчення — **у**).

Тепер закінчення **-а** (у твердій та мішаній групах), **-я** (у м'якій групі) зберігають назви населених пунктів чоловічого роду із суфіксами **-ськ-, -цьк-, -ець-** (*Бердянська, Луцька, Бобринця, Кременця, Трускавця*), елементами **-бург-, -град-** (**-город-**), **-піль-** (**-поль-**), **-мир-, -слав-** (*Піттсбурга, Вишгорода, Миргорода, Шаргорода, Борисполя, Тернополя, Ямполь, Житомира, Ярослава*), а також назви з наголосом у родовому відмінку на кінцевому складі та із суфіксами присвійності **-ів-** (**-їв-**), **-ев-** (**-єв-**), **-ов-, -ин-** (**-ін-**), **-ач-, -ич-** (*Одеськова, Львова, Харкова, Києва, Колгуєва, Ходорова, Батурина, Пирятинна, Святошина, Снятина; Бахмача, Гадяча, Галича*).

¹⁰ Німчук В. Проблеми українського правопису в ХХ–ХХІ ст. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. С. 50–56.

¹¹ Атлас української мови. Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. К, 1984. Карта № 190–191; Атлас української мови. Т. 2: Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі. К., 1988. Карти № 174–175.

⁹ Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 6. С. 534.

Усі інші назви населених пунктів чоловічого роду, крім наведених вище, мають у родовому відмінку однини закінчення -у (у твердій і мішаній групах), -ю (у м'якій групі): *Амстердаму, Гомелю, Ліверпулю, Лондону, Мадриду, Парижу, Чорнобілю*. Проте ці іменники також можуть мати й варіантне закінчення -а (-я): *Амстердама, Гомеля, Ліверпуля, Лондона, Мадрида, Парижа, Чорнобіля*.

Нова редакція правопису звертає увагу, що закінчення -а (-я) та -у (-ю) має розрізнявальну функцію в деяких іменників: *Алжира, Рима, Туніса* (місто) і *Алжиру, Риму, Тунісу* (країна), *Нью-Йорка* (місто) — *Нью-Йорку* (штат).

Правопис *слів іншомовного походження* був тим підрозділом, який потребував чи не найбільшої корекції. Із одного боку, через «розмитість» принципів відтворення запозичених слів — транскрибування, транслітування, калькування, гібридизування тощо. З другого боку, через появу величезного масиву нових слів, які потрібно адаптувати до норм сучасної української літературної мови.

На жаль, **не відбулося** очікуваної уніфікації написання букв **і, и** у власних назвах іншомовного походження внаслідок поширення на цю категорію слів т. з. правила дев'ятки. У § 129 нової редакції правопису написано, що літеру **і** пишемо «в іменах і прізвищах після приголосного перед наступним приголосним і в кінці слова: *Беатріче, Грімм, Дідро, Дізель, Овідій, Річард; Анрі, Медічі, Россіні*, (за логікою також *Арістотель, Афродіта*-, хоч ці приклади з друкованої версії правопису вилучили). Власні назви, що перейшли в категорію загальних назв, пишемо за правилами правопису загальних назв іншомовного походження: *дизель* (від прізвища Рудольфа Дізеля), *силует* (від прізвища Етьєна де Сілуєтта).

Основні зміни написання слів іншомовного походження:

1. Унормовано правопис слів із латинським коренем *-ject-*, тепер звукосполучення [je] послідовно передають українською буквою **є**: *об'єкт, суб'єкт, траєкторія, ін'єкція, проєкт, проєкція* тощо (§ 126).

Під час обговорення найбільш незвичним для вимови сьогодні виявилось слово *проєкт*. До 1933 за правилами так званого харківського правопису («скрипниківки»), який поєднував наддністрянську та наддніпрянську традиції, латинське *je* в корені *-ject-* так само відтворювали через **є**. Але пізніше, під час мовної реформи, написання окремих лексем, зокрема й *проєкт*, штучно наблизили до російської правописної традиції. Однак

написання й звучання слова «проєкт», крім випадіння з низки подібних назв з **є**, це ще й приклад гіатусу (збігу голосних в одному слові або на межі слів), що не характерне для українського мовлення, а тому природно вставляти між голосними приголосний звук, яким найчастіше є [й] — *проєкт*. Чинна редакція врахувала цю особливість українського мовлення та повернула норму *проєкт* як єдину правильну орфограму.

2. У словах іншомовного походження, як давно засвоєних, так і новіших запозиченнях, скасовано подвійну йотацію, тобто зник вставний [й] перед йотованими голосними (§ 126). Урегульовано передавання звука [j] у словах іншомовного походження літерою **й**, а у складі звукосполучень [je], [ji], [ju], [ja] — літерами **є, ї, ю, я**: *конвеєр, феєрверк, круїз, мозаїка, параноя, секвоя*. У попередній редакції правопису було наведено винятки: *Савойя, Фейєрбах; майя* (народність), *фойє*, що додавало неоднозначності до правила, нерозуміння, як писати подібні слова, не наведені в прикладах. Цю норму уніфіковано, а ілюстративний матеріал розширено: *плеєр, флаєр, фое, еті, Гаїті, Гоя, Савоя, Феєрбах, Маєр, Йоганн, Рамбує, Соєр, Хаям*.

3. У запозиченнях з англійської, німецької та з деяких інших мов, що містять буквосполучення **ck**, яке передає звук [k], скасовано подвоєння. Такі приклади відтворюємо з однією українською літерою **к**: *Дікенс, Дікінсон, Текерей, Бекі, Букінгем, Штокманн* (§ 128, п. 4).

Але: подвоєння **кк** зберігаємо у власних назвах кельтського походження, які починаються на *Mac, Mc* і поєднуються з основою, яка також починається на [k]: *Маккартні, Маккензі, Маккінлі*, а також у загальних назвах, що утворені від них: *маккартизм*.

4. Уперше визначено принцип передачі звука [æ] у словах англійського походження — його звичайно передаємо як **а**: *макінтош, спам, чат, хакер, Алекс, Адамс, Адлер, Гаррісон, Ланкастер, Манчестер, Канаверал, Чатлін*. Але: за традицією в багатьох словах передаємо через **є**: *бізнесмен, менеджер, Блеквуд, Кемерон, Лемберт, Пелл-Мелл, Селінджер, Сем, Тетчер* і т. ін. (§ 134).

5. Збережено правило про невідмінювання іменників іншомовного походження на **-о**. Винятком у попередній версії правопису було слово *пальто*. У правописі 2019 як виняток додали лексему *ситро*. Проте частина подібних лексем, як-от *метро, кіно* та ін., лишилися невідмінюваними (§ 140).

6. Уточнено принципи відмінювання деяких жіночих імен іншомовного походження, які раніше офіційно вважали невідмінюваними: жіночі імена, що закінчуються на **губний** або **м'який** приголосний, відмінюємо: *Ізабель — Ізабелі, Етель — Етелі, Жізель — Жізелі, Мішель — Мішелі, Ніколь — Ніколі, Сесіль — Сесілі, Зейнаб — Зейнабі, Руф — Руфі*; інші ж жіночі особові імена, що закінчуються на **-й** і на **твердий** приголосний (крім губних), не відмінюються: *Беатріс, Долорес, Гюльчатай, Елмас, Енн, Жаннет, Ірен, Кармен, Кім, Клодін, Ленор, Маргарет, Монік, Тріш, Фарах* і т. ін. (§ 140).

7. Змінено написання деяких іноземних особових назв. Зокрема, арабські, перські, тюркські **імена** з компонентами, що вказують на родинні стосунки, соціальне становище і т. ін. пишемо з дефісом: *Гасан-огли, Мамед-заде, Фікрет-кизи, Мехмед-бей, Кемаль-паша, Мірза-хан* (але за традицією Чингісхан). Раніше компоненти *бей, заде, мелік, огли* й подібні писали разом. Однак **прізвища** (на відміну від інших елементів повного **імені**), до складу яких входять ці компоненти, пишемо разом: *Багірзаде, Турсунзаде, Керогли* (§ 146, п. 3.4).

Арабське *Ібн* пишемо окремо (з великої літери): *Ібн Рбсте, Ібн Сіна, Ібн Фадлан* (§ 146, п. 3.4).

З дефісом пишемо вірменські прізвища з початковим компонентом *Тер-*: *Тер-Казарян, Тер-Ованесян, Тер-Петросян* (§ 146, п. 3.5).

8. Польське, чеське й словацьке закінчення **-е** в географічних назвах із суфіксами **-ц-, -іц-, -иц-** (лат. **-с-, -іс-**), що має значення множини, в українській мові передаємо закінченням **-і** з відповідним граматичним значенням: *Кельці, Кошиці, Лідичі, Пардубиці* (у попередньому варіанті правопису зафіксоване збереження закінчення **-е**: *Кельце, Кошице, Лідиче, Пардубиче*. За правописом 2019 ці географічні назви відмінюємо: *Кошиці — Кошиць, Кошицям...* (§ 149, п. 1).

9. У компоненті **-стріт** у власних назвах пишемо **і**: *Бейкер-стріт, Волл-стріт, Фліт-стріт* (§ 129, п. III.4).

Варіантні норми правопису слів іншомовного походження:

1. Написання префіксоїда *архі-*. Раніше це була єдина кодифікована форма, у новій редакції вона залишається основною, але в назвах церковних звань, титулів і чинів можна вживати і префікс *архі-*, і префікс *архи-*. Тож можемо писати: *архимандрит* і *архімандрит*; *архиєрей* і *архієрей*, *архистратиг* і *архістратиг*. Обидва варіанти є кодифікованими (§ 31, п. 4).

2. У словах, що походять із давньогрецької й латини, буквосполучення **au** зазвичай передаємо через **ав** (*автентичний, автобіографія, автомобіль, автор, авторитет, автохтон, лавра; Мавританія; Аврора, Павло*). Нова редакція допускає орфографічні варіанти у словах, запозичених із давньогрецької мови, що мають стійку традицію передавання буквосполучення **au** через транслітерацію (як **-ау-**): *аудієнція* і *авдієнція, лауреат* і *лавреат, пауза* і *навза, фауна* і *фавна; аудиторія* і *авдиторія, аудіо* і *авдіо, аудит* і *авдит, аукціон* і *авкціон* (§ 131).

3. У словах грецького походження буквосполучення **th** зазвичай передають буквою **т** (*антропологія, аптека, астма, бібліотека, католик, театр, теорія, ортодокс*), але в деяких таких словах узвичаїлося передавання літерою **ф**. У цих випадках нова редакція правопису дозволяє використовувати орфографічну варіантність на зразок: *міф* і *міт, ефір* і *етер, кафедра* і *катедра, Афіни* і *Атени, пафос* і *патос, апофеоз* і *апотеоз, анафема* і *анатема, марафон* і *маратон, логарифм* і *логаритм, орфографія* і *ортографія, арифметика* і *аритметика, Борисфен* і *Бористен, Демосфен* і *Демостен, Марфа* і *Марта* (§ 123).

4. У загальних назвах іншомовного походження збережене правило про передавання звуків **[g]** (ge), **[h]** (аш) літерою **г**: *газета, регіон*, за цим правилом пишемо тепер *госпіс* (раніше писали «*хоспіс*»; § 122, п. 4). У такий спосіб закріплено узвичаєний спосіб передавання запозичених слів зі згаданими звуками, що унеможливує ненормативне вживання в загальних назвах іншомовного походження задньоязикового зімкненого **г** на зразок *інтелігент, сегмент, регіон* та ін. замість закономірного глоткового щільного **г**: *інтелігент, сегмент, регіон*.

У власних назвах — прізвищах та іменах людей — допускається передавання звука **[g]** двома способами: через адаптацію до української фонетики — літерою **г**: *Вергілій, Габсбург, Гарсія, Гегель, Георг, Грегуар, Гете, Гуллівер*, і як імітацію іншомовної фонетики — літерою **г**: *Гарсія, Гегель, Георг, Грегуар, Гете, Гуллівер* (§ 122, п. 3).

Отже, правопис будь-якої мови як кодекс загальноновизнаних і загальнообов'язкових правил має бути максимально зрозумілим, охоплювати найважливіші правила й закономірності написання, ґрунтуватися на одностайно встановлених власне лінгвістичних засадах і принципах. Більшість мовознавців схиляється до думки, що основними причинами змін у правописах останніх ста років були насамперед ідеологічні та політичні, а

не закономірні лінгвістичні — внутрішні закони розвитку української мови. Редакція правопису 2019 частково відновлює чи корегує заборонені, відкинуті раніше правила, насильно нав'язані через намагання штучно зблизити українську мову з російською. Водночас зміни та нововведення є спробою зреагувати на тенденції сучасної мовної практики.

Попри неоднозначні відгуки та спротив до змін, закидання, що варіантність розхитує усталені норми, нова редакція правопису є проміжним етапом до прогресивних реформ орфографічної власне української, а отже автентичної, системи, без будь-яких наближень чи уподібнень до інших мов. Звісно, багатьом користувачам важко повністю осягнути важливість таких нововведень без розлогих пояснень, часто історичних коментарів чи через брак інформації про попередні версії окремих лінгвістичних явищ. Сподіваємося, що найближчим часом цю прогалину буде максимально заповнено науково-популярними матеріалами чи орфографічним словником-додатком до нової редакції правопису. Нагальність та необхідність декларації орфографічної норми, повернення в лінгвістичний активний обіг деяких особливостей правопису 1928, що фіксують орфографічну традицію живої мови, та водночас відображення змін сучасного стану літературної мови стане запорукою нового етапу розвитку української словесності.

4.2. ЛЕКСИКА СУДОВОЇ СИМВОЛІКИ В КОНТЕНТІ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

Правова семіотика характеризує знаково-символічний спосіб передавання інформації, важливе місце в якій посідає судова символіка, що не отримала належного системного осмислення в українській науці, зокрема в енциклопедистиці. Важливість дослідження судової символіки та лексики, що її представляє, вважаємо актуальною академічно-теоретичною і практично-прикладною проблемою як для юристів, так і для широких кіл зацікавлених осіб, які прагнуть усвідомлено сприймати символічну мову судочинства та її широкий дискурс інтерпретації в мистецтві, а також виразні референції з іншими сферами культури. У судовому символізмі окремі символи є семантично «прозорими» та знайомими для більшості людей. Інші потребують поглибленого й комплексного розкриття їхнього змісту, зокрема в сучасній енциклопедистиці.

У монографії «Судова символіка» (2022) і статтях¹² окреслено семантичний та лінгвістичний аспекти окремих понять, представлених у правовій семіотиці.

Розглянемо окремі поняття з судової символіки як частини правової лексики та її репрезентації в контенті сучасних українських енциклопедій. Реалізацію постульованої мети розкриємо на прикладах суддівської мантиї та палацу правосуддя.

Суддівський одяг є одним із найбільш впізнаваних. У розгляді суддівської мантиї слід простежити розуміння одягу, його елементів у культурі,

¹² Кравчук О. О., Остащук І. Б. Судова символіка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 528 с.; Кравчук О., Остащук І. Філософія та генеза судової і посадової присяги // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2020. Вип. 3 (47). С. 71–79; Кравчук О., Остащук І. Судові присяги як складник судової символіки // Юридичний вісник. 2021. № 1. С. 7–19; Кравчук О., Остащук І. Будівля суду чи палац правосуддя? (Погляд із позицій судового символізму) // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2021. № 1 (49). С. 109–120; Кравчук О., Остащук І. Медична маска в судовому засіданні — пов'язка Феміди чи обмеження права на суд? // Публічне право. 2021. № 2 (42). С. 119–129; Кравчук О., Остащук І. Звертання до судді (офіційний титул) як складник судової символіки // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. 2021. № 3–4. С. 7–12; Кравчук О. О., Остащук І. Б. Слово «адвокат» у лінгвокультурологічному вимірі // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. 2022. Т. 33 (72). № 2. Ч. 2. С. 39–44.

зокрема західній, що значною мірою конституїрована біблійною близько-східною традицією. У стародавньому світі одяг багато що говорив про людину: якої вона професії, звідки походить, якого соціального стану. Голими чи без особливих видимих прикмет одягу могли бути хіба що раби, адже їх протягом тисячоліть не вважали людьми, сприймалися як речі, що належали господарям. Уявлення про символізм одягу знайшло продовження в літургійному облаченні, яке відіграє важливу смислову роль у церковних богослужіннях (за винятком частини протестантських церков, де є порада для служителів і присутніх на богослужінні одягти просто охайний одяг, виражаючи таким чином повагу до молитовного зібрання).

У Стародавньому Римі, вітчизні права в його західній парадигмі, тоги, мантиї відігравали вагомий роль у соціальній ідентифікації та символізували владу й право здійснювати судочинство. *Toга praetexta*¹³ носили також магістрати, жерці та юнаки вільних станів до 17-літнього віку¹⁴. Запозичена в етрусків, *тога праєтекста* у римлян оздоблювалася пурпуровим пасмом шириною 7,5 см¹⁵.

Тога виходила за межі практичного використання як вид одягу, сприймалася як важливий символ соціальної стратифікації та державно-управлінських, зокрема судових, повноважень: здобувачі державних посад носили білосніжну тогу, в царів вона була пурпуровою (*purpurea*), тріумфаторів відзначали розшитою (*picta*). Тога була також символом римської національності. Сприймалася у відповідному контексті як символ мирного життя (*sedant arma togae* — «нехай зброя поступиться місцем тозі», тобто війна — миру). Тога — символ суспільно-політичної діяльності, політичного красномовності; громадянської влади, інакше кажучи, сенату (*decreto togae*)¹⁶. Білу тогу іменували словом *candida*¹⁷, яке є спільнокореневим з іменником *candidatus*: 1) той,

¹³ Praetextum — прикраса, краса, блиск, пишність [Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. 9-е изд., стереотип. Москва : Русский язык — Медиа, 2005. С. 613].

¹⁴ Там само.

¹⁵ Mistygacz M. *Usytuowanie i strójurzędowy prokuratora w postępowaniu sądowym // Prokuratura i Prawo*. 2014. № 10. P. 74.

¹⁶ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. 9-е изд., стереотип. Москва : Русский язык — Медиа, 2005. С. 775.

¹⁷ Литвинов В. Латинсько-український словник : в 4 т. Київ : Наукова думка, 2018–2020. Т. 1. 1045 с.; Т. 2. 812 с.

хто домагається посади, претендент на пост (із цієї нагоди одягали білу тогу), кандидат; 2) імператорський тілоохоронець¹⁸; у середньовічній та ренесансній латині розвинули ще такі значення: 1) кандидат на посаду або звання; 2) академічний ступінь (кандидат)¹⁹. У Стародавньому Римі «з метою виділення себе у натовпі, ті, які намагалися здобути посаду, виступали в сніжно-білій тозі, побіленій спеціальним крейдяним порошком (*toга candida*, звідси поняття «кандидат»). Практика вибілювання тоги була доступна лише багатим, тому плебеї, яким не було можливості придбати *тога candida*, протестували проти її використання під час кампанії. Унаслідок висловлюваних заперечень у 432 до н. е. ухвалено закон, що забороняв використання *тога candida*. Однак цієї згаданої постанови, мабуть, не дотримувалися, натомість у період пізньої республіки носіння побіленої тоги було звичайною практикою, пов'язаною з веденням виборчої кампанії»²⁰.

Не випадково тога, що трансформувалася в мантию, відіграє помітну роль в одязі суддів, а в окремих країнах і прокурорів та адвокатів. Сучасні мантиї від римських тог зберегли такі їхні риси як один колір, складчастість, вільність та символічність. Мантиї за своєю формою також пригадують давньоримські далматинки — вільні туніки з довгими і широкими рукавами²¹. У Стародавньому Римі тога була символом оратора; представляла значення зобов'язання, зрілість та суспільну відповідальність людини, яка одягла її. Тога була своєрідним соціальним регулятором — за принципом *noblesse oblige* («шляхетність зобов'язує»): на людей благородного походження і високого стану покладалися високі моральні та професійні вимоги. Тога була «корсетом, ярмом», які обмежували надмірну експресивність, особисту заангажованість, стримували поведінку *infra dignitatem* («нижче гідності»)»²².

¹⁸ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. 9-е изд., стереотип. Москва : Русский язык — Медиа, 2005. С. 117.

¹⁹ Литвинов В. Латинсько-український словник : в 4 т. Київ : Наукова думка, 2018–2020. Т. 1. 1045 с.; Т. 2. 812 с.

²⁰ Там само.

²¹ Mistygacz M. *Usytuowanie i strójurzędowy prokuratora w postępowaniu sądowym // Prokuratura i Prawo*. 2014. № 10. P. 74; Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. 9-е изд., стереотип. Москва : Русский язык — Медиа, 2005. С. 219.

²² Mistygacz M. *Usytuowanie i strójurzędowy prokuratora w postępowaniu sądowym // Prokuratura i Prawo*. 2014. № 10. P. 75.

Протягом століть тога була традиційним одягом римлян, але до кінця 1 ст. до н. е. її популярність знизилася. У контексті відродження та зміцнення давніх звичаїв і традицій перший римський імператор (у сучасному розумінні) Октавіан Август (63 до н. е. – 14 н. е.) зробив тогу фактично «державним одягом», який усі громадяни повинні були носити на форумі²³. Іменник *togatus* мав такі основні значення: «людина, яка носить тогу», «римський громадянин», «цивільна особа»²⁴. Інакше кажучи, тога була видом одягу, що асоціювався з Римом та його громадянами: «понятійні поля, в які входить слово “тога”, були досить стабільні. Це сфера позначення якихось споконвічно римських властивостей і того, що належить римлянину, на відміну від інших людей. Якщо слово *toga* зустрічається в сфері ритуальної офіційності, то поруч будуть слова того ж ряду: *toga praetexta* і тут же *sella curulis* — курульне крісло; слово *nomen* — не тільки “ім’я”, але й “повага”: *propter togae nomen* — “з поваги до тоги”, *toga picta* — “розшита тога”, яку належало носити триумфаторам, і поруч *scipio eburneus* — “жезл”, посох, оброблений слоновою кісткою»²⁵. Отже, тогу було наділено владно-державними і національно-патріотичними властивостями римської ідентичності.

Один з авторів пафосно сформулював, що «судовий процес має залишити враження урочистого богослужіння, де суддя є священником, а мантия — літургійним одягом, а не якимось халатом»²⁶. Тут підкреслено, що суддівський одяг передає не тільки традицію та символіку, але вимагає також відповідної постави і шанобливого використання, щоб він не виглядав убогим театральним реквізитом із невідомим призначенням.

Отже, тога (мантия) протягом століть була важливим символом, що був невід’ємним атрибутом пафосної сакралізації влади, відзначення привілейованих верств населення, людей світу науки, служителів церкви, а згодом і судових юристів, передусім суддів.

²³ Marble Statue. Marble Statue of a Togatus (Man Wearing a Toga) // The Met. URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247105>

²⁴ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. 9-е изд., стереотип. Москва: Русский язык — Медиа, 2005. С. 775.

²⁵ Серов Н. В. Цвет римской одежды в контексте мировой культуры. Мнемон // Исследования и публикации по истории античного мира. 2009. Вып. 8. С. 330–331.

²⁶ Mistygacz M. Usytuowanie i strójjurzędowy prokuratora w postępowaniu sądowym // Prokuratura i Prawo. 2014. № 10. P. 75.

Інше поняття судового символізму, яке запропонуємо для розгляду, є палац правосуддя — особливе окреслення в європейській традиції урочистих будівель суду. Їхня статичність покликана увиразнити соціальну значущість здійснення судочинства.

Історичний екскурс та порівняльний огляд приміщень судів у різних країнах свідчать про те, що в ідеальному варіанті «зала судових засідань — завжди виключно парадне приміщення, яке обов’язково повинні бачити інші, вірніше, все суспільство. Також, як і парадні приміщення чудових королівських палаців Європи (наприклад, Версалью), палац правосуддя та зала засідань суду призначені не тільки для безпосередньої фізичної присутності в ньому, слухання процесу, але він створений і для благоговійного споглядання найвищого авторитету і величі, чи це суд чи влада <...> У його символічній стороні тісно переплітаються метафізика й антропологія конкретної історичної епохи. Така символіка завжди точно й зрозуміло фіксує обґрунтування права на суд у конкретній культурі»²⁷. Звісно, виходячи з практичних можливостей організації суду, не всі приміщення відзначаються урочистістю й естетичністю — для цього достатньо відвідати окремі суди в різних регіонах України.

Матеуш Стемпень у дослідженні символічних значень культурно-історичних й архітектурних особливостей Constitution Hill, архітектурного комплексу Конституційного суду в Йоганнесбурзі (Південно-Африканська Республіка), констатує односторонність суто прагматичного сприйняття судових будівель та підкреслює необхідність їхнього ширшого сприйняття в контексті передавання важливої інформації, що стосується як судочинства, так і культури права: «Судова архітектура (до якої належить архітектура судових будинків, їх оточення, а також облаштування судових зал) нерідко трактується як щось самоочевидне, що не вимагає глибшої рефлексії. Згідно окремих думок, для її розуміння вистачить розкрити роль традиції в цьому аспекті. За іншим переконанням, судова архітектура сприймається як результат розв’язання практичних проблем, пов’язаних із забезпеченням справедливості (умови безпеки, доброї організації, доступності), але нічого більше. Особливо в межах менеджерського мислення про судочинство підкреслюється виключно значення «технократичних

²⁷ Власова Г. Б. Символы и ритуалы как культурные характеристики судебного процесса // Философия права. 2007. № 2. С. 69–73.

чинників». Усі ці позиції, однак, не беруть до уваги різноманітність архітектури судів, а також можливості впливу не тільки на те, що відбувається в судових залах, але також на ширші процеси формування знання, уявлення, позицій щодо судів, правових інституцій чи навіть права загалом»²⁸. У своїй статті автор саме і доводить, як комплекс Constitution Hill в Йоганнесбурзі вписаний у загальнодержавний контекст формування верховенства права у країні, яка пройшла складний історичний процес становлення громадянського суспільства, рівності усіх громадян перед законом.

У попередні історичні епохи окремі будівлі, передусім храми і палаци, виконували не тільки утилітарну роль, але їхня форма, місце спорудження, динамічне візуальне сприйняття з різних точок зору покликані представляти те значення, яке вони виконували у публічному житті спільноти, які смисли вони передавали. Особливо сприймався і простір, який наділявся ціннісними характеристиками: в ньому вбачалася проміжна зона між космосом (впорядкованістю) і хаосом (безладністю). Він розумівся як тричастинна структура, в якій кожен із вимірів мав два можливих напрями руху або полюси чи значення, а до цих шести точок додавалася сьома — центр. Отже, простір був логічною структурою²⁹, яку людина сприймала як неписану книгу, текст. Ще в архітектурі стародавнього світу естетичний фактор виділяли як важливий в архітектурних спорудах. Можемо узагальнити, що технічний (утилітарність, міцність), естетичний та аксіологічний чинники були базовими й нероздільними в головних спорудах, які будувала людина від початку архітектури як науки і мистецтва водночас.

Судові засідання нерідко у давні часи відбувалися в храмових будівлях або ж у спорудах, що наслідували саме сакральну архітектуру. У словнику латинської мови знаходимо серед значень слова *sacrum* такі: «1) святилище, храм; 2) приміщення для зберігання священних речей; 3) ірон. вмістилище; 4) імператорський палац; 5) зала судових засідань»³⁰.

²⁸ Stępień M. Symbolika architektury sądowej. Przypadek Constitution Hill w Johannesburgu // Samorząd terytorialny, architektura, dzieła sztuki, prawo. Kraków : Studio Cubus, 2018. P. 68.

²⁹ Кэрлот Х. Э. Словарь символов. Москва : REFL-book, 1994. С. 365–367.

³⁰ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. 9-е изд., стереотип. Москва : Русский язык — Медиа, 2005. С. 679.

Отже, зв'язок споруд для релігійних богослужінь, сакральних будівель та приміщень, де відбувалися судові засідання, в Стародавньому Римі був очевидним і природним, що засвідчують не тільки наукові дані історії, але й матеріали лексикології.

Структуруванню простору, відділенню священного від неосвяченого особливе значення відводилося в грецькій та римській культурах. В архаїчний період римської історії виникли поняття померій як межа, кордон *templum* і самого міста: «римляни називали померієм (*pomerium*) межу, яка відділяла територію власне міста Рима (*urbs*) від іншого *ager Romanus*³¹. Померій мав сакральний статус, що вказував на його непорушність <...>. В історичну епоху померій, очевидно, був пов'язаний із міською стіною. Обряд *amburbium*, який полягав у проведенні плугом борозни навколо міста, щорічно здійснювався для відновлення священної границі, так би мовити, “магічного кола” навколо міста»³². У сучасній культурі також чимало обрядів і ритуалів здійснюються циклічно (скажімо, святкування державних чи релігійних свят) або ж повторюються через певний час (наприклад, ювілейні дати певних історичних подій, відзначення яких супроводжується окремим церемоніалом). І саме сакральний простір уможлилював здійснення найважливіших суспільних актів та дій, зокрема судових засідань: у Стародавньому Римі просторова «структура була прописана законами. Засаднича територіальна одиниця римської святості мала назву *templum* (лат. святилище, простір). Це була не будівля й не святилище, а земельна ділянка, звільнена авгурами від божественної повинності. Після належного висвячення (інавгурації), місто могло використовувати цю ділянку для зведення громадських будівель, цивільних чи релігійних. Лише на *templa* могли відбуватися політичні зібрання, засідання сенату, судові слухання тощо»³³. Важливість суду, як бачимо, в Римі підкреслювалася також і окремим місцем його засідань, щоб додатково «забезпечити» надприродну підтримку богів у прийнятті рішень та вироків, а протиправні дії у цьому

³¹ *Ager Romanus* — тут ідеться про місцевість навколо міста.

³² Коптев А. В. Империи и померий в эпоху Ранней Римской республики // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология. 2011. № 14 (76). С. 45.

³³ Говорун К., архимандрит. Риштовання Церкви: вбк постструктуральної еклезіології. Київ : Дух і літера, 2019. 312 с.

просторі вважалися святотатством, сакральним злочином (*sacrilegium*)³⁴, покарання за який було особливо суворим.

Здійснення «земного» суду перед обличчям богів вважали важливою функцією тимчасового життя у цьому світі, адже людина повинна була прагнути наслідувати божественну справедливість. Особливий простір, смислонаповненість судових приміщень повинні були «сприяти» в реалізації справедливості в проминальності земного життя.

Будівлі судів зазвичай своїм архітектурним виглядом представляють ідеї непорушності справедливості та рівності всіх перед законом.

У розгляді символічного значення будівель судів звернемося до короткого оглядового аналізу репрезентативних судових споруд в окремих країнах світу, які виразно сприймаються як величні будівлі, покликані навіювати відчуття надійності, непорушності стовпів правової держави та впевненості у досягненні справедливого правосуддя.

Вищий суд Італії в сфері конституційного контролю міститься в палаці, що був зведений Римською курією для потреб *Sacra Consulta* (італ. *Congregazione della Sacra Consulta*) — однієї з дикастерій³⁵, яка займалася справами загального, цивільного й карного права в Католицькій церкві. Ця правова інституція проіснувала з 1588 р. до 1870 р. Будівництво споруди на площі Квірінале, у якій на сьогодні розміщено Конституційний суд Італійської Республіки, розпочато 1732 р. за вказівкою Папи Римського Климента XII, цю справу довірили флорентійському архітектору Лоренцо Корсіні. Доволі швидко будівництво було завершене (1737). Над дверима головного фасаду встановили алегоричні статуї Справедливості та Релігії, вище яких — папський герб: автор цієї скульптурної композиції Філіппо делла Валле. Справедливість представлена з відкритими очима (на відміну від традиційного зображення з пов'язкою на очах), у правій руці тримає меч — символ готовності захищати закон і правду. Релігію показано з книгою у лівій руці: припускаємо, що це символ Святого Письма як основи права Католицької церкви. Отже, ці алегоричні постаті над головним входом до палацу символізують два основних стовпи канонічного права (справедливість та релігія — обидві подані в Одкровен-

³⁴ Сидорович О. В. Авгурии и ауспиции: содержание понятий // *Античный мир и археология*. 2009. Вып. 13. С. 158.

³⁵ Дикастерія — одне з відомств Римської курії, через які Папа Римський керує Римсько-католицькою церквою.

ні), захист якого мав відбуватися у первісному призначенні будівлі. У розкішному інтер'єрі палацу в оздобленні використано дзеркала й люстри з муранського скла, годинники, цінні гобелени, погруддя, картини, зокрема в червоній залі — «Весілля у Кані» Тінторетто. Стелі прикрашені сюжетами з античної міфології³⁶. Такий палацовий інтер'єр, звісно, є спадком Папської держави з часів її розквіту, але Конституційний суд Італійської Республіки не випадково розташовано саме в цьому приміщенні, адже це місце постійно було призначене для розгляду вищих правових питань.

У Віденському Палаці правосуддя розміщено декілька судових установ: Верховний суд Австрії, який є найвищою інстанцією у цивільних та кримінальних справах, Віденський вищий регіональний апеляційний суд, Віденський регіональний суд із цивільних справ. У Палаці розміщені Генеральна прокуратура, Верховна прокуратура Відня. Імператор Франц Йосиф I (1830–1916) прийняв рішення про місце будівництва Палацу правосуддя 1873, а наступного року про це видано офіційний наказ. Архітектор Олександр Вілеманс Едлер фон Монтефорте став переможцем конкурсу проєктів на спорудження будівлі. Завершили будівництво палацу в неоренесансному стилі 1881 р. Відтоді тут розмістили вищі судові відомства Австро-Угорської імперії. У 1927 р. внаслідок гострих громадянських конфліктів у м. Відні Палац правосуддя підпалено, тоді практично були знищені більшість приміщень, зокрема цінна юридична бібліотека з важливими історичними й адміністративними документами. Під час Другої світової війни декілька разів бомби потрапляли у споруду, внаслідок чого вона зазнала значних пошкоджень. Капітальна реставрація Палацу правосуддя, що тривала приблизно 15 років, завершилася 2007 р.: історичні зали судів максимально реконструйовано відповідно до їхнього первісного вигляду. Пишно оздоблена сходовая частина з першого поверху, з одного боку, є наслідком ренесансної уваги до цієї частини архітектурних споруд, а з іншого, символічно підкреслює, що людина піднімається у важливому приміщенні. Парадні й урочисті сходи ведуть до постаменту-трону, на якому між колонами сидить алегорія Справедливості з позолоченим

³⁶ Che Cosaé la Corte Costituzionale. URL: https://www.cortecostituzionale.it/documenti/download/pdf/lacorte_depliant.pdf

мечем у правій руці та відкритою книгою (збірником законів) у лівій³⁷. Постаць Справедливості також представлена без пов'язки на очах, відсутність якої можна пояснити тим, що відкриті очі забезпечують ретельнішу та детальнішу оцінку судової справи³⁸.

У віденському Палаці правосуддя постамент і скульптура, що нагадують вітвар античного храму, залиті природним світлом, що падає зі скляної стелі та створює візуальний статичний ефект у головному холі Палацу правосуддя, стилізованого під ренесансні стандарти наслідування античної архітектури і пофарбованого у спокійні пастельні кольори. Відзначимо, що в античності скульптурні зображення богів розташовували передусім біля храмів та жертвників. Вони позначали культ того чи іншого бога: у грецькому та римському язичництві основні релігійні публічні дії (наприклад, жертвопринесення) відбувалися не в приміщенні храмів, а поруч із ними. Власне, завдяки скульптурі як виду образотворчого мистецтва історики мали можливість реконструювати інформацію про естетичні канони та релігійні уявлення античності.

У Лімі (столиці Республіки Перу) Палац правосуддя (резиденція Верховного суду), який зведений у неокласичному стилі та за взірцем грандіозного Палацу правосуддя в Брюсселі, відзначається певними рисами національної традиції — як міфологічними (язичницькими), так і релігійними (католицькими). Під фронтоном центрального портика зображено фігури грифонів — міфічних істот із крилами, тулубом лева та головою орла — символів швидкості, спритності, могутності. Центральні широкі сходи перед головним входом охороняють на бокових постаментах леви — як символи сили та мудрості. Можемо припустити, що скульптури-алегорії цих істот означають захист справедливості перед будь-якими спробами її викривити чи здійснити вплив на її здійснення. Зважаючи на високий рівень релігійності громадян Перу, в розкішному комплексі Палацу правосуддя, інтер'єри якого виконані у вишуканому стилі, розміщено також і каплицю Господа Справедливості: тут можна побачити ікону Ісуса Христа з нагрудним знаком судді — медальйоном, який підвішений до широкої і довгої стрічки біло-червоного

кольору (барв перуанського державного прапора: три рівновеликі вертикальні смуги — біла (посередині) та червоні)³⁹. Наявність місця релігійного культу в приміщенні, де розміщено Верховний суд Республіки (ісп. La Corte Suprema de Justicia de la República), — найвищої судової інстанції держави — показує вплив національної традиції цієї латиноамериканської країни, в якій релігійність є високого рівня; сама назва судової каплиці — Господа Справедливості — наче підкреслює відповідальність суддів за ті рішення, які вони приймають.

Ефектність фасадів та репрезентативність внутрішнього оздоблення будівель суду покликана насамперед викликати асоціації про важливість судочинства, впевненість у необхідності йому довіритися в очікуванні справедливості й незаангажованості, а не тільки захоплюватися «пейзажами» мистецьких напрямів різних історичних епох.

Окремо, з об'єктивної історичної перспективи, слід відзначити факт, що у попередні століття суддями могли бути лише представники привілейованих верств населення, вихідці з вищих суспільних станів, які, з одного боку, були меценатами культури й замовниками праці митців, а з іншого, — й основними реципієнтами досягнень мистецтва й кращих взірців естетики (проживали у палацах, купляли картини, замовляли скульптури тощо). Природно, що такі важливі будівлі як судові також зводили за кращими естетичними стандартами, а, скажімо, у XIX–XX ст. наслідували взірці, котрі передусім повинні були виражати найвищу повагу до справедливості в суспільстві. Звісно, що в сучасному суспільстві така стратифікація суто за походженням не має актуальності.

Хоча в Україні поняття палацу правосуддя в офіційній мові не вживається, деякі українські суди також розташовані в історичних будівлях-пам'ятках архітектури.

У центрі Києва в історичному районі розташовано Кловський палац, який є справжньою архітектурною окрасою столиці України. З 2009 р. після капітального ремонту він став Палацом правосуддя, де відбуваються засідання найвищої судової інстанції — Верховного Суду. Один із найкращих взірців палацової архітектури України XVIII ст., що був споруджений

³⁷ The Supreme Court of Justice of the Republic of Austria. URL: <https://www.ogh.gv.at/en/>

³⁸ Tokarczyk A. R. Sprawiedliwość: próba syntetycznej systematyzacji zagadnień // Gdańskie studia prawnicze. 2016. T. 35. P. 13–51.

³⁹ Palacio Nacional de Justicia: Joya de todos los peruanos y peruanas. Documental // Youtube. 2021. URL: https://www.youtube.com/watch?v=IQqpcpAkhEY&ab_channel=PoderJudicialdelPer%C3%BA

1752–1756 рр. на замовлення Києво-Печерської лаври для розміщення представників монаршої родини. За цим призначенням палац ніколи не використовували, адже 1750–1755 рр. неподалік зведено Маріїнський палац за проектом Б. Ф. Растреллі (1700–1771). Будівля часто змінювала призначення (тут містилися лаврська друкарня, склади, гімназії, училища, міністерство, Музей історії Києва тощо), пережила нищівну пожежу в XIX ст., а на сьогодні є, ймовірно, найбільш репрезентативним у нашій країні приміщенням для судових засідань⁴⁰. Оздоблення інтер'єрів відзначається не тільки естетизмом, але й концептуальним змістом, який символічно представляє сутність судової влади — непохитність у реалізації справедливості. На другий поверх ведуть сходи Чесноти, де на стелі символічно зображено алегорії Віра, Надія і Милосердя. На другому поверсі розташовано залу пленумів, увінчану куполом та оздоблену символами української державності. Зала судових засідань теж відзначається розкішним інтер'єром у світлих тонах та мистецькою ліпниною з образами кораблів і соняшників. І в цих залах приймають важливі рішення Верховного Суду⁴¹. Наявність сходів Чесноти узгоджується із традиційним розумінням у символізмі підняття людини до чогось важливого, що вимагає певних зусиль і дисципліни. У палацових та храмових комплексах сходи означали підняття до вищого рівня буття, де панує Справедливість. Сходи Чесноти, що ведуть до найважливіших приміщень Верховного Суду, символічно виражають підняття людини у зали, де реалізується справедливість та приймаються найважливіші юридичні рішення в Україні.

В Україні суди, як правило, розміщують у приміщеннях, побудованих для інших цілей. Досить часто приміщення судів розташовані не в окремих будівлях, а поруч з іншими підприємствами, організаціями, установами. В окремих випадках суди розташовані в орендованих приміщеннях. Отже, говорити про символічне значення будівлі суду в Україні, як правило, не доводиться. Наведені традиції щодо розміщення судів по-

⁴⁰ Ковалинський В. В. Кловський палац // Енциклопедія сучасної України. 2013. URL: https://esu.com.ua/search_articles?id=8537

⁴¹ Марущак О. Найзагадковіший палац Києва: будинок на Печерську пережив кілька воєн і вражає своєю красою (інфографіка) // Сьогоні. 2016. URL: <https://kiev.segodnya.ua/ua/kiev/kwheretogo/samyy-zagadochnyy-dvorec-kieva-dom-na-pecherske-perezhil-neskolko-voyin-i-porazhaet-svoey-krasotoy-infografika-732609.html>

руч з іншими установами та організаціями не суперечить законодавству. Розміщення будівлі суду на одній із центральних площ або вулиць має символізувати рівнозначність судової влади як однієї з трьох гілок влади в системі розподілу влад. Зрозуміло, що будівлю парламенту, уряду не розміщують у підворітті або спальному районі. Розміщення таких будівель у центрі, в гарному місці, доступному для значної кількості громадян, означатиме, що більша частина громадян, проходячи повз неї, знатимуть, що там розташований відповідний орган влади. Так само у хорошому місці, в центральній частині населеного пункту варто розміщувати будівлю суду. Проходячи повз неї щодня або час від часу у власних справах, громадяни знатимуть, що тут розташований суд — як орган влади, призначений для захисту їхніх прав та інтересів. Якщо згодом їм доведеться звертатися до суду та / або стати учасником судового провадження, вони відчуватимуть більшу довіру до цього органу влади, як до чогось знайомого. Таким чином, розміщення будівлі суду в центральній частині населеного пункту, на одній із центральних площ чи вулиць символізує легітимність судової влади.

Не дивлячись на те, що в Україні загалом є проблема зі спеціально обладнаними сучасними судовими приміщеннями, і суди розміщуються в будівлях, що не будувалися як суди або зводилися за типовим проектом чи виключно з утилітарним архітектурним підходом, частина судів розташована в історичних будівлях, що були реконструйовані конкретно під судові. Окремі українські суди також уписуються в загальну європейську традицію підкреслення важливості інституту суду величними спорудами, які водночас і постають архітектурними окрасами міст. У таких випадках, при нагоді, пресслужбам судів варто інформувати користувачів судових послуг про символічні елементи будівлі суду, маючи відповідний розділ на офіційному сайті суду, — це сприятиме підвищенню загального рівня правової культури та високої поваги до суду і судового процесу. Також доцільно, в кращих європейських традиціях, упроваджувати в обіг термін «палац правосуддя» для позначення будівель, у яких розташовані суди, якщо такі будівлі спеціально для цього призначені або якщо в них розміщено кілька судів. І таку традицію слово використання варто розкривати в українських енциклопедіях.

Правова лексика — важливий складник сучасної української літературної мови, в якій семіотичний дискурс відіграє помітну роль, оскільки

конститує юридичну сферу мови в її академічно-науковому та практичному вимірах. Судочинство протягом століть акумулювало характерні символічні позначення різних аспектів здійснення правосуддя, розуміння яких вимагає фахового комплексного розкриття, що враховуватиме цілісний міждисциплінарний погляд у представленні в сучасних українських енциклопедіях.

Запропоновані приклади репрезентації окремих понять судової лексики та практики здійснення судочинства крізь призму семіотичного ракурсу бачення як основного в їхній інтерпретації, розгляд значення суддівської мантиї та палацу правосуддя можуть бути структуровано (з відповідними підрозділами) представлені в сучасних українських енциклопедіях.

4.3. ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА СТАТТЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТА ТЕОРІЇ АРХЕОГРАФІЇ

В умовах гуманітарного протистояння багаторічній навалі імперських наративів очевидним і вкрай важливим стає завдання формування джерельного фундаменту цієї боротьби. Археографія є сьогодні наукою, яка напругу бере участь у творенні сучасної історико-культурної парадигми, посилює позиції української науки, транслює суспільству звучання минулого у документах і пам'ятках, які зберігають традиції, докази безперервності розвитку культури, науки, національного державотворення. Крім того, гібридні інформаційні війни та спроби перегляду минулого для досягнення політичних цілей ставлять перед гуманітарною наукою завдання створення системи запобіжників у вигляді достатнього документального інформаційного масиву. Як зазначає дослідниця українського історичного джерелознавства різних етапів його розвитку О. Ковальчук, «найпопулярніші історичні джерела є й найбільш задіяними як постачальники історичної інформації»⁴².

Енциклопедії загалом та енциклопедичні статті зокрема як жанр літератури (у широкому розумінні) є і тепер важливим інформаційним ресурсом, «висококонцентрованим» джерелом інформації як універсального характеру, так і спеціального спрямування. Водночас, зміст енциклопедичної статті як джерело є відображенням, презентацією як здобутого наукою знання, так і домінуючих у той чи інший час суспільно-політичних умов, ідеологічних впливів, загальнокультурного контексту. За умов комплексного аналізу енциклопедичні статті є цілком репрезентативним джерелом, яке дозволяє простежити тенденції та особливості розвитку того чи іншого предмета, явища тощо. Від появи цього жанру як такого і дотепер енциклопедії виконують завдання з фіксації досягнень науки з видобування нового знання та їх транслювання суспільству. Зміни, які постійно відбуваються в розвитку науки, відображаються на сторінках оновлених же за певною періодичністю енциклопедій, «освячуються» та вкарбовуються у суспільний дискурс, стають надбанням культури та історії. Попри поширення інформаційних баз даних у Web-форматі через різноманітні

⁴² Ковальчук О. О. Українське історичне джерелознавство доби Романтизму. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2011. С. 282.

інтернет-ресурси, «традиційний» формат енциклопедій залишається «каноном», основою сучасних баз даних, авторитетним джерелом інформації. Без урахування наявних даних, посилання на паперові носії, цифрові бази не можуть бути повноцінними насамперед у наукових дослідженнях. Прикладом можуть слугувати матеріали, опубліковані на відомих ресурсах Wikipedia. Статті, опубліковані на цьому ресурсі, містять посилання на відповідні статті в «традиційних» друкованих енциклопедіях.

Говорячи про розвиток археології як науки, слід зупинитися на питанні представлення її теоретичних, фундаментальних засад. Функції публікації джерел та пам'яток писемності успішно можуть виконувати видавництва відповідного профілю. Наявність теоретичного складника в діяльності академічної установи є і буде виразним показником розвитку фундаментальної науки. Будь-які практичні, «валові» здобутки не зможуть набути необхідної якості наукового продукту та ефективної самореалізації інтелектуального потенціалу десятків науковців, якщо вони не матимуть міцного теоретичного підґрунтя. Видавництва і друкарні здатні виконати технічні завдання на належному рівні, але науковий характер публікацій пам'яток та джерел можливий лише в умовах відповідної інституції, із залучення високопрофесійного наукового колективу.

Історія будь-якої науки має бути і складником її предмета, напрямом досліджень. Як доводить багаторічний досвід вивчення питань теорії та методики археології, історія археології є склаником її предмета⁴³.

Археологія утвердилася як наука з відповідними інституціями та практиками в країнах Східної Європи та Росії. Тому її історія безпосередньо пов'язана з історією та культурою України. Публікаційні практики в Європі та Північній Америці спираються на перетини та взаємодію філології, лінгвістики, історії, культурології, соціології тощо і не мають традиції виокремлення археологічних публікацій як виключно історичного допоміжного або спеціального матеріалу.

Наприкінці XIX ст. закріпилося розуміння археології як пошукових та публікаційних практик. Так, «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона» не містить статті про археологію як таку. Досить значний матеріал присвячений усім Археологічним комісіям з докладним описом їхньої

⁴³ Маврін О. О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археології в УРСР (40-ві — 80-ті роки XX ст.). Київ : Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2018. 352 с.

історії та діяльності⁴⁴. Київській археологічній комісії присвячено окремий розділ із зазначенням її ролі не лише для науки, а й для навчання⁴⁵.

Згодом, вже станом на 1932 р. після фактичного знищення осередків археологічної роботи у виданні «Малая Советская Энциклопедия» маємо статтю «Археология» на 2 рядки: «... (греч.), описание и издание древних письменных памятников»⁴⁶. Проте поряд на тій самій сторінці знаходимо у статті «Археология» згадку про археологію як частину буржуазної археології як її вузько спеціальної дисципліни, поряд із епіграфікою, палеографією, нумізматиною, сфрагістикою, геральдикою тощо⁴⁷.

Лише у 1950-х роках в українській радянській археології, слідом за «загальносоюзною наукою», почала розроблятися тема дослідження історії цієї науки. Напрямок дослідження в Україні був закладений Б. Ватулею в його дисертаційному дослідженні «Розвиток археології на Україні в XIX і на початку XX ст.»⁴⁸. Окрім того, сама тема історії науки для радянської археології мала вагоме значення, чим і відрізнялася від інших гуманітарних наук. На відміну від них, у 1970-х рр. були зроблені спроби ввести «історію археології» до предмета.

Фундаментальні, теоретичні археологічні проблеми ґрунтовно, але не систематично розроблялися ще в радянській («загальносоюзній») науці. Зокрема, для вивчення історії розвитку теорії і методики археології плідними виявилися праці М. Селезньова, С. Валка, статті теоретико-методологічного плану С. Шмідта, В. Черних, В. Хевроліної, О. Козлова Т. Снитка, С. Валка тощо. З досліджень українських археологів слід згадати праці І. Крип'якевича, В. Стрельського, М. Ковальського, С. Яковлева, Г. Боряка, Л. Дубровіної, дисертації Б. Ватулі та О. Бевзо, статті Я. Дашкевича, О. Купчинського, П. Фостик, Л. Попової І. Бутича. Ю. Мицика та ін. Саме доробок цих вчених лягав в основу енциклопедичних статей, або як джерело, або як авторська публікація.

⁴⁴ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. Санкт-Петербург : Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1890. Т. 2. С. 221–225.

⁴⁵ Там само. С. 225.

⁴⁶ Малая советская энциклопедия : в 10 т. Москва : Советская энциклопедия, 1928. Т. 1. С. 442.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Ватуля Б. С. Развитие археологии на Украине в XIX и начале XX века. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Киев : [б. и.], 1952. 378 арк.

У радянську добу археографія в УРСР перетворюється на наукову дисципліну, формулюючи предмет, метод, функції та завдання. Але статус допоміжної дисципліни зберігатиметься за археографією протягом всієї цієї доби. Ці особливості української археографії знайшли відображення на сторінках енциклопедій, як загальних, так і спеціалізованих.

Уже в 1940–1950-х рр. в СРСР відбулося підпорядкування археографії потребам історичної науки, що вплинуло на всі аспекти теорії цієї науки. Сама теорія археографії мала підпорядковуватись меті й завданням історичної науки. Предметом археографії стає історичне джерело, методика спрямовується на перетворення пам'яток минулого на джерела для історичних досліджень. Звужується коло функцій археографії. Зокрема нівелюється функція польової археографії та опису побутування документа в «природних» умовах.

Теорія і методи радянської археографії пройшли довгий шлях становлення. Історія радянської археографії в 1940–1980-х рр. є історією допоміжної історичної дисципліни, яка з 1950-х років намагалася стати окремою наукою. Як свідчать статті у радянських енциклопедіях, змін у визначенні предмета й завдань не відбувалося, попри наявний запит наукової громадськості та цілого суспільства; перемогло «звужене» розуміння археографії, що відбилося у довідковій тогочасній літературі (зокрема у визначенні археографії, поданому в «СЭС»).

Важливе місце посідають, насамперед, енциклопедичні видання радянського періоду, зокрема профільні статті про археографію. Каркас історії розвитку теоретико-методологічної бази всесоюзної археографії склали перевидання в 1980-х роках «БСЭ», та «Большой энциклопедический словарь» — видання, що дали можливість простежити еволюцію змін базових концептів теорії та методики радянської археографії 1940–1990-х рр. Ці джерела також дали уявлення про зміну обсягу теоретико-методологічної частини археографії, про те, які основні питання в той чи інший час включалися до них, тощо. Що стосується дослідження української радянської археографії, свідчень щодо вибудовування її відповідного каркасу, то такий джерельний матеріал відсутній. Тому в цьому дослідженні були використані не лише визначення археографії, подані в двох виданнях УРЕ (1960-х та 1970-х рр.), що були українськими аналогіями БСЄ, а й визначення змісту поняття археографії в науково-довідковій, учбовій літературі для тих періодів, в яких не виходили видання УРЕ, а саме для 1940–1950-х та 1980-х рр.

Перш за все, слід порівняти два визначення терміна «археографія» — довоєнне і післявоєнне. Звернемося до головного довідкового видання СРСР — «Великої радянської енциклопедії». У її першій редакції у 1920-х років було дане таке визначення археографії: «галузь історичної науки, основні завдання якої полягають у збиранні, описуванні й виданні історичних пам'яток»⁴⁹. Таке визначення, на думку С. Шмідта, узагальнює та відображає досвід дореволюційної археографії⁵⁰.

У післявоєнну добу визначення археографії змінюється. У другому виданні «Великої радянської енциклопедії» археографія це вже «...допоміжна історична наука, завданням якої є розробка методів публікації історичних документів і підготовка їх до видання»⁵¹.

Отже, зрушення, що відбулися на рівні тезаурусу, — це заміна предмета («історичні пам'ятки» / «історичні документи»), статусу («галузь історичної науки» / «допоміжна історична наука») та функцій.

Базовим зрушенням, що спричинило зміни на всіх інших рівнях, відбулося у царині визначення статусу археографії як науки. На зміну довоєнному нейтральному «галузь історичної науки» прийшло підпорядковане «допоміжна історична наука». Відповідно має бути переглянтий предмет, методи, функції археографії. Має змінитися зміст роботи археографа.

У згаданому вище першому виданні «БСЭ» зазначалося, що функціями археографії є збір, опис і видання історичних пам'яток. Визначення археографії, подане у 2-му виданні «БСЭ», виводячи її за межі підпорядкування архівної справи, відбирає у археографії функції збору і опису і залишає їх у компетенції архівних установ: «В дореволюційній Росії за відсутності централізації архівної справи та спеціальних органів архівного управління, в археографію також включалося збирання і опис документів; в СРСР ця робота виконується державними архівами і входить в компетенцію архівної справи»⁵². Подібність цього визначення і даного

⁴⁹ Большая советская энциклопедия : в 65 т. Москва : Советская энциклопедия, 1926. Т. 3. С. 531.

⁵⁰ Шмидт С. О. Некоторые вопросы развития советской археологии // Археологический ежегодник за 1978 год. Москва : Наука, 1979. С. 132–141.

⁵¹ Большая советская энциклопедия : в 51 т. Москва : Большая советская энциклопедия, 1950. 2-е изд. Т. 3. С. 164.

⁵² Там само.

Н. Бельчиковим⁵³ в тому, що функція збору не належала археографії. У той самій час є й певні відмінності. У археографії відбирають функція опису історичних документів. Точніше — вона залишається у віданні архівної справи, зв'язок з якою у археографії вже значно послаблений.

Отже, фактично єдиною функцією археографії у 1940–1950-х рр. була едиційна функція.

Наприкінці 1950-х рр. в «Українській радянській енциклопедії» зазначалося, що археографія — це допоміжна історична наука, яка займається виявленням розробкою методів публікації історичних документів і джерел⁵⁴. Як бачимо, в українському варіанті чітко окреслений не лише допоміжний статус археографії, а й предмет. Поряд із «історичними документами» з'являється термін «джерела». У цьому варіанті тезаурусу теоретична база радянської археографії окреслена точніше, ніж у його відповіднику у «БСЭ».

У статтях про археографію, вміщених у БСЭ і в УРЕ, особливо підкреслювалось, що ціла низка зауважень про точність передачі текстів була висловлені В. Леніним на основі аналізу перекладів іншомовних текстів.

Слід зауважити, що в роботі Б. Ватулі наявна схема радянського дослідження історії української археографії, зумовлена епохою. Вона була закріплена в довідковій статті «Археографія» в «Українській радянській енциклопедії». Опис історії розвитку української археографії починався з визнання домінуючої ролі археографії російської. Це проявилось в тому, що історична частина статті розпочиналася з короткого викладу розвитку історії російської археографії. Перехід до розгляду власне української археографії відбувався за допомогою тези: «У тісному взаємозв'язку з рос. [ійською] А[рхеографією] і під її впливом розвивалася українська А[рхеографія]»⁵⁵.

Певне наслідування загальносоюзним зразкам спостерігається в українському визначенні терміну «археографія» та її функцій. Це стосується перш за все визначення, поданого в «Українській радянській енциклопедії» 1959 р. Так, як і в «БСЭ» (2-е вид.), в «УРЕ» археографія визнається допоміжною історичною наукою, головним завданням якої є розробка методів публікації. Стаття «Археографія» наслідує аналогічну в російському

виданні і за структурою: подаються загальні відомості, потім історія розвитку археографії з особливим акцентом на радянський період. Відмінності в українському варіанті в тому, що він охоплює і розвиток української археографії. Відомості про останню подаються після інформації про розвиток російської археографії, під чийм «впливом розвивалася українська археографія». Завершує статтю розділ «Археографія за кордоном», що відрізняється від аналогічної в «БСЭ» хіба що назвою — «Археографія в Західній Європі».

Окрім вказаних відмінностей, є ще такі, що показують певні зміни в археографії загалом. Зокрема, це стосується визначення предмета. Між другим виданням «БСЭ» і першим виданням «УРЕ» пройшло дев'ять років. Пізніший український варіант відобразив тенденцію останнього десятиліття, а саме — зосередженість на методиці видання історичних джерел. Тому в «БСЭ» предметом археографії вважаються історичні документи, а в пізнішому виданні («УРЕ») поряд з ними з'являється термін «історичні джерела». Певним відображенням змін також є й введення історичної ретроспективи в питання методики. Якщо «БСЭ» головним завданням археографії вважає розробку методики публікації, то в «УРЕ» окрім цього археографія займається ще й вивченням методів публікації в минулому.

Певним підсумком, пройденим радянською археографією в 1940–1950-х рр., частиною якої була й радянська українська археографія, є стаття «Археографія» в «Радянській історичній енциклопедії»⁵⁶. У 1960-х рр. визначення археографії звучить дещо по-іншому, ніж у 1950-х: «Археографія — допоміжна історична дисципліна, що займається вивченням питання видання письмових історичних джерел. Принципи та методи видання, організація видавничої діяльності, історія публікації документів — основні проблеми, що розробляються археографією. До завдання археографів належить також робота з видання джерел»⁵⁷

Доцільним тут є порівняння цього визначення з аналогічним, поданим у 1950-х рр. в «БСЭ». Спільним для обох визначень є питання статусу археографії. Він не змінився: археографія — це допоміжна історична дисципліна. Зберігається акцент на тому, що археографія займається насамперед

⁵³ Бельчиков Н. Б. Теория археографии. Москва; Ленинград : Academia, 1929. 76 с.

⁵⁴ Українська радянська енциклопедія : в 17 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ : Головна редакція УРЕ, 1959. Т. 1. С. 317.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Советская историческая энциклопедия : в 16 т. Москва : Советская энциклопедия, 1961. Т. 1. С. 286; 810–822.

⁵⁷ Советская историческая энциклопедия : в 16 т. Москва : Советская энциклопедия, 1961. Т. 1. С. С 810.

методикою видання. Новим є розширення аспектів методичної роботи. Окрім принципів і методів видання, додатково з'являються:

- організація публікаційної роботи;
- історія публікації документів.

Окрім того, дещо по-іншому звучить предмет. Якщо у формулюванні 1950-х рр. це «історичні документи», то в цьому визначенні фігурують уже «історичні джерела». І хоча в тексті статті далі трапляється термін «документ» (що наводить на думку про синонімічне вживання цих термінів), це визначення відображає основні зрушення, що відбулися на теоретико-методологічному рівні у радянській археології у 1940–1950-х рр.

Як впливає з визначення «археологія», поданого в «Советской исторической энциклопедии», питання статусу археології, її предмету, методу, функцій не зазнало суттєвих змін. Актуалізація питання про тип видання («тип видання визначає зміст всієї наступної роботи над ним»⁵⁸) є новим аспектом, що не згадувався в аналогічних виданнях 1940–1950-х рр. На основі порівняльного аналізу визначень терміна «археологія» можна припустити, що в теорії археології на зламі 1950–1960-х рр. відбуваються певні зміни, що й вплинули на загальне визначення терміну.

Хоча «офіційні» визначення «археології» в українських енциклопедичних виданнях повністю наслідують загальносоюзні аналоги, отже, не відображають особливостей змін в царині теорії української радянської археології, але ці зміни все ж таки були. Визначення археології, подане в «Радянській енциклопедії історії України» є дуже подібним до аналогічного в «Советской исторической энциклопедии».

У цей жеперіод «Енциклопедія українознавства», приділяючи основну увагу українському контексту археології, визначає її як допоміжну історичну науку, що «... займається описом і публікацією старовинних письмових документів, опрацьовує методи публікації та готування пам'яток письменства до видання»⁵⁹.

Так, є підстави стверджувати: 1960-ті рр. були якісно іншим етапом у розвитку української радянської археології, оскільки більшої визначеності набули її базові аспекти (предмет, метод, завдання, функції), а також з'явилися нові питання. Одним з таких питань була природа предмету археології.

Певні здобутки загальносоюзної археології у 1970-х рр. зафіксувало чергове видання «БСЭ», де едиційна функція археології почасти доповнювалась функцією збору і опису історичних джерел⁶⁰.

Аналізуючи визначення археології, подане в УРЕ 1970-х рр., можна зазначити, що воно було досить застарілим, бо не враховувало функцій археології, що розширилися у 1960-х рр. Радянська археологія у 1970-х рр. була вже дисципліною, що не лише вивчала «теорію і практику видання писемних історичних джерел... й методи публікації документів»⁶¹, а й успішно займалася збором і описом пам'яток минулого. Хоча враховуючи стан археології УРСР у 1970-х рр. визначення цілком відповідало реальності. На фоні фактичної відсутності польової археології й слабко розвинутої камеральної, едиційна археологія виглядала найбільш репрезентативною.

Станом на кінець 1970-х рр. очікуваних змін у визначенні предмета археології в радянській науці так і не відбулося. Відповідно не змінилися її статус і методика. «СЭС» у 1980-х рр. визначення археології давав зручніше, ніж у 1970-х: «Археологія, допоміжна історична дисципліна, що розробляє теорію та методикою видання письмових історичних джерел»⁶².

Після 1991 р. енциклопедичні статті, присвячені археології, майже не зазнають суттєвих змін у визначенні цієї науки, зводячи її до «допоміжної», або «спеціальної», але так само історичної дисципліни, «...що вивчає документальні інформаційні ресурси та писемні пам'ятки для залучення їх до наукового та культурологічного обігу»⁶³. Те ж саме бачимо і на сторінках фундаментального видання «Енциклопедія історії України»⁶⁴.

Таким чином, за результатами аналізу змісту енциклопедичних статей про археологію за період з кінця XIX ст. до сучасності проведено реконструкцію історичного розвитку науки на різних етапах та в різних умовах суспільного й наукового поступу. Узагальнено досвід розвитку теорії і методики української радянської археології у 1940–1980-х рр., відповідних

⁶⁰ Большая советская энциклопедия : в 30 т. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1970. Т. 2. С. 280.

⁶¹ Українська радянська енциклопедія : в 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. 2-ге вид. Київ : Голвна редакція УРЕ, 1977. Т. 2. С. 261.

⁶² Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. 4 -е изд., испр. и доп. Москва : Советская энциклопедия, 1989–1990. С. 79.

⁶³ Українська архівна енциклопедія. Київ : Держкомархів України, 2008. С. 36–37.

⁶⁴ Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 131–132.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Енциклопедія Українознавства : в 11 т. Львів : НТШ, 1993. Т. 1. С. 63–64.

змін у визначенні предмета самої науки, її завдань і місця у колі гуманітарних наук. За часи УРСР цілісної теоретико-методологічної системи власне української радянської археології не склалося, чого й не могло бути в умовах домінування загальносоюзного центру.

Але для України питання збирання, наукового опрацювання, а головне — використання своєї історико-культурної спадщини, донесення її до фахового середовища і до широкого кола читачів (зокрема тих, що навчаються), мають особливе значення. Зроблене в попередні роки у галузі теорії та методик археології становить фундамент, на якому стає можливим процес подальшої розбудови археологічної бази даних, великого за обсягом та унікального за змістом джерельного каркасу системи знання про минуле України.

Загалом стосовно питання, чи є археологія наукою зі своїм предметом і завданнями, на сьогодні воно вже має чітку позитивну відповідь у сучасних енциклопедичних статтях. Разом із тим, відкритими залишаються багато питань щодо її характеристики як «допоміжної історичної науки, або ж «спеціальної історичної дисципліни». Проте є підстави стверджувати, що археологія — цілком самостійна наука, з власними історією, теорією, методикою та взаємодією з багатьма гуманітарними науками, що формують цілу багатоманітну історико-культурну парадигму. Сьогодні Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України є визнаним науково-дослідним центром розвитку фундаментальних та прикладних досліджень в галузі археології та джерелознавства в Україні та міждисциплінарних комплексних досліджень у сфері соціогуманітарних наук. Зокрема, Інститутом розроблено фундаментальну оновлену концепцію наукової діяльності установи з урахуванням саме такого розуміння археології. У подальшому, очевидно, ця візія знайде відображення у відповідних енциклопедичних статтях як загально-го, так і спеціального жанрів та спрямування як на спеціального, фахового читача, так і на широке коло користувачів.

РОЗДІЛ V

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА І ВІЙНА: КУЛЬТУРНІ КОДИ ДОБИ

5.1. ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА ВІЙНА ЯК ЧИННИК ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: СТАРІ ЦІЛІ ТА НОВІ НАРАТИВИ

Одним із надзвичайно небезпечних складників гібридної війни, яку розв'язала Росія проти України, є інформаційно-психологічна війна. В умовах щораз більшої російської експансії вивчення й осмислення змісту та специфіки цього засобу впливу на свідомість і поведінку громадян нашої держави набуває особливого значення.

Різні аспекти інформаційної війни в контексті гібридної агресії Росії проти України протягом останніх років неодноразово були об'єктом досліджень вітчизняних науковців. Зокрема, загальній характеристиці інформаційних війн як засобу впливу присвячено праці О. Балацької¹, О. Курбана² Г. Почепцова³; опису ролі цього інструменту в контексті гібридних війн — А. Баровської⁴, В. Горбуліна⁵, Є. Магди⁶, І. Руценка⁷; характеристиці форм і методів російської інформаційної агресії в Україні — Ю. Горбаня⁸, М. Житарюка⁹, Б. Калініченка¹⁰ та ін. Утім, якісні зміни в масштабах, змісті, характері та інтенсивності російської інформаційної

агресії / впливу, що відбулися після 24 лютого 2022 р., ще потребують глибокого наукового аналізу.

Спробуємо виявити й проаналізувати кількісні та якісні зміни інформаційної війни Росії проти України після 24 лютого 2022 р., описати характерні риси й особливості змісту та організації російської пропаганди.

Уперше термін «гібридна війна» для характеристики дій Росії проти України вжив у липні 2014 р. тодішній генсек НАТО Андерс Фог Расмуссен, який звинуватив Кремль у веденні саме цього виду війни, окресливши її як «комбінацію військових дій, прихованих операцій і агресивної програми дезінформації»¹¹. Утім, реально гібридна війна Російської Федерації проти України розпочалася значно раніше, її латентна (прихована) фаза бере свій початок із 2000 р. Чіткими симптомами щораз більшої гібридної загрози стали конфлікт навколо острова Тузли та «кольчужний скандал», що змусили українську владу відмовитися від курсу на вступ до НАТО та ЄС; розгорнута кампанія дискредитації ідей Помаранчевої революції; посилення російської присутності в економічній сфері України; використання торговельних і газових війн для дестабілізації української економіки; послаблення та деморалізація українських силових структур; стимулювання поглиблення розколу в українському суспільстві на прихильників Заходу і Росії; підтримка в Україні діяльності проросійських рухів; упровадження агентів російського впливу в українське керівництво тощо. Безпосереднім результатом дій Росії на цьому етапі стала відмова В. Януковича та його оточення, яке перебувало при владі, від підписання Угоди про асоціацію з ЄС у листопаді 2013 р. та переорієнтація на Росію і Митний союз, що спричинило хвилю суспільного обурення, яка переросла в Революцію гідності¹².

Саме з цих подій розпочалася друга (активна) фаза російської гібридної агресії. Після того, як під тиском Революції Гідності Росії не вдалося заблокувати євроінтеграційні процеси в Україні, Кремль змінив тактику: відбулася анексія Криму та втручання в суспільно-політичні процеси на Сході України з метою створення на базі частини східних областей

¹¹ АртюхВ. Туман «гібридної війни»: чому шкідливо мислити гібридно // Спільне. Commons. 2016. URL: <https://commons.com.ua/uk/tuman-gibridnoyi-vijni-chomu-shkidljivo-misliti-gibridno/>

¹² Російська агресія проти України // На допомогу командирів. URL: http://vyhovna-roboty.blogspot.com/p/blog-page_4.html

¹ Балацька О. Б. Трансформація сучасного збройного насилля: специфічні риси і тенденції // Грани. 2016. № 9 (137). С. 95–102.

² Курбан О. В. Сучасні інформаційні війни у мережевому онлайн просторі. Київ : Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2016. 286 с.

³ Почепцов Г. Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 497 с.

⁴ Баровська А. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2016. 109 с.

⁵ Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу // Стратегічні пріоритети. 2014. № 4 (33). С. 5–12.

⁶ Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Виват, 2015. 304 с.

⁷ Руценка І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 266 с.

⁸ Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2015. № 1. С. 136–141.

⁹ Житарюк М. Інформаційно-психологічна складова агресії РФ проти України й Заходу (2014–2020 рр.) та способи протистояння // Український інформаційний простір. 2020. № 1 (5). С. 51–70

¹⁰ Калініченко Б. М. Інформаційна війна: чинники ескалації і засоби протидії. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2020. 350 с.

маріонеткового утворення «Новоросія». Третя фаза (перехід до збройної агресії) гібридної війни Росії проти України розпочалася в серпні 2014 р., коли відбулося відкрите вторгнення регулярних підрозділів російської армії в Україну на луганському та донецькому напрямках. До дипломатичної, інформаційної та економічної війн, які точилися тривалий час, додалася збройна агресія Росії, що мала наслідком бойові зіткнення українських і російських збройних сил на Сході України. Коли ж 24 лютого 2022 р. російські війська масштабно перейшли український кордон не лише в районі Луганської та Донецької областей, а й на багатьох інших напрямках, розпочалася четверта фаза гібридної війни. Війна набула повномасштабного формату.

У сучасних воєнних доктринах дедалі більше наголошують не так на завоювання нових територій, як на підкоренні свідомості громадян, які проживають на цих територіях. Важливу роль у такій зміні відіграв бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, який пришвидшено, у геометричній прогресії щоденно збільшує аудиторію ймовірного інформаційно-психологічного впливу. Зокрема, щоб зібрати аудиторію в 50 мільйонів осіб радіо знадобилося 38 років, телебаченню — 13 років, а Інтернет мав таку кількість користувачів уже через 4, Айпод — через 3, Фейсбук — через 2 роки¹³. Стрімке поширення інформаційних технологій та Інтернету, з одного боку, надало потужного імпульсу технічному прогресу, фантастично пришвидшило інформаційний обіг, сприяло покращенню державного управління тощо, але з іншого боку, — створило майже ідеальні умови, ресурси й важелі для маніпулювання людською свідомістю та ведення інформаційних війн.

Інформаційна війна — цілеспрямовані дії з метою забезпечення інформаційної переваги внаслідок заподіяння шкоди інформації, інформаційним процесам та інформаційним системам противника з одночасним забезпеченням захисту власної інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем. Основна мета цього виду війни — порушити адекватний обмін інформацією в таборі супротивника. Складниками інформаційної війни є «інформаційно-психологічна» та «кібернетична війна». Під час застосування інформаційної зброї психіка людини зазнає глибокого деформувального впливу: відбувається радикальна трансформація систе-

ми уявлень та мотивацій особистості; кардинально змінюються морально-психологічні установки та ціннісні координати; непомітно підмінюються ідеї, ідеали та інтереси; зміщуються акценти оцінок і поглядів; здійснюється системний підрив традицій, норм; порушується спадкоємність поколінь; руйнується колективна пам'ять; посилюється віртуалізація сприйняття навколишньої дійсності; розмивається або взагалі втрачається національна ідентичність.

Механізм інформаційної війни Росії проти України спрямовано на виконання низки функцій:

- інформаційна функція — пристрасна спекулятивна інтерпретація, упереджене коментування та розповсюдження відомостей про найважливіші події;
- функція набуття / посилення впливу — стимулювання зміни мотивів та установок об'єкта впливу (окремої особи, групи, маси) з метою трансформації його поведінки та дій;
- функція встановлення контролю над свідомістю — фіксація в суспільній свідомості необхідних стереотипів, іміджів, міфів тощо, які в потрібний момент умикають дію механізмів психічного автоматизму;
- регулювальна функція — спрямування поведінки та дій об'єкта інформаційного впливу в потрібному для ініціатора цього впливу напрямку, відволікання жертви від достовірної інформації і переорієнтація її на сприйняття інформації сфальсифікованої;
- провокативна функція — інспірування в потрібний момент внутрішньогрупового, внутрішньоорганізаційного, внутрішньодержавного конфлікту, створення ситуації «керованого хаосу»;
- функція маскуванню — камуфлювання справжніх намірів через замовчування, приховування, перекручування достовірної інформації, яка необхідна окремій особі, групі, масі для ухвалення правильних рішень;
- мобілізаційна функція — формування комплексу спонук (інформаційних, мотиваційних, емоційних тощо), які забезпечують необхідну дію / бездіяльність об'єкта впливу.

Для виконання зазначених функцій російська влада мобілізувала та об'єднала в один комплекс як наявні засоби маніпулятивного впливу, так і новостворені інструменти інформаційної війни. Основу арсеналу російської пропаганди становлять:

¹³ Прискорення освіти // ПостМетодика. 2009. № 4 (88). С. 1.

1. Російські засоби масової інформації (телеканали «Россия-1», «Россия-2», «Россия-24», «РТР-планета», «EuroNews», «LifeNews», «Russia Today2», «Ria Novosti», «LifeNews» та інші).

2. Російські засоби мережевої комунікації (соціальні мережі «Однокласники», «ВКонтакте», «Мой Мир», поштовий сервіс «Mail.ru»).

3. Програмно-комп'ютерні й мережеві елементи впливу «Лаборатория Касперского»; спеціальні підрозділи кібербезпеки ФСБ, МВС, МО РФ та інших структур; групи інтернет-тролів у Санкт-Петербурзі, Белгороді, Рязані, Хабаровську, Калінінграді та інших містах).

4. Російська система соціального формування громадської думки (Всеросійський центр вивчення громадської думки (ВЦИОМ), дослідне агентство «Евразийский монитор», соціологічна служба Фонд «Общественное мнение» та ін.).

5. Федеральне агентство у справах СНД і співвітчизників, які проживають за кордоном, — «Россотрудничество», у складі якого функціонують представництва у 80 країнах світу, зокрема в Україні.

6. Інститути громадянського суспільства — урядові та неурядові фонди, які функціонують як громадські організації (громадська організація «Фонд «Русский мир»; неурядові організації «Фонд поддержки публичной дипломатии имени А. М. Горчакова та «Фонд исторической перспективы» та ін.).

7. Окремі європейські суспільно-політичні організації націоналістичного та ультрарадикального спрямування, які фінансує керівництво Кремля: Front National (Франція), UKIP (Велика Британія), BNP (Велика Британія), AfD (Німеччина), Jobbik (Угорщина), Latvijas Krievu savieniba (Латвія) та інші.

8. Російська православна церква, духовенство якої відіграє особливу роль в інформаційній підтримці дій РФ щодо України, пропаганді теорії «русского мира» під прикриттям ідей православної єдності.

9. Проросійські партії, рухи й суспільні організації, фінансовані та керовані з Москви, які відіграли значну роль на підготовчому етапі гібридної війни («Русский мир», «Русская община Крыма», «Русское единство», «Русский блок»)¹⁴.

Органічним складником інформаційної війни є *інформаційно-психологічна війна*, зміст якої полягає в здійсненні цілеспрямованого психоло-

¹⁴ Ткач В. Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України // Стратегічні пріоритети. Серія: Політика. 2016. № 1 (38). С. 105–106.

гічного впливу внаслідок використання інформації та інформаційних технологій на свідомість / підсвідомість та емоційно-вольову сферу людини, групи, маси, що забезпечують необхідну дію / бездіяльність об'єкта впливу в суспільних процесах.

Розгорнувши інформаційну війну проти України, Росія активно використовує в цьому протистоянні набір пропагандистських кліше¹⁵, метою яких є:

- дискредитація України як суб'єкта міжнародних відносин, руйнування її позитивного іміджу («Україна — неповноцінна держава, що утворилася на уламках СРСР як випадковий продукт розпаду; країна розколата етнічно, культурно та конфесійно, яка не має власної історично-культурної суб'єктності»; «Україна — це не держава, це хвороба “русского мира”»);

- маскування справжніх причин і характеру російської агресії («в Україні триває громадянська війна Сходу і Заходу, головною причиною якої є націоналізм Заходу та сучасне керівництво держави, що прийшло до влади в результаті перемоги Євромайдану, який відбувся завдяки “американським грошам”»);

- дискредитація дій української влади («антитерористична операція України направлена не проти російсько-терористичних угруповань і дезінтеграції країни, а є “каральною акцією проти власного мирного російськомовного населення” — “шахтарів та трактористів”»);

¹⁵ Огризко В. Російська інформаційно-пропагандистська війна // День. 2015. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/rosiyska-informaciyno-propagandystska-viyna>; Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. 2015. №1. С. 136–141; Гусаров В. Кремль розпочав нову інформаційну операцію проти України // Media Sapiens. 2014. URL: <http://www.osvita.mediasapiens.ua/material/34281>; Алімпієв А. М., Певцов Г. В. Особливості гібридної війни РФ проти України. Досвід, що отриманий Повітряними Силами ЗСУ // Ukrainian Military Pages. 2017. URL: <http://www.ukrmilitary.com/2017/05/experience-received-by-the-armed-forces-of-the-armed-forces-of-ukraine.html>; Скороходов В. Меншовартість. URL: <http://kv-journal.su/content/menshovartist>; Аверьянов-Минский К. Идентичность в России и идентичность в Белоруссии // Спутник и Порпом. 2015. URL: http://www.4pera.ru/news/analytics/identichnost_v_rossii_i_identichnost_v_belorusii/; Собин В. Русский язык как ключевой инструмент сохранения влияния России на постсоветском пространстве // Военное обозрение. 2012. URL: <https://topwar.ru/12211-russkiy-yazyk-kak-klyuchevoy-instrument-sohraneniya-vliyaniya-rossii-na-postsovetskom-prostranstve.html>; Эксперты: Решение о вхождении в состав России юго-восточных регионов Украины будет зависеть от выборов в Киеве // Известные люди Юга России. 2022. URL: <http://vipstav.ru/news/lastnews/14010-eksperty-reshenie-o-vhozhdenii-v-sostav-rossii-yugo-vostochnyh-regionov-ukrainy-budet-zaviset-ot-vyborov-v-kiieve.html>

- стимулювання появи й посилення в українському суспільстві протестних і сепаратистських настроїв унаслідок спекуляції на суспільно-політичних, соціально-економічних, етнічних, конфесійних і мовних проблемах;
- заниження потенціалу та здатності супротивника до відсічі агресору з метою його деморалізації («українська армія на Сході України є слабкою, погано керованою та неспроможна вести бойові дії»);
- виправдання власних агресивних дій, перекладання відповідальності на третю сторону («в українській кризі винен насамперед Захід, який першим порушив принцип недоторканності повоєнних кордонів, підтримавши та визнавши незалежність Косова»);
- використання російської мови як засобу інформаційної війни («російська мова — ключовий інструмент збереження впливу Росії на пострадянському просторі»);
- ототожнення російськомовності з російською ідентичністю («Якщо ви розмовляєте російською, а не балакаєте на мові і одразу можете процитувати вірш Пушкіна..., ви росіянин»);
- формування підстав для втручання у внутрішні справи інших держав («російська національна меншина та російська мова потребують захисту як в Україні, так і західних країнах»);
- констатація «обґрунтованості» претензій Росії на владу, вплив та території («Росія як “велика держава” має “право” на свою сферу впливу під якою розуміє пострадянський простір»);
- залякування світового співтовариства воєнною загрозою («західний світ має поступитися інтересами України, щоб уникнути нової війни»);
- нав’язування стереотипу меншовартості та вторинності українців, а також розмивання їх національної ідентичності («Меншовартість в українців вже на рівні генетичного коду». «Русофобія, декомунізація і десоветизація — це закономірний крок деградованої нації. Українці мутували в “укропів”». «Зруйнувавши все, що пов’язувало Україну з цивілізованими країнами, українські меншовартістники повернуться до XVIII століття, до глечиків і батрацтва на іноземних панів. А від колишньої культури в них залишаться вареники, борщ, гопак, “тужливі українські пісні”, шаровари та вишиванки»);
- шантажування на економічній основі («Україна не зможе прожити без російського газу, тому сторонам необхідно повернутися до перегляду газових контрактів»);

- нав’язування ярликів — створення на основі підбору образливих епітетів, метафор, назв схематичного асоціативного образу (людини, соціальної / етнічної групи, організації, певного соціального явища тощо), який зумовлює емоційно негативне ставлення та програмує реакцію і поведінку того, хто сприймає інформацію («бандерівці», «націоналісти», «каратели», «натівський легіон», «укропи», «укропитеки», «правосеки» тощо);
- створення ілюзії масової підтримки дій РФ з боку населення Південно-Східних регіонів;
- нав’язування Україні федеративного устрою державного управління, який послабить унітарність держави та створить потенційні умови для посилення російського впливу («якщо буде закритий шлях до реальної федералізації, то тоді Росія може визнати ДНР і ЛНР»).

Після 24 лютого 2022 р., з початком повномасштабної агресії Росії проти України, у роботі російської пропагандистської машини відбулася певна перебудова й переакцентування: окремі тези відійшли на другий план, а інші отримали значне посилення, крім цього, з’явилися нові маніпулятивні наративи. На нашу думку, на цьому етапі можна виокремити такі характерні риси змісту російської пропаганди:

1. Перебільшення успіхів збройних сил Російської Федерації. За перші чотири місяці повномасштабної війни проти України російська пропаганда встигла «збити» 108 % українських літаків (речник російського міністерства оборони І. Конашенков заявив про збиття 215 літаків, тоді як в Україні їх було всього 199) та «знищити» 135 % безпілотних літальних апаратів Bayraktar (І. Конашенков твердив, що Росія знищила 84 безпілотника, тоді як у Збройних силах України їх було лише 62)¹⁶.

2. Застосування подвійної бухгалтерії для обліку власних «перемог». Вивчаючи брифінги речника російського міністерства оборони І. Конашенкова, незалежне видання «Проект» виявило, що за перші чотири місяці повномасштабної війни проти України не менше 25 населених пунктів України було «захоплено» російськими військами більше одного разу — місто Кремінна Луганської області «брали» чотири рази¹⁷. При

¹⁶ Соврет — недорого возьмет: как роспропаганда на словах дважды «уничтожила» ВСУ // Апостроф. 2022. URL: <https://apostrophe.ua/news/society/2022-06-30/sovret---nedorogo-vozmot-kak-rospropaganda-na-slovaх-dvajdyi-unichtojila-vsu/273171>

¹⁷ Резникова Е., Рубин М. Подмена мест слагаемых // Проект. 2022. URL: <https://www.proekt.media/research/ofitsialnaya-statistika-minoborony/>

цьому журналісти-розслідувачі звертають увагу, що представник військового відомства жодного разу не повідомляв про перехід цих місць із рук у руки, так що неможливо зрозуміти, чи звітує він про один успіх кілька разів або російську армію вибивали із захопленого пункту, який після того довелося повертати. Іншими словами І. Конашенков звітував лише про перемоги, штучно нарощуючи їх кількість. До речі, у серпні 2022 р. російська пропаганда чотири рази (!) заявляла про взяття містечка Піски під Донецьком¹⁸.

3. Пропаганда твердження про «гуманність» російських військ. Зокрема, Міністр оборони Росії С. Шойгу стверджує: «Під час спецоперації ми суворо дотримуємося норм гуманітарного права. Удари наносимо високоточною зброєю по об'єктах військової інфраструктури Збройних сил України: пунктах управління, аеродромах, складах, укріпленнях, об'єктах військово-промислового комплексу. При цьому робимо все, щоб уникнути жертв серед мирних громадян, безумовно, це сповільнює темпи наступу, але ми йдемо на це свідомо»¹⁹. Це при тому, що за статистикою Міністерства оборони України, лише 30 % ракетних ударів росіян припадають на військові об'єкти, решта 70 % свідомо спрямовані по мирних містах і цивільній інфраструктурі²⁰.

4. Тиражування думки про те, що Росія завжди схильна не до воєнного, а до дипломатичного способу вирішення проблем, а також маскуванню російських військ під миротворців. За підрахунками дослідників, на початковій фазі повномасштабного вторгнення в березні 2022 р. кожний шостий російський інформаційний текст про війну стосувався дипломатії. Пишучи про переговори між українською та російською делегаціями, пропагандисти наголошували, що Росія готова до переговорів та звинувачували Україну в небажанні миру. Водночас вони однобоко висвітлювали інформацію про гуманітарні коридори — представляли росіян як миро-

¹⁸ Шойгу в очередной раз похвастался «взятием Песок» // Donpress. 2022. URL: <https://donpress.com/news/02-09-2022-shoygu-v-ocherednoy-raz-pokhvastalsya-vzyatiem-pesok>

¹⁹ Балачук І. Шойгу у День Незалежності України заявив, що вони спеціально гальмують свою «спецоперацію» // Українська правда. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/24/7364570/>

²⁰ Калатур А. МОУ: Лише 30% російських ударів були по військових цілях, решта — по цивільній інфраструктурі // Українська правда. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/16/7358411/>

творців і гуманістів, а українців звинувачували в зривах досягнутих домовленостей²¹.

5. Замовчування невдач збройних сил Російської Федерації. Коли 14 квітня 2022 р. Збройні сили України підбили крейсер «Москву», ТАСС лаконічно повідомило, що за інформацією Міноборони Росії, «Крейсер «Москва» Чорноморського флоту отримав серйозні пошкодження внаслідок детонації боезапасу, що сталася через пожежу, екіпаж евакуйовано»²².

6. Перекладання провини за поразки на фронті на війська ЛНР і ДНР. Після потужного контрнаступу ЗСУ під Харковом на початку вересня 2022 р. кремлівська пропаганда намагалася переконати росіян, що цієї невдачі зазнала не їхня армія, а збройні сили «ЛНР / ДНР». За спостереженнями експертів, у цей час у підсумкових передачах головного російського «Першого каналу» в сюжетах про війну з Україною акцент різко почав зміщуватися на «республіки». Зокрема, у восьмихвилинному сюжеті, який проаналізував російський політтехнолог, колишній спічрайтер В. Путіна А. Галлямов, «республіки» було згадано 13 разів, Росію — лише двічі. «Постійно підкреслюють, що з українцями воюють «ДНР» і «ЛНР»... Тобто ми там, начебто, і не при справах»²³.

7. Використання будь-якої нагоди, підстави чи приводу для звинувачення України / США / НАТО в майбутніх провокаціях. Лише на riafan.ru, яке позиціонує себе як Федеральне агентство новин № 1 протягом 18–24 квітня 2022 р. було опубліковано 31 статтю зі словом «провокація». Писали про можливі «провокації з метою звинувачення російських військ у застосуванні хімічної, біологічної або тактичної ядерної зброї»²⁴. Характерно, що залякування провокаціями зазвичай не містили конкретних дат, а отже, не потребували спростувань.

²¹ Війна в російських новинах: санкції, санкції та українська військова агресія (28.02 — 06.03) // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/105921/vijna-v-rosijskyh-novynah-sankciyi-sankciyi-ta-ukrayinska-vijskova-ahresiya/>

²² На ракетном крейсере «Москва» произошел пожар // Информационное агентство ТАСС. 2022. URL: https://tass.ru/proisshestiya/14372453?utm_source=ru.krymr.com&utm_medium=referral&utm_campaign=ru.krymr.com&utm_referrer=ru.krymr.com

²³ РосСМИ сваливают всю вину на «Л/ДНР» за разгром под Харьковом — Кремль дистанцируется от войны // Диалог.ua. 2022. URL: www.dialog.ua/opinion/258614_1663081418

²⁴ Антиросійські провокації від маріонеток Заходу. Моніторинг росЗМІ за 18–24 квітня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106513/antyrojsijski-provokaciyi-vid-marionetok-zahodu-monitorynh-roszmi-za-18-24-kvitnya/>

8. Поширення нарративу про неминучість західних санкцій проти Росії і непов'язаність їх запровадження з війною проти України. У цьому контексті російська пропагандистська машина значну увагу приділяла поширенню та коментуванню заяви В. Путіна щодо причин введення санкцій проти Росії. На думку очільника Російської Федерації, основна мета санкцій — «стримати розвиток Росії, підірвати наш суверенітет, послабити потенціал у виробництві, у фінансах, у технологіях». Російський президент запевняв: «всі ці санкції були заздалегідь підготовлені, їх увели б у будь-якому разі...»²⁵.

9. Створення та активне використання нової маніпулятивної лексики²⁶:

- «специальная военная операция» — підміна поняття «війна»;
- «все идет по плану» — стабілізаційна, самозаспокійлива формула інформації для російських військ і пересічного російського обивателя, яку використовують за будь-якого перебігу подій на фронті (характерно, що ні часові межі, ні змістовні плани «спеціальної операції» жодного разу не було озвучено);
- «хлопок» — вживають для помякшеного варіанта слова «вибух», навіть якщо це пов'язано з масштабними руйнуваннями та людськими жертвами;
- «задымление» — «пожежа»;
- «жесткая посадка» — «авіакатастрофа»;
- «отрицательный рост» — «економічні негаразди»;
- «освобождение» — «окупація»;
- «нацисти» — якщо до 23 лютого 2022 р. цим терміном називали керівників України чи окремі військові структури, як-от полк «Азов», то з початком широкомасштабної війни «нацистами» стали всі етнічні українці;

• «акт / жест доброй воли» / «сокращение военной активности» / «плановая перегруппировка» / «отвлекающие и демонстрационные ме-

²⁵ Війна в російських новинах: ненависть до України та українців (28 березня — 3 квітня) // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106280/vijna-v-rosijskyh-novynah-nenavyst-do-ukrayiny-ta-ukrayinciv-28-bereznya-3-kvitnya/>

²⁶ Новомова окупації. Як ворожа пропаганда придумує штучну мову для опису своєї фальшивої реальності // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107452/novomova-okupaciyi-yak-vorozha-propahanda-prydumuye-shtuchnu-movu-dlya-opysu-svoyeyi-falshyvoyi-realnosti/>

роприятя» — «відступ» / «відхід російських військ з позиції, під тиском ЗСУ»;

• «дискредитация вооруженных сил Российской Федерации» / «постановка» / «провокация» / «фейк» — варіанти відповіді на звинувачення російських військ у злочинах, які вони скоїли, або реакція на виступи росіян против війни;

• «предатель», «иноагент» — «противник війни».

10. Підкреслене ототожнення українців з фашистами / нацистами, дискредитація українського руху за незалежність, прирівняння його до фашизму. Вже на початку агресії В. Путін заявив, що «основні зіткнення» російської армії на території України «відбуваються не з регулярними українськими військами, а з націоналістичними формуваннями, які відповідають за геноцид на Донбасі»²⁷. Якщо до лютого 2022 р. російська пропаганда називала всіх патріотично налаштованих українців «бандерівцями» — послідовниками Степана Бандери, які сповідують крайній націоналізм, нацизм і фашизм, то тепер нацистами стали всі українці²⁸. Це зумовлено намаганням зробити образ ворога для пересічного російського обивателя гранично чітким і зрозумілим: далеко не кожен із них знає, хто такий С. Бандера, а от про перемогу над нацизмом і фашизмом у травні 1945 р. знають усі. Саме тому з початком повномасштабної війни почали дедалі активніше експлуатувати в інформаційному просторі тезу про «боротьбу проти українського нацизму». За підрахунками експертів, з 24 лютого до 14 квітня не було жодного (!) дня, щоб про нацизм чи нацистів не згадали хоча б у 17 новинах російських ЗМІ. Рекордне значення — 73 тексти від 9 провідних медіа Російської Федерації за день. Для порівняння: в міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (27 січня) в Росії опублікували лише 23 новини зі згадкою про нацистів.²⁹

11. Намагання розділити українське суспільство на «братів-українців» і «бандерівську владу». На початковому етапі війни пропагандистські

²⁷ Рощина О. Путін назвав керівництво України «зраєю наркоманів і неонацистів» // Українська правда. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/25/7325841/>

²⁸ Міхальков С. Новомова окупації. Як ворожа пропаганда придумує штучну мову для опису своєї фальшивої реальності // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107452/novomova-okupaciyi-yak-vorozha-propahanda-prydumuye-shtuchnu-movu-dlya-opysu-svoyeyi-falshyvoyi-realnosti/>

²⁹ Дукач Ю. Щоденна порція «нацизму» в російських новинах // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/fragments/106349/shodenna-porciya-nacyzmu-v-rosijskyh-novynah/>

телеграм-канали Криму визначали головну мету так званої спецоперації як звільнення українців від нацистських лідерів і звільнення російськомовних від приниження та утисків: «Ми хочемо, щоб українці, нарешті, відкрили очі на те, що відбувається, і зрозуміли, що війна йде не проти населення, а з вашою бандерівською владою, готовою на все, навіть на масові провокації з вбивством своїх громадян, аби догодити своїм закордонним кураторам»³⁰.

12. Докладання зусиль для спростування правди про злочини російської армії в Маріуполі, Бучі, Краматорську та ін., намагання перекласти відповідальність за їх скоєння на Україну. Інструментом пропагандистів слугують численні версії, чому це не могли зробити росіяни та активне тиражування й нав'язування фейків, навіть тих, які вже спростували світові ЗМІ:

а) Маріуполь («Чоловік, що вижив під час вибуху Маріупольського театру, розповідає про злочини українських бойовиків. Українські військовослужбовці, відступаючи, підірвали Маріупольський театр, де перебувало кілька сотень людей. Дивом вижив чоловік і розповів про те, як все було насправді»);

б) Буча («Київ грає в інформаційну війну за масованої підтримки з боку західних мас-медіа. Тому, увійшовши в залишені російською армією міста, Київська пропаганда відразу ж почала знімати кіно про “масові страти”»);

в) Краматорськ («ЗСУ видають свою помилку з пострілом “точкою У” по Краматорську за нібито обстріл “Іскандером”»)³¹.

13. Вигадування та тиражування нових фейків:

• *про хімічні лабораторії* (Міністр закордонних справ Росії С. Лавров: «США на кордонах РФ “вирощують” неонацистів та ультрарадикалів, створюють десятки біологічних лабораторій по лінії Пентагону, проводять експерименти, націлені на створення біологічної зброї»³²);

• *про постачання західної зброї для України* («велика частина озброєнь у результаті опиняється в руках союзних сил ДНР і ЛНР і використовується»

³⁰ Дукач Ю., Міхальков С. Війна у кримському Telegram // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106346/vijna-v-krymskomu-telegram/>

³¹ Дукач Ю., Міхальков С. Війна у кримському Telegram // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106346/vijna-v-krymskomu-telegram/>

³² З України стали робити плацдарм для остаточного придушення Росії // War Speeches. 2022. URL: <https://speech.russiancrime.org/russia/z-ukrainy-staly-robyty-platsdarm-dlia-ostatocnoho-prydushennia-rosii/>

ся проти українських бойовиків, або ж, не доходячи до лінії фронту, вона прямо відправляється в Європу. Там вона потрапляє на чорний ринок і опиняється в руках у ісламістів, які за допомогою цієї ж зброї потім будуть здійснювати терористичні акти в європейських містах»³³);

• *про розкол серед українського керівництва між військовими та політиками* («Зараз між Зеленським і Залужним існує затяжний особистісний конфлікт, пов'язаний з тим, що президент не бажає відводити ЗСУ з-під Северодонецька і Лисичанська, де намітився величезний котел, в якому можуть згинуть самі боєздатні частини української армії. А Залужний, як професійний військовий, наполягає на виведенні військ»³⁴);

• *про загарбницькі територіальні плани Варшави щодо України та інших держав* («Польща прагне відродити Річ Посполиту внаслідок розчленування України та приєднання Західно-білоруських територій і Литви»³⁵).

14. Формування та просування в численних однотипних публікаціях нарративу про «поганих українських біженців у Європі». Їх російська пропаганда називає «бойовиками» та демонізуючи погрожує Європі зростанням «етнічної злочинності» та «проституції» («Українські біженці зараз поводяться дуже погано в Європі, незадоволені тим, як їх приймають»; «Невдоволення українськими біженцями в країнах Євросоюзу продовжує зростати». Українці «поводяться, як скоти», а європейці «їх б'ють і пишуть таблички “українцям вхід заборонений”»)³⁶.

³³ США та ЄС організовують глобальний голод, а Україна дає зброю ісламістам. Моніторинг росЗМІ за 16–22 травня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106786/ssha-ta-yes-orhanizovuyut-hlobalnyj-holod-a-ukrayina-daye-zbroyu-islamistam-monitorynh-roszmi-za-16-22-travnja/>

³⁴ Українські «бешенці», конфлікти Зеленського із Залужним та економічний егрегор Росії. Моніторинг росЗМІ за 6–12 червня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106974/ukrayinski-beshency-konflikty-zelenskoho-iz-zaluzhnyim-ta-ekonomichnyj-ehrehor-rosiyi-monitorynh-roszmi-za-6-12-cheravnja/>

³⁵ Англосакси душать Європу і продають українську зброю до Африки. Моніторинг росЗМІ за 27 червня — 3 липня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107150/anhlosaksy-dushat-yevropu-i-prodayut-ukrayinsku-zbroyu-do-afryky-monitorynh-roszmi-za-27-cheravnja-3-lipnja/>

³⁶ Боротьба Росії зі США, проти санкцій і за світле майбутнє для всього світу. Моніторинг росЗМІ за 25 квітня — 1 травня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106594/borotba-rosiyi-z-ssha-proty-sankcij-ta-za-svitlye-majbutnye-dlya-usoho-svitu-monitorynh-roszmi-za-25-kvitnja-1-travnja/>; РФ хоче нагодувати Україну. Моніторинг росЗМІ за 30 травня — 5 червня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106916/rf-hoche-nakormyty-ukrayinu-monitorynh-roszmi-za-30-travnja-5-cheravnja/>

15. Обґрунтування розширення масштабів і географії російської агресії порівняно із задекларованими цілями «спеціальної операції» (С. Лавров: «Коли у Стамбулі була зустріч переговорників, там була одна географія, і наша готовність прийняти українську пропозицію спиралася на ту географію, географію кінця березня 2022 року. Нині географія інша. Це далеко не лише “ДНР” та “ЛНР”, це ще й Херсонська область, Запорізька область та низка інших територій, і цей процес триває, причому триває послідовно та наполегливо»)³⁷.

16. Активна підготовка інформаційного ґрунту для анексії окупованих територій. З цією метою у травні 2022 р. російські пропагандистські ЗМІ енергійно тиражували коментарі та заяви херсонських колаборантів В. Сальдо та К. Стремоусова. Зокрема, В. Сальдо називав Херсонську область «невід’ємною частиною великої родини — Російської Федерації» та обіцяв повернутися до «традиційної історії та офіційної російськомовності». К. Стремоусов анонсував мешканцям окупованої області «максимальну інтеграцію до складу Російської Федерації» та «право на отримання російського громадянства, російських паспортів». Звернули увагу російські пропагандисти і на заяви ще одного херсонського колаборанта О. Журавка, який стверджував, що «київський режим вже ніколи не поверне під свій нацистський контроль Херсонську область», і мрійливо додавав, що невдовзі шляхом Херсонщини підуть українські Миколаїв та Одеса³⁸.

Намагаючись сформувані ідеологічні підвалини для приєднання до Росії, російська пропаганда на окупованих територіях через місцеві телеграм-канали активно поширює п’ять ключових тез: а) Україна відмовляється від південних територій («Плюнув Київ не тільки на постачання продуктів до Херсона, але і на мобільний зв’язок», «Українська сторона вже другий місяць не платить пенсії, людям нема на що жити» і т. п.); б) в Україні все погано і вона не може впоратися з викликами війни, її економіка руйнується, посилюється нестабільність, закінчуються гроші для виплат тощо; в) актуалізація тези про те, що в росіян та українців спільна історія;

³⁷ Рощін О. Лавров заявив, що «географічні завдання» Росії в війні змінилися // Українська правда. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/20/7359157/>

³⁸ Страх західної зброї, розвал ЄС і «нацист Зеленський». Моніторинг росЗМІ за 2–8 травня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106665/strah-zahidnoyi-zbroyi-rozval-yes-ta-nacyst-zelenskij-monitorynh-roszmi-za-2-8-travnja/>

ідеалізація радянського минулого; г) українські націоналісти заважають мирно жити пересічним громадянам («у Херсоні співробітники Росгвардії затримали двох націоналістів, які не хочуть, щоб наше місто жило спокійним мирним життям»); г) Росія надає гуманітарну та інші види допомоги («ЗС РФ допомагають відновлювати інфраструктуру, привозять продукти харчування і ліки, тому місцеві жителі повністю довіряють російським збройним силам і йдуть на співпрацю», «українська влада всіма силами заважає налагодженню мирного життя в Херсоні, в той час, як Росія доставляє жителям Херсонщини гуманітарну допомогу і допомагає боротися з розрухою»³⁹).

17. Нав’язування нарративу про примарливість української євроінтеграції й утвердження тези про те, що Україна для Європи лише джерело дешевих ресурсів і сировини («Європа налаштована використовувати Україну як колонію, вабити якимось “колоєвропейским” статусом, але не має наміру приймати до свого складу нацистську кримінальну державу, з економікою, яка рухнула», «країна з часом перетвориться на сировинний придаток Європи»⁴⁰).

18. Поширення тези про те, що результати від запровадження санкцій будуть більш згубними для колективного Заходу та світу в цілому, ніж для Росії («Наслідки антиросійських санкцій будуть смертельні для Америки, якщо Росія знайде економічний суверенітет», «санкції Євросоюзу спровокують пожежу світової революції в економіці», «західні санкції проти Росії виявилися неефективними і спровокували світовий голод»⁴¹).

19. Застосування «ядерного шантажу». За три дні від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну Президент Росії В. Путін наказав привести стратегічні сили стримування (ССС) в особливий

³⁹ Як телеграм-канали з окупованих територій готують «воз’єднання» з РФ // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106823/yak-telehram-kanaly-z-okupovanyh-terytorij-hotuyut-vozyednannya-z-rf/>

⁴⁰ Ненависть до Європи в телеграм-каналах (ново)окупованих територій // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107181/nenavyst-do-yevropy-v-telehram-kanalah-novookupovanyh-terytorij/>

⁴¹ Українські «бешенці», конфлікти Зеленського із Залужним та економічний егрегор Росії. Моніторинг росЗМІ за 6–12 червня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106974/ukrayinski-beshency-konflikty-zelenskoho-iz-zaluzhnym-ta-ekonomichnyj-ehrehor-rosiyi-monitorynh-roszmi-za-6-12-cherwnya/>

режим бойового чергування. Це дало поштовх пропагандистам. Зокрема, відомий медіаманіпулятор В. Солов'єв спочатку погрожував президенту США Джо Байдену: «Джо, а ми і не збираємося бахати по Україні ядерною тактичною зброєю. Якщо ми бахнемо, то стратегічним, і не по Україні. Тому, Джо, ти себе не заспокоюй»⁴². Утім, з часом Росія почала вдаватися не до прямолінійних погроз, а до більш витончених форм ядерного шантажу, створивши загрозливо небезпечну ситуацію на Запорізькій АЕС — найбільшій АЕС в Європі. За словами працівників АЕС на території станції постійно перебувають військова техніка та боєприпаси. Крім цього, внаслідок прицільних обстрілів російської артилерії, які коригували працівники Росатому, на станції пошкоджено низку важливих інфраструктурних об'єктів. За цих обставин Росія розгорнула широку дезінформаційно-пропагандистську кампанію, під час якої активно використовує вже апробовані кліше про «нацистських артилеристів», «брудну бомбу», «жахливі провокації» від «націоналістичних угруповань» і звертається до західних партнерів України: «Москва просить від партнерів Києва вплинути на владу України і змусити припинити обстріл атомної електростанції»⁴³. Мета цієї кампанії цілком зрозуміла — перекласти всю відповідальність за майбутню ймовірну небезпеку на Україну.

20. Використання «енергетичного шантажу» (У вересні 2022 р. спікер Кремля Д. Песков відверто визнав, що Росії складно жити під санкційними обмеженнями, а тому вона вирішила шантажувати колишніх союзників: «Проблеми в прокачуванні (газу «Північним потоком» — О. Б.) виникли через санкції, введені проти нашої країни і проти низки компаній західними державами, зокрема Німеччиною та Великобританією. Інших причин, які призвели б до проблем з прокачуванням, немає»⁴⁴. В. Путін: «Спроби західних країн видавити російських постачаль-

⁴² Пропагандист РФ Солов'єв пригрозив Байдену ядерним ударом по США // Gazeta.ua. 2022. URL: https://gazeta.ua/ru/articles/world-life/_propagandist-rf-solovev-prigrozil-bajdenu-yadernym-udarom-po-ssa/1091952

⁴³ Росія знову погрожує ядерними катастрофами. Моніторинг росЗМІ за 8–14 серпня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107505/rosiya-znovu-pohrozhuje-yadernymy-katastrofamy-monitorynh-roszmi-za-8-14-serpnya/>

⁴⁴ Югова А. Кремль открыто признался в газовом шантаже Европы — заявление Пескова // Диалог.ua. 2022. URL: https://news.dialog.ua/258218_1662390995

ників, замінити наші енергоресурси альтернативними постачаннями неминуче позначаться на всій світовій економіці. Наслідки такого кроку можуть стати дуже болісними — і насамперед для самих ініціаторів такої політики»⁴⁵).

21. Поширення нарративу про антивоєнні настрої в США та втрату інтересу до війни в Україні («Число американців, які виступають проти подальшої допомоги Україні, в останні місяці неухильно зростало... Україна спровокувала війну всередині Америки», «Молоді громадяни США закликають владу до реалізму і стриманості. Вони впевнені, що підтримка України призведе до катастрофи, тому зосередитися варто на проблемах всередині країни»)⁴⁶.

Загалом після початку повномасштабної агресії проти України машина російської пропаганди в інформаційно-психологічній війні намагалася сформулювати три комплекси взаємопов'язаних образів: «Росія — Україна — інший світ».

Образ Росії. В уяві російських пропагандистів, яку вони нав'язують усьому світу, Росія постає, з одного боку, як законслухняний оборонець справедливості, що здійснює самозахист та йде на допомогу жителям Донбасу від геноциду (В. Путін: «Ми ухвалили рішення щодо проведення в Україні спеціальної військової операції в повній відповідності до Статуту ООН. Цілі цієї операції визначено чітко та ясно — це гарантування безпеки Росії та наших громадян, захист жителів Донбасу від геноциду»⁴⁷), а з іншого — змальована як безневинна спровокована жертва колективного Заходу («Росія навіть занадто багато терпіла. Її провокували й ображали дуже довго», «недалекоглядна політика обернулася для колективного Заходу ще одним наслідком»⁴⁸).

⁴⁵ Росія шукає способи зберегти свою економіку в умовах санкцій // War Speeches. 2022. URL: <https://speech.russiancrime.org/russia/rosiia-shukaie-sposoby-zberehty-svoiu-ekonomiku-v-umovakh-sanktsii/>

⁴⁶ Туреччина залишає НАТО, Україні погрожують війною. Моніторинг росЗМІ за 11–17 липня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107296/turechchyna-zalyshaye-nato-ukrayini-pohrozhuuyt-vijnoyu-monitorynh-roszmi-za-11-17-lypnya/>

⁴⁷ Путін заявив, що «США намагаються затягнути війну в Україні» // Слово і Діло. 2022. URL: <https://www.slovovidilo.ua/2022/08/16/novyna/polityka/putin-zayavyv-ssha-namahayutsyazatyahnuty-vijnu-ukrayini>

⁴⁸ Возвеличення Путіна та нападки НАТО. Моніторинг росЗМІ за 13–19 червня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107035/vozvelychennya-putina-ta-napadky-nato-monitorynh-roszmi-za-13-19-cherpnya/>

Мета — обґрунтувати «вимушеність» агресії («у нас не було іншого виходу», «в усьому винний Захід»).

Образ України. Нашу державу російські пропагандисти характеризують за допомогою як старих, апробованих маніпулятивних кліше, так і нових:

- «Недодержава». Старий наратив В. Путіна з початком війни отримав друге життя. За оцінками експертів, лише протягом 25–31 липня 2022 р. в російських ЗМІ було зафіксовано майже 550 публікацій на цю тему (12 % від усіх новин про війну)⁴⁹.

- «Не країна, а місцевість, де діють антиросійські сили — нацисти, фашисти» (Керівник відділу соціально-культурних досліджень «Левада-Центру» О. Левінсон: «Україна в очах росіян позбавлена суб'єктності, її не сприймають як країну, це місцевість; українців як народ, як націю не бачать, тому їх і не вважають ворогами. Замість українців є якісь там нацисти, фашисти. Людям запропоновано не вдумуватися, що це означає, і вони вважають за краще не вдумуватися. Просто нашим протистоять якісь зовсім погані і зовсім чужі»⁵⁰).

- «Маріонетка колективного Заходу» («Ми бачили, як Конгрес поспіхом прийняв пакет військової допомоги Україні на \$ 40 мільярдів. А це вже не холодна війна США з Росією, а цілком «гаряча», а Україна в ній — ... маріонетка»⁵¹).

- «Проект “Анти-Росія”» (Російський політик та політолог С. Марков: «До тих пір, поки на території України силовим чином створюється анти-Росія, нова війна абсолютно неминуча»⁵².)

⁴⁹ Захід перестане спонсорувати Київ, якщо українці не відіб'ють Херсон. Моніторинг росЗМІ за 25–31 липня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107404/zahid-perestane-sponsoruvaty-kyiv-yaksho-ukrayinci-ne-vidibut-herson-monitoringh-roszmi-za-25-31-lypnya/>

⁵⁰ Дворников В. «Холодильник против телевизора — в современной России не работает». Алексей Левинсон — о том, как изменилось российское общество за полгода войны // The Bell. 2022. URL: <https://thebell.io/kholodilnik-protiv-televizora-v-sovremennoy-rossii-ne-rabotaet-kak-izmenilos-rossiyskoe-obshchestvo-za-polgodu-voyny>

⁵¹ Українські «бешенці», конфлікти Зеленського із Залужним та економічний егрегор Росії. Моніторинг росЗМІ за 6–12 червня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106974/ukrayinski-beshency-konflikty-zelenskoho-iz-zaluzhnyim-ta-ekonomichnyj-ehrehor-rosiyi-monitoringh-roszmi-za-6-12-cherვნya/>

⁵² Зуев Д. Сергей Марков: «Нет никакой усталости Европы от Украины. Это всё сказки нашей самопропаганды» // Наши новости. 2022. URL: <https://vnnews.ru/sergey-markov-net-nikakoy-ustalosti/>

- «Антиросійський анклав» (В. Путін: «...на території сьогодношньої України почали створювати антиросійський анклав, який загрожує нашій країні (Росії — О. Б.)»⁵³).

Мета — деморалізувати українське суспільство та перемкнути комунікаційний контент у ЗМІ на війну Росії проти «колективного Заходу» (Постійний представник Російської Федерації при ООН В. Небензя на засіданні Радбезу ООН: «Сьогодні це не війна в Україні, як ви кажете. Це проксі-війна колективного Заходу з Росією»⁵⁴).

Образ «Іншого світу». Поза межами російсько-українського протистояння пропагандисти Російської Федерації змальовують світ у чорнобілих кольорах у системі координат «друзі-вороги». Для цього вони використовують як давно апробовані, так і нові наративи:

- Демонізація США та НАТО. Лейтмотив: агресивна політика США — основна причина всіх бід Росії. У цьому контексті цілком закономірно, що російські ЗМІ активно використовують дві типові тези антизахідної пропаганди: по-перше, «США застосовують подвійні стандарти: вважають себе “захисником прав людини”, але при цьому завжди замішані в розв'язуванні конфліктів і початку заворушень»; по-друге, «США винні в провокуванні геополітичних конфліктів і загрози миру в усьому світі»⁵⁵.

- Передрікання економічного краху Європи через її несамостійність («Рівень нинішньої інфляції вже поза межою високий, але ситуація продовжує посилюватися», «інфляція й тиск на населення та бізнес залишаються високими», «якщо Європа, особливо після Другої світової війни, знаходила раціональні, мирні шляхи вирішення міжнародних розбіжностей, то на цей раз вона регресує». Основну причину економічних негараздів Європи російські пропагандисти вбачають у її несамостійності: «ЄС сам собі не належить. Він — об'єкт

⁵³ Троценко Л. Путін — дітям: України не існувало // Korrespondent.net. 2022. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/russia/4511874-putin-ditiam-ukrainy-ne-isnuvalo>

⁵⁴ Це проксі-війна колективного Заходу з росією — Небензя // War Speeches. 2022. URL: <https://speech.russiancrime.org/russia/tse-proksi-viina-kolektyvnoho-zakhodu-z-rosiieiu-nebenzia/>

⁵⁵ Війна в російських новинах: ненависть до України та українців (28 березня — 3 квітня) // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106280/vijna-v-rosijskyh-novynah-nenavyst-do-ukrayiny-ta-ukrayinciv-28-berезnya-3-kvitnya/>

управління з боку англосаксів і одночасно — дійна корова нинішньої кризи»⁵⁶).

- Звинувачення Заходу в затягуванні війни в Україні (Постійний представник Російської Федерації при ООН В. Небензя: «Захід, який накачує Україну зброєю, прямо відповідальний за затягування української кризи, загибель мирного населення, а також українських військовослужбовців...»⁵⁷).

- Перекладання на колективний Захід відповідальності за масштабні світові проблеми у сфері продовольства, які реально спричинені російською агресією («Захід є головною причиною всіх труднощів, з якими стикається глобальна продовольча безпека в цілому і питання зернових зокрема»⁵⁸).

- Протиставлення Великої сімки та БРІКС (Російські пропагандисти позиціонують «G7» як організацію, що створена «англосаксонськими елітами для управління процесом глобалізації і яка складається з країн, що залежать від них, зокрема, у військовому та ідеологічному аспекті». Альтернативою «Великій сімці» на думку ЗМІ Російської Федерації здатна стати лише організація БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, ПАР), яка потрібна «не просто для протистояння глобалістським планам Заходу ... але і для вироблення самостійного варіанту глобалізації»⁵⁹).

- Тиражування тези про те, що вступ Швеції та Фінляндії до НАТО не загрожує Російській Федерації («Заступник голови російської Ради безпеки Д. Медведєв звернув увагу, що можливе розширення НАТО внаслідок членства Швеції та Фінляндії не спровокує нових загроз для Росії». «У най-

⁵⁶ Англосакси душать Європу і продають українську зброю до Африки. Моніторинг росЗМІ за 27 червня — 3 липня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107150/anhlosaksy-dushat-yevropu-i-prodayut-ukrayinsku-zbroyu-do-afryky-monitorynh-roszmi-za-27-cheravnua-3-lipnya/>

⁵⁷ Захід затягує агонію ківського русофобського неонацистського режиму — Небензя // War Speeches. 2022. URL: <https://speech.russiancrime.org/russia/zakhid-zatiahaue-ahoniu-kyivskoho-rusofobskoho-neonatsystskoho-rezhymu-nebenzia/>

⁵⁸ РФ хоче нагодувати Україну. Моніторинг росЗМІ за 30 травня — 5 червня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106916/rf-hoche-nakormyty-ukrayinu-monitorynh-roszmi-za-30-travnua-5-cheravnua/>

⁵⁹ Американці командують ЗСУ, росіяни переходять на кнопкові телефони. Моніторинг росЗМІ за 23–29 травня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106837/amerykanci-komanduyut-zsu-rosiyany-perehodyat-na-knopkovi-telefony-monitorynh-roszmi-za-23-29-travnua/>

ближчі 3–5 років вони не зміцнювати будуть обороноздатність Альянсу, а навпаки сидіти в НАТО на шиї...»⁶⁰).

- Постійне повторення нарративу щодо давніх і надійних союзницьких відносин з Білоруссю з акцентом на співпрацю у війсьній сфері (С. Лавров про рівень відносин Білорусі та Росії: «Ми ж союзники, союзництво поширюється на всі сфери життєдіяльності, починаючи від військово-політичної безпеки, яку ми спільно гарантуємо на західному фланзі ОДКБ. І тут Білорусь відіграє ключову роль. І продовжуючи темами економічної взаємодії»⁶¹).

- Запевнення, що між Росією та Китаєм існує міцний союз на ґрунті спільних інтересів. Російські пропагандисти стверджують, що ці держави створюють спільний фронт у боротьбі з «диявольською демократією “Заходу”» та акцентують, що «Пекін розраховує разом із Росією сприяти прогресу країн, що розвиваються», і в «осяжній перспективі це може знайти своє вираження в синхронізації зусиль обох держав зі звільнення своїх, захоплених Заходом, споконвічних історичних територій»⁶².

- Рекламування широкого «табору друзів» Росії, до якого в березні 2022 р. російські пропагандисти, крім Китаю, зарахували Індію, яка «тричі відмовилася засудити російську спецоперацію під час засідань ООН», Туреччину, яка заявляла, що буде «підтримувати діалог з Росією в інтересах врегулювання ситуації в Україні», Угорщину з Сербією через непідтримку європейських санкцій і навіть Францію, тому що «Макрон не наполягає на виході французького бізнесу з Росії»⁶³.

⁶⁰ Англосакси душать Європу і продають українську зброю до Африки. Моніторинг росЗМІ за 27 червня — 3 липня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107150/anhlosaksy-dushat-yevropu-i-prodayut-ukrayinsku-zbroyu-do-afryky-monitorynh-roszmi-za-27-cheravnua-3-lipnya/>

⁶¹ Глава МИД РФ: Путин и Лукашенко подают пример честного обсуждения любых проблем, честного нахождения решения // Белта. 2022. URL: <https://www.belta.by/politics/view/glava-mid-rf-putin-i-lukashenko-podajut-primer-chetnogo-obsuzhdenija-ljubyh-problem-chestnogo-509802-2022/>

⁶² Союз Росії та Китаю проти «диявольської демократії Заходу» й розкол в українських органах влади. Моніторинг росЗМІ за 1–7 серпня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107468/soyuz-rosiyi-ta-kytayu-proty-dyyavolskoyi-demokratiyi-zahodu-ta-rozkol-v-ukrayinskyh-orhanah-vlady-monitorynh-roszmi-za-1-7-serpnua/>

⁶³ Війна в російських новинах: «зверства українських неонацистів» та маскування дефіциту в РФ (21–27 березня) // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106177/vijna-v-rosijskyh-novynah-zverstva-ukrayinskyh-neonacystov-ta-maskuvanya-deficytu-v-rf-21-27-bereznya/>

• Роздмухування міфу про «Японську загрозу» (Секретар ради безпеки РФ М. Патрушев: «Японія активізувала щодо Курильських островів «реваншистські устремління». Далі підхопила російська пропаганда: «Токіо претендує на наші території і навіть розмірковує про можливість їх військового захоплення». Японці «вже 70 років воюють за Курильські острови, ... і ненавидять Росію»⁶⁴).

• Погрожування Молдові війною («Політика влади Молдови загрожує її територіальній цілісності. Загроза... полягає в намірах президента Майї Санду перетворити країну на «румунську провінцію». «Війна між Молдовою і Росією, навіть якщо припустити, що подібне можливо, має всі шанси ввійти до Книги рекордів Гіннеса як одна з найкоротших воєн, і часу на надання «допомоги» в Румунії просто не буде»⁶⁵).

Мета: з одного боку — максимально роз'єднати західний світ, з іншого — створити ілюзію масової підтримки позиції та дій Росії світовим співтовариством.

З початком повномасштабної війни Росії проти України відбулися серйозні зміни в масштабах, характері та інтенсивності російської інформаційної агресії. На нашу думку, можна виділити такі особливості організації російської пропаганди після 24 лютого 2022 р.:

1. Збільшення фінансування пропагандистської діяльності. З початку війни з Україною уряд Росії втричі збільшив фінансування державних ЗМІ. За період з січня до березня 2022 р. за статтею «засоби масової інформації» з федерального бюджету було виділено 17,4 млрд рублів. У минулому році за аналогічний період ця сума становила лише 5,4 млрд рублів. Витрати на ЗМІ обігнали навіть такі показники, як фінансування армії, яке зросло лише на 11 %⁶⁶.

⁶⁴ Японська загроза та «свиньонк» Джонсон. Моніторинг росЗМІ за 4–10 липня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107216/yaponska-zahroza-ta-svynonok-dzhonson-monitoring-roszmi-za-4-10-lypnya/>

⁶⁵ Захід перестане спонсорувати Київ, якщо українці не відіб'ють Херсон. Моніторинг росЗМІ за 25–31 липня // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/107404/zahid-perestane-sponsoruvaty-kyyiv-yaksho-ukrayinci-ne-vidibut-herson-monitoring-roszmi-za-25-31-lypnya/>

⁶⁶ С начала войны Россия втрое увеличила финансирование государственных СМИ. Траты на социальную поддержку граждан увеличились всего на 6,5 % // The Insider. 2022. URL: <https://theins.ru/news/250251>

2. Різке посилення обсягів та інтенсивності пропагандистського потоку. Частка політичного контенту «Першого каналу», «Росії-1» і «НТВ» сумарно збільшилася більш ніж на 80 % — пік припав на березень і квітень. Телепередачі про політику на Першому каналі тривають 11,5 годин на добу без урахування нічних повторів передач⁶⁷.

3. Перенесення акценту в ЗМІ з інформування на переконання та пропаганду. Коли «спецоперація» пішла не зовсім за планом, російський «Перший канал» помітно зменшив частоту виходу в ефір новин. Якщо 1 березня за 12 годин їх транслювали 12 разів, то з 1 червня за цей же проміжок часу — лише 8 разів. На цьому тлі помітно зросли як тривалість, так і частота виходу політичних ток-шоу та аналітичних програм. Зокрема, програма «Время покажет» збільшила кількість випусків на день з двох до чотирьох, «Большая игра» до війни виходила раз на тиждень, тепер — чотири рази, а ток-шоу «Кто против?», якого не було в ефірі два роки, тепер маніпулює людьми п'ять разів на тиждень⁶⁸. Телеканал «Росія-1» розширив два випуски програми «60 хвилин» з О. Скабеевою з майже півтори години до двох з половиною кожен⁶⁹. За даними комунікаційної групи TWIGA PR, за п'ять місяців 2022 р. кількість соціально-політичних передач у сітці телеканалів зросла на 35 %, а число новинних — знизилася на 9 % в порівнянні з тим же періодом 2021 р.⁷⁰

4. Реалізація установки дистанціювання пересічного російського обивателя від теми війни. Від перших днів російського вторгнення в Україну російські сайти та ЗМІ присвячують війні та її наслідкам заледве 30 % матеріалів. Решта новин стосується спорту, культури, повсякденного життя тощо⁷¹.

⁶⁷ С начала войны Первый канал говорит о политике по 11,5 часов в сутки // Радио Свобода. 2022. URL: <https://www.svoboda.org/a/s-nachala-voyny-pervyy-kanal-govorit-o-politike-po-11-5-chasov-v-denj/31908499.html>

⁶⁸ Васильев Д. Что стало с телепропагандой в период войны // Sota. 2022. URL: <https://sotaproject.com/infographics/chto-stalo-s-telepropagandoy-v-period-voyny>

⁶⁹ Телевидение времен «спецоперации»: как российские телеканалы поменяли сетку вещания // BBC. News. Русская служба. 2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-60799472>

⁷⁰ С начала войны Первый канал говорит о политике по 11,5 часов в сутки // Радио Свобода. 2022. URL: <https://www.svoboda.org/a/s-nachala-voyny-pervyy-kanal-govorit-o-politike-po-11-5-chasov-v-denj/31908499.html>

⁷¹ Війна в російських новинах: «зверства українських неонацистів» та маскування дефіциту в РФ (21–27 березня) // Texty.org.ua. 2022. URL: <https://texty.org.ua/articles/106177/vijna-v-rosijskyh-novynah-zverstva-ukraynskyh-neonacystov-ta-maskuvanya-deficytu-v-rf-21-27-bereznya/>

5. Розширення кола активних пропагандистів завдяки відомим / знаковим особам, унаслідок чого досягається ефект «одомашнення» війни. Станом на початок липня 2022 р. до агітаційної бази, учасники якої підтримують повномасштабну війну проти України, входило 1800 осіб таких категорій: співробітники пропагандистських медіа (628 осіб у базі), письменники (516), співаки (145), актори (74), експерти прокремлівських ток-шоу (135), блогери (59), воєнкори (48), політики (62), спортсмени (37) та інші⁷². Полеми пропагандистської діяльності цієї групи є широкий перелік інформаційних каналів — від федеральних медіа до приватних сторінок лідерів громадської думки в соціальних мережах та месенджерах. Таке масштабне залучення відомих людей із різних сфер, які своїм прикладом показують, «как нужно родину любить», є ключовим інструментом досягнення ефекту «одомашнення» війни, зміст якого полягає в намаганні Росії зробити свою агресію проти України частиною повсякденного життя громадян⁷³.

6. Утвердження монополії офіційної пропаганди на правду про спецоперацію / війну та дії збройних сил Росії внаслідок прийняття «Закону про фейки» або «Закону про військову цензуру» (Федеральний закон від 4 березня 2022 року № 32-ФЗ). Цей закон передбачає «заборону поширення фейкових новин про спецоперацію», а також використання таких слів, як «війна» та «вторгнення», в іншому разі встановлено покарання за такі «злочини» — позбавленням волі на строк до 15 років. При цьому «обтічні» формулювання в законі дають змогу криміналізувати будь-яке антивоєнне висловлювання або дію. За пів року з моменту набуття чинності за цим законом було порушено понад 80 кримінальних і 3500 адміністративних справ, фігурантами яких стали як політичні активісти й журналісти, так і звичайні громадяни Росії⁷⁴.

7. Граничне звуження свободи слова, закриття опозиційних ЗМІ. Після початку війни у чверті російських регіонів Росії закрилися місцеві ЗМІ.

⁷² База російських пропагандистів // YouControl. 2022. URL: <https://youcontrol.com.ua/articles/baza-propahandystiv/>

⁷³ Мороз, О. Від Ермітажу до «Любе». Як працює велика сітка російської пропаганди, яка змушує полюбити війну проти України // Українська правда. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/07/5/7356444/>

⁷⁴ О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и статьи 31 и 151 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации: Федеральный закон № 32-ФЗ от 04.03.2022 // Официальный интернет-портал правовой информации. 2022. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202203040007>

З кінця лютого до квітня 2022 р. після блокування та звинувачень у публікації матеріалів із закличками до екстремістської діяльності із «фейками» про дії російської армії в Україні було припинено роботу понад 30 видань («Медуза», «Euronews», «Медиазона», «Кавказский узел», «Би-Би-Си», «Радио Свобода», «DW2», «Эхо Москвы» та ін.) Про тимчасове припинення роботи після блокування заявили «Новая газета» й телеканал «Дождь»⁷⁵. З початку війни до кінця липня Роскомнагляд заблокував не менше 95 інформаційних ресурсів, що працювали в Росії⁷⁶.

Тепер головна мета російської пропаганди на внутрішньому інформаційному фронті не так «розіграти» російське суспільство для боротьби, як «дистанціювати» від війни в Україні. Така інформаційна політика мала наслідком, з одного боку, формування в жителів Росії настроїв «відсторонення від війни» через перетворення «спецоперації» на телевізійну картинку про події, що відбуваються «десь далеко» і «персонально їх не стосуються». Керівник відділу соціально-культурних досліджень «Левада-Центру» О. Левінсон наприкінці серпня 2022 р. схарактеризував цю ситуацію так: «Ми бачимо, що публіка в російських містах (не враховуючи прикордонних) живе звичайним літнім безтурботним життям. Мобілізація якщо є, то в телевізорі. А в людях — тоді, коли його дивляться. Немає відчуття, що ми як народ — воюємо. У суспільстві знають, що воюють контрактники, а не солдати за призовом... Якщо вони гинуть, то це витрати професії. Тобто для суспільства це регулярна, а не надзвичайна подія... росіяни вважають за краще сприймати спеціальну операцію обмеженою подією. Тому навіть у побутових розмовах їй не дають найменування війни. Справжня війна — в популярному її розумінні — це коли сипляться бомби на нашій території...»⁷⁷.

З іншого боку, ставка на «дистанціювання» російського обивателя від війни в Україні призвела до помітного зниження довіри росіян до

⁷⁵ С начала войны Россия втрое увеличила финансирование государственных СМИ. Трагедия на социальную поддержку граждан увеличились всего на 6,5 % // The Insider. 2022. URL: <https://theins.ru/news/250251>

⁷⁶ Новый мир. Путеводитель по российским медиа времен тотальной цензуры // Проект. 2022. URL: <https://www.proekt.media/guide/russian-media-after-war/>

⁷⁷ Дворников В. «Холодильник против телевизора — в современной России не работает». Алексей Левинсон — о том, как изменилось российское общество за полгода войны // The Bell. 2022. URL: <https://thebell.io/kholodilnik-protiv-televizora--v-sovremennoy-rossii-ne-rabotaet-kak-izmenilos-rossiyskoe-obshchestvo-za-polgoda-voyny>

офіційного телебачення. Зокрема, як повідомляв «Коммерсантъ» з посиланням на дані опитування медіагрупи GroupM, за період з березня до квітня 2022 р. рівень довіри росіян до телебачення впав на третину: якщо 17 березня 33 % опитаних називали телебачення джерелом інформації, якому довіряють більше за інших, то вже 27 квітня цей показник знизився до 23 %⁷⁸.

Оцінюючи новий виток інформаційної війни та його наслідки, Президент України В. Зеленський зауважив: «Путін змусив більшість росіян повірити у свої дії. Є соцмережі, і ми, звичайно, розуміємо, як люди реагують. Багатьом зламали мозок інформаційною війною, причому відверто брудною інформацією. Як результат — багато людей просто з глузду з'їхали і радіють, коли вбивають українців, коли нас вбивають. Це дуже страшно виглядає»⁷⁹.

Отже, як специфічний різновид впливу на супротивника інформаційно-психологічна війна Росії проти України має низку характерних рис і особливостей. Зокрема, її організації та проведенню були притаманні: наступальний характер, що зумовлено своєрідністю інформаційної зброї, яку зазвичай використовують превентивно; швидкий, оперативний, безперервний і повторюваний характер подачі інформації (швидкість та оперативність дають змогу інформаційним маніпуляторам першими нав'язати об'єкту впливу свою інтерпретацію та оцінку події, явища чи процесу, а безперервність та повторюваність — забезпечити фіксацію необхідної інформації у свідомості та її збереження в пам'яті особи, групи, маси); намагання безперервно розширювати межі контрольованого інформаційного простору; порушення моральних норм, правил та обмежень через відсутність у міжнародному праві дієвих механізмів регулювання інформаційних відносин у суспільстві; багатоканальність джерел і засобів синхронного інформаційно-психологічного впливу, що здійснюється з високим ступенем координації; збереження анонімності джерел маніпулятивного впливу, можливість реалізації його від чужого імені та з будь-якої точки інформаційного простору, що суттєво ускладнює процес ідентифікації інформаційного

агресора та його покарання; багатовекторність інформаційно-психологічного впливу Росії, який одночасно спрямований на а) супротивника; б) власний народ; в) міжнародне співтовариство; уповільнений темп сприйняття населенням, яке піддається інформаційно-психологічного впливу, наслідків інформаційної війни, оскільки вона відбувається без видимих фізичних руйнувань, які притаманні традиційним війнам тощо.

⁷⁸ Лебедева В. Россияне пересмотрели каналы. Их доверие к ТВ снизилось, а к Telegram и соцсетям — выросло // Коммерсантъ. 2022. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5347382>

⁷⁹ Рыбальченко С. Зеленский рассказал, как Путин «слома мозг» огромному количеству людей // Диалог.ua. 2022. URL: www.dialog.ua/ukraine/259202_1663947255

5.2. ОСОБЛИВОСТІ МЕДІАТИЗАЦІЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ ТА ФОРМУВАННЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ФРОНТУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Пошуки можливостей використання конструктивного потенціалу енциклопедистики у протидії інформаційному складникові російсько-української війни передбачають розуміння суті соціальних метапроцесів, які зумовлюють специфіку енциклопедичного фронту інформаційної війни. Сама можливість розвитку технологій інформаційних війн і кібервоєн пов'язана з масштабним процесом медіатизації, але в його динаміці присутні можливості опору деструктивному впливу, тому сьогодні актуальними є філософські дослідження тих аспектів медіатизації, які виступають передумовою розвитку резистансного потенціалу або потенціалу спротиву української енциклопедистики. Мета нашого розгляду — виявити особливості впливу процесу медіатизації на розвиток українського енциклопедичного дискурсу, що дозволяють йому формувати горизонти енциклопедичного фронту інформаційної війни. Її реалізація передбачає такі завдання, як характеристика специфіки процесу актуальної медіатизації та окреслення тих її особливостей, що впливають на розвиток українського енциклопедичного дискурсу, уможливаючи прояв його потенціалу спротиву інформаційній агресії.

Дослідження медіатизації соціологами і філософами належить до одного із найпопулярніших сьогодні річищ пізнання мережевого соціуму і культури. Методологічну цінність для нашого розгляду мають праці Андреса Хеппа, Фрідріха Кротца, Ніка Коулдрі, Соні Лівінгстон, Вінфріда Шульца та філософські підходи до феномену медіальності, які склалися у філософії у другій половині ХХ ст. На увагу заслуговують присвячені осмисленню медіатизації праці Тараса Лильо⁸⁰, Валентини Ривліної⁸¹, Тетяни Савельєвої⁸², Юлії Шевчук⁸³, Мар'яна Жита-

⁸⁰ Лильо Тарас. Антропологічні та ідеологічні наслідки медіатизації // Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. 2020. Вип. 48. С. 134–142.

⁸¹ Ривліна В. Медіатизація культури: комунікативні аспекти // Science and Education a New Dimension. 2018. Вип. 4 (31). С. 63–65; Ривліна В. Медіатизація культури: термінологічний аналіз // Держава та регіони. 2018. Вип. 3. С. 22–27.

⁸² Савельєва Т. Медіатизація в мережевому суспільстві: зміст та тенденції // Сучасне суспільство. 2012. Вип. 2. С. 185–192.

⁸³ Шевчук Ю. Культурна практика у контексті медіатизації культури за концепцією С. Крековича // Культурологічний альманах. 2018. Вип. 7. С. 120–122.

рюка⁸⁴. На впливі цього процесу на розвиток енциклопедистики наголошують Тетяна Крайнікова⁸⁵, Тетяна Броварець⁸⁶, Олег Яценко⁸⁷, але осмислення власне її медіатизації є одним із найменш розроблених напрямів досліджень.

Країна-агресор активно використовує можливості медіатизованих форм енциклопедистики у формуванні фонових знань у рамках інформаційного складника війни рф проти України. Ми повинні не лише зосереджуватися на пошуку механізмів протидії цьому, але й виявити конструктивну силу, яку медіатизація надає українській енциклопедистиці, що має стати складником українського спротиву. До початку нинішньої гарячої фази війни Борис Парахонський і Галина Яворська⁸⁸ вказували на три особливості її інформаційного складника: інтенсивність і широту охоплення аудиторії інформаційних впливів у глобальному масштабі; систематичне й комплексне застосування медіа і нових медіа з особливою роллю соціальних мереж; створення нового дискурсу війни, спрямованого на руйнування існуючих і формування нових, фальшивих і викривлених інтерпретаційних та смислових механізмів сприйняття дійсності. Це стало можливим завдяки медіатизації та розмаїттю її ефектів, що змінюють соціальні взаємодії та життєві існування людини. Важливо акцентувати і на особливостях актуального повсякдення війни і його переплетіння з мирним повсякденням, де розгортатиметься і надалі протидія (до якої має долучитися сучасна українська енциклопедистка) інформаційній агресії.

⁸⁴ Житарюк М. Особливості застосування понять «медіація» і «медіатизація» в сучасному медіа просторі // Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. 2020. Вип. 48. С. 56–66.

⁸⁵ Крайнікова Т. С. Веб-аналітика — основа розвитку енциклопедичного проекту // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 133–141.

⁸⁶ Броварець Т. М. Мультимедійне висвітлення феномена епіграфічної вишивки: від інтерактивного покажчика до електронної енциклопедії // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 288–297.

⁸⁷ Яценко О. Віртуальна біографічна лабораторія як компонента сучасних біографічних досліджень // Енциклопедистика: генеза в часі та просторі (до 30-річчя проголошення незалежності України) / За заг. ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. С. 128–136.

⁸⁸ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. С. 440.

По-перше, російсько-українська війна має технологічну специфіку сучасних воєн з елементами кібервоєн і активним застосуванням мережевої мобілізації, та поруч із цим спостерігаємо варварський спосіб здійснення агресії РФ щодо України і ціннісний регрес російського соціуму.

По-друге, у розумінні актуальної фази цієї війни варто врахувати, що внаслідок стиснення простору і часу в сучасну добу «відбувається просторове й темпоральне розширення меж війни новітнього типу»⁸⁹.

По-третє, помітне небезпечне розмивання грані між війною і миром, на масштабування чого спрямовано багато проявів як збройної, так й інформаційної агресії РФ проти України, що передбачає і присутність медіатизованих форм, яким можуть протистояти тільки досконаліші медіатизовані форми опору, втілювати які навряд чи можливо без врахування складності, притаманної медіатизації.

Передусім звернемо увагу на методологічні підходи до її осмислення, які увиразнюють труднощі, що виникають під час дослідження цього нелінійного і багатоаспектного процесу та його впливу на актуальний розвиток енциклопедистики у глобальному і локальному вимірах. Андреас Хепп⁹⁰ виділяє інституційну та соціально-конструктивістську лінії в пізнанні медіатизації, в межах яких з'являються ідеї, важливі для розуміння її специфіки. У першій ідеться про необхідність розуміння того, як медіа змінюють наше сприйняття та інтерпретацію соціального, в другій — про фокусування на повсякденних практиках, пов'язаних із приватним спілкуванням і цифровими медіа, та змінах у конструюванні культури у медіакомунікації. У рамках інституційної лінії актуалізовано концепт логіки медіа, тому осмислення зосереджене на медіатизації політики, релігії, науки із акцентом на співвідношенні інституту медіа з іншими соціальними інститутами та особливій автономній інституціалізації самих медіа⁹¹. Тож медіатизація постає як процес, у рамках якого суспільство і залежить від медіа, і підкорене їхній логіці — інституційному і технологічному *modus*

⁸⁹ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. С. 13.

⁹⁰ Hepp A. *The Communicative Figurations of Mediatized Worlds: Mediatization Research in Times of the «Mediation of Everything»* // *European Journal of Communication*. 2013. Vol. 28. № 6. P. 615–629.

⁹¹ Hjarvard S. *Doing the Right Thing: Media and Communication Studies in a Mediatized World* // *Nordicom Review*. 2012. № 33 (1). P. 27–34.

operandi (з лат. — образ дії). Тут варто мати на увазі «те, як медіа розподіляють матеріальні і символічні ресурси, і те, як вони функціонують на основі негласних правил»⁹². Натомість у соціально-конструктивістській перспективі медіатизація має бути розглянута у контексті її впливу, з обов'язковим врахуванням розмаїття її проявів. Попри відмінності у двох дослідницьких лініях можна спостерігати їхню відкритість до діалогу. Нездарма Андреас Хепп і Фрідріх Кротц⁹³ наголошують на тому, що необхідно, з одного боку, описувати способи функціонування медіатизації через те, що відбувається з комунікацією із використанням медіа, від яких соціум і культура залежать, з іншого, — розглядати організації та інститути у соціально-конструктивістській перспективі. Отже, медіатизація постає як концепт для критичного аналізу взаємозв'язку між змінами у медіа і комунікації та змінами у культурі і соціумі, а процес медіатизації передбачає аспекти кількісні (просторове, часове і соціальне поширення медіакомунікації) та якісні (особливості використовуваних медіа для конкретного виду комунікації і в конкретних сферах). У найширшому розумінні її можна визначити як процес інтеграції медіа у більшість сфер життєдіяльності соціуму та формування внаслідок цього його цілісної культурно-комунікаційної системи, що в умовах розвитку мережевого соціуму становить систему розгалужених мікро- і макромедіамереж. За словами Ніка Коулдрі⁹⁴, медіатизація є метакатегорією соціального опису, яка вказує на динаміку і розміри глобальних соціальних змін у медіадобу, коли медіа перетворилися на «метакапітал».

Актуальна медіатизація — метапроцес, тому безглуздо намагатися уявити автономію енциклопедистики від неї. Водночас не йдеться про те, що енциклопедистика просто перебуває під впливом нелінійного і тотального процесу медіатизації. Варто говорити про складний зв'язок, який увиразнює те, що сучасна медіатизована енциклопедистика залучена до процесу медіатизації, а зміни у ній здатні зумовлювати перетворення у соціальних

⁹² Hjarvard S. *The Mediatization of Society: A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change* // *Nordicom Review*. 2008. Vol. 29. № 2. P. 113.

⁹³ Krotz F., Hepp A. *A Concretization of Mediatization: How Mediatization Works and Why «Mediatized Worlds» are a Helpful Concept for Empirical Mediatization Research* // *Empedocles. European Journal for the Philosophy of Communication*. 2013. № 3 (2). P. 123.

⁹⁴ Couldry N. *Mediatization and the Future of Field Theory* // *Mediatization of Communication* / Ed. by K. Lundby. Berlin : De Gruyter Mouton, 2014. P. 231–235.

взаємодіях, що виходять за рамки енциклопедичного дискурсу, підсилюючи його когнітивний і комунікативний потенціал. За влучним спостереженням Андреаса Хеппа⁹⁵, згадка про медіатизацію вказує не лише на ідею впливу медіа на соціум і культуру, але й на процесуальність і специфіку змін, які у них відбуваються. Найяскравіші перетворення можна спостерігати у зв'язку з масштабністю медіатизації політики, проте вже у другому десятилітті XXI ст. на перший план виходить медіатизація культури. Різні варіанти опосередкованої комунікації і досвіди медіації (опосередкування) були приманні культурі та повсякденню існування людей і в попередні століття. Якщо користуватися широким визначенням медіа як засобів творення, поширення, проблематизації і деконструкції смислів, уникати метонімічної підміни їх масмедіа і виходити із розуміння медіальної специфіки пізнання людиною світу та внутрішньої медіальності як прикмети людського існування, то в історії медіа останніх шестисот років можна помітити «зерна» актуальної медіатизації, її спрямованості на тотальне охоплення всіх сфер життєдіяльності соціуму і проникнення у персональний повсякденний досвід. Проте її витoki варто шукати у спільнодій постмодерної, мережевої і медіатизованої цифрової культур, а сучасний етап пов'язувати з розвитком медіатехніки і медіатехнологій та створенням можливостей для поширення Rhigital-присутності (від англ. Physics — фізичне + англ. Digital — цифрове) із розмаїттям варіантів комбінації онлайн- і офлайн-дій. Концептуально важливим є розмежування понять «медіація» та «медіатизація». Перше пов'язане з феноменом опосередкування, який супроводжує медіакомунікацію, але його зміст цим не вичерпується. У медіації йдеться про концептуалізацію комунікації загалом, творення смислів, повідомлень і образів та переміщення від смислу до смислу, від образу до образу. Натомість медіатизація є вказівкою на зміни, пов'язані з масштабним поширенням змін, зумовлених впливом медіа на всі сфери життєдіяльності соціуму. Недарма Джон Брукшир Томпсон⁹⁶ звернув увагу на те, що медіа транслюють не просто інформацію, а зразки культури, тому варто говорити саме про медіатизацію культури, в якій ма-

⁹⁵ Hepp A. The Communicative Figurations of Mediatized Worlds: Mediatization Research in Times of the «Mediation of Everything» // *European Journal of Communication*. 2013. Vol. 28. № 6. P. 615–629.

⁹⁶ Thompson J. *Media and Modernity: A Social Theory and the Media*. Stanford : Stanford University Press, 1995. 314 p.

ємо справу із інкорпорацією медіаскладових у культурні процеси та продукуванням актуальною культурою медіатизованих форм комунікації. Цей момент особливо важливий для розуміння того, яким чином медіатизована енциклопедистика отримує можливості творення нових комунікативних практик, які здатні долати рамки власне енциклопедистики, причому новітні форми медіатизованої культури, які постають таким чином, вже не є ані індивідуальними, ані колективними. З огляду на те, що культура сама є медіалізованим феноменом і медіація лежить в основі її функціонування, медіатизація культури виступає увиразненням її медіальної природи та граничним напруженням її сутнісних сил, пов'язаним із трансформацією її складників. Медіаспоживання не одне десятиліття є однією найголовніших практик повсякдення і передбачає активне розмивання кордонів між приватною і публічною сферами. Актуальна тотальна медіатизація обумовлена винятковим статусом у сучасному світі медіакомунікації, яка сьогодні є фундаментальним поняттям для конструювання соціальної реальності. Людина народжена у світі, де існують масово і масштабно поширені медіамережі з відповідними комунікативними практиками і повсякденними звичками, пізнає всі її характеристики, коли комунікує, а значна частина її дій у світі є власне медіакомунікацією.

У праці «Медіатизоване конструювання реальності» (англ. «The Mediated Construction of Reality») Андреас Хепп і Нік Коулдрі⁹⁷ наголошують на тому, що конструювання сучасного соціального світу відбувається за невідмінної присутності медіатехнологій, а простір, час, дії, знання, ідентичність конструюються через / у нових цифрових медіа. Назва згаданого дослідження перегукується із опублікованою ще 1966 р. роботою Пітера Людвіга Бергера і Томаса Лукмана «Соціальне конструювання реальності: трактат із соціології знання» (англ. «The social Construction of reality: A Treatise in the Sociology of knowledge»), в якій побіжно згадані медіа постають як інтерфейс між повсякденням і маргінальним досвідом, генерують силове поле смислів, залучені до змін структури життєсвіту, беруть участь у виробництві знань й ідентичності. За Андреасом Хеппом і Ніком Коулдрі, сьогодні ми живемо в добу глибокої і тотальної медіатизації, тому смисли генеруються в опосередкованих процесах комунікації, де основоположною є технологічна інфраструктура, що визначає і самі комунікативні

⁹⁷ Couldry N., Hepp A. *The Mediated Construction of Reality*. Cambridge : Polity Press, 2016. 256 p.

практики, і соціокультурні контексти, в яких вони розгортаються. Роль медіа вирішальна у формуванні загального соціального світу, інституціалізації, опосередкуванні багатьох операцій у повсякденні та в розмиванні / підтриманні кордонів між різними сегментами соціального життя. Соціальний медіатизований світ створений за посередництва комунікативних дій, в яких основоположна участь медіа в сенсі технічних засобів комунікації, що інституціалізують і матеріалізують комунікативні практики. Тож для розуміння того, як можлива медіатизація енциклопедистики та конструювання енциклопедичного дискурсу за принципами, продиктованими логікою медіамереж, необхідно враховувати, що медіатизація, із проявами якої ми стикаємося у сучасному мережевому суспільстві, проявляється на рівні повсякдення як залученість–вплетеність буденного життя індивідів до локальних і глобальних комунікаційних медіамереж, причому масштаби і глибина цього можуть відрізнятися як для окремих осіб, так і для різних соціальних сфер, спільнот, географічних регіонів, а її цінність може оцінюватися людьми по-різному, впливаючи на їхній імідж, репутацію, статус, самореалізацію.

У розумінні природи впливу медіа та актуальної медіатизації Андреас Хепп⁹⁸ пропонує декілька тез, важливих для розуміння того, які перспективи вона відкриває енциклопедистиці. По-перше, «формуючі сили» медіа набувають конкретності лише в людській дії і комунікації, коли й відбувається їх привласнення і «одомашнення» (англ. domesticated). По-друге, історія людства не є серією простих переходів від одного домінуючого медіа до іншого, а кумулятивним процесом, із притаманним йому урізноманітненням як інституціалізації, так і реіфікації, внаслідок чого комунікативне конструювання реальності формує не один засіб, а розмаїття медіа. По-третє, інституціалізацію і реіфікацію одного медіа можна зрозуміти тільки із врахуванням інших медіа. На цих положеннях засновано і запропоновано Хеппом у співавторстві із Фрідріхом Кротцем концепцію медіатизованих світів, що дозволяє вивести на перший план певний тип медіа та розглянути фрагменти життєвих або соціальних світів. Медіатизовані світи постають у ній як малі життєві світи, конституювання яких залежить від артикуляції у медіакомунікації та які відрізняються набором інтер-

⁹⁸ Hepp A. The Communicative Figurations of Mediatized Worlds: Mediatization Research in Times of the «Mediation of Everything» // European Journal of Communication. 2013. Vol. 28. № 6. P. 615–629.

суб'єктивних знань, соціальних практик і культурних ущільнень. Таким соціальним світам притаманна наявність комунікативних мереж (вихід за межі певної території), вони можуть відрізнятися масштабами і переплітатися між собою, та саме у них і конкретизується медіатизація. Концепт медіатизованих світів передбачає, що в кожному із малих життєсвітів процеси медіатизації мають свою специфіку. З такої перспективи медіатизований світ енциклопедистики постає як такий, що, з одного боку, позначений прикметами медіатизації культури, а з іншого, — передбачає особливості конструювання знань та комунікативних соціальних практик енциклопедичного дискурсу, які можуть бути корисними різним соціальним групам й індивідам у спротиві проявам інформаційної агресії.

Історія розвитку енциклопедистики відкриває нам і те, що у кожному з попередніх століть, вона була якнайтісніше пов'язана з динамікою медіатизаційних трансформацій та зі змінами форм і форматів медіації, необхідної для творення знань і смислів. У запропонованій Хеппом і Коулдрі⁹⁹ версії 600-річної історії медіакомунікацій присутні чотири хвилі медіатизації:

- механізація (1450–1830 — винайдення друкарського верстата і подальша індустріалізація комунікації);
- електрифікація (1830–1950 — поява ансамблю медіа телеграфу, телефону, грамофону, радіо, магнітофону, кінематографа, телебачення);
- діджиталізація (з 1950-х — часи появи і поширення комп'ютерів, інтернету і мобільних комунікацій та інтеграції машинного інтелекту до повсякдення);
- датафікація (XXI ст. — доба великих даних, інтернету речей, соціальних медіа).

У кожній маємо справу не з одиничним медіа, а з особливим технологічним способом функціонування всього медіасередовища, коли нові медіа остаточно не витісняють старі. Цю прикмету можна спостерігати і в розвитку енциклопедистики протягом XX ст. Наприклад, вплив реальності масмедіа на конструювання світів енциклопедій, очевидний у російських енциклопедичних проектах, які використовують як частину інформаційної агресії, спрямованої проти України не одне десятиліття.

Ми можемо спостерігати, як хвилі діджиталізації і датафікації корелюють із фазою глибокої медіатизації соціального світу. Темп поширення

⁹⁹ Couldry N., Hepp A. The Mediated Construction of Reality. Cambridge : Polity Press, 2016. P. 38–52.

нових медіа зростає, інформаційні технології й інфраструктура інтегруються в єдине медіасередовище, наслідком чого стає вільне циркулювання контенту в мультимедійних мережах та можливість поєднання різних пристроїв у єдину мережу. Для характеристики цього Хепп і Коулдрі¹⁰⁰ пропонують поняття *media manifold*, використавши аналогію із топологічним розмаїттям у математиці, яке передбачає, що простір із багатьма вимірами може бути представлений у формі простору із меншою їх кількістю. Отже, розмаїтій медіамультиверс із безліччю інформаційних можливостей редукований у досвіді конкретного користувача, який щоразу обирає для вирішення своїх задач тільки окремі технологічні опції. Водночас медіасередовище масштабно і глибоко впливає на кожного окремого актора і соціальний світ загалом. На думку Хеппа і Коулдрі¹⁰¹, існує три основоположні наслідки глибокої медіатизації. Перший полягає у тому, що соціальні і медіапроцеси стають глибоко рекурсивними. Повсякденні взаємодії керовані програмним забезпеченням первинно передбачають рекурсію, причому за втрати з'єднання із інтернетом, паролю доступу чи неможливості оновлення програмного забезпечення соціальна інфраструктура для користувача є ніби зруйнованою. Другий наслідок актуальної медіатизації проявляється у процесах розширеної інституціоналізації — індивіди, колективи, організації у базових операціях стають більш залежними від масштабної медіаінфраструктури, яку надають і контролюють нові форми інституціональної влади (агрегатори даних, пошукові системи, хмарні сервіси). Вони творять сам простір соціального життя і перетворюють соціальне, що нерідко зумовлене економічними інтересами розробників і надавачів інформаційних послуг. Третій наслідок глибокої медіатизації пов'язаний із посиленням рефлексивності соціальних акторів, які, з одного боку, можуть виробляти практики опору експансії медіа, а з іншого, — сподіваються вирішити існуючі проблеми шляхом масштабнішого впровадження досконаліших медіатехнологій, одночасно відчуваючи тривогу.

Усі перелічені наслідки можна спостерігати і в розвитку енциклопедистики у горизонтах медіатизації культури протягом перших двох десятиліть XXI ст. Навіть побіжний огляд інтерфейсів глобальних і локальних енциклопедичних проєктів засвідчує, що логіка медіа відіграє в них струк-

¹⁰⁰ Couldry N., Hepp A. *The Mediated Construction of Reality*. Cambridge : Polity Press, 2016. P. 55.

¹⁰¹ Там само. P. 216–219.

туруючи роль, причому йдеться про явні та приховані ефекти одразу кількох медіа, переплетіння їх ефектів і специфіки представлені візуальності. Актуальний енциклопедичний дискурс, зокрема й український, всотав прикмети реальності масмедіа, із притаманною їй селективністю та орієнтацію на активне конструювання ставлення до повсякдення, причому тут проявили себе сильні та слабкі сторони масмедійного підходу до дійсності. Спосіб формування фонових знань, присутній у традиційних масмедіа, телебаченні та нових медіа, в сучасній енциклопедистиці постає часто у гібридній формі, із залученням мультимедіа, що апелює до полімедіального персонального досвіду. Якщо ми прагнемо знайти точки зростання потенціалу спротиву українського енциклопедичного дискурсу в протидії гібридним інформаційним викликам російсько-української війни, маємо врахувати і те, що актуальна медіатизація відбувається в горизонті не одного–двох медіа, а медіарозмаїття, що передбачає різні варіанти опосередкованої комунікації. Ще до виникнення соціальних мереж Джон Брукшир Томпсон¹⁰² виділив міжособистісну взаємодію (діалог і двосторонній обмін інформацією), опосередковану взаємодію (потребує технічних засобів і не завжди передбачає зворотній зв'язок) та опосередковану квазівзаємодію (має монологічний характер, розширює можливості трансляції, коли смисли передають невизначеному колу реципієнтів). Однак 2018 р. він додав до них нову опосередковану інтерактивну взаємодію в онлайнсередовищі, пов'язану із розтягуванням соціальних відносин у просторі і часі та звуженням діапазону символічних невербальних сигналів¹⁰³. Порівняння її із двома іншими типами опосередкованої взаємодії дозволяє помітити, що вона має діалогічний характер (на відміну від опосередкованої квазівзаємодії) і спрямована на значну кількість віддалених одне від одного осіб, є комунікацією багатьох із багатьма (на відміну від опосередкованої взаємодії), в якій важливу роль відіграють спільна присутність і застосовувані способи медіації.

Для актуального етапу розвитку медіатизації характерним є те, що вона відбувається на рівні життєсвіту, а різні локації життєсвітів і різні життєсвіти можуть бути медіатизованими по-різному. Зв'язок між змінами

¹⁰² Thompson J. *Media and Modernity: A Social Theory and the Media*. Stanford : Stanford University Press, 1995. 314 p.

¹⁰³ Reviglio M C. Raimondo Anselmino N. *Social Media and the Public Sphere. An Interview with John B. Thompson* // *Inmediaciones de la Comunicacion*. 2018. Vol. 13. № 1. P. 285–294.

медіатехнологій та змінами практик комунікації веде до трансформацій культури, процес медіатизації якої безкінечний. Медіатизація енциклопедистики на початку третього десятиліття XXI ст. нелінійна і нециклічна. За влучним спостереженням Фрідріха Кротца¹⁰⁴, медіатизація культури загалом є глобальним і часто комерціалізованим процесом, який сприяє модернізації і пов'язаний із тривалим розвитком повсякденного життя. Медіатизація енциклопедичного дискурсу як багатоканального полілогу передбачає розмаїття форм. Дедалі частіше маємо шанс помітити присутність у ній двох типів медіатизації, названих Стігом Хьявардом¹⁰⁵ прямою (сильною) та опосередкованою (слабкою). Якщо перша передбачає раніше немедіатизовану дію, яка трансформувалася у медіатизовану, то друга означає, що на форму і зміст деяких дій сильніше впливають символи і механізми, що користуються успіхом в аудиторії, причому обидві часто діють спільно, а ефекти другої тільки здаються незначними і непомітними. На відміну від медіатехнологій попередніх поколінь, медіатехнології доби датафікації відрізняються тим, що не лише користувачі використовують їх, а й вони використовують користувачів, аналізуючи їхні профілі, ідентифікуючи і оцінюючи їх.

Дуглас Рашкофф¹⁰⁶ звертає увагу на такі характеристики мережевого суспільства, як відсутність лінійного руху часу і топосу простору, багатоманітність вибору та провокування спрощення, абстрактність і масштабованість. Усі вони зумовлені ефектами медіатизації різних сфер життєдіяльності соціуму, підтримуються медіамережевим характером трансформацій соціальних взаємодій і становлять медіатизаційний контекст змін енциклопедичного дискурсу. Медіатизовані світи перетворюються на інноваційні майданчики, на яких апробовуються і трансформуються нові комунікативні практики і формати соціальних взаємодій. Медіатизована енциклопедистика може пропонувати різні моделі комунікації із аудиторією, починаючи від діалогічної (горизонтальної і спрямованої на інформа-

¹⁰⁴ Krotz F. Mediatization as a Mover in Modernity: Social and Cultural Change in the Context of Media Change // Mediatization of Communication / Ed. by K. Lundby. Berlin : De Gruyter Mouton, 2014. P. 137.

¹⁰⁵ Hjarvard S. The Mediatization of Society: A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change // Nordicom Review. 2008. Vol. 29. № 2. P. 105–134.

¹⁰⁶ Rushkoff D. Program or Be Programmed: Ten Commands for a Digital Age. New York : Counterpoint Press, 2011. 152 p.

ційний обмін) або консультативної (індивід на периферії отримує інформацію з центру) і закінчуючи реєстраційною (індивіду закрито доступ до центру даних, але інформація з периферії збирається без його бажання і згоди). У деяких випадках вона здатна демонструвати навіть близькість до інфотейнменту, в якому інформація науково-популярного типу представлена через розважальний контент і візуальність. Ці аспекти варто враховувати, коли прагнемо моделювати вплив енциклопедичного контенту на осіб різних медіапоколінь із притаманним їм типом медіасоціалізації і формами присвоєння медіа.

Міркуючи про онтологію сучасних воєн, Борис Парахонський і Галина Яворська¹⁰⁷ звернули увагу на те, що в них відбувається зміщення центру тяжіння на ментальний та інформаційний складники. По суті, маємо справу із війнами за когнітивний і комунікативний контроль над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, поведінкою, тому їхнім смисловим центром виступає боротьба за домінування певних уявлень про світ та події із одночасним руйнуванням протилежних (як ворожих) опіній. Дослідники наголошують і на існуванні специфічного співвідношення локального і глобального у таких війнах, до яких належить російсько-українська війна: «Завдяки новітнім цифровим технологіям когнітивна територія війни поширюється на весь світ, стає глобальною. Водночас силовий складник війни, що приносить смерть та матеріальні руйнування, наразі діє у просторово обмежених, локальних вимірах. Обмежені масштаби військової активності супроводжуються необмеженим поширенням дискурсу війни».¹⁰⁸ Акцент на існуванні дискурсу війни важливий для розуміння того, чому взагалі можна говорити про енциклопедичний фронт. Сучасні можливості медіатизації здатні призводити шляхом медіатизації енциклопедистики до глобального поширення дискурсу війни певного типу і використання його як базового смислового ресурсу розуміння подій, які відбулися, відбуваються і відбуватимуться у майбутньому. Тому формування його альтернатив є одним із завдань українського енциклопедичного дискурсу. Засоби, з якими маємо справу в інформаційній складовій актуальної російсько-української війни, мають символічно-знакову природу,

¹⁰⁷ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. С. 20.

¹⁰⁸ Там само.

причому часто символічні компоненти швидко опиняються на першому плані і відіграють одну з головних ролей. Чутливий до цих моментів енциклопедичний дискурс в умовах актуальної тотальної медіатизації повсякдення він має шанси або брати участь у протидії інформаційній агресії, або занедбати формування енциклопедичного фронту.

Медіатизація російських енциклопедичних проєктів, залучених до інформаційної війни проти України, відбувається із превалюванням масмедійного дискурсу із незначною присутністю логіки мультимедіа і нових медіа. Домінантою у них виступає конструювання візуальності на шкоду вербальному і форматування інтервізуального за принципами масмедійного дискурсу, попри позірно активне застосування потенціалу соціальних мереж і месенджерів, технологій творення фейків і дипфейків. Інформаційні платформи російського енциклопедичного дискурсу потрапляють у пастку накопичення ефектів медіатизації, штучно підкореної логіці масмедіа, головною метою яких є творення образів-симулякрів, що домінують над смислами. Споживач контенту, продукованого такою квазіенциклопедистикою, рухається в рамках ефектів телемедіатизації, негативні наслідки якої представлені ще в концепції *homo videns* Джованні Сарторі¹⁰⁹, котрий ставив знак рівності між *homo videns* і *homo insipiens* (з лат. — дурна людина) — людина нерозумна втрачає здатність до абстрактного мислення і спрямованість на раціональність і не здатна підтримувати світ, створений *homo sapiens*. Побудований за такою «логікою» квазіенциклопедичний дискурс спочатку надає перевагу мисленнєвому хаосу, винагороджує марнославство, а потім штучно «вирівнює» все це у спрощених фонових знаннях, сповнених проідеологічних фейків. Усе це зміцнює позицію *homo insipiens*, що вже не має цілісної візії світу і втрачає із ним зв'язок. Наслідком споживання квазіенциклопедичного продукту є руйнація у людини рівноваги між емоціями і раціональністю, яка веде до її базового стану, означеного Джованні Сарторі за допомогою метафори ампутації розуму. Слабким місцем такої «енциклопедистики є ігнорування специфіки медіатизації, в якій неможливо виділити медіа, що домінує».

Одним із наслідків активного розвитку медіамереж і проникнення логіки соціальних медіа в усі інші компоненти медіакультури є вимога від особи гіпершвидкої обробки даних й інформації у процесі медіаспоживан-

¹⁰⁹ Sartori G. *Homo videns. Telewizja i postmyślenie*. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007. 132 p.

ня, що співмірне із загальною орієнтацією актуального способу і стилю життя та мислення на домінування культури, названої Томасом Гілландом Еріксоном¹¹⁰ культурою тиранії моменту, коли люди все частіше мають справу із дефіцитом контролю над власним часом і дефіцитом свободи від інформації, внаслідок чого спільноті протиставляється індивід, впевненості — свобода, знайомому — нове, традиції — імпульс. З'являються нові форми дефіциту неспішності, усвідомлення приналежності до спільноти, розуміння того, ким ти є в світі, істинних переживань, обґрунтованості. За висновком Томаса Гілланда Еріксена, характерною рисою культури і повсякдення виступає граничне заповнення миті — так формуються підстави для тиранії моменту, симптомами якої виступають культура молодості та криза передачі знань; а технології, котрі мали б підвищувати ефективність, можуть мати протилежний ефект.

Важливим аспектом актуального етапу медіатизації, в якому переплітаються ефекти хвиль діджиталізації та датафікації, є накопичення змін у практиках комунікації, які використовуються для творення смислів та поширення фонових знань, в чому енциклопедичний дискурс може і повинен брати участь. Поруч із необхідністю залучення медіатизованої енциклопедистики до процесів поширення серед осіб різного віку навичок критичного мислення варто звернути увагу і на можливості ефективної співприсутності у ній прикмет швидких і повільних медіа. Актуальна медіамережева культура та комунікація у медіатизованих світах передбачають орієнтацію на домінування надшвидкого поширення повідомлень, на що часто спираються різноманітні засоби інформаційної агресії, наслідком впливу яких стає як корекція поглядів, уявлень, поведінки медіаспоживачів, так і психологічне перенавантаження, стрес, медіатравмування. Альтернативою цьому може виступити часткове використання медіатизованим енциклопедичним дискурсом формату повільних медіа, орієнтованих на сповільнення потоків інформації. Концепт повільних медіа пов'язаний із поширенням культури повільного руху (англ. *Slow Movement*), ідея якої виникла в Європі наприкінці минулого століття. Її прихильники протиставили швидкій їжі, темпу міського життя, виховання, мистецтву, орієнтованому на миттєвість і короточасність творення / сприйняття, більш повільні їхні форми. З-поміж різноманітних пропозицій тих, хто виступає

¹¹⁰ Еріксен Т. Г. *Тиранія моменту: Швидкий і повільний час в інформаційну добу* / Пер. з англ. В. Дмитрука. Львів : Кальварія, 2004. 196 с.

за уповільнення, можна знайти глибше осмислення, усенсовлення, орієнтацію на рівновагу в житті, повільне подорожування, читання, садівництво, моду, науку, телебачення і повільні речі, виробництво яких передбачає пріоритет якості над кількістю. У контексті культури повільного руху варто розглядати і Маніфест повільних медіа¹¹¹, який ще 2010 р. написали німецькі журналісти Бенедикт Кьолер, Сабрія Девід і Йорг Блумтріт, запропонувавши на протигагу швидкості творення / зміни контенту ідею його повільного та якісного творення, що передбачає і поширення серед медіаспоживачів засад повільного споживання. Проголошені вимоги включали орієнтацію на сталий розвиток, досконалість, відчутну якість, діалог і повагу до медіаспоживача, пропагування зосередження на одному завданні. Важливими прикметами повільних медіа визнано спрямування на довгий цикл їхнього існування, пропозицію рекомендацій на протигагу рекламі, фокусування на якості в питаннях виробництва і сприйняття контенту та особливий акцент на довірі. Усі перелічені моменти можуть бути враховані медіатизованою енциклопедистикою, бо повільність повільних медіа передбачає продуктивну комунікативну парадоксальність — вони аж ніяк не орієнтуються на реакційність, скоріше пропонують інше розуміння прогресивності і розвитку. В умовах прискорення більшості сфер життєдіяльності, що зумовлено і пришвидшенням процесу медіатизації, повільність нерідко виявляється ключем для виживання, однак повільні медіа не вступають у суперечність із новими і соціальними медіа, акуратно і виважено використовуючи їхні переваги. Їхній комунікативний потенціал може бути використаний сучасною медіатизованою енциклопедистикою з огляду на їхню орієнтацію на діалогічність і якість як у вербальному, так і візуальному планах та здатність активізувати мультимедійність, що звертається до полімедального досвіду особи. Водночас звернення до таких форматів не означає скасування необхідності творення зразків енциклопедичного продукту з активізацією можливостей кліпового мислення. Адже вмиле використання як повільних, так і швидких форматів творення і поширення смислів відкриває медіатизованій енциклопедистиці можливості продукувати нові форми соціальної взаємодії, які можуть виходити за рамки енциклопедичного дискурсу в медіатизоване повсякдення існування індивідів.

¹¹¹ Köhler B., David Sbr., Blumtritt J. The Slow Media Manifesto // Slow Media. 2010. URL: <https://www.slow-media.net/manifest>

Український енциклопедичний дискурс не просто перебуває під впливом численних глобальних медіамережових трансформацій соціуму і культури, а є важливою їхньою складовою, переймаючи логіку їхнього розвитку та внутрішню суперечливість. Майбутні трансформації української енциклопедистики постають як частина їхньої медіатизації, що перебуває в єдності із медіамережовими культурними і соціальними трансформаціями українського соціуму. Її медіатизовані форми увиразнюють конструктивну силу, котру тотальна медіатизація надає українському енциклопедичному дискурсу як складнику українського спротиву в час гарячої фази російсько-української війни. Одним із напрямів протидії агресії, до яких могла б долучитися українська енциклопедистка, вважаємо запобігання поширенню фейкових, деструктивних і провокаційних наративів, пов'язаних із застосуванням інформаційно-психологічних або когнітивних засобів впливу.

5.3. БІОГРАФІЧНА ТА БІБЛОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ-ІЛЮСТРАТОРІВ ДИТЯЧОЇ КНИГИ 1920–1930-х РОКІВ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАННЯХ УКРАЇНИ

Перша третина ХХ ст. є важливим етапом для української культури та мистецтва. Це період культурного Відродження і розвитку національної школи мистецтв у багатьох галузях. Для української дитячої книги перша третина ХХ ст. — етап нових літературних і художніх завдань, визначення національного та інтернаціонального, інтерпретації загальноєвропейських художніх течій, усвідомлення специфіки місцевого художнього досвіду.

До оформлення дитячої книги долучилися визнані майстри живопису та графіки: І. Бурячок, Ель Лисицький, М. Жук, В. Замирайло, І. Їжакевич, Г. Нарбут, І. Падалка, О. Судомора, пізніше — М. Епштейн, Б. Єрмоленко, Б. Крюков, Є. Рачев. Утім великий пласт дитячої літератури оформлений художниками нині маловідомими, такими, як: Л. Гамбургер, Н. Геркен-Русова, В. Козловський, Л. Кривінська, П. Лапин, Ю. Магалевський, І. Ніжник, М. Погрібняк, Г. Пустовійт, С. Шор.

Висвітлення творчості цих авторів у сучасній українській енциклопедистиці є вагомою проблемою і нагальним завданням для науковців — літературознавців, мистецтвознавців, істориків, культурологів. Для того, щоб усвідомити ступінь проблеми, надамо статистичні дані з відкритих джерел.

Отже, в українській енциклопедистиці докладно представлено лише малу частину художників-ілюстраторів дитячої книги. Це здебільшого майстри, творчість яких не обмежувалася книжковою ілюстрацією: І. Їжакевич, Ю. Магалевський, І. Падалка. Докладні статті присвячено Г. Нарбуту, М. Бойчуку. Проте більшість художників, які працювали в дитячій книзі першої третини 20 ст., представлені в українській енциклопедистиці лише частково.

Ця проблема пов'язана не тільки з енциклопедистикою. Історичні, джерельні біографічні дослідження в цьому сегменті зіштовхуються з низкою проблем.

По-перше, це рідкісність примірників ілюстрованих книг, які є першоджерелом інформації. Дитяча книга збереглася в значно меншому обсязі, ніж доросла подарункова або наукова, тому видання є раритетами.

	Енциклопедія «Наукове товариство імені Шевченка» (А–В)	Енциклопедія сучасної України	Велика українська енциклопедія	Українська загальна енциклопедія, 1933	Вікіпедія (укр.)
Бойчук М.	так	так	так	так	так
Бурячок І.	ні	ні	ні	так	так
Гамбургер Л.	ні	ні	ні	ні	ні
Геркен-Русова Н.	ні	так	ні	ні	так
Єрмоленко Б.	ні	ні	ні	ні	ні
Замирайло В.	ні	так	Тільки назва	ні	так
Їжакевич І.	ні	так	так	так	так
Кривінська Л.	ні	так	ні	ні	ні
Крюков Б.	ні	так	ні	ні	так
Лапин П.	ні	ні	ні	ні	так
Магалевський Ю.	ні	так	ні	так	так
Ніжник І.	ні	ні	ні	ні	ні
Нарбут Г.	ні	так	так	так	так
Падалка І.	ні	так	так	так	так
Погрібняк М.	ні	ні	ні	ні	так
Рачев Є.	ні	ні	ні	ні	ні
Судомора О.	ні	ні	ні	так	так

По-друге, значна кількість художників книги першої третини ХХ ст. потрапила під заборону, книги вилучено з бібліотечних фондів, інформацію в архівах закрито.

По-третє, навіть наявність книг та ілюстрацій до них часто не гарантує достовірної атрибуції автора ілюстрацій. Прізвище ілюстратора в реквізитах видання стало обов'язковим лише у другій половині 1930-х, до того присутнє здебільшого у вигляді ініціала на малюнку.

Джерела достовірної інформації щодо майстрів дитячої книги — бібліографічні та мистецтвознавчі публікації, музейні фонди й архіви.

Перші спроби систематизації та дослідження української книжкової графіки початку ХХ ст. — у статтях Д. Антоновича, М. Вороного, І. Врони, Ф. Ернста, П. Ковжуна, Ю. Меженка, опублікованих у тогочасних часописах «Українська хата» (1909–1914) та «Дзвін» (1913–1914). На сторінках періодичних видань обговорювали виставки, публікували рецензії на книги, серед них і дитячі. Особливо інформативними з цієї точки зору є окремі номери часописів «Українська хата», «Дзвін», «Искусство и печатное дело», «Бібліологічні вісті», «Літературно-науковий вістник», «Творчество». Часопис «Книгарь» мав окремий розділ рецензій і публікував у кожному числі критичні відгуки на дитячі книжки. 1907 р. в м. Києві почали видавати науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал «Україна», що наслідував видання товариства «Просвіта», зокрема й дитячі.

Українському книговидавництву початку століття присвячено праці Ю. Меженка¹¹², Я. Ісаєвича¹¹³.

Створена колективом авторів (1966–1968) фундаментальна «Історія українського мистецтва»¹¹⁴, попри переосмислення багатьох концепцій, залишається цінним джерелом інформації.

На початку 1990-х в українського мистецтвознавства «відкрилося друге дихання» завдяки появі у науковому просторі нових, раніше недоступних або небажаних до публікації творів, документів, архівних матеріалів тощо. Результатом цього стала поява нових досліджень Сергія Білоконя, Ольги Лагутенко, Марини Мудрак, Тетяни Павлової, Дмитра Горбачова, Людмили Соколюк про майстрів книжкової графіки початку ХХ ст.

Новітня «Історія українського мистецтва»¹¹⁵ зафіксувала зміну мистецтвознавчих парадигм і появу нових імен в історії мистецтва у перші по-

¹¹² Меженко Ю. Українська книжка часів великої революції. Київ : Держтрест «Київдрук», 1928. 32 с.

¹¹³ Ісаєвич Я. Українське книговидавництво: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.

¹¹⁴ Історія українського мистецтва : у 6 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ : Українська радянська енциклопедія, 1967. Т. 5. 479 с.

¹¹⁵ Історія українського мистецтва : у 5 т. / Гол. ред. Г. Скрипник. Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2007. Т. 5. 1047 с.

страдянські десятиріччя. У ній враховано здобутки попередників і представлено нові концепції погляду на історію вітчизняного мистецтва.

Питання історіографії та бібліографії, що стосуються окремих видавців і видавничих осередків, досліджували О. Бондарчук¹¹⁶, О. Вовк¹¹⁷, О. Міхно¹¹⁸, Г. Белоцерківська та Л. Гальчук¹¹⁹.

Основними зберігачами першоджерел — примірників дитячої книги — є Педагогічний музей України, Книжкова палата України імені Івана Федорова, Національна бібліотека України для дітей, Педагогічний музей України, Одеська національна наукова бібліотека імені М. Горького, Музей книги та друкарства України (МКТДУ), Одеський державний літературний музей.

Педагогічний музей України (заснований 1901 р.) є послідовним зберігачем дитячої літератури від початку ХХ ст. Завдяки тому, що музей працював безперервно від дня відкриття, він є одним із найбільших зібрань навчальної книги в Україні. Педагогічний музей України зберігає понад 40 тисяч примірників дитячої літератури, зокрема рідкісної книги, і супроводжує роботу випуском наукових каталогів.

У радянській Україні порядок надання бібліотекам примірників книг обов'язкового зберігання (зокрема й дитячих) закріплено в законодавстві лише з 1932 р., але Книжкова палата України імені Івана Федорова зберігає і примірники від 1917 р..

Великий фонд рідкісної дитячої книги — понад 11 тисяч примірників — зберігає Національна бібліотека України для дітей, якій 1979 р. передано фонди дитячої літератури Центральної наукової бібліотеки Академії наук України.

¹¹⁶ Бондарчук О. Українські буквари ХІХ — початку ХХ століття у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського // Вісник Книжкової палати. 2009. № 2. С. 40–43.

¹¹⁷ Вовк О. Поступ нової української дитячої літератури у другій половині ХІХ століття // Актуальні питання гуманітарних наук. 2012. Вип. 3. С. 281–287. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/argnd_2012_3_36

¹¹⁸ Міхно О. Науковий об'єкт «Колекція стародруків Педагогічного музею України» (рукописи, стародруки та рідкісні видання 1477–1923 рр.), що становить національне надбання: збереження, вивчення, популяризація // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 7–9 квітня 2015 р. Київ : Талком, 2015. С. 137–141.

¹¹⁹ Белоцерківська Г., Гальчук Л. Діяльність видавництва «Дзвін» // Бібліотечний вісник. 1996. № 3. С. 23–26.

Своєрідну колекцію дитячої україніки має Одеська національна наукова бібліотека імені М. Горького. На відміну від київських колекцій, там є малодосліджені видання одеських, катеринославських, чернігівських друкарень.

МКТДУ в м. Києві є зберігачем рідкісних дитячих видань і оригіналів малюнків художників. З огляду на художню значущість творів особливу цінність мають збережені у МКТДУ підготовчі роботи С. Конончука, М. Жука, О. Судомори. Фонди МКТДУ є важливим зібранням дитячої літератури до 1917 р. У колекції музею зберігають читанки, казки, нотні видання, періодичні видання, перші переклади українською зарубіжної дитячої літератури, видані в Києві. Серед них — ілюстровані М. Мурашком казки Г.-К. Андерсена, переклади творів Р. Кіплінга та Д. Дефо.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України зберігає у низку документів про створення дитячої навчальної літератури 1917–1919 рр. У цей час до оформлення дитячих видань долучилися М. Козик, Г. Павлович, А. Середа, К. Трохименко, М. Бойчук, М. Бурачек, Ф. Красицький.

Серед книжкових ілюстраторів, творчість яких, безумовно, заслуговує на більш повне відображення в українській енциклопедистиці, варто назвати Івана Бурячка, Леоніда Гамбургера, Наталю Геркен-Русову, Бориса Крюкова, Петра Лапина, Миколу Погрібняка, Охріма Судомору, Євгенія Рачева. Хоча це далеко не повний перелік.

Борис Крюков (1895–1967), випускник Київського художнього училища, жив і працював у Кам'янці-Подільському, Вінниці і з 1921 р. — у Києві. У 1923 р. став відомий як художник-декоратор Київської опери. Вихованець Ф. Кричевського, наприкінці 1920-х він співпрацював із видавництвом «Культура» та ДВУ, ілюструючи здебільшого дитячі книжки. Найвиразніші роботи створив наприкінці 1920-х у співпраці з Б. Бутником-Сіверським.

У м. Катеринославі наприкінці 1910-х працював Микола Погрібняк — художник, спадщину якого також було практично забуто. У доробку художника — оформлення «Кобзаря», багатьох казок та участь у Міжнародній виставці дитячої книги в Парижі 1927 р., де його дитячу книжку «Посуд» відзначено почесною нагородою. Перша виставка робіт художника відбулася лише 2007 р. у Дніпропетровському національному історич-

ному музеї імені Д. Яворницького. Учень Ф. Красицького і О. Сластьона, М. Погрібняк 1906 р. працював у сатиричному журналі «Шершень» разом із І. Бурячком, 1913 р. повернувся до Катеринослава і став активним членом товариства «Просвіта».

Характерним явищем у сфері оформлення дитячої книги в 1930-ті є дует Давида Віленського та Леоніда Гамбургера, які опинилися у Харкові 1926 р. і пропрацювали тут короткий час. Проте з їхньою творчістю пов'язано реалістичний напрям у дитячій книзі цього періоду, який у наступні роки стане найактуальнішим. Творчий тандем Віленський — Гамбургер за 1928–1930 рр. створив у Харкові не менше, ніж 13 книг.

Творчість Наталії Геркен-Русової, ім'я якої пов'язане з Україною більш ідейно, ніж географічно, була майже забута в 1930-ті роки. У процесі дослідження О. Пеленською празьких архівів знайдено малюнки, ескізи театральних декорацій, графічні та живописні роботи художниці. Це привернуло увагу до Н. Геркен-Русової як до значної постаті української діаспори в Європі. В українському мистецтвознавстві Н. Геркен-Русова більш відома як літератор та театрознавець, хоча в автобіографії 1941 р. вона називала себе театральним художником. У 1920-ті — 1930-ті роки мисткиня створювала декорації і костюми для вистав «Борис Годунов» у Празі і Дрездені, «Євгеній Онегін» та «Вертер» у Брно, ескізи костюмів для вистав паризького театру «Маріні» та організувала театралізовані свята у Празі, Бухаресті, Флоренції, Ніцці. У вітчизняних музеях зберігається низка видань, проілюстрованих Н. Геркен-Русовою, зокрема видання перекладу казки «Снігова королева» Г.-К. Андерсена 1918 р. У цей час художниця студіювала графіку в Українській академії мистецтв, у майстерні Ф. Кричевського.

У ці ж роки одним із найбільш плідних ілюстраторів дитячої книги є вихованець Київської рисувальної школи Миколи Мурашка Іван Бурячок. Художник українського театру та майстер книжкової графіки Іван Бурячок посідає визначне місце серед митців початку минулого сторіччя. Після закінчення рисувальної школи М. Мурашка художник 1896 р. вступив до Краківської академії красних мистецтв. Повернувшись в Україну 1906 р., співпрацював із сатиричним журналом «Шершень» і зарекомендував себе як графік із гострим відчуттям форми, професійним малюнком та добрим почуттям гумору. Після закриття журналу І. Бурячок на запрошення Ю. Садовського почав театральну

діяльність, оформлюючи виставу «Сава Чалий». Роботи І. Бурячка в дитячій книзі пов'язані з київським видавництвом «Український учитель». Він оформив переклад казок З. Топеліуса (1908 р.), оповідання для дітей М. Коцюбинського «Ялинка» (разом із О. Неприцьким-Грановським, 1909 р.), збірку народних казок «Цап та баран», народну казку «Рукавичка» (обидві — 1911 р.), підручник «Рідна школа» (1919 р.). Найвиразнішими серед них із точки зору декоративного оформлення є видані 1910 р. у Києві «Українські народні казки зібрані для дітей» Б. Грінченка. Це ошатна книга досить великого формату (23 × 18,5 см), виконана в найкращих традиціях декоративної орнаменталістики, оформлена І. Бурячком та О. Сластьоном.

Дослідники творчості О. Судомори Б. Лобановский та П. Говдя вперше згадують про нього як про вихованця іконописної майстерні Києво-Печерської лаври й самобутнього митця. Від 1913 р. він співпрацював із літературно-артистичним журналом-місячником «Дзвін». Разом із П. Ковжуном та А. Середою оформляв часопис «Сяйво». Наприкінці 1918 видавництво «Час» запросило О. Судомору проілюструвати «Прибадашку», казочку-співаночку для маленьких діточок. Із цього почалася робота художника в дитячій книзі. Він оформив понад 10 видань, з них найвідоміші — «Війна грибів з жуками», «Бім-бом, дзелень бом», «Жовтнева казка» В. Будяка та «Синя пташка» М. Мітерлінка. Після другої Світової війни художника репресовано, а його творчість практично забуто.

Ранні роботи видатного радянського ілюстратора дитячої книги Євгенія Рачева пов'язані із київськими дитячими видавництвами. Є. Рачев навчався у Київському художньому інституті, 1930 р. приєднався до видавництва «Культура», де в той час працював і О. Бутник-Сіверський. Є. Рачев здобув славу як художник-аніمالіст, головний художник Дітвидаву, а з 1960 р. — видавництва «Малыш». Ранній, український період Є. Рачева фактично не відображено в спеціальній та популярній літературі.

Петро Лапин — український художник-графік, який жив і працював у Києві, співпрацюючи із видавництвами «Вернигора», «Державним видавництвом», «Пролісками», у 1930-ті — з «Книгоспілкою» та «Рухом». У його доробку — понад 40 дитячих книжок, але майже всі вони опинилися під забороною.

Навіть короткий перелік дає уявлення про значущість художників дитячої книги для української культури та їхню інтегрованість у сфери літератури, видавництва, образотворчого мистецтва. Заповнення прогалин в цій сфері й висвітлення цих постатей в українській енциклопедистиці надасть значне підґрунтя подальшим дослідженням і сприятиме створенню цілісної картини вітчизняної культури.

5.4. МУЗИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ЯК ЧИННИК УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Підґрунтя музичної енциклопедистики української діаспори як органічної частини загальної системи української енциклопедистики закладалося в третій еміграційній повоєнній хвилі у другій половині ХХ ст. Її вивчення в умовах радянської України було неможливе, оскільки українці, які проживали за її межами, вважалися зрадниками та українськими буржуазними націоналістами. Тільки з проголошенням відновлення Незалежної України контакти із музикознавцями та музикантами діаспори стали можливими й розпочалися наукові дослідження музичної культури зарубіжних українців. Одним із перших науковців, хто порушив питання музичної енциклопедистики української діаспори, був Р. Савицький-молодший із США. Його стаття про українських композиторів у джерелах Заходу опублікована в перші роки Незалежності України¹²⁰. Частково ця проблематика розкривається в монографії О. Немкович¹²¹, найповніше вона представлена в нашій монографії¹²² та окремих статтях¹²³. У них висвітлено окремі аспекти музичної енциклопедистики української діаспори, однак цілісного осмислення її як фактору утвердження національно-культурної ідентичності не було здійснено. Власне, це і є метою пропонованої розвідки.

Проведений нами контент-аналіз всіх енциклопедичних джерел, про які йтиме мова у дослідженні, уможливив встановлення авторів наукових гасел та внесок у становлення музичної енциклопедистики діаспори, напрями їхніх музикознавчих зацікавлень.

Започаткування музичної енциклопедистики української діаспори пов'язане із написанням музикознавчих статей до «Енциклопедії Украї-

¹²⁰ Савицький Р.(мол). Українські музики в джерелах Заходу // Бібліографія українознавства. Бюлетень Комісії української бібліографії Міжнародної асоціації україністів. 1994. Вип. 2: Бібліографія та джерела музикознавства. С. 81–86.

¹²¹ Немкович О. Українське музикознавство ХХ століття як система наукових дисциплін. Київ : Сталь, 2006. 534 с.

¹²² Карась Г. Музична культура української діаспори у світовому часопросторі ХХ століття. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2012. 1164 с.

¹²³ Карась Г. Музичне краєзнавство у наукових дослідженнях професора Павла Роберта Магочія // Ювілейний збірник на честь професора Павла-Роберта Магочія: до 70-річчя від дня народження науковця. Ужгород; Пряшів; Нью-Йорк : В. Падак, 2015. С. 309–316.

нознавства» (ЕУ), що здійснювалася під керівництвом В. Кубійовича і вийшла друком українською мовою у Мюнхені 1949 р. (загальна частина), англійською — в Торонто (Канада) у 1960-х роках. «ЕУ» — фундаментальна праця з україністики, створена під егідою Наукового Товариства ім. Шевченка у Європі (центральный офіс — м. Сарсель під Парижем). Складається з трьох томів загальної частини (1949 р.), де фактично розміщена одна велика розлога стаття про Україну на 1200 сторінок (наскрізна нумерація), та 10 томів словникової частини (1955–1984 рр.), де розміщуються короткі статті. Окремо вийшов 11-й том із виправленнями та доповненнями (1995)¹²⁴. Усього енциклопедія містить понад 20 000 гасел.

До цієї важливої справи долучилися фахові українські музикознавці В. Витвицький, З. Лисько та А. Ольховський. Керівництво підготовкою матеріалів та зв'язок з головною редакцією «ЕУ» здійснював З. Лисько. Автори постійно контактували, а 20 серпня 1948 р. з'їхалися з готовими статтями для обговорення. Як згадував В. Витвицький, «взаємний обмін думок і зауважень виявився дуже корисним»¹²⁵ і вже 1949 р. вони були опубліковані.

В. Витвицький підготував до загальної частини «ЕУ» дві статті. Оглядаючи розвиток української музики протягом двох століть (XVIII–XIX ст.)¹²⁶, музикознавець звертає увагу насамперед на церковну музику (появу першого друкованого Ірмоля 1707 р., творення церковно-народних пісень — кантів та псалмів, творчість українських композиторів М. Березовського, А. Веделя та Д. Бортиянського, композиторів Галичини — М. Вербицького та І. Лаврівського). Ведучи мову про світську музику, В. Витвицький робить огляд музики для театру, творчості композиторів С. Гулака-Артемівського, П. Ніщинського, П. Сокальського, М. Лисенка, при цьому не оминає творчості композиторів Галичини. Музичне виконавство автор розглядає в широкому контексті — від організації музичних

¹²⁴ Енциклопедія Українознавства: Словникова частина : в 11 т. / Гол. ред. В. Кубійович. Львів; Париж; Нью-Йорк : Молоде життя, 1993–2003.

¹²⁵ Витвицький В. Музикознавець Андрій Ольховський (1900–1969) // Сучасність. 1978. № 7–8. С. 194.

¹²⁶ Витвицький В. Історія музики. XVIII–XIX ст. // Енциклопедія українознавства : в 11 т. Львів : НТШ, 1995. Т. 3. С. 869–873; Wytwycky W. History of Ukrainian Music. Eighteenth and Nineteenth Centuries // Ukraine. A Concise Encyclopaedia : in 2 vol. / Ed. by V. Kubijovych. Jersey; Toronto : Ukrainian National Association ; University of Toronto Press, 1971. Vol. 2. P. 582–588.

цехів XVII–XVIII ст. до творчості українських виконавців — співаків, інструменталістів, диригентів, окремих колективів як в Україні, так і за її межами¹²⁷.

Перу З. Лиська належать три статті до загальної частини «ЕУ»: про народну музику, про український гімн та історію української музики XI–XVII ст. Українському гімну «Ще не вмерла Україна» присвячена невеличка стаття оглядового характеру з додатком мелодії твору¹²⁸. Стаття вченого про українську народну музику стала свідченням визнання його авторитету як фольклориста¹²⁹. У ній автор подає різні типи, стилі та музичні системи (зокрема пентатонічну, модерну мажоро-мінорну) української пісенності й танкові форми в інструментальній та вокальній музиці. Лаконічна за формою, але вагома за змістом стаття залишається досі важливим інформаційним джерелом про народну музику. У статті про українську музику XI–XVII ст. З. Лисько звертає увагу на світську та церковну музику вказаного періоду, розвиток нотації, хорове та інструментальне виконавство¹³⁰.

А. Ольховський (в українському виданні під псевдонімом Євген Оленський) написав до загальної частини «ЕУ» дві статті: «Історія музики XX ст.» та «Музикознавство і музичне шкільництво»¹³¹. Розвиток музи-

¹²⁷ Витвицький В. Музичне виконавство // Енциклопедія українознавства : в 11 т. Львів : НТШ, 1995. Т. 3. С. 876–879; Wytwycky W. History of Ukrainian Music. Eighteenth and Nineteenth Centuries // Ukraine. A Concise Encyclopaedia : in 2 vol. / Ed. by V. Kubijovyč. Jersey; Toronto : Ukrainian National Association ; University of Toronto Press, 1971. Vol. 2. P. 593–600.

¹²⁸ Лисько З. Український гімн // Енциклопедія українознавства : в 11 т. Львів : НТШ, 1993. Т. 1. С. 33–34.

¹²⁹ Лисько З. Народна музика // Енциклопедія українознавства : в 11 т. Львів : НТШ, 1993. Т. 1. С. 273–279; Lysko Z. Folk Music // Ukraine. A Concise Encyclopaedia : in 2 vol. / Ed. by V. Kubijovyč. Jersey; Toronto : Ukrainian National Association ; University of Toronto Press, 1963. Vol. 1. P. 371–378.

¹³⁰ Лисько З. Історія музики. XI–XVII ст // Енциклопедія українознавства : в 11 т. Львів : НТШ, 1995. Т. 3. С. 868–869; Lysko Z. History of Ukrainian Music: Eleventh to Seventeenth Centuries // Ukraine. A Concise Encyclopaedia : in 2 vol. / Ed. by V. Kubijovyč. Jersey; Toronto : Ukrainian National Association ; University of Toronto Press, 1971. Vol. 2. P. 579–582.

¹³¹ Оленський Є. Історія музики. XX ст. // Енциклопедія українознавства : в 11 т. Львів : НТШ, 1995. Т. 3. С. 873–876; Там само. С. 866–868; Olkhovsky A. History of Ukrainian Music: Twentieth Century // Ukraine. A Concise Encyclopaedia : in 2 vol. / Ed. by V. Kubijovyč. Jersey; Toronto : Ukrainian National Association ; University of Toronto Press, 1971. Vol. 2. P. 588–593; Olkhovsky A. Musical Education; Musicology // Ukraine. A Concise Encyclopaedia : in 2 vol. / Ed. by V. Kubijovyč. Jersey; Toronto : Ukrainian National Association ; University of Toronto Press, 1971. Vol. 2. P. 582–588; 593–600.

кознавства вчений розглядав у контексті розвитку музичного шкільництва від Глухівської школи (1737) до 1950-х років, не оминаючи внеску музикознавців діаспори в цей процес. Більш об'ємною та аналітичною є стаття А. Ольховського про розвиток української музики XX ст. У ній зроблено аналіз нового етапу розвитку української музики за першу половину століття в контексті соціокультурних умов в Україні та за її межами. Учений зазначає, що динаміка цього процесу на початку століття у творчості композиторів М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, М. Леонтовича, П. Сениці, О. Кошиця та ін. з приходом більшовиків уповільнилася, а мистецтво перетворилося на прикладний засіб політпропаганди, з нього вихолощувався все національне. Попри ці обставини, автор зазначає, що українська музика 1920–1930-х років вражає різноманітністю жанрів, опануванням засобів великої масштабної форми. Перелічивши кращі твори цього періоду, він наголошує: «Така дозрілість цілісного прояву укр. муз. творчості, як нац. своєрідної системи звуковідчуття стверджується також фактом майже одночасної появи, поруч із цими творами, творів великої ідейної наснаги, масштабної форми та зрілого професіоналізму і композиторів львівської групи...»¹³². Щодо композиторів діаспори, автор називає чільні постаті та окремі твори, не вдаючись до їх оцінки.

У загальній частині «ЕУ» вміщено статтю Н. Нижанківського про українські народні музичні інструменти з їх описами та зображеннями, міркування про збірне музикування¹³³.

Слід зазначити, що всі вище вказані статті, опубліковані в «ЕУ», зазнали певної редакції з урахуванням часу і обставин для англійського видання, здійсненого у 1970-ті роки в Канаді, про що писав один з авторів — В. Витвицький¹³⁴.

Праця музикознавців продовжилась і у словниковій частині, робота над якою тривала 40 років. Окрім сотень гасел про музичні інструменти, колективи та постаті музикантів (в енциклопедії не підписані, припускаємо,

¹³² Оленський Є. Історія музики. XX ст. // Енциклопедія українознавства : в 11 т. Львів : НТШ, 1995. Т. 3. С. 875.

¹³³ Нижанківський Н. Народні музичні інструменти // Енциклопедія українознавства : в 11 т. Львів : НТШ, 1993. Т. 1. С. 279–282; Nyzhankivsky N. Folk instruments // Ukraine. A Concise Encyclopaedia : in 2 vol. / Ed. by V. Kubijovyč. Jersey; Toronto : Ukrainian National Association; University of Toronto Press, 1963. Vol. 1. P. 379–383.

¹³⁴ Витвицький В. Музикознавець Андрій Ольховський (1900–1969) // Сучасність. 1978. № 7–8. С. 201.

що вони належать саме вище вказаним авторам), є низка статей, які авторизовані.

Найпродуктивніше багаторічно працював над статтями до «ЕУ» В. Витвицький. Йому належать ґрунтовні статті про композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського (т. 1), М. Леонтовича, М. Лисенка (т. 4), О. Нижанківського (т. 5), А. Рудницького (т. 7), К. Стеценка (т. 8), Ф. Якименка (т. 10), фольклориста Д. Ревуцького (т. 7), музичне життя українців у США, Канаді (т. 3.), про оперу (т. 5), псалми (т. 7), театр (спільно Р. Савицьким, т. 8), хорову музику, церковну музику (т. 10), музику в Україні, Українську капелу бандуристів ім. Т. Шевченка (т. 11).

З. Лисько подав статті про композитора В. Барвінського (т. 1.) та про народну музику (т. 5), музикознавець і композитор А. Рудницький — про композиторів С. Людкевича, Б. Лятошинського (т. 4), Н. Нижанківського (т. 5), Л. Ревуцького (т. 7), театрознавець В. Ревуцький — про співака М. Донця (т. 2), фольклорист П. Одарченко — про думи (т. 2.), лірично-побутові (т. 4.), станові (т. 8) та чумацькі пісні, щедрівки (т. 10), Юрій Левицький — про бандуру (т. 1).

Отже, музична енциклопедистика в цьому ґрунтовному виданні представлена досить об'ємно, хоч повноти висвітлення бракує. Це пов'язано з об'єктивними причинами: відсутністю потрібних джерел, фінансування, недосконалістю комунікації того часу, розпорошеністю авторів на різних континентах.

Естафету «ЕУ» В. Кубійовича в 1990-х роках продовжив В. Маркус як головний редактор «Енциклопедії української діаспори» (ЕУД), яка запланована до випуску у семи томах. У передмові до тому четвертого, який вийшов найшвидше і був присвячений українцям Австралії, Азії та Африки, він писав: «Енциклопедія Української Діаспори» (ЕУД) є галузевим енциклопедичним довідником про одну ділянку українознавства, а саме — минуле й сучасне українського етносу поза межами України»¹³⁵. Українська громада в Австралії не була такою багато чисельною, як у США чи Канаді, тому і кількість музикантів була невеликою. Однак у цьому виданні музичне життя діаспори та чільні постаті знайшли своє висвітлення. Членкиня редколегії тому, диригентка і композиторка О. Тарнавська подала тут загальні статті про бандуристів, музичне життя, хори, школу юних банду-

ристів, про окремі колективи бандуристів, хори, а також про персони бандуристів (П. Деряжний), піаністів (М. Кліоновський, К. Скрипченко), співаків (Г. Корінь, Я. Ліщинський, Є. Павловська, Л. Юрків), диригентів (С. Корінь, О. Куціль), композиторів (А. Мірошник). Головний редактор тому В. Маркус написав про співачку М. Галабурду-Чигрин, М. Павлишин — про Український музичний театр ім. М. Лисенка у Мельбурні та диригентку О. Тарнавську, Р. Павлишин — про диригента І. Джуфера, О. Бучацький — про співачку З. Дошак, І. Шевців — про диригента В. Матіяша, Ф. Г. — про бандуриста В. Мішалова.

Традиції В. Витвицького, З. Лиська, А. Ольховського та інших вчених-музикознавців, які працювали над «ЕУ», продовжились на початку XXI ст. у тритомній «Енциклопедії української діаспори. Сполучені Штати Америки» (2009–2018)¹³⁶. Роботу над нею здійснювало Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) в Америці. Тут, поряд з іншими, вміщено статті про персоналії діячів музичної культури, мистецькі колективи (хори, вокальні ансамблі, капели й ансамблі бандуристів), освітні, музичні та громадські інституції, музичну пресу, книгарні, бібліотеки, архіви, церкви, культурні центри, радіопрोगрами, звукозаписи, кіно, фестивалі. Автори статей часто використовують для їхньої підготовки американську і діаспорну пресу, інколи праці українських дослідників.

Поява 2009р . першого тому цієї енциклопедії, до якого підготовлено 114 статей про персоналії діячів музичної культури XX століття, засвідчує наполегливу працю багатьох авторів. Найбільший доробок тут музикознавця Р. Савицького-мол. Як дійсний член-кореспондент НТШ в Америці, він подав значну частину статей про діячів української музичної культури у США (для першої книги ним підготовлено 67 статей, для другої — 24, для третьої — одна).

До першої книги ввійшли його статті про співаків (Г. Андреадіс, Р. Бабак, І. Бала, К. Баранська-Ордасі, Ю. Богачевський, Д. Бриттан, О. Бурбело, Є. Винниченко-Мозгова, М. Волянська, О. Грабова, М. Гребінецька, О. Дівнич, М. Зазуляк, М. Карлаш, М. Кокольська, Н. Кошиць, О. Кровицька, О. Кульпак, Р. Кухар), піаністів (Л. Артими́в, М. Байлова, Т. Богданська, В. Винницький, Д. Гординська-Каранович, Л. Горницький, В. Горви́ц, К. Гоцак, Т. Гриньків, О. Дмитрів, Х. Карпевич, Н. Климкевич, О. Кузишин),

¹³⁵ Енциклопедія української діаспори : в 7 т. Київ : ІНТЕЛ ; Нью-Йорк; Чикаго; Мельборн : НТШ в Америці, 1995. Т. 4. С. 5.

¹³⁶ Енциклопедія української діаспори : в 7 т. Київ : ІНТЕЛ ; Нью-Йорк; Чикаго; Мельборн : НТШ в Америці, 2009–2018. Т. 1. Кн. 1. 433 с.; Кн. 2. 348 с.; Кн. 3. 525 с.

диригентів (І. Атаманець, І. Барабаш, О. Берник, В. Божик, М. Бринь, В. Будний, П. Вільгуський, М. Дябога, М. Добош, Г. Ерль, І. Задорожний, М. Кузьма, Т. Кухар), композиторів (В. Балей, Я. Барнич, М. Бачинський, Р. Бородієвич, Л. Вербицький, Л. Грабовський, В. Грудин, О. Залеський), гітаристів (В. Бобрицький), скрипалів та віолончелістів (А. Бриттан, Ю. Вожаківський, П. Гуменюк, А. Заплатинський, Г. Колесса), музикознавців (Т. Булат, В. Витвицький), бандуристів (В. Васьків, О. Герасименко-Олійник, В. Ємець, А. Китастий, Ю. Китастий), майстрів виготовлення скрипок (Д. Дідченко), а також низка статей про мистецькі колективи, українське кіно у США.

24 статті підготовлено В. Маркусем: про віолончеліста Г. Бемка, композиторів (М. Білянський, О. Гарасимчук, Я. Делано, К. Кукловський), співаків (П. Болахівський-Боян, О. Бринь, О. Голуб, Н. Гринивецька, А. Добрянський, М. Дуда, М. Кукурузова-Король), бандуристів (Л. Гайдамака, С. Ганушевський, П. Гончаренко, М. Дейчаківський, В. Китастий, С. Кіндзерявий-Пастухів), диригентів (Т. Каськів, Л. Крушельницький, О. Кузьма, Б. Кушнір), піаністів (Н. Котович, Х. Кузьмич).

Д. Маркусь підготувала 5 статей: про співаків (М. Андріюк, Б. Андрушишин, Н. Андрусів, Л. Волянська), композиторів (І. Білогруд).

Серед інших авторів: О. Роздольська — про диригента Д. Атаманця; В. Трощинський — про композиторів В. Безкоровайного, М. Гайворонського, М. Семчишин — про співака В. Боднара; І Старовойт — про співаків (Г. Волянська, О. Геймур, І. Зайферт); Я. Купчинський — про композитора та скрипаля Т. Губицького; скрипаля Є. Гратовича; С. Максимюк — про скрипаля П. Гуменюка, звукозаписи; Н. Заяць — про кларнетиста М. Гуцько; В. Дутко — про музиколога В. Завітневича, композитора З. Злочовського; Н. Пазуняк — про співачку К. Кемпе-Гош; О. Коновал — про бандуриста Г. Китастого; В. Колодчин — про бандуриста П. Китастого; Т. Булат — про композитора і піаніста В. Кіпу; О. Кузьмович — про композитора Р. Купчинського. Привертає увагу розгорнута стаття А. Горнякєвича про бандуристів.

До другої книги, яка вийшла 2012 р., увійшло 66 статей про персоналії діячів музичної культури. Майже третина з них (24) підготовлені Р. Савицьким-мол. Це статті про співаків (Т. Лихолай, М. Машир, З. Мельниченко, В. Мельничин, П. Плішка), піаністів (О. Луцишин, Б. Максимович, О. Музиченко, Ю. Осінчук, І. Пелех-Зварич), композиторів (І. Недільський,

В. Овчаренко, П. Печеніга-Углицький), диригентів (М. Малько, С. Марусевич, Ю. Оранський), скрипалів (Я. Мигасюк), віолончелістів (З. Полевська), бандуристів (Р. Левицький), музикознавців (О. Лиховид), фаготистів (С. Максим), музичних педагогів (Г. Мирошніченко-Кузьма, А. Огороднік-Жилава), дискографів (С. Максимюк), а також про музичне життя української громади у США, музичні школи, музичний садок, струнний квартет імені М. Леонтовича. 14 статей підготовлено В. Трощинським: про співаків (Ю. Лаврівський, О. Лепкова-Ястремська, Х. Липецька, М. Лисогір, М. Лисяк, В. Максимович), піаністку (Г. Лагодинська), бандуристів (Л. Лампіка, М. Малюца, Г. Махinja, О. Махлай), диригентів (М. Лев, Р. Лесик), композитора (Л. Лепкий). 9 статей належить М. Олійник: про співаків (Н. Носенко, В. Полозов, І. Прийма), композиторів (А. Ольховський, Р. Придаткевич), скрипаля (І. Повалячек), піаністів (Л. Полевська, М. Полевський), диригента (Б. Пюрко). В. Маркусь підготував 5 статей: про диригента (К. Лисько), піаніста (З. Маркович), композиторів (П. Марцінко, М. Недзвецкий), співака (Л. Німців-Вайнгаймер). В. Дудко написала про співака (О. Мартиненко), диригента (М. Мартинюк), бандуристку (О. Мошинська); Ю. Микитенко — про бандуриста (Г. Назаренко), піаністку (О. Наконечна); Н. Заяць — про композитора та мандолініста П. Острушко, піаністку й педагога І. Решетилевич; М. Семчишин — про майстра виготовлення скрипок З. Петеша, диригента і композитора О. Плешкевича; М. Ревакович — про диригентів Д. Петрівського, В. Поповича; Ю. Левицький — про співаків (А. Радванський, Л. Рейнарівич), композитора (А. Рудницький).

Книга третя готувалася шість років і вийшла друком 2018 р. У ній вміщено 68 статей про персоналії діячів музичної культури української діаспори у США. Значну частину з їхньої підготовки взяла на себе Н. Заяць. Їй належить 23 статті: про співаків (М. Савка, С. Цимбаліст, Б. Чаплинський, Г. Шандровський, М. Швець, Г. Шерей, С. Шкафаровський), диригентів (Є. Садовський, Р. Степаняк, О. Стратичук, К. Цепенда, Л. Цепинський, В. Щесюк, Ю. Яримович), піаністів (І. Стець, М. Тарнавська, Д. Теліжин, Є. Чапельська, О. Ясеницька-Волошин), композиторів (В. Шуть), скрипалів (М. Шиян), бандуристів (В. Юркевич), організатора кобзарського мистецтва М. Чорного-Досінчука. 13 статей про персоналії підготувала М. Ревакович: про піаністів (О. Слободяник, М. Сук, Т. Філенко, М. Цісик, І. Чума), диригентів (І. Трухлий, М. Юрків), композиторів (Є. Форостина, І. Хомин), співаків (В. Цебенко, К. Цісик), скрипалів (В. Цісик, В. Чижик), українські

хори у США, Український оперний ансамбль. Ю. Левицький написав 9 статей: про піаніста і музикознавця Р. Савицького, музикознавця Р. Савицького-мол., співаків (І. Самокішин, Н. Сарамга, Ю. Шашаровська, Є. Шацаровська-Чепіль), диригента (Б. Сарамга), піаніста (Д. Семен), музикознавця (Р. Смеричинська-Шуль). 6 статей підготував О. Попович: про співачку (В. Цегельська), скрипаля (Є. Цегельський), музикознавця (А. Шуль), музичних педагогів (Л. Цегельська, О. Цегельська, М. Шлемкевич-Савицька).

Серед інших авторів Р. Савицький-мол. — про композитора (І. Соневицький), Українську капелу бандуристів ім. Тараса Шевченка; І. Горчинська — про скрипаля (О. Сімович), співаків (М. Сокіл, Т. Юськів), диригентів (О. Соневицька); Н. Соневицька — про композиторів (І. Соневицький); О. Кравченко — про диригента (Л. Сорочинський); Ю. Б. Ковалів — про музичну педагогиню (Р. Темницька); М. Галів — про співака (В. Тисовський), Український музичний інститут Америки; П. Пундій — про диригента (В. Трухлий), А. Шуль — про українську сакральну музику в США; О. Кінь — про піаніста (Ю. Цибрівський), Український національний хор О. Кошиця; І. Старовойт — про музикознавця і композитора М. Федоріва; Володимир Трощинський — про композитора М. Фоменка; Н. Пазуняк — про співачку (І. Черняхівська); П. Клюк — про співачку (О. Шишацька); М. Тарнавська — про бандуриста З. Штокалка; О. Лужницький — про співачку М. Ясінську-Муровану.

Усі три книги «Енциклопедії української діаспори. Сполучені Штати Америки» засвідчують наполегливу роботу редакційної колегії та авторів з підготовки статей про музичне життя українців у цій країні та висвітлення персоналій, які творили в цій галузі.

Енциклопедичний довідник «Українці Австралії» (редактори В. Шумський та М. Шумський)¹³⁷, який упорядковано видавництвом «Вільна думка» і Товариством Збереження Української Спадщини в Австралії 2001 р., можна розглядати як своєрідне продовження четвертого тому «ЕУД». Редакційна колегія довідника мала на меті не тільки повніше представити історію поселення українців в Австрії, а й відобразити їхні сучасні досягнення. Персональних статей про митців у виданні більше, як в енциклопедії, однак відомості дуже лаконічні, немає бібліографії до них. Інформатив-

¹³⁷ Українці Австралії: енциклопедичний довідник. Сідней : Вільна думка і Товариство Збереження Української Спадщини в Австралії, 2001. 674 с.

ними є оглядові статті М. Галабурди-Чигрин про жіночий ансамбль «Суцвіття», струнний оркестр ім. Т. Шевченка в Сідней, П. Деряжного та К. Кондон про Український Народній Ансамбль ім. В. Івасюка; С. Коріня про Український хор «Чайка» в Мельбурні; Г. Корінь про Ансамбль бандуристів «Колорит» в Мельбурні.

«Краєзнавчий словник русинів-українців. Пряшівщина» під упорядкуванням літературознавця Ф. Ковача (1999 р.) можемо розглядати як своєрідну енциклопедію¹³⁸. До підготовки видання було залучено широке коло істориків, мистецтвознавців, фольклористів та спеціалістів інших галузей. Основну кількість статей щодо музичної культури підготував Ф. Ковач. Це статті про хори, ансамблі, фольклорні групи, митецькі конкурси та фестивалі Пряшівщини, збірники народних пісень, хормейстерів Г. Бобака, Л. Довговича, О. Дутко, С. Ладижинського, музикантів С. Бринського, О. Сухого, фольклористів Н. Вархол, А. Дулебу, М. Мушинку, І. Ріпу, І. Югасевича-Склярського, співаків В. Грицака, М. Мачошко, Й. Пригоду, А. Ябур, композитора і музикознавця Ю. Костюка, композитора і педагога В. Любимова, композиторів і диригентів К. Матезонського, Ю. Цимбору, диригента М. Прокіпчака, музичного педагога М. Прокопчика. В. Гайний написав про співачку Г. Квасник; Н. та Й. Вархоли — про колядки, Л. Бабота — про співачку А. Остапчук-Науменко.

В «Енциклопедії історії та культури карпатських русинів» за загальною редакцією професора Торонтонського університету П. Р. Магочія (Ужгород, 2010 р.)¹³⁹ статті про діячів музичної культури писали: хормейстер М. Алмашій — про композитора і диригента І. Бокшая; історик Б. Горбаль — про музикантів М. Горбала, С. Шкимбу, композитора і диригента Я. Полянського, ансамбль пісні і танцю «Кичера»; історик і редактор наукових видань І. Поп — про музикознавців-фольклористів В. Гошовського, Ф. Колессу, Л. Кубу, І. Панькевича, піаніста та композитора Д. Задора, диригентів М. Кречка, С. Фенцика, дяка і фольклориста І. Ріпу. П. Р. Магочій написав ґрунтовні статті про русинські національні гімни, Карпатське простопініє, колядки, півцеучителів, професійний фольклорний ансамбль «ПУЛС», ансамблю «Славяне», а також про музиканта Д. Джумбу, диригентів

¹³⁸ Краєзнавчий словник русинів-українців. Пряшівщина / Упоряд. Ф. Ковач. Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки, 1999. 500 с.

¹³⁹ Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / Уклад.: П. Магочій, І. Поп; пер. з англ. Ужгород : В. Падак, 2010. 856 с.

Л. Кайгла, С. Ладжинського, О. Приходька, Я. Трохановського, Ю. Цимбору, хормейстерів і педагогів Ю. Костюка, В. Любимова, співачку М. Мацошко, вченого-богослова, дослідника духовної музики С. Папа, композитора Я. Сівча, етномузикознавця і композитора О. Тимко, фольклориста І. Югасевича-Склярського.

До роботи над цим ґрунтовним виданням було залучено вчених і дослідників з різних країн світу. Поряд з оглядово-аналітичними статтями тут є статті, присвячені персоналіям. Як ми зазначали у статті, присвяченій науковим дослідженням професора П. Р. Магочія, поза його увагою, на жаль, залишилися такі відомі діячі музичного мистецтва діаспори, як піаністка С. Дністрянська, диригенти П. Щуровська-Россіневич, О. Дутко, Л. Довгович, П. Василь, оперний співак С. Копчак¹⁴⁰.

Якщо говорити власне про музичні енциклопедії або енциклопедичні музичні словники української діаспори, то вони були справою окремих музикознавців, а не плодом колективної праці.

Відомий композитор М. Гайворонський ще наприкінці 1940-х роках звертався до музикознавців з пропозицією підготовки словника українських музикантів, про що згадує В. Витвицький¹⁴¹. Однак у силу об'єктивних причин ця ідея не була реалізована.

О. Залеський підготував і видав у Мюнхені «Малу українську музичну енциклопедію» (1971 р.)¹⁴². Автор ставив собі за мету допомогти тим, хто цікавиться музикою, шукає пояснень музичних термінів і відомостей про діячів музичної культури. О. Залеський усвідомлював те, що без необхідних джерел на чужині його праця має низку недоліків, однак вона в лаконічній формі могла проінформувати читача про музичні інструменти, українських музикантів та іноземні музичні терміни.

1986 р. в Канадському інституті українських студій Альбертського університету (Канада) українська диригентка М. Дитиняк опублікувала біо-бібліографічний довідник «Українські композитори»¹⁴³. Він ґрунтується

¹⁴⁰ Карась Г. Музичне краєзнавство у наукових дослідженнях професора Павла Роберта Магочія // Ювілейний збірник на честь професора Павла-Роберта Магочія: до 70-річчя від дня народження науковця. Ужгород; Пряшів; Нью-Йорк : В. Падык, 2015. С. 313.

¹⁴¹ Витвицький В. Музикознавець Андрій Ольховський (1900–1969) // Сучасність. 1978. № 7–8. С. 194.

¹⁴² Мала українська музична енциклопедія. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1971. 125 с.

¹⁴³ Дитиняк М. Українські композитори. Едмонтон : Альбертський університет, 1986. 160 с.

ся на енциклопедичних і наукових виданнях України, Росії та діаспори. Кожна стаття складається з лаконічних відомостей біографічного плану, переліку творів композитора та літератури про нього. Важливо, що вперше композитори України та діаспори представляли єдину українську музичну культуру.

Англомовний словник українських композиторів І. Соневицького та Н. Палідвор-Соневицької, виданий у Львові 1997 р., був першою такою працею англійською мовою¹⁴⁴. Він пропонує інформацію про українських композиторів від найдавніших часів до сучасності. Автори наголошують: упродовж тривалої та складної політичної історії Східної Європи багато композиторів із цього видання фігурували в інших енциклопедіях як представники інших національностей, зокрема Д. Бортиянський, Ф. Якименко, Є. Мандичевський та інші¹⁴⁵. Це дослідження «...є десятиріччям любовної праці, яка включала вивчення різноманітних джерел, доступних в Україні та на Заході (написаних українською, німецькою, російською, польською, французькою, румунською, церковнослов'янською та англійською мовами): джерела друковані, включаючи основні біографічні та музикознавчі дослідження, а також стандартні довідкові праці; on-line бази даних; матеріали в публічних бібліотеках, архівах, приватних колекціях»¹⁴⁶. З осені 1991 р. автори розповсюдили анкети серед сучасних композиторів України. Джерела зазначаються в кожному записі та призначені для підтвердження їхнього використання, а також для надання читачеві додаткової інформації. Окрім біографічних відомостей та вичерпного переліку основних творів композитора, кожна стаття містить бібліографію, що є важливим для глибших студій.

Автори отримали допомогу як колег-професіоналів у галузі музики, так і співробітників наукових бібліотек. Зокрема, від працівників архіву Українського культурного центру у Вінніпезі (Манітоба) та Української академії мистецтв і наук у Нью-Йорку, В. Климківа з Канади, Ю. Оранського та Р. Савицького із США, доктора М. Філіпс з Великої Британії, С. Павлишин, М. Скорика, В. Кузик, О. Костюка, А. Мухи з України. Отже, праця збагатилась інформацією та джерелами, які забезпечили високу якість

¹⁴⁴ Sonevyts'kyi I., Palidvor-Sonevyts'ka N. Dictionary of Ukrainian Composers. Lviv : Union of Ukrainian Composers, 1997. 336 p.

¹⁴⁵ Там само. С. 3.

¹⁴⁶ Там само.

видання. Доступність його для широкого кола зацікавлених дослідників із інших країн, завдяки публікації англійською мовою, уводить його у світовий музикознавчий простір і дає можливість представити українську музичну культуру в її повноті та багатогранності.

Українські музикознавці співпрацювали зі світовими енциклопедіями, іноземними довідниками. Престижне свого часу одинадцятитомне видання «Музичного лексикону» за редакцією Г. Рімана (Riemann H. Music-Lexikon. Berlin, 1929) вийшло за допомогою Ф. Колесси та О. Залеського. Тут уміщено близько двадцяти статей про українських музикантів.

Одним з перших музикознавців, хто співпрацював з іноземними музичними енциклопедіями та словниками, був Ф. Шешко. Він, зокрема, подає статтю про В. Барвінського до музичного словника, що вийшов у Брно (Чехословаччина)¹⁴⁷. Співпрацював в енциклопедичних виданнях у Чехії, співробітник Української Загальної Енциклопедії (Львів), для яких готував матеріали з історії слов'янської, української музики та, частково, з історії музики інших народів Російської імперії.

Із німецьким довідником «Малі слов'янські біографії» (Kleine Slavische Biographie. Wiesbaden, 1958) співпрацювала мовознавець, доктор Г. Наконечна, вмістивши солідні статті про Д. Бортнянського, С. Воробкевича, А. Рудницького, Б. Лятошинського, Л. Ревуцького, В. Витвицького.

Музикознавець М. Антонович плідно співпрацював із німецьким виданням «Музика в історії і в сучасності» («Die Music in Geschichte and Gegenwart». Kassel, 1949–1968. 14 частин), чітко окреслюючи в статтях про наших композиторів «український», подавав об'ємну бібліографію про них, він також опрацьовував українські терміни для фламандської музичної енциклопедії «Algemene Muziek-Encyclopedie» (Антверпен–Амстердам), для відомої «Music Encyclopedia» (Амстердам), для бельгійської та ін.

Український музикознавець і скрипаль А. Вирста активно дописував до низки європейських енциклопедій: французьких «Encyclopédie de la musique» у трьох томах (Париж, 1958–1961) — тут опубліковано близько 35 статей А. Вирсти про українських музикантів і окрему статтю про українську музику, а також близько двадцяти статей інших авторів; та із «Larousse de la musique» (1957).

В. Балеї (США) співпрацював із біографічним словником російських/радянських композиторів під редакцією А. Го та Д. Феофанова¹⁴⁸ і одним із перших написав до неї статтю про В. Барвінського.

Продовжуючи роботу своїх попередників В. Витвицького, М. Антоновича, А. Вирсти в цьому аспекті, Р. Савицький-мол. вніс до них суттєві уточнення про українських митців. Це англomовні українські енциклопедії США та Канади, а також вагомі в західному світі «The International Cyclopedia of Music and Musicians» (Нью-Йорк, 1975) за редакцією Б. Богла¹⁴⁹, «The New Grove's Dictionary of Music and Musicians» (Лондон, 1980), до яких він звертався з пропозиціями виправити виявлені неточності чи помилки щодо української музики. Так, у 10-му виданні «The International Cyclopedia of Music and Musicians» О. Томпсона (Нью-Йорк, редактор Б. Богл, 1975) Р. Савицьким було вміщено 30 статей про українських музикантів, зокрема вперше — статті про М. Леонтовича, В. Барвінського, Р. Савицького-старшого. Відомості про Д. Бортнянського, М. Лисенка, К. Данькевича, Л. Ревуцького та інших українських митців були вміщені ним у «Baker's Biographical of Musicians» (Нью-Йорк, редактор Н. Слоніський у нових редакціях — 6-е видання, 1978 р. та 7-е видання 1984 р.)¹⁵⁰. У «Biographical Dictionary of Russian/Soviet Composers» (Нью-Йорк, 1989, редактори А. Го і Д. Феофанов) ним було надруковано понад 100 статей з розгорнутою бібліографією та дискографією про українських музикантів, в «International Encyclopedia of women composers» (Нью-Йорк, 1987) було опубліковано статті про Н. Андрієвську та О. Андрееву¹⁵¹. «З 1960 року, — писав дослідник, — мені довелося перевірити близько 250 таких джерел, і я переконався, що ті довідники погано повелися з українськими музиками»¹⁵².

¹⁴⁸ Baley V. Barvinsky Vasily // Biographical Dictionary of Russian. New York; Westport, Connecticut; London : Greenwood Press, 1989. 740 p.

¹⁴⁹ Барвінський В. Вибрані матеріали про його життя і творчість (з родинного архіву Р. Савицького). Кренфорд : [б. в.], 2000. С. 296.

¹⁵⁰ Савицький Р. (мол). Українські музики в джерелах Заходу // Бібліографія українознавства. Бюлетень Комісії української бібліографії Міжнародної асоціації україністів. 1994. Вип. 2: Бібліографія та джерела музикознавства. С. 83.

¹⁵¹ Немкович О. Українське музикознавство ХХ століття як система наукових дисциплін. Київ : Сталь, 2006. С. 397.

¹⁵² Савицький Р. (мол). Українські музики в джерелах Заходу // Бібліографія українознавства. Бюлетень Комісії української бібліографії Міжнародної асоціації україністів. 1994. Вип. 2: Бібліографія та джерела музикознавства. С. 83.

¹⁴⁷ Pazdirkuv Hudebni Slovník Naucny : in 2 t. Brno : Ol. Pazdirka, 1937. Т. 1. Р. 43.

Неточності переважно стосувалися визначення національної приналежності: нерідко М. Березовського, Ф. Якименка, Б. Лятошинського, В. Косенка, Л. Ревуцького називали росіянами, В. Барвінського — мадяром, піаністку Л. Колессу, диригента і композитора А. Рудницького — поляками тощо. «Де шукати причини таких викривлених інформацій?» — запитує Р. Савицький і відповідає: «Вони не тільки у злій волі, у тенденційності інформаторів. Вони також у незорієнтованості далекого від України, передовсім англомовного світу, який легковірно сприймає тенденційні інформації»¹⁵³. Виправляти ці «тенденції» він намагається у перелічених та інших виданнях. До думки вченого дослухались — окремі недоліки були усунені. Цьому сприяла низка публікацій в англомовних часописах американського континенту про українське музичне мистецтво.

Л. Вітошинський (Австрія) співпрацював із «Австрійським музичним лексиконом» (*Österreichischen Musiklexikon* / hrsg. von Rudolf Flotzinger, Dand 2. Wien, 2003), де, зокрема, опублікована його стаття про гітару в Австрії¹⁵⁴.

Отже, завдяки українським музикознавцям у другій половині ХХ ст. закладено основи музичної енциклопедистики української діаспори, яка представлена в українських загальних та професійно-музичних енциклопедіях і довідниках. Сьогодні ці надбання активно використовуються в наукових музикознавчих дослідженнях та українських енциклопедіях. Статті вчених про українську музику, її творців та виконавців, внесені до світових енциклопедій та іноземних довідників, забезпечили інтеграцію української музичної культури у світовий культурний простір.

5.5. МИСТЕЦЬКИЙ ФРОНТ У БОРОТЬБИ З РОСІЙСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ

Культура та мистецтво стали основним (після військового) фронтом у боротьбі з російським агресором. Мистецтво та культура не тільки здатні об'єднати українців, а й створюють імідж держави в світі. Кожен виступ українських митців в умовах війни — це інформаційний розголос, заклик до світу підтримати Україну в її боротьбі за незалежність. Актуальність порушеного дискурсу полягає у необхідності висвітлення українського музичного мистецтва як самобутнього явища серед світової та європейської спільноти та усталенні інтересу до українського питання в контексті російської повномасштабної агресії.

Артисти, музиканти зіштовхнулися з новою реальністю в умовах війни. Одним із перших представників мистецької спільноти, який став на захист Батьківщини від початку російсько-української війни — Герой України, оперний співак, соліст Паризької національної опери В. Сліпак, волонтер, учасник Революції Гідності. У розквіт своєї співочої кар'єри за кордоном В. Сліпак поїхав на війну (вперше у травні 2015 р.). Виконуючи бойове завдання, ціною власного життя врятував побратимів, загинув від кулі снайпера 29 червня 2016 р. Під час повномасштабного російського вторгнення 2022 р. окупанти з символікою “Z” зруйнували пам'ятник В. Сліпаку біля селища Луганського Донецької області. Цей крок є одним із підтверджень того, що це війна проти української ідентичності та проти всього українського.

Після 24 лютого 2022 р. значна частина представників мистецтва змушена була виїхати за межі країни, інші долучилися до лав захисників. Так, балерина Л. Воротнюк на початку повномасштабної війни змінила пуанти на берці, вступивши до територіальної оборони одного з районів Києва, здійснювала перевірку блокпостів та допомагала проводити евакуацію до західних кордонів країни. Добровольцем до сил тероборони долучився також артист балету, заслужений артист України, соліст Національного академічного театру опери та балету України ім. Тараса Шевченка, лауреат Міжнародного конкурсу артистів балету ім. Сержа Лифаря Олександр Шаповал. Був гранатометником, загинув

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Вітошинський Л. *Santabile e ritmico*. Про мистецтво гри на гітарі / Пер. з нім. Л. Мельник. Львів : Бак, 2006. С. 23.

12 вересня 2022 р. у бою з російськими окупантами поблизу ст. Майорської на Донеччині¹⁵⁵.

Артисти, які залишилися в Україні, повернулись до проведення репетицій та занять під час повітряних тривог. У травні 2022 р. відновила роботу Національна опера України. Репертуар зазнав змін: було вилучено вистави, створені авторами держави-агресора. Як зазначив головний режисер Національної опери А. Солов'яненко: не можемо пропагувати музичну культуру країни, яка сьогодні агресивно воює проти нас¹⁵⁶. Такі ж погляди засвідчує генеральний директор Львівської національної філармонії В. Сивохіп: колектив продовжує грати українську та світову класику, водночас зняти з репертуару музику композиторів країн-агресорів, знято з виконання також, наприклад, твори композиторів, народжених у Російській імперії, або радянських композиторів. Львівська філармонія з початком повномасштабної війни проводила онлайн-концерти зі збору коштів для гуманітарних потреб.

Головною українською піснею після 24 лютого стала «Ой у лузі червона калина», яку заспівав співак, тероборонівець А. Хливнюк. Згодом її виконували на знак солідарності з Україною у всьому світі, зокрема гурт «Pink Floyd». 100 років тому такою піснею був «Щедрик» М. Леонтовича у виконанні Української республіканської капели під керівництвом диригента О. Кошиця, створеної на пропозицію С. Петлюри у січні 1919 р. Головною метою хору було апелювати до Заходу та піснею заявити про окремий народ, вразити не тільки культурні кола, а й політико-дипломатичні¹⁵⁷. Однак, як наголошує дослідниця Т. Пересунько, основною відмінністю з тим часом є те, що сучасні артисти не тільки заявляють про окрему державу та її культуру, а й збирають кошти на її армію.

¹⁵⁵ На полі бою загинув український артист балету Олександр Шаповал // Національний академічний театр опери та балету України ім. Т. Г. Шевченка. 2022. URL: <https://opera.com.ua/news/na-poli-boyu-zagynuv-ukrayinskyu-artist-baletu-oleksandr-shapoval>

¹⁵⁶ Асадчева Т. Не можемо пропагувати музичну культуру країни, яка сьогодні агресивно воює проти нас, — головний режисер Національної опери // Вечірній Київ. 2022. URL: <https://vchirniy.kyiv.ua/news/71890/>

¹⁵⁷ Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри. «Щедрик» проти «русского мира». Місія капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ : Артек, 2019. 312 с.; Пересунько Т. Європейське турне Української республіканської капели як інструмент культурної дипломатії УНР (1919–1920 роки) // Український археографічний щорічник. 2016. Вип. 19–20. С. 338–350.

У липні, серпні та в першій половині вересня 2022 р. у США з великим успіхом пройшли концерти відомих українських митців, народних артистів України, солістів Національної оперети України І. Лапіної та С. Павлінова. Артисти виступали штатах Нью-Йорк, Пенсільванія, Нью-Джерсі, Меріленд та Флорида. У Флориді українські співаки віддали гроші з концерту до фонду допомоги українським біженцям у Польщі. Сольний акапельний концерт артистів хору Національної оперети України відбувся 5 жовтня 2022 р. у Паризькій філармонії за ініціативи художнього керівника театру Б. Струтинського та за підтримки директора Паризької філармонії О. Мантея. Французька публіка відкрила для себе українське мистецтво. Артисти в піснях розповіли про національні традиції, працьовитий український народ та його боротьбу. Концерт сприятиме подальшому розвитку та зміцненню українсько-французьких відносин.

В. Сивохіп називає гастролі українських митців свого роду культурною дипломатією, промоцією України під час війни. Зазначає також, що гастролі філармонії у США (заплановано на січень — березень 2023 р.) — це «зброя України», їхній успіх має потенціал змінити майбутнє української культури в очах західного світу, відкриє нові двері українській культурі в світі.

Вагомою є робота сучасних українських композиторів, які пишуть твори-рефлексії на тему війни. Зокрема, композитору З. Алмаші надійшла пропозиція від диригентки О. Линів написати твір для струнного оркестру, інспірований «Адажіо» С. Барбера. Зі статті А. Луніної для «Великої української енциклопедії» (далі ВУЕ) дізнаємось: «Слухачі Бі-Бі-Сі (ВВС) 2004 р. назвали «Адажіо» для струнних Барбера одним із “найсумніших творів класичної музики”. Виконання «Адажіо» супроводжувало найтрагічніші чи траурні церемоніальні (державні) події в американській та світовій історії. Воно транслювалося по радіо у зв'язку з оповіщенням про смерть Ф. Д. Рузвельта, повідомленням по телебаченню про смерть Дж. Ф. Кеннеді, супроводжувало похорони А. Айнштайна, Г. Келлі, принцеси Вельської Діани (1961–1997), хроніку трагедії, яка сталася в результаті терористичних актів в США 11.09.2001, звучало у зв'язку з іншими подіями, пов'язаними з людськими втратами та жертвами внаслідок терактів, бойових дій тощо».

З. Алмаші назвав твір «Місто Марії», присвятив його Маріуполю. Прем'єра відбулася 20 червня 2022 р. у Граці. Композитор у інтерв'ю говорить:

«Я написав у партитурі, що це присвячується Маріуполю, це вже закарбовано. Якщо люди виконуватимуть цей твір, вони це бачитимуть. Але люди схильні забувати. Не знаю, як розвиватиметься ситуація, але я майже впевнений, що років через 10–20 середній європеєць про це все забуде, ми звісно ні, а він забуде. Але відкриє мої ноти, побачить напис і почне ставити запитання. Оце мені важливо — щоб кожна творча людина написала лаконічно пару слів. Я ще в цьому бачу значення культури. Це є пам'ять. І ще неймовірно важливо, щоб ці твори були якісними, щоб люди хотіли їх грати... Якщо ти не взяв до рук автомат і не поліз в окоп, то ти маєш докласти максимум зусиль, щоб ця музика була найвищого художнього рівня. Буде як буде, але цього треба прагнути. І добре, якщо світ її почує»¹⁵⁸. На думку композитора, українці мають розуміти свою цінність. Для українців це досі проблема, тому що кожен пересічний поляк знає К. Пендерецького. Але 95% пересічних українців не знають Є. Станковича.

Диригент, народний артист України В. Сивохіп підкреслює, що як у образотворчому мистецтві є батальний жанр, так само і в музиці композитори присвячують твори військовій тематиці. Українські композитори пишуть про події, які відбуваються, інколи передбачають їх. Як приклад, композитор В. Сильвестров під враженнями подій на Майдані написав хоровий цикл «Майдан 2014 року».

«“Майдан 2014 року” — велика кантата хвилин на 70, і вона була виконана в ті ж роки — 2014 року. Виконана в перший раз хором “Київ” під орудою М. Гобдича. Це муніципальний хор. І він був виконаний якраз в тій залі, де ховалися майданівці — Домі архітектора. Там перший раз було виконано», — зазначає композитор¹⁵⁹.

2022 р. за ініціативи О. Линів і на запрошення Моцартеуму в м. Зальцбурзі здійснено зйомки фільму-концерту «Моцарт для солідарності», унікальність якого полягає в тому, що твори Моцарта, його учениці Ю. Бароні-Кавалькабо (1813–1887; тепер Україна) та Р. Шумана (1810–1856; тепер Німеччина) виконано українськими музикантами в будівлях та на

¹⁵⁸ Гончарук К. Золтан Алмаші: війна, музика, взаємодії // Culture.pl 2022. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/zoltan-almashi-viina-muzyka-vzayemodii>

¹⁵⁹ Радкевич Н. Сильвестров про хоровий цикл «Майдан 2014»: «Це велика кантата, яка закінчується колісковою» // Суспільне. Культура. 2021. URL: <https://susplne.media/182032-silvestrov-pro-horovij-cikl-majdan-2014-ce-velika-kantata-aka-zakincuetsa-kolikovou/>

автентичних інструментах родини Моцартів, зокрема вперше в історії на власній скрипці В. А. Моцарта Costa Violine грав скрипаль А. Мурза (нар. 1980; тепер Україна)¹⁶⁰. Прозвучала соната сина В. А. Моцарта — Ф. К. Моцарта, присвячена його музі, львів'янці Ж. фон Бароні-Кавалькабо. Як зазначає О. Линів, метою концерту було привернути увагу до стану культурних інституцій в Україні, зокрема до одного з найважливіших музичних закладів України — Харківського національного університету мистецтв імені Котляревського, який перебуває в жахливому стані, адже Харків, який розміщений близько до кордону з Росією, перебуває під регулярними обстрілами та зазнав руйнувань з боку країни-агресора. Завдяки трансляції фільму організовано збір коштів на відновлення Харківського національного університету мистецтв імені Івана Котляревського після наслідків російсько-української війни. 1 жовтня 2022 р. до міжнародного Дня музики відбулась прем'єра музичного документального фільму. У фільмі-концерті взяли участь виконавці, у кожного з яких своя непроста воєнна історія. Варто зазначити, що до співпраці та створення концерту-фільму були залучені також науковці, музикознавці, серед яких, авторка ВУЕ Р. Гавалюк, яка підготувала ґрунтовні статті про представників династії Моцартів.

Окрему рубрику у статтях ВУЕ займає лінія україніки, що ставить перед авторами нові цілі подальшого глибшого дослідження та пізнання творчості митців, їх зв'язків з Україною. Завдяки клопіткій праці авторів ВУЕ, подається найактуальніша інформація, ілюстрації, фонозаписи, відео, що збагачують та привертають увагу читачів та полегшують сприйняття викладеної інформації.

Місія ВУЕ відкрити, познайомити в першу чергу українців з нашими митцями, імена яких з різних причин протягом тривалого часу замовчувались або недостатньо досліджувались. Деякі з них змушені були виїхати за кордон, інші були знищені чи репресовані. Нашим завданням є створення сучасної української енциклопедії, інформативної, цікавої. Колектив установи ретельно працює над добором персоналії до ВУЕ. Розуміємо, що він зумовлюється не лише формальними критеріями (звання, нагороди, премії), а насамперед творчим внеском в українську культуру. Такий підхід

¹⁶⁰ Гавалюк Р. І. Моцарт, Франц Ксавер Вольфганг // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/Моцарт, Франц Ксавер Вольфганг>

пояснюється тим, що система відзнак, яка існує в Україні, не завжди адекватно оцінює реальний внесок митця в ту чи іншу сферу української культури. Особливо гостро цю проблему відчували після початку повномасштабної війни. В Україні все частіше виноситься на обговорення проблема позбавлення почесних звань артистів, які підтримали російську агресію або замовчують її, серед них Т. Повалій, Ані Лорак, Ф. Кіркоров, В. Бортко, В. Герелло, І. Крутий та ін.

Особливу увагу слід звернути на діячів мистецтва, які були репресовані радянським режимом і тому несправедливо не підпадали під жоден реєстр нагород. Так, дослідники та науковці наполегливо працюють над відродженням імені та «спаленої» творчості композитора В. Барвінського, який з дружиною Н. Пулюй (дочкою фізика І. Пулюя) відбув 10 років висилки в Мордовській АРСР. Реабілітований 1964 р. Статті про нього є в «Українській радянській енциклопедії», енциклопедії «Мистецтво України», енциклопедичному довіднику «Мистецтво України», «Великій українській енциклопедії». В. Барвінський належав до тих композиторів, які народились в Україні, освіту здобували за кордоном і поширювали традиції центральноєвропейської школи на Захід України. Композитор став ізгоєм, його не пускали й на поріг рідної консерваторії, директором якої був протягом 34 років. Композитор до кінця життя намагався відтворити по пам'яті свою музику, яку радянські служби спалили. Сьогодні майже всі твори В. Барвінського відновлені та звучать по всьому світу. У світлі останніх подій відбуваються благодійні концерти на допомогу України в Європі та США, у програмах концертів все частіше звучать твори В. Барвінського.

2022р. відзначаємо 90 років з дня народження всесвітньо відомого українського співака, національної легенди України Анатолія Солов'яненка та 150 років від дня народження найвизначнішої оперної дівки світу Соломії Крушельницької. Остання завжди наприкінці своїх легендарних концертів співала на біс українську пісню, пропагувала українську культуру, одягаючи український стрій, що засвідчувало світовій спільноті самотню українську ідентичність та унікальність. Українські співаки підкорили найпрестижніші оперні сцени світу, зокрема Ла Скала, зачарувавши своїм співом мільйони поціновувачів. Незважаючи на різний час діяльності та місце проживання, обидва артисти зіштовхнулись з тиском з боку радянської влади.

Син А. Б. Солов'яненко А. А. Солов'яненко в інтерв'ю підкреслює, що в радянський час всі контракти, запрошення на адресу українських співаків (Д. Гнатюка, Г. Циполи, А. Солов'яненко, Є. Мірошниченко та ін.) надходили на Держконцерт у Москві, який розподіляв їх за своїм бажанням, часто замінюючи українських співаків, навіть не повідомляючи їх про ці запрошення. Часто українських артистів замінювали іншими, зазначаючи, що запрошений артист хворий, задіяний чи просто відмовився від співпраці. А. Б. Солов'яненко скаржився міністру культури СРСР П. Демичеву (1918–2010), що артиста запрошують за кордон, а він через рік-два дізнається, що він начебто відмовився від виступу. У відповідь отримав пропозицію переїхати до Москви, адже в Києві співак живе «вдалеке от большой дороги». Таким чином, радянська влада часто обмежувала діяльність, гастролі артистів.

С. Крушельницька, за словами італійського музичного критика Р. Кортопасі, була єдиною жінкою, яка у перші десятиліття ХХ ст. царювала на оперній сцені поміж чотирма особами чоловічої статі — Баттістіні, Карузо, Тітта Руффо, Шаляпіна. Виокремлював співачку набагато вищою як особистість. Проте життя співачки було сповнене як великого тріумфу, так і драми¹⁶¹. У серпні 1939 р. приїхала до м. Львова відвідати родину. Через події Другої світової війни не змогла повернутися до Італії. З 1944 р. до кінця життя працювала викладачем вокалу Львівської державної консерваторії імені М. В. Лисенка¹⁶². Співачка зі світовим іменем, «Вагнерівська примадонна» ХХ ст., «найпрекрасніша і найчарівніша Баттерфляй» не мала належного шанобливого ставлення з боку влади, довго не могла отримати радянського громадянства, була нагороджена званням заслуженої артистки менше ніж за рік до смерті.

Як зазначав А. Б. Солов'яненко у одному з інтерв'ю, у 1990-х не було державної політики до мистецтва. Навіть з настанням незалежності урядові делегації не брали з собою артистів, а кожну державу починають пізнавати з мистецтва та спорту. На думку А. Б. Солов'яненка, завдяки мистецтву можна було зробити дуже багато корисного для держави, оскільки серед поціновувачів мистецтва є дипломати, які під враженнями можуть

¹⁶¹ Балабко О. Кімоно для Баттерфляй. Із життя Соломії Крушельницької. Чернівці : Букрек, 2022. 320 с.

¹⁶² Тихобаєва Г. В. Крушельницька, Соломія Амвросіївна // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/Крушельницька, Соломія Амвросіївна>

вирішити справи, що не розв'язувались роками. Українці — одна з найспівочіших націй світу. Немає, напевно, жодного європейського театру, де б не виступали українські співаки.

Українські колективи також активно долучаються до популяризації національної музичної традиції, зокрема Державний естрадно-симфонічний оркестр України зіграв європейський тур «Voice of Ukraine», зібравши аншлаги у найкращих залах Німеччини й Польщі (Берлінська філармонія, Дрезденська філармонія, Ельбська філармонія у Гамбурзі, Гевандхауз у Лейпцигу тощо). На кожній події звучали «Гімн України», шедеври українських класиків М. Березовського, М. Лисенка, М. Скорика, Б. Лятошинського. Про тур писали статті й знімали сюжети всі можливі центральні медіа, трансливали в прямому ефірі телеканал Deutsche Welle та радіо NDR. У червні 2022 р. Державний естрадно-симфонічний оркестр України виступив з концертом української музики для президентів усіх країн НАТО на 35-му саміті НАТО в Мадриді.

Виклик 24 лютого 2022 р. об'єднав українську мистецьку спільноту в боротьбі проти ворога. Одні розпочали роботу над промоцією України у світі. Інші працюють над мистецькими проектами в Україні. Наприклад, оперний співак, соліст Національної опери України М. Губчук, змушений покинути дім у Гостомелі, повернувся до рідного міста Коломиї, де почав працювати над відновленням історичної будівлі польського гімнастичного товариства, легендарного «Сокола», зведеного 1895 р. Багато років будинок стояв пусткою та почав руйнуватись. Митці та волонтери почали роботу над відновленням будівлі, створивши у її приміщенні Коломийську малу філармонію, де виступають українські та світові зірки з благодійними концертами для збору коштів на Збройні сили України.

Кінокритик А. Алфьоров на круглому столі Національного діалогу 2020 р. підкреслює важливу роль кіно. Значна частина українців почала розуміти, який це потужний інструмент. Наприклад, Америка за допомогою кіно створила свій власний образ життя, який потім м'яко нав'язала усьому світу. Понад 60% того, що ми маємо у житті, прийшло до нас із великих екранів, з американського кіно. В Україні також є яскраві приклади кіно, яке має вплив. Це «Тіні забутих предків» Параджанова, стрічка «Атлантида» Васяновича. Якщо кілька художників візьмуться за камери й почнуть фантазувати про те майбутнє, яке гіпотетично на нас

чекає, можна його створити як креслення, а далі жити за цим кресленням та творити нашу українську дійсність, яка буде цікава усьому світові.¹⁶³

У вересні 2022 р. А. Делон виступив на французькому телебаченні зі словами підтримки українському народові, який бореться проти російської агресії. Відвідав Український культурний центр у м. Парижі. Узяв участь у передачі міжнародного франкомовного телеканалу TV 5, присвяченій Т. Шевченкові, прочитав його вірші (зокрема «Заповіт») у французькому перекладі. 23.09.2022 в ефірі цього ж телеканалу був учасником бесіди Президента України В. Зеленського з представниками французьких ЗМІ. Заявив, зокрема, що якби був на 50 років молодше, вступив би до армії України¹⁶⁴.

Активна позиція українських митців у світі — це потужні інструменти у боротьбі проти російської пропаганди. Культурна дипломатія створює імідж сучасної України. Перемоги на культурному фронті, зокрема перемога на Євробаченні – 2022, надзвичайно важливі. Заява лідера гурту «Калуш Оркестра» про Маріуполь та «Азовсталь» привернула увагу Європи. Водночас викликала дискусію, чи мистецтво поза політикою. Врешті заяву виконавців розцінили як «радіше гуманітарну, ніж політичну».

Маємо надію, що після безперечної перемоги України відбудеться і переможна хода українського мистецтва у світовому культурному просторі, де українську культуру не плутатимуть та не родичатимуть з російською. Але для цього першочергово пересічні українці мають відкрити для себе, цінувати українську культуру та пам'ятати власних митців, діячів культури й мистецтва.

¹⁶³ Чи здатне українське мистецтво об'єднати суспільство? // Укрінформ. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3148579-ci-zdatne-ukrainske-mistectvo-obednati-suspilstvo.html>

¹⁶⁴ Глухова С. В. Делон, Ален // Велика українська енциклопедія. 2020. URL: <https://vue.gov.ua/Делон,Ален>

5.6. РУЙНУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У НАЙБІЛЬШИХ ВІЙНАХ ХХ–ХХІ СТОРІЧ ТА ЇЇ ЗАХИСТ

*«Через лінію фронту летіли не тільки снаряди,
але також і наукові аргументи,
з метою переконати супротивника
у своїй перевазі у сфері культури».*

Жермен Базен¹⁶⁵

Актуальність порушеної проблематики визначено тією стадією російсько-української війни, що розпочалася 24.02.2022, і незліченними втратами, яких уже завдано історико-культурній спадщині України. Культурні коди нашої доби безпосередньо пов'язані з війною. Тривалість та інтенсивність цього «пов'язання» ніхто не може передбачити. Ця велика війна — не остання в історії Європи, проте й не перша. Тому оглянемо способи вирішення аналогічних проблем, до яких вдавалися попередники, і зробимо висновки.

Огляд літератури за темою дослідження засвідчує, що є чимало різнорідних джерел інформації багатьма європейськими мовами. Їхній аналіз може становити предмет окремого дослідження. Більшість публікацій заідеологізовані. Характер ідеологізації залежить від того, на чиєму боці воювала країна. Так, приміром, французи не втомлюються підкреслювати «німецьке варварство» стосовно французьких архітектурних пам'яток; його увічнили англійці фактом відмови відбудувати після війни знищений німецьким бомбардуванням готичний собор у м. Ковентрі (з публікацією відповідних текстів). Натомість німці й дуже обережно італійці вказують на військову безпідставність деяких бомбардувань, учинених союзниками 1944–1945 рр. (історичний центр м. Дрездена, монастир у Монтекассіно). Поляки про німецьке варварство (знищення історичного центру м. Варшави)¹⁶⁶ писали охоче, а про російське — зни-

щення «визволителями» історичного центру м. Гданська разом із населенням¹⁶⁷ та руйнування замку Тевтонського ордена у Мальборку — до недавня воліли мовчати. У СРСР, УРСР та в пострадянській Україні було заведено в усьому звинувачувати «німецько-фашистських загарбників»¹⁶⁸, унаслідок чого ми достеменно не знаємо, хто скинув авіабомбу на П'ятницьку церкву в м. Чернігові¹⁶⁹. Отже, про жодну об'єктивність не йдеться там, де був смертельний конфлікт між націями. У фундаментальній праці¹⁷⁰ француз Жермен Базен дав узагальнений огляд розвитку європейського мистецтвознавства від XVI ст. до 1960-х років, проаналізував причини й наслідки воєнних руйнувань найвизначніших європейських пам'яток.

Міжнародно-правові документи з цієї тематики різної юридичної сили представлено у кількох українськомовних збірниках доби незалежності¹⁷¹, що (попри недосконалість окремих перекладів) знаходяться у вжитку¹⁷².

Метою дослідження є узагальнення попереднього європейського та світового досвідів руйнування культурної спадщини у найбільших війнах ХХ ст. і методів боротьби із цим небезпечним явищем, а також з'ясування тих заходів, до яких має вдатися Україна для захисту української ідентичності, що і є завжди кінцевою метою охорони національної культурної спадщини.

Значні втрати об'єктів культурної спадщини в Європі — не прикре непорозуміння як відхилення від норми: це і є соціокультурна норма

¹⁶⁷ Bolduan T. Gdansk: 1945–1965. Warszawa : Polonia, 1967. 144 p.

¹⁶⁸ Кот С. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії // Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 122–151.

¹⁶⁹ Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР / Под ред. И. Грабаря. Москва; Ленинград : Академия наук СССР, 1948. С. 13–33.

¹⁷⁰ Базен Ж. История истории искусства: От Вазари до наших дней / Пер. с фр. Москва : Прогресс ; Культура, 1994. 528 с.

¹⁷¹ Україна в міжнародно-правових відносинах : в 2 кн. Київ : Юрінком Інтер, 1997. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко, В. І. Акуленко. 864 с.; Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. Чернівці : ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011. 796 с.

¹⁷² Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань / Упоряд.: Л. В. Прибега, М. М. Яковина, С. В. Оляніна та ін. Київ : Інститут культурології Академії мистецтв України, 2009. 416 с.

¹⁶⁵ Базен Ж. История истории искусства: От Вазари до наших дней / Пер. с фр. Москва : Прогресс ; Культура, 1994. С. 208.

¹⁶⁶ Захватович Я., Бегански П. Старый город в Варшаве / Пер. с пол. Варшава : Budownictwoiarchitektura, 1956. 154 с.; Лилейко Е. Варшавский замок. Варшава : Интерпресс, 1980. 237 с.

*Руїни історичної забудови у м. Гданську (Польща). Сучасний стан.
Фото В. Вечерського*

*Руїни замку Тевтонського ордена у м. Мальборку (Польща) у 1945 р.
Фото В. Вечерського в музейній експозиції замку*

*Руїни П'ятницької церкви в Чернігові. Фото 1943 р. Джерело ілюстрації:
Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України:
виявлення, дослідження, фіксація. Київ : Вид. дім А.С.С., 2005*

(на жаль). Такі втрати пов'язані не тільки з соціальними потрясіннями, на кшталт бунтів і революцій, як це було у Франції наприкінці XVIII ст., але і з війнами, особливо двома світовими у XX ст. Саме в цю добу пам'ятки архітектури стали «заручниками» великої політики світових держав.

На початку Першої світової війни в серпні 1914 р. німецька артилерія зрівняла із землею одну з перлин європейської культури — бельгійське місто Льовен (Лювен, Лувен). Це було покаранням за обстріл льовенцями німецьких вояків, які за наказом командування нахабно й неспровоковано вдерлися на територію суверенної держави. У підпаленому німцями місті згоріли університетське містечко і багата бібліотека. Більшу частину історичного центру міста було повністю зруйновано. Вражаючі фото цих руйнувань миттєво поширилися світом, тому в країнах Антанти доля Льовена стала символом «тевтонського варварства».

Проте то був тільки початок. У вересні 1914 р. німецькі війська протягом декількох днів піддавали артилерійському обстрілу м. Реймс із його знаменитим готичним собором, у якому коронували французьких королів. Спалахнула пожежа, що тривала не одну добу й була зафіксована різноманітними візуальними засобами. Це викликало загальне обурення у світі. Мистецьким відгуком на цю трагедію стала тогочасна поліхромна графічна композиція українського художника Г. Нарбута¹⁷³. Це спонукало французького письменника Р. Роллана опублікувати 1914 р. статтю «Pro aris» (з латини — «На захист вітварів») із засудженням німецького вандалізму.

Трагедія пам'ятки спричинила трагедію її дослідника — німецького пам'яткознавця, професора В. Фьогге (1868–1952), який у 20-річному віці написав фундаментальну працю «Біля джерел середньовічного монументального стилю» (видана 1894 р.). Після того працював у Берлінському музеї й викладав у Фрайбурзькому університеті, де його схарактеризовано як фанатично захопленого геніального викладача. Перед Першою світовою війною він готував до видання другий том праці про готичну скульптуру, присвячену Реймському собору. Руйнування пам'ятки, значення якої він усвідомлював як ніхто, так вплинуло на дослідника, що в 1916 h/ потрапив до психіатричної лікарні. Зміг повернутися до роботи тільки в 1930 р..

Парадоксально, що відповідальним за це варварство виявився інший німецький пам'яткознавець, культуролог і археолог — кайзер Вільгельм II, який був автором низки праць про походження і застосування балдахіна у стародавніх цивілізаціях, про дослідження античних зображень Медузи Горгони, про царську владу в стародавній Месопотамії, про історію та інтерпретацію китайської «монади» (символічного зображення біполярності й нескінченності світу), про сутність культури і, зрештою, — книжки про свою участь в археологічних розкопках на острові Корфу.

Із цього випливає висновок: поширені в суспільстві уявлення про руйнівників пам'яток як про диких, неосвічених і нерозумних «неандертальців» є хибними. Персонажі, які віддають і виконують накази про знищення пам'яток, добре усвідомлюють, що вони роблять, чому і для чого.

Після закінчення Першої світової війни Реймський собор швидко відреставрували під керівництвом А. Деньо — уродженця м. Реймса, головного архітектора історичних пам'яток Франції. Для цього значну фінансову допомогу надали меценати зі США (зокрема родина Рокфеллерів). Відновлену пам'ятку відкрито в 1919 р., відтоді серйозних руйнацій вона не зазнавала.

Зовсім іншою виявилася доля найвизначнішої французької фортифікаційної пам'ятки: 27.03.1917 за наказом генерала Е. Людендорфа німецьке військо при відступі не пошкодувало 28 т вибухівки для знищення готичного замку Кусі, який мав найбільший у Європі донжон (головну замкову башту). 1862 р. цей замок включено у державний реєстр історичних пам'яток Франції. Проте у квітні 1917 р. Франція оголосила його «пам'яткою вандалізму». Згодом частину репарацій, отриманих від переможеної Німеччини, використали для консервації руйн, проте сам замок вирішили не відбудувати. Пам'яткою німецького вандалізму цей об'єкт залишається й дотепер, попри франко-німецьку дружбу останніх десятиріч. Це для нас — наука й приклад для нашого повоєнного майбутнього: як слід трактувати об'єкти національної пам'яті, поруйновані агресором. Тут доречно згадати афоризм Ф. Ніцше про те, що зроблене не може стати незробленим, як би хто не кався і перепрошував. У нашому випадку це означає, що жодні репарації, контрибуції, відшкодування і навіть масові страти російських військових злочинців не змінять сформованого під час цієї війни непримиренно ворожого характеру відносин між українцями й росіянами.

Перша світова війна нічому корисному німців не навчила, хіба що безпідставно «ображатися» на інші нації (дуже нагадує сучасних росіян). Усі свої злочини проти культурної спадщини, вчинені 1914–1917, вони примножили 1939–1945. Знаковим для історії Європи стало знищення 14.05.1940 історичного центру голландського м. Роттердама німецькими бомбардувальниками без військової необхідності (з піднятим голландцями білим прапором). Це продемонструвало світові силу й рішучість Вермахта й Люфтваффе та забезпечило подальшу безпроблемну для німців капітуляцію м. Парижа. Хрестоматійними є приклади масового знищення в перебігу Другої світової війни архітектурної спадщини не тільки м. Роттердама, а й англійських міст (зокрема м. Коventрі в ніч на 15.11.1940), а також Варшави, Великого Новгорода,

¹⁷³ Білецький П. Георгій Нарбут. Київ : Мистецтво, 1983. 118 с. Іл. 47.

Г. Нарбут. Алегорія руйнування Реймського собору 1914 р. Джерело ілюстрації: Білецький П. Георгій Нарбут. Київ : Мистецтво, 1983. Іл. 47

Зруйнований Успенський собор Києво-Печерської лаври. Фото 1943 р. Джерело ілюстрації: Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : НДІТІАМ, 2002

Києва, Чернігова, Полтави, Харкова та інших визначних міст Східної Європи. Це було прямим продовженням і розвитком тенденції, свідомо сформованої німецьким військовим керівництвом у роки Першої світової війни.

Німцям це не минулося безкарно. Нищівні бомбардування численних німецьких міст англо-американською авіацією за результативністю перевершили атомні бомбардування Хіросіми й Нагасакі. Зазнала втрат й Італія, незважаючи на те, що під кінець Другої світової війни війська антигітлерівської коаліції домовилися з німцями (під егідою Ватикану) не використовувати у військових цілях визначні пам'ятки архітектури. На виконання цих домовленостей німецький генерал-фельдмаршал А. Кессельрінг навіть заборонив своїм військам зайняти стратегічно важливий монастир Сан-Беніто в Монтекассіно (заснований св. Бенедиктом Нурсійським), що високо підноситься на скелі-останці над долинами. Та це не врятувало монастир від бомбардування авіацією союзників, яка його знищила повністю.

На особливу увагу заслуговує питання про найвизначніші історичні міста Німеччини — Дрезден і Нюрнберг. Наприкінці Другої світової війни авіація антигітлерівської коаліції знищила їх дощенту, причому не стільки об'єкти військової інфраструктури, як історичну забудову й архітектурні, історичні, мистецькі пам'ятки. Зазвичай вважалося, що єдиною метою цих бомбардувань була деморалізація німців. Дискусію про причини цього не завершено й дотепер. Розглядають різні екзотичні версії, аж до бажання союзників догодити (або навпаки, зашкодити) Й. Сталіну, під владу якого мала перейти Саксонія разом із Дрезденом. Та на думку вже згаданого Ж. Базена, «зруйнування рідного міста Альбрехта Дюрера, святилища німецького генія — Нюрнберга, — стало, в контексті європейської історії, своєрідною відплатою за бомбардування собору, в якому коронували французьких королів»¹⁷⁴. Ця констатація промовиста, оскільки її висловив не маргінальний персонаж (на кшталт О. Дугіна чи С. Кургіняна), а головний зберігач Лувру — провідний європейський історик мистецтва.

Третій висновок дослідження. Не можна не спостерегти такої закономірності: у разі скоєння воєнних злочинів проти культурної спадщини

¹⁷⁴ Базен Ж. История истории искусства: От Вазари до наших дней / Пер. с фр. Москва : Прогресс ; Культура, 1994. С. 208.

тієї чи іншої нації відплата, спрямована проти нації винуватців, обов'язково знайде свої об'єкти, щоб помститися. Але відплата / помста завжди була, є і буде неадекватною: вона наздожене зовсім не тих осіб, які були безпосередніми винуватцями, несвоєчасно (як правило, запізно) і не в тому місці. При цьому вона буде ще й неспівмірною за силою і нищівністю удару (бо «на війні, як на війні»). Адже навряд чи серед жертв бомбардувань Дрездена і Нюрнберга 1944–1945 були саме ті німецькі артилеристи, які обстрілювали Реймський собор за 30 років до того. Та й тих, хто віддавав злочинні накази у 1914 р., вже не було на світі: ані кайзера Вільгельма II, ані його генералів.

Щодо справедливої відплати, варто наголосити на тезі: в Європі був шанс розрядити ще у 1918–1919 рр. ситуацію, «вагітну» наступною кров'ю і руйнуванням. Слід було реалізувати слушну пропозицію стратити кайзера як воєнного злочинця-палія війни. Цього не сталося, й історія, яка вже відбулася, не має альтернативних варіантів розвитку. Проте є підстави припустити, що належне покарання призвідців Першої світової війни могло б запобігти виникненню Другої.

Прикладів воєнних руйнувань культурної спадщини в історії є безліч. Проте наведених найвідоміших видається достатньо для висновку про необхідність запровадження хоч якихось обмежень. Після Першої світової війни в очікуванні Другої розроблено й підписано міжнародний Пакт Реріха — зовсім не дієвий, але важливий як приклад. Після Другої світової війни на основі Пакту Реріха ухвалено Гаазьку конвенцію 1954 р. про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Вона хоч і не дає пам'яткам стовідсоткової гарантії від знищення (це засвідчили руйнування міста-пам'ятки Дубровника під час війни між сербами, чорногорцями й хорватами в колишній Югославії), але намагається хоча б поставити все в цивілізовані рамки. Це дає свої наслідки бодай у морально-політичній площині, оскільки варварські обстріли міст Дубровника, Задара і Шибеника розглядав Гаазький трибунал, визнавши їх воєнними злочинами.

У створенні міжнародних документів щодо захисту культурного надбання під час збройних конфліктів вирішальною виявилася історична роль конкретної особистості — Миколи Костянтиновича Реріха (1874–1947), фах і сферу діяльності котрого складно визначити: маючи дві вищі освіти (юриста і художника), він був водночас художником, археологом,

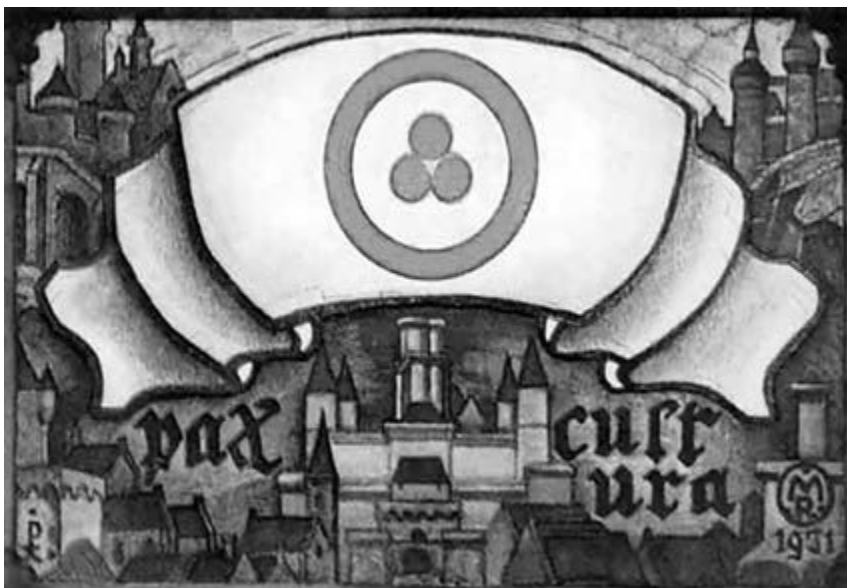

М. Реріх. Армагеддон. 1936 р. — живописний твір про передчуття Другої світової війни.

Джерело ілюстрації: <https://www.wikiart.org/uk/mikola-rerikh/armagedon-1936>

музеєзнавцем, пам'яткознавцем і пам'яткоохоронцем, письменником, громадським діячем. Важливою була його родинна пов'язаність з українським культурним колом: батько, Костянтин Реріх, був засновником і керівником петербурзького Товариства шанувальників Т. Шевченка. Юний М. Реріх навчався малювати під керівництвом художника М. Мікешина (Шевченкового приятеля) у меморіальній майстерні Т. Шевченка в петербурзькій Академії мистецтв. Син Юрій Реріх свідчив, що шевченків «Кобзар» українською мовою належав до улюблених книжок батька і часто читався у родинному колі.

Відомі різні оцінки М. Реріха та його діяльності — від захоплених до різко критичних: від «Держави Реріха» письменника Л. Андреева і «вищого

М. Реріх. Прапор Миру. Джерело ілюстрації: Культурна спадщина людства: збереження та використання. Львів, 2002

ступеня сучасного російського мистецтва» поета М. Гумільова — до звинувачень у «моторошній холодності» від художника і арт-критика С. Маковського. Причину такої поляризації підмітив колега М. Реріха мистецтвознавець І. Грабар, описавши його як сліпуче-яскраву пляму на тлі мистецтва початку ХХ ст. Зважену характеристику дала М. Реріху княгиня М. Тенишева, пояснивши, що з усіх російських художників він — єдиний, з ким можна було говорити, розуміючи один одного з півслова: культурний, дуже освічений, справжній європеєць, не вузький, не односторонній, вихований і приємний у спілкуванні, незамінний співрозмовник, котрий широко розуміє мистецтво і глибоко цікавиться ним¹⁷⁵.

Після більшовицького перевороту 1917 р. М. Реріх до кінця життя перебував на еміграції. 1928 р. спільно з доктором міжнародного права і політичних наук Паризького університету Г. Шклявером він підготував проєкт Договору про захист культурних цінностей (Пакт Реріха). Разом із

Договором запропоновано спеціальний знак для ідентифікації об'єктів міжнародної охорони — Прапор Миру: біле полотнище з червоним колом і вписаними в нього трьома червоними колами, що символізують єдність минулого, теперішнього і майбутнього в колі вічності; за іншою версією, — релігію, мистецтво і науку в колі культури¹⁷⁶.

1929 р. текст проєкту Пакту з супровідним зверненням М. Реріха до урядів і народів усіх країн опубліковано в пресі та розіслано в урядові, наукові, художні та освітні установи світу; проведено низку міжнародних конференцій. Унаслідок цього в багатьох країнах утворилися комітети на підтримку Пакту, а також засновано Всесвітню лігу культури. Проєкт Пакту схвалив Комітет у справах музеїв при Лізі Націй та Панамериканський союз. Головні ідеї Пакту «Мир через культуру» підтримали тогочасні видатні інтелектуали Р. Роллан, Б. Шоу, Р. Тагор, А. Айнштайн, Т. Манн, Г. Уеллс та інші.

Головним промоутером цієї справи на міждержавному рівні мали стати США. М. Реріх та його прихильники активно діяли на цьому напрямі. Але Державний департамент США визнав проєкт Пакту марним, слабким і нездійсненним. 30.08.1933 адміністрація США повідомила про непотрібність Пакту Реріха, оскільки всі пункти цього документа вже включені в Гаазьку конвенцію 1907 р. про закони і звичаї війни на суходолі, підписану, серед інших держав, і США. Проте М. Реріх на той час уже мав свого учня в уряді США — міністра торгівлі Г. Воллеса (майбутнього віце-президента США), який, називаючи М. Реріха своїм «гуром», міг впливати на Президента США Ф. Д. Рузвельта. Це й вирішило справу, попри опозицію Держдепартаменту. Підписання Пакту Реріха відбулося 15.04.1935 у Білому Домі у Вашингтоні за участі Ф. Д. Рузвельта. Документ ратифікували 10 із 21 країни Америки.

16.04.1935 оприлюднено офіційну позицію адміністрації США щодо «професора Реріха», який міг би стати найкращим кандидатом на Нобелівську премію миру. Проте не сталося, бо 23.06.1935 у впливовій газеті «Чикаго Трибюн» з'явилася стаття журналіста Дж. Пауелла про те, що М. Реріх — агент спецслужб СРСР. Це мало негативні наслідки. Пакт Реріх частково втратив підтримку. Та попри це Пакт став першим міжнародним актом, спеціально присвяченим охороні

¹⁷⁵ Тенишева М. К. Впечатления моей жизни. Ленинград : Искусство, 1991. С. 225–226.
¹⁷⁶ Культурна спадщина людства: збереження та використання / За ред. В. І. Акуленко, І. П. Магазинщикова, М. І. Моздир та ін. Львів : [б. в.], 2002. С. 22.

культурного надбання людства, єдиною угодою в цій сфері, ухваленою частиною міжнародного співтовариства перед Другою світовою війною.

Після скандалу 1935 р. найменування «Пакт Реріха» намагалися не вживати, а користувалися офіційною назвою документа — Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток. Зміст цього досить лаконічного акта містить чимало важливих принципів, які не застаріли дотепер. У преамбулі зазначено, що головна мета — «захистити в час будь-якої небезпеки всі державні та приватні нерухомі пам'ятки, що становлять культурну скарбницю народів»¹⁷⁷.

У першій статті задекларовано, що історичні пам'ятки, музеї, наукові, художні, навчальні й культурні заклади розглядатимуться як нейтральні та як такі користуватимуться повагою і захистом з боку воюючих сторін. Такою ж повагою і захистом користуватиметься персонал вищезазначених закладів. Така ж повага і захист надаватимуться історичним пам'яткам, музеям, науковим, художнім, навчальним закладам як у дні миру, так і під час війни¹⁷⁸.

Друга стаття наголошує, що нейтралітет, захист і повага до пам'яток і закладів, згаданих у попередній статті, визнаватимуться на всій території, що знаходиться під юрисдикцією кожної з Держав, які підписали або приєдналися до Договору, без жодної дискримінації зазначених пам'яток та інститутів, хоч би до якої країни вони належали. Відповідні уряди погоджуються вжити у внутрішньому законодавстві всіх заходів, необхідних для забезпечення такого захисту і поваги.

Третя стаття описує Прапор Миру. Четверта започатковує перелік пам'яток і закладів, яким Держави бажать забезпечити захист. Із цієї чудової ідеї у 1970-х роках «виріс» Список пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО¹⁷⁹.

П'ята стаття наголошує, що пам'ятки та інститути, вказані у статті 1, позбавляються привілеїв, визнаних у цьому Договорі, якщо вони використовуватимуться у воєнних цілях.

Наступні статті 6–8 присвячені технічним питанням¹⁸⁰.

Непроминальне історичне значення Пакту Реріха полягає в тому, що тут уперше чітко сформульовано ідеологічні основи міжнародної пам'ятоохоронної політики. Та попри це, Пакт не запобіг руйнуванню нерухомих пам'яток і пограбуванню музейних збірок у безпрецедентних масштабах під час Другої світової війни. Тому в 1949 р. на четвертій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО ухвалено розпочати роботу щодо міжнародно-правової регламентації захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту. У 1954 р. Пакт Реріха став основою Гаазької міжнародної конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Це міжнародно-правовий документ, прийнятий на міжнародній конференції, що відбулася в м. Гаазі (Нідерланди) 21.04–14.05.1954 за участі 56 держав, зокрема Української РСР. Станом на 2022 р. її підписали 133 держави.

Це перша міжнародна угода універсального характеру, в якій об'єднано правові норми, що передбачають охорону культурної спадщини у світовому масштабі. Прийняття цього документа стало важливим кроком у розвитку міжнародного права, усвідомленні необхідності збереження культурних цінностей в умовах, коли вдосконалюється військова техніка, нарощуються її руйнівні можливості, ядерна зброя створює глобальну загрозу руйнування і знищення.

Конвенція дає визначення об'єкта міжнародної охорони. Це культурні цінності, рухомі або нерухомі¹⁸¹, незалежно від походження і власника, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу: пам'ятки архітектури, історії та мистецтва, релігійні чи світські, археологічні пам'ятки, рукописи, архіви, колекції, музеї, бібліотеки тощо, а також центри, де зосереджено вказані цінності. У Конвенції акцентовано, що шкода, завдана культурним цінностям певного народу, є шкодою для культурної спадщини людства, оскільки кожна нація робить внесок у світову культуру. Захист культурних цінностей включає їх охорону і поважання. Згідно з Конвенцією договірні сторони

¹⁷⁷ Культурна спадщина людства: збереження та використання / За ред. В. І. Акуленко, І. П. Магазинщикова, М. І. Моздир та ін. Львів : [б. в.], 2002. С. 66.

¹⁷⁸ Там само. С. 67.

¹⁷⁹ World Heritage List // UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>

¹⁸⁰ Культурна спадщина людства: збереження та використання / За ред. В. І. Акуленко, І. П. Магазинщикова, М. І. Моздир та ін. Львів : [б. в.], 2002. С. 67–68.

¹⁸¹ Відповідно до української правничої термінології йдеться про культурне надбання, що включає нерухомі пам'ятки культурної спадщини та рухомі культурні цінності.

зобов'язуються поважати культурні цінності, які знаходяться на їх власній території і на території інших країн. Забороняється використання цих цінностей, а також споруд для їх захисту і безпосередньо прилеглих до них ділянок у військових цілях, бо це може призвести до зруйнування або пошкодження культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Недопустимі будь-які ворожі акти, спрямовані проти таких пам'яток. Сторони зобов'язуються забороняти, відвертати і припиняти акти крадіжок, пограбувань у будь-якій формі, а також різні акти вандалізму. Особи, винні в порушенні Конвенції, повинні притягатися до кримінальної відповідальності¹⁸².

Згідно з документом, держави-учасниці Конвенції зобов'язуються забезпечувати імунітет і утримуватися від ворожих акцій щодо означених культурних цінностей. Спеціальна охорона передбачає застосування особливо розпізнавального знаку у вигляді загостреного донизу щита, розділеного на чотири частини білого та синього кольорів.

Розпізнавальний знак Гаазької конвенції 1954 р. на фасаді Троїцької надбрамної церкви при вході до Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».
Фото В. Вечерського

Гаазька конвенція містить також вимоги щодо збереження пам'яток на окупованих територіях, закликає держави запобігати розкраданню й конфіскації історичних та мистецьких цінностей.

Охоронні зобов'язання держав-сторін Конвенції стосуються не лише періоду військового конфлікту, а й мають на меті створення умов для збереження історико-культурних надбань за мирного часу. Серед таких заходів названо, наприклад, необхідність культурного виховання в системі військової освіти¹⁸³.

На конференції у Гаазі також прийнято Виконавчий регламент¹⁸⁴ як складову частину Конвенції, що визначає процедуру її застосування, і Протокол, який забороняє вивезення культурних цінностей з окупованих територій і зобов'язує сторони повернути їх (у випадку незаконного переміщення цінностей) після припинення воєнних дій¹⁸⁵.

Теперішня російсько-українська війна, й особливо її активна фаза, показала, що всі ці документи для країни-агресора не мають ніякого значення: вона жодних правил і законів не дотримується і дотримуватися не збирається. Проте це явище не є чимось новим чи несподіваним. Високопоставлений американський дипломат і фахівець з питань поборювання міжнародного тероризму Р. Хаас ще кілька років тому фахово проаналізував міжнародну ситуацію і дійшов висновку, що в сучасному світі, сповненому безладу, незважаючи на Гаазьку конвенцію пам'ятки знову опинилися під загрозою. Він наводить приклади з Близького Сходу, Африки, Афганістану, звинувачуючи в злочинах проти культурної спадщини ісламський фанатизм. Проте він заглиблюється в суть проблеми і зазначає, що перетворення минулого на мішень не є чимось новим. Приміром, Й. Сталін, А. Гітлер та Мао Дзедун руйнували витвори мистецтва та архітектури, які асоціювалися з ідеями та культурою, що вважалися небезпечними. «Лідери, які хочуть згуртувати суспільство довкола нового, незвичного комплексу ідей, прихильностей та форм поведінки, мають передусім зруйнувати існуючу ідентичність дорослих і не допустити її передачі дітям. Такі революціонери вважають, що руйнування символів і проявів колишньої ідентичності та ідей, які вона втілює, є необхідною умовою створення нового суспільства, культури та / або держави»¹⁸⁶.

На підставі цього Р. Хаас робить висновок про те, що «збереження і захист минулого є вкрай важливим для всіх, хто хоче гарантувати, аби небезпечні фанатики сучасності не досягли успіху. Пам'ятки, музеї та бібліотеки неоціненні не просто тому, що в них зберігаються та експонуються красиві предмети, а й тому, що вони захищають спадщину, цінності, ідеї та

¹⁸² Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань / Упоряд.: Л. В. Прибега, М. М. Яковина, С. В. Оляніна та ін. Київ : Інститут культурології Академії мистецтв України, 2009. С. 220–224.

¹⁸³ Там само. С. 224–227.

¹⁸⁴ Там само. С. 235–2243.

¹⁸⁵ Там само. С. 245–248.

¹⁸⁶ Хаас Р. Політика історичиду // День. 2017. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/svitoviy-dyskusiyi/polityka-istorycydu>

факти, які роблять нас тими, хто ми є, і допомагають нам передати ці знання тим, хто прийде після нас»¹⁸⁷.

Гаазька конвенція 1954 р., як і інші міжнародні документи, виступають «за все хороше проти всього поганого», розраховуючи на добру волю країн і їхніх лідерів; при цьому не передбачено жодних покарань для порушників. «Суворі й сумна правда полягає в тому, що міжнародна спільнота сьогодні слабка. Світ, який не готовий виконувати свої обов'язки щодо захисту людей, навряд чи об'єднається заради храмів, статуй, рукописів чи живопису»¹⁸⁸. Таким чином, немає жодної іншої альтернативи, окрім як зупинити тих, хто має намір зруйнувати культурні цінності, до того, як вони це зроблять. Це означає доручати поліцейським і військовим формуванням захищати пам'ятки й музеї, атакуючи терористів превентивно, перш ніж вони завдадуть свого удару. Якщо джерелом загрози є уряд країни (РФ), то найвідповіднішими є санкції. Завершує свої висновки Р. Хаас чітким і недвозначним формулюванням щодо персональної долі воєнних злочинців: «Звинувачення, переслідування, засудження та ув'язнення тих, хто займається такими руйнуваннями, може виявитися реальним інструментом. Поки цього не станеться, пам'ятки минулого будуть у небезпеці»¹⁸⁹.

Міркування Р. Хааса не були марними. Рада Безпеки ООН на засіданні 24.05.2017 ухвалила резолюцію щодо захисту культурної спадщини під час збройних конфліктів. Ініціаторами резолюції виступили Італія та Франція; Україна — серед співавторів цього документа. Резолюція засуджує незаконне знищення культурної спадщини, а також її розграбування, і підтверджує, що такі дії можуть бути визнані воєнним злочином. Суть полягає в тому, що згідно з резолюцією відтепер захист культурної спадщини буде включатися у мандат (завдання) миротворчих місій ООН. Показово, що ЮНЕСКО видало англійською мовою посібник для військових щодо принципів, правил і процедур захисту культурної спадщини, підготовлений спільно фахівцями з Азербайджану, Великої Британії та Італії¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Там само.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Protection of Cultural Property: Military Manual. Sanremo : United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2016. 100 p.

У сучасних українських реаліях не просто актуальними, а дуже болісними стали питання про знищення агресором наших пам'яток і музеїв та нашу відплату йому за це. Тут варто згадати, як подібні питання країна-агресор вирішувала в минулому. 1943 р. у листі до голови Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників М. Шверника російський мистецтвознавець І. Грабар запропонував компенсувати втрати і руйнування, яких під час Другої світової війни зазнало культурне надбання СРСР, за рахунок примусового вивезення в СРСР музейних, бібліотечних, архівних збірок із територій Німеччини, Австрії, Італії, Угорщини, Румунії та Фінляндії. Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) цю пропозицію схвалило. Було створено спеціальні підрозділи (трофейні бригади) і 25.02.1945 укладено список предметів загальною вартістю 70 587 200 доларів США, які заплановано вивезти з окупованих Червоною армією територій. Цим започатковано безпрецедентне державне пограбування музейних, архівних і бібліотечних фондів Німеччини, точна кількість яких не піддається підрахунку (за оцінкою д. і. н. С. Кота, 2021 це понад шість мільйонів одиниць зберігання¹⁹¹).

Чи маємо ми чинити аналогічно? Чи варто нам у відповідь на знищення нашого меморіального музею Г. Сковороди на Харківщині стерти на порох, приміром, їхнє пушкінське «Міхайловское»? На перший погляд, це було би справедливо, оскільки злопам'ятність і мстивість є визначальними рисами української вдачі. Проте насправді наша продумана й адекватна відповідь на такі питання — категоричне ні! Пояснюється це просто: ми працюємо на контрасті з РФ, і в цьому нас підтримує цивілізований світ. Цей контраст формулюється так: культура — проти варварства; цивілізація — проти дикого вандалізму. Зрозуміло, що культура і цивілізація — це ми, а варварство й вандалізм — це вони. Нам виходити за межі цієї опозиції не можна, оскільки вона є однією із заporук нашої перемоги.

Проте це не означає, що нам заборонено наводити порядок у власній країні. З цієї точки зору важливо випрацювати й послідовно втілювати

¹⁹¹ Кот С. Переміщені культурні цінності на території України: компенсація чи «трофеї війни» // Пам'яtkознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку. 2021. Вип. 2. С. 83–99.

Розпізнавальний знак Гаазької конвенції 1954 р., прикріплений у 2022р. на брамі Троїцької надбрамної церкви Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» з написами, зокрема її мовою країни-агресора. Фото В. Вечерського

підтриману суспільством державну політику щодо тих об'єктів в Україні, які уособлюють російську колоніальну експансію на наші терени, російське панування, включно з артефактами й місцями, що пов'язані з так званою «російською культурою». Своєрідними загальнонаціональними маркерами тут уже стали дві музейно-пам'яткоохоронні дискусії — київська і полтавська.

У столиці обговорюють подальшу долю Музею М. Булгакова на Андріївському узвозі. Лукава проросійська публіка намагається звести дискусію до літературної якості текстів цього письменника та з'ясування його «справжньої» політичної позиції. Така постановка питання є облудною, бо насправді йдеться про зовсім інше: Музей М. Булгакова є центром російської культури. А центрів російської культури в Україні не має бути. Жодного!

У Полтаві ветерани російсько-української війни порушили питання про пам'ятки, які є пам'ятниками російської колоніальної експансії на українську землю. Йдеться про все, пов'язане з російським царем Петром I і Полтавською битвою 1709 р. — монументами в історичному

центрі міста та пам'ятником царю на полі Полтавської битви перед фасадом відповідної музейної будівлі. Полтавці запропонували вилучити все це з публічного простору (що давно вже варто було зробити). У місті розпочалася публічна дискусія. З цього приводу до автора цього тексту звернулася за порадою і допомогою колега — провідна полтавська пам'яткознавиця й пам'яткоохоронниця, кандидат архітектури О. Белявська.

Наша відповідь її настільки шокувала, що вона припинила спілкування. Тому наводимо цю відповідь повністю, без купюр: «Пам'ятки з ознаками російськості маркують (позначають) нашу територію як їхню (тобто кацапську). Жодна нормальна нація не має цього допускати. Бо слідом за кацапськими «какошніками та лукавчними купалами» приходять російські танки й солдатня. Завжди. Полтавські пам'ятники і пам'ятки, пов'язані з тематикою Полтавської битви — це пам'ятки європейського (а по суті й світового) рівня. Саме тому їх необхідно знищити безслідно, без жодних перенесень, музеїв, «парків якогось там періоду» та інших дурниць. Усе імперське й російське на території України має бути безумовно знищене. І це треба зробити не тільки в Полтаві, а по всій Україні. Що стосується скульптури Петра I на Полі Полтавської битви, то її слід зберегти до повного звільнення Маріуполя, а тоді пустити на переплавку на тамтешньому металургійному комбінаті. Підсумовуючи: якщо Полтава започаткує такий загальнонаціональний рух — честь і хвала цьому славному місту».

Наскільки українське суспільство готове до сприйняття таких ідей та реалізації їх? Автор цього тексту ризикнув провести відповідний тест під час Двадцятої Міжнародної наукової конференції «Церква — наука — суспільство: питання взаємодії», яка відбулася 23–24.06.2022 у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра». Специфіка того заходу полягала в надзвичайній консервативності фахівців, які зібралися у конференц-залі заповідника. Це й не дивно, бо професія пам'яткознавця, пам'яткоохоронця і реставратора на Заході так і називається — «консерватор». Доповідь автора цього тексту відкривала конференцію. Наприкінці доповіді як її висновок спеціально процитовано зазначену вище рекомендацію, надану полтавцям. При цьому доповідач був готовий якщо не до закидання гнилими помідорами, то, принаймні, до звинувачення у руйнуванні найголовніших принципів пам'яткоохоронної

діяльності, яка має бути поза політичною кон'юктурою. Натомість після промови учасники конференції влаштували овацію. Тож відповідь на питання отримано: українське фахове середовище готове до життєво необхідних змін, продиктованих війною.

Настав час діяти.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АНИЩЕНКО Олена, доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу андрагоніки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України

АРИСТОВА Алла, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

БИКОВ Валерій, доктор технічних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту цифровізації освіти Національної академії педагогічних наук України

БІЛЕЦЬКИЙ Володимир, доктор технічних наук, професор, професор кафедри видобування нафти, газу і конденсату Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

БОЙКО Олександр, доктор політичних наук, професор, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ВЕРБИЧ Наталія, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України

ВЕЧЕРСЬКИЙ Віктор, кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної та містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини

ВІТЕНКО Микола, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, директор Навчально-наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху імені О. Карпенка

ГАВРИЛИШИН Петро, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ГАЙКО Геннадій, доктор технічних наук, професор, професор кафедри геоінженерії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ГІРІК Сергій, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ГОРБАЧУК Василь, доктор фізико-математичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу інтелектуальних інформаційних технологій Інституту кібернетики імені В. М. Глушкова НАН України

ГРИШАНОВА Ірина, науковий співробітник Інституту програмних систем НАН України

ДОБРОНОСОВА Юлія, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету

ЄНІН Максим, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ЗАВ'ЯЛОВА Людмила, кандидат біологічних наук, науковий співробітник відділу геоботаніки та екології Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України

ЗАДОРЖНЯ Ірина, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту української мови НАН України

КАЛАКУРА Ярослав, доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КАРАСЬ Ганна, доктор мистецтвознавства, професор, професор кафедри методики музичного виховання та диригування Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

КИРИДОН Алла, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, в.о. директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КОЗЛОВЕЦЬ Микола, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та політології Житомирського державного університету імені Івана Франка

КОЛЯСТРУК Ольга, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

КОСЯК Світлана кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

КРАВЧУК Олексій, доктор юридичних наук, доцент, суддя Вищого антикорупційного суду, професор Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

КУШНІР Леонід, кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

КУШНІР Людмила, кандидат географічних наук, доцент, вчитель географії Комунального закладу «Розсошенська гімназія

Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської області»

ЛУПАРЕНКО Лілія, кандидат педагогічних наук, завідувачка відділу цифрової трансформації Інституту цифровізації освіти Національної академії педагогічних наук України

МАВРІН Олександр, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ОСТАЩУК Іван, кандидат філологічних наук, доктор філософських наук, професор, професор кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ПНЧУК Ольга, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту цифровізації освіти Національної академії педагогічних наук України

ПТЕНІНА Валерія, доктор філософії (мистецтвознавства), старший викладач Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури

ПРИЙМА Сергій, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри комп'ютерних наук Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного

РИБАЧОК Дмитро, магістр Інституту кібернетики імені В. М. Глушкова НАН України

РОГУШИНА Юлія, кандидат фізико-математичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту програмних систем НАН України

ТОРОПЧИНОВА Катерина, науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ТРОЯН Сергій доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету

ФЕДОТОВА Оксана, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор Маріупольського державного університету

ФЕСЕНКО Маргарита, викладач кафедри психології та соціології Всеукраїнського університету Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад “Міжрегіональна Академія управління персоналом”»

ЧОРНА Мар'яна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
ЯК СКЛАДНИК
ІНФОРМАЦІЙНОГО
СПРОТИВУ**

За ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон

*Комп'ютерне верстання
М. Б. Гутман*

Формат 60 84/16.
Ум. друк. арк. 21,39.

